

มติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรน้ำสงครามตอนล่าง :
กรณีศึกษาชุมชนท่าบ่อ อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม

นางสาว ปิยาพร อรุณพงษ์

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพัฒนามนุษย์และสังคม (สหสาขาวิชา)

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2550

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

CULTURAL DIMENSIONS IN SONGKHRAM LOWER RIVER BASIN RESOURCE MANAGEMENT :
A CASE STUDY OF THA-BOR COMMUNITY, SRISONGKHRAM DISTRICT,
NAKHON PHANOM PROVINCE.

Miss Piyaporn Aroonpong

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts Program in Human and Social Development

(Interdisciplinary Program)

Graduate School

Chulalongkorn University

Academic Year 2007

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรน้ำสงครามตอนล่าง :
กรณีศึกษาชุมชนท่าบ่อ อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม

โดย

นางสาวปิยาพร อรุณพงษ์

สาขาวิชา

พัฒนามนุษย์และสังคม (สหสาขาวิชา)

อาจารย์ที่ปรึกษา

ดร. นฤมล อรุโณทัย

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทบัณฑิต

 คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ม.ร.ว.กัลยา ดิงศภักดิ์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

 ประธานกรรมการ
(ศาสตราจารย์ ดร. อมรา พงศาพิชญ์)

 อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(ดร. นฤมล อรุโณทัย)

 กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิภายนอกมหาวิทยาลัย
(ศาสตราจารย์ ดร. อานันท์ กาญจนพันธุ์)

 กรรมการ
(นางสาวศิริวรรณ ศิริบุญ)

ปิยาพร อรุณพงษ์ : มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง : กรณีศึกษาชุมชนท่าบ่อ อำเภอศรีสงคราม
จังหวัดนครพนม. (CULTURAL DIMENSIONS IN SONGKHAM LOWER RIVER BASIN RESOURCE MANAGEMENT
: A CASE STUDY OF THABOR COMMUNITY, SRISONGKHAM DISTRICT, NAKHON PHANOM PROVINCE.)
อาจารย์ที่ปรึกษา : ดร.นฤมล อรุโณทัย, 288 หน้า.

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษามิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำ 2) วิเคราะห์การปรับตัวต่อระบบ
ความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมภายใต้เงื่อนไขและบริบทที่แตกต่างกันในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงคราม 3) สังเคราะห์วัฒนธรรมที่
เป็นแบบแผนในการดำเนินงานการพัฒนา โดยเฉพาะในด้านการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำ 4) เสนอแนะแนวทางในการจัดการทรัพยากร และมิติ
ของการพัฒนาที่สอดคล้องกับบริบทของสังคมและความยั่งยืน โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ดำเนินการเก็บข้อมูลด้วยการสังเกต
การสัมภาษณ์แบบเจาะลึกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informant) และการเข้าร่วมประชุมสัมมนาต่างๆที่เกี่ยวข้อง

ผลการวิจัยพบว่า วิถีชีวิตของชุมชนท่าบ่อมีความสัมพันธ์กับทรัพยากรลุ่มน้ำสงคราม ชุมชนอยู่กับฐานทรัพยากรธรรมชาติ โดยจัด
ความสัมพันธ์ในลักษณะที่ถือได้ว่าเป็น "สิทธิชุมชน" ที่ได้ปฏิบัติสืบทอดกันมาแต่โบราณ ซึ่งเป็นกระบวนการที่สัมพันธ์กันขององค์ประกอบด้าน
ภูมิปัญญาในการเข้าถึง ใช้ประโยชน์ และอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ตลอดจนรวมไปถึงองค์ประกอบด้านอำนาจของชุมชนในการจัดการดูแล
เรื่องการใช้ทรัพยากร

ทรัพยากรธรรมชาติบ้านท่าบ่อได้ถูกใช้ประโยชน์อย่างเข้มข้น ส่วนหนึ่งเนื่องมาจากการพัฒนาประเทศที่เชื่อมโยงท้องถิ่นเข้าเป็นส่วน
หนึ่งของการพัฒนาระบบเศรษฐกิจระดับมหภาค การใช้ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนจึงเปลี่ยนเป็นเพื่อการค้าแทนการยังชีพ วิถีการผลิตเน้น
การแข่งขัน ที่พาดตลาดภายนอกแทนการพึ่งพาตนเอง ที่พาดเทคโนโลยีแทนภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่พาเครื่องจักรแทนแรงงานในชุมชน และที่พา
ทุนภายนอกแทนการพึ่งพิงกันในชุมชน แต่จากสภาวะการณ์ที่ความเป็นชุมชนเริ่มสูญหาย ความสัมพันธ์ในชุมชนถูกทำลาย และทรัพยากรไม่
พอเพียงในการเลี้ยงชีพได้เหมือนเดิม ในอีกทางหนึ่งก็เป็นสิ่งกระตุ้นให้ชุมชนเกิดความตื่นตัว และหันมาให้ความสำคัญกับการใช้ประโยชน์จาก
ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรอย่างรู้คุณค่าเพื่อให้มีใช้ตลอดไป ทั้งในรูปแบบที่เป็นการนำการจัดการแบบพื้นบ้าน เช่น การทำวังปลาเพื่อการ
อนุรักษ์ การจัดประเพณีไหว้ผีปู่ตาเพื่อตอกย้ำการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างรู้คุณค่า ตลอดจนมีการเรียนรู้การจัดการทรัพยากรที่เป็น
ทางการมากขึ้น เช่น งานวิจัยที่บ้านที่เป็นการสร้างความรู้และเป็นการสร้างอำนาจต่อรองในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน การสร้างเครือข่าย
ความร่วมมือในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติร่วมกัน

ทั้งนี้จะเห็นได้ว่า แนวทางในการจัดการทรัพยากรที่เหมาะสมนั้นเกิดจากวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นที่เป็นผลผลิตจากการสร้างสรรค์
"วัฒนธรรมแห่งการอยู่ร่วมกัน" ก่อให้เกิดภูมิปัญญา ภูมิคุ้มกัน และภูมิสังคมในชุมชน ทั้งความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนและคนที่วิถีชีวิตอยู่
บนลุ่มน้ำเดียวกัน ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งก่อให้เกิดเป็นมิติแห่งความสัมพันธ์
ผ่านการขัดเกลา หล่อหลอม ถ่ายทอด ยึดถือปฏิบัติสืบทอดกันมาจากรุ่นต่อรุ่น จนกลายมาเป็นมิติทางวัฒนธรรมที่นำไปสู่การจัดระบบ ระเบียบ
เกิดกฎกติกาในการอยู่ร่วมกัน แนวทางของ "มิติทางวัฒนธรรม" จึงเป็นแนวทางแห่งการอยู่ร่วมกันบนระบบความสัมพันธ์ของสังคมและ
โครงสร้างทางสังคมที่ปฏิบัติ สืบทอดวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรตั้งแต่อดีตและมีการปรับตัวภายใต้สถานการณ์ปัจจุบันที่ทรัพยากรมีอยู่
อย่างจำกัด

สาขาวิชาพัฒนามนุษย์และสังคม

ปีการศึกษา 2550

ลายมือชื่อนิสิต.....

ปิยาพร อรุณพงษ์

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....

[ลายมือชื่อ]

4989136420 : MAJOR HUMAN AND SOCIAL DEVELOPMENT

KEY WORD : CULTURAL DIMENSIONS / HOLISTIC DEVELOPMENT / RESOURCE MANAGEMENT / SONGKHRAM LOWER RIVER BASIN / THABOR COMMUNITY

PIYAPORN AROONPONG : CULTURAL DIMENSIONS IN SONGKHRAM LOWER RIVER BASIN RESOURCE MANAGEMENT : A CASE STUDY OF THABOR COMMUNITY, SRISONGKHRAM DISTRICT, NAKHON PHANOM PROVINCE. THESIS ADVISOR : DR. NARUMON ARUNOTAI, 288 pp.

The aims of this research are 1) to study on the cultural dimensions in Songkhram Lower River Basin related to the resource management 2) to analyze the adjustment of resource management and of socio-cultural system within the different conditions and contexts 3) to synthesize the cultures which are the patterns related to the process of development, especially in the resource management of the River Basin 4) to provide the suggestions on resource management and the dimension of development that is in the line with social and sustainable context. This research is a qualitative study. The information is collected by observation, in-depth interviews with key informants, and attending seminars and conferences related to this research.

This research finds that the way life of Tha-Bor people is related to the resource of Songkhram River Basin. The community depends on the natural resource. The relation called "Community Right" has been practiced since the ancient times. This is the process that relates to the components of the accessibility of the wisdom, the use and the conservation of the natural resource, and the community power used in managing and taking care of that resource.

The natural resources in Tha-Bor have been exploited intensively. The reason is partly from the national development that links the local with the Macro-economic system. This leads community to change from subsistence production to commercial production. Subsistence, local wisdom, exchange labor in community, and community interdependency are replaced by external markets, technology, machines, and external capital. On one hand, senses of community and the relationship among people in the community are gradually destroyed. And, natural resource is not enough. However, on the other hand, these conditions make the community active and realize in the importance of plentiful resources. It is understood that natural resource have to be sustained and preserved for the use in the future. To emphasize the realization on the importance of the resource, the local patterns of management--such as Wang-Pla (aimed to conserve fish in the river) and Wai-Pee-Pho-Pee-Ta (it is meant pay respect to ancestors)—are revived. People have learnt more on how to manage natural resources formally. The Thai-Baan Research has spread local knowledge and increased community bargaining power in resource management. The networks for cooperation in collective natural resource management are established.

It is noticed that the suitable way of resource management has been formed from the local way of life, which is creatively produced "the culture of living together". This has established local wisdom, social protection, and knowledge-based society within the community. It creates and fosters the people relations in the community as well as people living in the same river basin. The relations between human and nature and between human and the super-natural has been socialized, transferred and handed down from generation to generation. Therefore, the "cultural approach" of resource management is the way for living together in cultural dimension which sets up the system of living, the regulations, and the rules on the basis of social relation system and social structure. The natural resource management has been transferred from generation to generation and adapted to living in limited resources.

Field of study Human and Social Development.

Academic year 2007

Student's signature..... *Piyaporn Aroonpong*

Advisor's signature.....

กิตติกรรมประกาศ

ไม่มีความสำเร็จใดที่จะสามารถเกิดขึ้นได้หากไม่มีเส้นทางที่ดี บุคคลทั้งที่ได้เอ่ยถึงและไม่ได้เอ่ยถึงในที่นี้ล้วนมีส่วนสำคัญต่อองค์ประกอบที่เป็นประโยชน์จากงานศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ขอบพระคุณอย่างยิ่งสำหรับอาจารย์ปุก ดร.นฤมล อรุโณทัย เส้นทางที่ทำให้ความสนใจในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้เป็นจริง ความเอาใจใส่ คำแนะนำที่ก่อเสริมสร้างเสริมสร้างการทำงานที่บางครั้งมีเงื่อนไขและข้อจำกัด รวมถึงแบบอย่างการทำงานที่สะท้อนให้ศิษย์ตระหนักและกระตุ้นตัวเอง “เพราะครูเราก็คือต้องเหนื่อยไม่แพ้กัน”

ขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร. อมรา พงศาพิชญ์ ต่อแนวคิดและข้อแนะนำที่สร้างความชัดเจนต่องานที่ศึกษา ศาสตราจารย์ ดร. อานันท์ กาญจนพันธุ์ ครูผู้เป็นต้นทางความสนใจประเด็นวิทยานิพนธ์ ผู้สร้างความคิดและเสนอความเห็นทางวิชาการอันเป็นแนวทางของอนาคตการศึกษาไทย อ.ศิริวรรณ ศิริบุญ ที่ตรวจงานโดยละเอียดและแนะนำประเด็นสำคัญเพื่อปรับปรุงวิทยานิพนธ์ให้ดีขึ้น

ขอขอบพระคุณอย่างสูงสำหรับความรักและความเมตตาอย่างสูงของอาป้า อาหะมะ อากง อาม่า ที่เป็นปลายทางแห่งความอดุสสาหะ เป็นแบบอย่างแห่งความเสียสละ และเป็นบ้านหลอมที่หล่อเลี้ยงความตั้งใจในทุกๆเส้นทางเดินของชีวิต ขอขอบคุณผู้ต่อการเติมแต่งความคิดและชีวิตให้แข็งแกร่ง ขอขอบคุณครอบครัว “อรุณพงษ์” และ “อดิเรกสมบัติ” ที่เป็นฐานสำคัญในการก้าวและขัดเกลาสมาชิกของสังคมให้เป็นคนดี

ขอบพระคุณในความกรุณาของ อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ที่จุดประกายและให้ความกระจ่างในการศึกษา สังคมวัฒนธรรม โดยเฉพาะความลึกซึ้งของความรู้ที่ต้องลงไปสัมผัสจึงจะเข้าใจได้จริง อาจารย์สพสันต์ เพชรคำ ที่ให้ข้อมูลและแนวทางการศึกษาซึ่งช่วยให้งานวิทยานิพนธ์นี้สมบูรณ์ขึ้น ขอขอบคุณพี่เจ้และพี่นอกสำหรับการต้อนรับและความช่วยเหลือตลอดการเก็บข้อมูลในภาคสนาม ขอขอบคุณสำหรับกำลังใจ ข้อคิด และแรงหนุนจากอาจารย์อัมพร สุคันธวานิช อาจารย์โสวัตวี ณ กลาง และอาจารย์ธนารดี คำยา รวมถึงคณาจารย์ของคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ทุกท่าน

ขอบคุณพี่ปรภณ์ที่ชวนชวนคิด ตั้งคำถามที่กระตุ้นความรู้ พี่เล็ก สุทธิดาในการเป็นธุระประสานงานทุกเรื่อง และทำให้อุ่นใจในทุกครั้งที่ต้องแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ขอขอบคุณมิตรภาพของการอยู่ร่วมกันของเพื่อนรุ่น 5 HSD ฮิปโป ผู้ช่วยส่วนตัวที่ทำได้ทุกอย่างที่ข้าพเจ้าไม่สามารถทำได้ ขอขอบคุณน้ำหวานที่ช่วยขัดกลางงานให้สละสลวยยิ่งขึ้น ขอขอบคุณความช่วยเหลืออย่างดียิ่งจากพี่เจ๊ียบและชาวศูนย์ศึกษาคณะพัฒนาสังคมที่ทำให้การทำวิทยานิพนธ์ดำเนินต่อไปได้ ขอขอบคุณความเชื่อมั่นและพลังใจจากหญิง กิ๊พ หมู และหม่อม ที่ส่งถึงกันทุกเส้นทาง

ขอบคุณสายธารของข้อมูลและความรู้ที่เป็นผลให้เกิดวิทยานิพนธ์นี้ขึ้น ขอขอบคุณอุดมการณ์แห่งความมุ่งมั่นที่อยากเป็นครูซึ่งผลักดันให้สามารถฝันฝ่าอุปสรรคที่ผ่านเข้ามาทดสอบช่วงเวลาต่างๆที่ผ่านมาในชีวิต ขอขอบคุณความรัก ความเมตตา และความเชื่อมั่นในตัวเอง ที่เป็นเชื้อเพลิงแห่งความฝันและการแสวงหาซึ่งความรู้และความดีที่ข้าพเจ้าศรัทธา ทำยที่สุดขอขอบคุณประสบการณ์ต่างๆที่ผ่านเข้ามาในแต่ละช่วงชีวิต ซึ่งข้าพเจ้าไม่ได้ตระหนักด้วยความจำ เพราะการจำย่อมมีวันลืม แต่ขอตระหนักจากความรู้ เพราะความรู้ไม่มีวันลืม

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญภาพ.....	ฎ
สารบัญตาราง.....	ฏ
บทที่	
1 บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา.....	12
1.3 คำถามการวิจัย.....	12
1.4 ขอบเขตการวิจัย.....	13
1.5 คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย.....	17
1.6 ประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษา.....	18
1.7 ระเบียบวิธีการวิจัย.....	19
2 การทบทวนวรรณกรรม แนวคิดทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	25
2.1 แนวคิดเกี่ยวกับมิติทางวัฒนธรรม.....	26
2.2 แนวคิดนิเวศวิทยาและนิเวศวัฒนธรรม.....	37
2.3 แนวคิดสิทธิชุมชน.....	43
2.4 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร.....	46
2.5 แนวคิดการพัฒนาอย่างเป็นองค์รวม.....	61
2.6 ทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	70

บทที่

๗

หน้า

3	บริบททางสังคม วัฒนธรรม และทรัพยากรของกลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง.....	83
3.1	ลักษณะทางกายภาพของกลุ่มน้ำสงคราม : กลุ่มน้ำแห่งความหลากหลายทางชีวภาพ.....	83
3.2	บริบททางสังคมของชุมชนกลุ่มน้ำสงครามก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.....	86
3.3	บริบททางสังคมของชุมชนกลุ่มน้ำสงครามสมัยมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.....	90
3.4	สภาพทั่วไปของหมู่บ้านท่าบ่อ.....	97
3.5	สภาพทางภูมิศาสตร์.....	98
3.6	ประวัติและความเป็นมา.....	100
3.7	โครงสร้างทางสังคมของชุมชนท่าบ่อ.....	103
3.7.1	ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน.....	103
3.7.2	การใช้ประโยชน์ในที่ดิน.....	104
3.7.3	กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนท่าบ่อ.....	107
3.8	ความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนท่าบ่อ.....	120
3.9	ความสัมพันธ์ทางสังคมบนเส้นทางสายปลาแดก.....	122
3.10	คติความเชื่อในชุมชน.....	127
3.11	ภูมิปัญญาในวิถีชีวิต.....	131
3.11.1	ความรู้เกี่ยวกับสภาพนิเวศของแม่น้ำ.....	131
3.11.2	ภูมิปัญญาการจัดการน้ำ.....	132
3.11.3	ความรู้เกี่ยวกับเครื่องมือหาปลา.....	134
3.11.4	การเรียนรู้จากการสังเกตธรรมชาติ.....	139
3.11.5	ความรู้ ระบบกรรมสิทธิ์ และการจัดการทรัพยากรของชุมชน.....	143
3.12	จากการจัดการแบบพื้นบ้าน สู่การจัดการในรูปแบบที่เป็นทางการ.....	147

บทที่	หน้า
4 การเปลี่ยนแปลงวิถีชุมชน...สู่ผลกระทบต่อวิถีการจัดการทรัพยากร.....	156
4.1 พัฒนาการในการจัดการทรัพยากรของชุมชนท่าบ่อ.....	156
4.2 ผลกระทบต่อวิถีการจัดการทรัพยากรในชุมชนท่าบ่อ.....	157
4.3 บทสรุป.....	163
5 ระบบคิดและกระบวนการทางวัฒนธรรม : พื้นฐานของสิทธิการจัระบบ ความสัมพันธ์ในการจัดการทรัพยากร.....	166
5.1 บทนำ.....	166
5.2 เหนียวหลังการจัดการแบบพื้นบ้าน.....	168
5.2.1 อัตลักษณ์ชุมชนท่าบ่อ : วิถีชีวิตแบบ “สะเทินน้ำสะเทินบก” ฉากแห่งชีวิตที่ถูกจัดวางมาโดยธรรมชาติ.....	168
5.2.2 กฎเกณฑ์เชิงจารีต : การจัดการทรัพยากรบนฐานความเชื่อ และการสร้างกลไกการควบคุมในชุมชน.....	176
5.2.3 กติกาชุมชน : ระบบคิดของการจัดการทรัพยากรร่วมของ ชุมชน.....	179
5.2.4 วัฒนธรรมปลาแดก : กระบวนการทางสังคมในการจัดการ ทรัพยากรบนฐานของวิถีชีวิตชุมชน.....	182
5.2.5 บทสรุป.....	183
5.3 แลหน้าการจัดการทรัพยากรในสถานการณ์ปัจจุบัน.....	184
5.3.1 วิจัยไต้หวัน : กระบวนการเปลี่ยนความหมายใหม่ในระบบคิด เดิมภายใต้การปรับตัวในสถานการณ์ปัจจุบัน.....	184
5.3.2 ความเชื่อมโยงระหว่างชุมชนกับภาคีต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง.....	186
5.3.3 กระบวนการในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง ในสถานการณ์ปัจจุบัน.....	187
5.4 บทสรุป.....	201

บทที่	หน้า
6 แนวทางการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง : มุมพิจารณาของมิติทางวัฒนธรรม.....	204
6.1 การจัดการวิถีชีวิต เพื่อการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงคราม.....	206
6.2 สิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรของชุมชน โดยชุมชนและเพื่อชุมชน.....	210
6.3 การจัดการชุมชนเชิงบูรณาการ.....	213
6.4 บทสรุป.....	216
7 สรุปผลการศึกษาและข้อเสนอแนะ.....	219
7.1 สรุปผลการศึกษา.....	219
7.2 ข้อเสนอแนะจากการศึกษา.....	226
7.2.1 ข้อเสนอแนะเชิงวิชาการ.....	226
7.2.2 ข้อเสนอแนะต่อชุมชน.....	227
7.2.3 ข้อเสนอแนะต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง.....	230
7.2.4 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย.....	231
7.3 ประเด็นข้อเสนอแนะ : มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติกับทางเลือกในการพัฒนา.....	235
7.3.1 การเสริมสร้างพื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรม(Social and Cultural Space).....	235
7.3.2 การเสริมสร้างความเข้มแข็งให้องค์กรชุมชน.....	236
7.3.3 การเสริมสร้างประชาสังคม (Civil Society).....	237
7.3.4 การเคารพสิทธิของความแตกต่างหลากหลายของพหุสังคม (Plural Society).....	238
7.4 บทสรุปส่งท้าย.....	239
รายการอ้างอิง.....	241
ภาคผนวก.....	251
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	288

สารบัญภาพ

ภาพประกอบ		หน้า
2.1	หลักการและแนวคิดในการศึกษามิติทางวัฒนธรรม.....	26
2.2	เหตุผลของการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม	42
2.3	กรอบแนวคิดความยั่งยืนในวิถี.....	54
2.4	กรอบแนวคิดมิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำ สงครามตอนล่าง.....	69
3.5	แผนที่ชุมชนท่าบ่อ อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม.....	99
5.6	สถานะของป่าบุ่งป่าทาม.....	172
5.7	มองการจัดการทรัพยากร ผ่านมิติทางวัฒนธรรม ผู้การพัฒนาอย่าง เป็นองค์รวม.....	200
6.8	การจัดการวิถีชีวิต เพื่อการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงคราม.....	207
6.9	การบูรณาการในเชิงของการจัดการในหลายมิติ.....	214
7.10	การสร้างพื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากร.....	229

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญตาราง

ตาราง		หน้า
2.1	เปรียบเทียบความสำคัญของกระบวนทัศน์ใหม่กับกระบวนทัศน์เก่า ในการพัฒนา.....	63
3.2	คุณค่าหลักสำคัญของความหลากหลายทางชีวภาพ.....	85
3.3	รายการประมาณการค่าใช้จ่ายในการทำนา.....	109
3.4	ปฏิทินกิจกรรมการเก็บของป่าและล่าสัตว์ของชุมชนลุ่มน้ำสงคราม ตอนล่าง.....	115
3.5	กิจกรรมทางเศรษฐกิจในรอบหนึ่งปี หมู่บ้านท่าบ่อ.....	119
3.6	โครงการและกิจกรรมที่ดำเนินการในอำเภอศรีสงคราม.....	150
4.7	ตารางสรุปพัฒนาการการจัดการทรัพยากรของชุมชนท่าบ่อ.....	156

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ภายใต้ระบบนิเวศซึ่งมีความหลากหลายทางชีวภาพนั้น มนุษย์เป็นองค์ประกอบสำคัญส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ ซึ่งทั้งมนุษย์และธรรมชาติจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยกันจึงเป็นเหตุให้มนุษย์ต้องสร้างความหลากหลายของรูปแบบในการดำเนินชีวิต วิธีคิด วิธีทำ และวิธีการจัดการทางสังคมอันเป็นปฏิสัมพันธ์ของกระบวนการทางสังคมวัฒนธรรมผ่านการเคลื่อนไหวทางสังคมในรูปแบบต่างๆ เพื่อการอยู่ร่วมกัน การปรับตัวทางสังคม และการพัฒนาสังคมไปในทางที่สอดคล้อง เหมาะสมกับบริบททางสังคมที่มีความหลากหลายเช่นกัน จะเห็นได้ว่าทั้งกระบวนการทางธรรมชาติและกระบวนการทางสังคม ต่างเป็นกระบวนการที่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันบนพื้นฐานของความสัมพันธ์กันระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ และมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ

วิธีคิด คุณค่า และอุดมการณ์ของสังคมที่มนุษย์สร้างสรรค์และสะสมขึ้นมาได้ถูกพัฒนาขึ้นเป็นระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ครอบคลุมถึง “มิติทางวัฒนธรรม” อันเป็นแบบแผนหรือวิถีในการปฏิบัติที่มนุษย์สร้างขึ้น เป็นมิติที่มีความเกี่ยวข้องกันอย่างแนบแน่นกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งลักษณะของมิติทางวัฒนธรรมที่เป็น “อุดมการณ์” ที่แนบแน่นกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชน โดยเฉพาะชุมชนที่ใช้ชีวิตที่แนบแน่นกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมนั้น มิติทางวัฒนธรรมของ “จุดหมายประวัติศาสตร์ของหัวหน้าชนเผ่าพื้นเมืองอเมริกันซีแอตเติล สะท้อนถึงความต่อเนื่องในประเด็นของ “วัฒนธรรมกับการพัฒนา” อย่างชัดเจน ดังนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

.....ท่านจะขอแผ่นดินฟ้าและผืนดินที่เราได้อาศัยอยู่อย่างอบอุ่น ไปจากเราได้อย่างไรกัน ?

.....เราชาวอินเดียแดงเป็นส่วนหนึ่งของโลกนี้ และโลกนี้ก็有一部分หนึ่งของเรา กลิ่นหอมของดอกไม้ป่าทั้งหลายตามธรรมชาติ นั้น ก็เปรียบดังญาติสนิทน้องสาวของเรา สรรพสัตว์ทั้งหลาย เช่น กวาง ม้า และพญานกอินทรีในโลกนี้ ต่างก็ล้วนแต่เป็นพี่ชายน้องชายที่เป็นญาติสนิทของเราทั้งสิ้น สันเขา ไซดหิน ลำธาร ห้วยหนอง คลอง บึงความอ่อนหวานของท้องทุ่ง และไออุ่นของภูม้านั้น ต่างก็มีโยงโยสัมพันธ์กับมนุษย์เสมือนญาติในครัวเรือนเดียวกันทั้งสิ้น

.....ฉะนั้น เมื่อผู้นำของชนผิวขาว ณ กรุงวอชิงตันได้แจ้งให้เราทราบว่าเขาจะขอซื้อแผ่นดินผืนนี้จากเรา เขาคงจะไม่ทราบว่าสิ่งที่เขาขอนั้นมันทารุณและทรมาณจิตใจของพวกเราเพียงใด ถึงแม้ผู้นำชาวผิวขาวจะสัญญาว่าจะจัดที่ให้เรายูและปกป้องรักษาไว้ในแหล่งที่เราจะมีชีวิตอยู่ได้อย่างสุขสบาย เสมือนว่าเขาจะทำหน้าที่เป็นบิดาและเราจะเป็นบุตรของเขานั้นก็ตามที่ถึงแม้ว่าเราจะได้พิจารณาข้อเสนอของชนผิวขาวที่จะซื้อดินแดนของเราแล้วก็ตาม แต่ข้อเสนอดังกล่าวนี้ไม่เป็นการง่ายเลยสำหรับพวกเราที่ต้องยอมรับโดยจำยอม เพราะดินแดนแห่งนี้เป็นที่เคารพบูชาของพวกเรา สายน้ำและลำห้วยทั้งหลายนั้น เรามีได้คิดสักแต่ว่าเป็นเพียงน้ำเท่านั้น แต่มันเปรียบดังสายโลหิตแห่งบรรพชนของพวกเรา พวกเราขายผืนแผ่นดินนี้ไปให้แก่พวกท่าน ท่านก็ต้องจำไว้ว่า แผ่นดินผืนนี้เป็นสิ่งที่พวกเราเคารพสักการะอย่างยิ่ง และท่านต้องอบรมสั่งสอนบุตรหลานของท่านต่อไป ด้วยว่า ภาพสะท้อนจากผืนน้ำอันมีประกายแวววับนั้นก็คือ ภาพหลอนในอดีตจากความรำลึกและความทรงจำของเหตุการณ์ต่างๆ ในชีวิตของพวกเราชาวอินเดียแดง เสียงหลังรินจากลำน้ำนั้นก็คือ เสียงครวญจากปู่ทวดบรรพชนของเรานั้นเอง และเราก็อ้อมตระหนักเป็นอย่างดีแล้ว โลกนี้มีใช่เป็นของมนุษย์ หรือต้องอาศัยมนุษย์แต่อย่างใด แต่ตรงกันข้าม มนุษย์นั้นต่างหากเล่าที่เป็นส่วนหนึ่งของโลก จะอยู่ได้ก็ต้องอาศัยโลก เราคงจะตระหนักถึงความจริงข้อนี้กันแล้วเป็นอย่างดี ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ล้วนแต่มีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงต่อเนื่องกันทั้งสิ้น ดุจดั่งสายโลหิตซึ่งหล่อเลี้ยงครอบครัวของเราให้คงอยู่ได้ จำไว้ว่าทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้นั้น ล้วนแต่เชื่อมโยงมีความสัมพันธ์กันทั้งสิ้น.....ฉะนั้น หากมีอะไรเกิดขึ้นแก่โลกเราแล้ว มนุษย์เราซึ่งเป็นลูกหลาน อันเป็นส่วนหนึ่งของโลกนี้นั้น ก็ย่อมมีอันวิบัติไปด้วย มนุษย์เรานี้มิใช่เป็นผู้สร้างสายใยสัมพันธ์ของชีวิต เขาเป็นแต่เพียงเส้นใยของชีวิตเส้นหนึ่งเท่านั้น ฉะนั้น ถ้าหากเขากระทำอันตรายแก่สายใยสัมพันธ์ชีวิตนั้นเมื่อใดก็ย่อมจักได้รับผลอันตรายแก่ตัวเขาด้วยเป็นธรรมดา...

(คำกล่าวของหัวหน้าเผ่าซีแอตเติล ใน ชลธิรา สัตยาวัฒนา, 2546 : 7-17)

“จดหมายเหตุประวัติศาสตร์” ที่นำเสนอข้างต้นนั้น ได้สะท้อนให้เห็นวิถีคิด โลกทัศน์ หรือกระบวนทัศน์ (ซึ่งผู้ศึกษาถือว่าเป็นลักษณะสำคัญของมิติทางวัฒนธรรมที่สนใจศึกษาครั้งนี้) ที่สามารถร่วมกันสร้างสรรค์ “ระบบและคุณค่าทางศีลธรรม” อันเป็นที่รับรู้ร่วมกัน เพื่อกำกับการอยู่ร่วมกันของสมาชิกในชุมชน ความรับผิดชอบทางสังคมดังกล่าวนี้ถือเป็นทุนทางสังคมที่เกิดจากการให้ความสำคัญกับมิติทางวัฒนธรรม อันเป็นสิ่งเชื่อมโยงปัจเจกชนในฐานะสมาชิกชุมชนท้องถิ่นให้รู้จักใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อการยังชีพของตนร่วมกับชุมชนอย่างนอบน้อม คารวะ และสมดุลง เกิดการอยู่ร่วมกันได้อย่างเกื้อกูล สันติ และสร้างสรรค์ ซึ่งเป็นพื้นฐานทางความคิดที่สำคัญที่สุดของมนุษย์ในกระบวนการพัฒนาสังคมสู่ความเป็นสมัยใหม่

ในช่วงเวลา 3-4 ทศวรรษที่ผ่านมา กระแสการพัฒนาได้ทำลายคุณค่าและความมั่นคงของทรัพยากรธรรมชาติ รัตนอนันตภาพปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนและชุมชนกับความหลากหลายทางชีวภาพและสิ่งแวดล้อม ทางด้านการศึกษาได้ละเลยคุณค่าการสืบทอดเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ทางด้านการประกอบอาชีพทางการเกษตรมุ่งเน้นการเกษตรเพื่ออุตสาหกรรมมากกว่าการเกษตรพอเพียง ขาดการเชื่อมโยงวิถีชีวิตกับความหลากหลายทางชีวภาพกับทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่น คนและชุมชนขาดจิตสำนึกในการอยู่ร่วมกันกับทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน แต่ได้ปรับเปลี่ยนเป็นผู้เอาเปรียบและทำลายเกิดการแย่งชิงในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อทรัพยากรธรรมชาติ คือ ความเสื่อมโทรม ความสูญหายของความหลากหลายทางชีวภาพ ความมั่นคงของคลังอาหาร ยารักษาโรคและสิ่งใช้สอยลดลง ขาดแคลนแหล่งน้ำอุปโภคบริโภค ความสมบูรณ์ของระบบนิเวศน์ลดลง ไม่มีการสืบทอดเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการสืบทอดสายพันธุ์พืชการเกษตร ต้องพึ่งพาสารเคมีและพืชสายพันธุ์ใหม่ ทำให้ต้นทุนทางการเกษตรสูงขึ้น การทำลายระบบนิเวศน์สูงขึ้น ชุมชนขาดวิถีคิดและการจัดการเพื่อความยั่งยืน (สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, มปป.)

สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมลงเนื่องจากการพัฒนาในอดีต ที่เน้นหนักไปที่การพัฒนาเศรษฐกิจ โดยได้ละเลยความสำคัญของสิ่งแวดล้อมที่ดีและน่าอยู่อาศัยให้แก่ประชาชน ทั้งยังยอมเสียสละสิ่งแวดล้อมที่ดีเพื่อแลกเปลี่ยนกับความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอีกด้วย แต่การแลกเปลี่ยนนี้เป็นไปอย่างไม่มีประสิทธิภาพและไม่ยั่งยืน เนื่องจากไม่มีการพิจารณาถึงต้นทุนอย่างเต็มรูปแบบของสิ่งแวดล้อมที่สูญเสียไปจากการแลกเปลี่ยนดังกล่าว แม้ว่ารัฐบาลจะเริ่มตระหนักถึงความสำคัญของการรักษาสิ่งแวดล้อมได้ประกาศใช้กฎหมาย และดำเนินนโยบายแทรกแซงเพื่อส่งเสริมการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยเป้าหมายทางด้านสิ่งแวดล้อมได้รับการพิจารณาให้เป็นส่วนหนึ่งของแผนพัฒนาเศรษฐกิจ

และสังคมแห่งชาติ ตั้งแต่แผนฯ ฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525-พ.ศ. 2529) เป็นต้นมา แต่การดำเนินนโยบายโดยขาดการคิดอย่างรอบคอบ ครบกระบวนการ (Think through) ทำให้ต้องประสบกับความล้มเหลวในหลายด้าน อาทิ การดำเนินนโยบายป่าไม้ (ยกเลิกสัมปทานป่า) ไม่สามารถยับยั้งการทำลายป่าได้เท่าที่ควร เนื่องจากความต้องการด้านที่ดินยังมีอยู่มาก ทำให้ยังคงมีปัญหาคารุกรุกลักลอบตัดไม้อยู่ต่อไป หรือนโยบายการส่งเสริมการใช้ปุ๋ยโดยไม่สนับสนุนให้มีการอนุรักษ์ดิน ซึ่งนอกจากจะทำให้ดินเสียแล้ว ยังส่งผลกระทบต่อให้มีการแพร่กระจายสารเคมีและมลภาวะทางน้ำ ซึ่งจะทำให้คุณภาพชีวิตของประชาชนตกต่ำลงอีกด้วย (สรรเสริญ วงศ์ชะอุ่ม, 2543)

ภายใต้วิกฤตการณ์ปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากและรวดเร็ว ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความทรุดโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม แต่รูปแบบและวิธีการในการบริหารหรือจัดการการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ยังไม่มีมีการปรับเปลี่ยนในระดับที่สำคัญและในอัตราที่เร็วเพียงพอเพื่อปะทะกับการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้อย่างมีคุณภาพ (ไชยรัตน์ เจริญสินโฬาร, 2545) ทำให้ในสถานการณ์ปัจจุบัน วัฒนธรรมชุมชนได้มีการวิวัฒนาการไปในรูปแบบและความหมายของการนำเอามาใช้เพื่อประกันความเสี่ยงในการตัดสินใจในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ของคนในชุมชน กลายเป็นช่องทางที่ชุมชนใช้ประกันความสำเร็จให้เกิดขึ้น โดยแต่ละพื้นที่ต่างได้กำหนดวิธีการและกระบวนการการปรับตัวของการใช้ทุนในชุมชนที่แตกต่างกัน แต่อีกด้านหนึ่งผลพวงจากการพัฒนาภายใต้กระแสทุนนิยมทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคมขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ของปัจเจกบุคคลมากขึ้น ซึ่งจากผลพวงดังกล่าวนี้เองอาจกลายเป็นข้อจำกัดของทุนทางสังคมในฐานะกลไกในการปรับตัวเข้ากับระบบเศรษฐกิจทุนนิยม เช่น การปะทะกันระหว่างความเหนือกว่าและทรงอิทธิพลกว่าของระบบทุนนิยมที่มาพร้อมกับความคิดเรื่องวัตถุนิยม บริโภคนิยม และความเป็นปัจเจกบุคคลกับคุณค่าของทุนทางสังคม ความสัมพันธ์ทางสังคมที่เปลี่ยนไปนี้ ชุมชนย่อมมีการจัดการเพื่อเอาชนะอุปสรรคอันเกิดขึ้นจากข้อจำกัดนั้น โดยอาจกล่าวได้ว่าชุมชนจะมีทรัพยากรที่สำคัญ คือ วิธีการแก้ไขปัญหาทั้งปัญหาจากความเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และปัญหาที่เป็นผลกระทบจากการพัฒนาจากภายนอก ข้อมูลในการตัดสินใจเพื่อเอาตัวรอดของปัจเจกและชุมชน การเรียนรู้ การคัดเลือกสิ่งต่างๆ ที่นำมาใช้ในชีวิตประจำวัน ตามการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมของสังคม

จากสภาพการณ์การเปลี่ยนแปลงที่มีความซับซ้อน หลากหลายรูปแบบ ทั้งในสถานการณ์ของปัญหา และวิธีการจัดการ ปัจจุบันจึงมีการให้ความสำคัญมากขึ้นต่อบทบาทของภาคีการพัฒนาซึ่งประกอบด้วยกลุ่มองค์กรที่หลากหลายจากทุกภาคส่วนของสังคม ซึ่งเข้ามามีบทบาทในการส่งเสริมและ

สนับสนุนการเคลื่อนไหวในระดับภาคประชาชน (ซึ่งอาจถือเป็นกระบวนการประชาสังคมรูปแบบหนึ่ง) ไม่ว่าจะเป็นในส่วนของภาครัฐ-ราชการ องค์กรพัฒนาเอกชนและเครือข่ายความร่วมมือต่างๆ รวมถึงภาคเอกชน สื่อมวลชน สถาบันการศึกษา ซึ่งแต่ละกลุ่มองค์กรมีภารกิจและบทบาทหน้าที่แตกต่างกันไป แต่มีการเชื่อมโยงกิจกรรมกันอยู่หลายส่วน และที่ผ่านมาแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540- พ.ศ. 2544) อันได้รับการยอมรับว่า ประชาชนมีส่วนร่วมในการวางแผนมากที่สุด ก็ได้ผนวกแนวคิดเรื่องการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนหรือประชาสังคมไว้ในยุทธศาสตร์การพัฒนาด้วย

การเปิดพื้นที่การเคลื่อนไหวของศักยภาพของชุมชนและการสร้างความหมายของชุมชนในบริบทที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งเป็นการปรับตัวให้ทันต่อสถานการณ์ใหม่ๆ ทำให้การศึกษาประเด็นการพัฒนาในมิติทางวัฒนธรรม อันเป็นเรื่องของความเชื่อมโยงของวิถีคิด วิถีทำ และวิถีจัดการ ซึ่งหมายถึงความถึงการสงวน การอนุรักษ์ การพัฒนา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเป็นวิธีการหนึ่งที่น่าจะมีการหยิบยกขึ้นมา กล่าวถึง เช่น ในการมองเรื่องทรัพยากร เราอาจมีทัศนคติการมองเพียงในระดับหมู่บ้าน แต่ปัจจุบันปัญหาทรัพยากรได้ขยายบริบทไปถึงการมองเป็นปัญหาร่วมของกลุ่มน้ำที่มีความหลากหลาย ซับซ้อน และต้องอาศัยการมองในเชิงปฏิสัมพันธ์เป็นสภาพแวดล้อม อีกทั้งความพยายามทั้งในด้านการศึกษา การพัฒนา รวมทั้งการบริหารจัดการทั้งหลายต่างมีความพยายามยกระดับ "ความรู้ท้องถิ่น" หรือ "ภูมิปัญญาท้องถิ่น" เพื่อให้เห็นภาพของการจัดการทรัพยากร และการพัฒนาประเทศ ซึ่งพอที่จะประมวลได้ว่า ความรู้ของชาวบ้านมีลักษณะเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติ หรือความรู้ที่ได้จากการปฏิบัติจริง ในขณะเดียวกัน ความรู้ก็แฝงไปด้วยคุณค่า กฎเกณฑ์ และอำนาจ นอกจากนี้ ความรู้ท้องถิ่นเป็นสิ่งที่สามารถเปลี่ยนแปลงปรับเปลี่ยนได้ ไม่ได้หยุดนิ่งหรือเป็นสัจธรรมที่แน่นอนตายตัว สิ่งที่เกิดขึ้นจึงเป็นการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ที่เป็นองค์กรแบบประชาสังคมที่เรียกว่าเป็นลักษณะการเกิดใหม่ของหน่วยทางสังคม หรือกลุ่มชนทางสังคมรูปแบบใหม่ (Emerging community) ซึ่งปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่าเป็น **การสร้างพื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรม (Social and cultural space)** (ฮาภรณ์ จันทน์สมวงศ์, 2544) อันเป็นการยกระดับการพิจารณาประเด็นทางสังคมในส่วนของการศึกษาผ่านมุมมองของมิติทางวัฒนธรรมให้มีความเด่นชัดและน่าสนใจมากขึ้น

ชุมชนลุ่มน้ำสงคราม

แม่น้ำสงครามเป็นแม่น้ำสายสำคัญไหลลงแม่น้ำโขงทางเขตอีสานเหนือหรือที่เรียกว่า “แอ่งสกลนคร” มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาภูพานในเขตจังหวัดสกลนคร ไหลผ่านอุดรธานี หนองคาย และบรรจบกับแม่น้ำโขงที่ตำบลไชยบุรี อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม มีความยาวประมาณ 420 กิโลเมตร ตั้งแต่บริเวณปากแม่น้ำขึ้นมาตามลำน้ำประมาณ 200 กิโลเมตร ระดับกั้นของแม่น้ำสงครามค่อนข้างแบนราบ ความลาดชันต่างกันเฉลี่ยประมาณ 3-4 เซนติเมตรต่อแม่น้ำ 1 กิโลเมตร ทำให้ท้องน้ำในช่วง 200 กิโลเมตรมีความสูงแตกต่างกันเพียง 2 เมตรเท่านั้น บริเวณดังกล่าวถือเป็นลุ่มน้ำสงครามตอนล่างที่มีลักษณะพิเศษ คือ ในฤดูฝนน้ำจะค่อยๆท่วมพื้นที่ลุ่มต่ำ และเมื่อถึงฤดูแล้งจะกลายเป็นผืนทะเลสาบน้ำจืดกว้างใหญ่ครอบคลุมพื้นที่ถึง 500,000 ไร่ กินเวลาประมาณ 3-4 เดือน น้ำเหล่านี้เป็นอิทธิพลมาจากน้ำเหนือและน้ำจากลำน้ำโขงที่ไหลย้อนเข้ามาตามลำน้ำสงครามและลำน้ำย่อยมีลักษณะคล้ายกับทะเลสาบเขมร (โครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ลุ่มน้ำ ลุ่มน้ำโขง (MWBP), 2549)

ลักษณะดังกล่าวทำให้ลุ่มน้ำสงครามตอนล่างมีเอกลักษณ์เฉพาะทางธรรมชาติ คือ มีป่าชนิดต่างๆ ขึ้นอยู่ตามที่ราบน้ำท่วมถึงริมแม่น้ำและห้วยสาขาที่ทนต่อน้ำท่วมเป็นเวลา 3-4 เดือน โดยเฉพาะป่าไผ่ ไทบ้าน (ชาวบ้าน) เรียกพื้นที่นี้ว่า "ป่าบุงป่าทาม" หรือ "ป่าทาม"ซึ่งทำให้วิถีชีวิตคนลุ่มน้ำสงครามนั้นผูกพันกับแม่น้ำสงครามและป่าบุงป่าทามอย่างแยกกันไม่ออก เนื่องจากแม่น้ำสงครามและป่าบุงป่าทามเป็นแหล่งทรัพยากรที่เลี้ยงดูชุมชนรอบๆ มาอย่างยาวนาน และชาวบ้านได้พึ่งพาทรัพยากรด้านต่างๆจากความหลากหลายทางชีวภาพ หรือความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรในป่าบุงป่าทาม ลุ่มน้ำสงคราม จนสร้างความมั่นคงด้านอาหาร ด้านสุขภาพ ด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและประเพณี ซึ่งชาวบ้านที่นี่ได้ขนานนามว่า ป่าบุงป่าทาม คือ ตู้อกับข้าวของชุมชน (โครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ลุ่มน้ำ ลุ่มน้ำโขง (MWBP), 2549) ความหลากหลายทางชีวภาพของป่าบุงป่าทาม ที่มีลักษณะพิเศษ คือ เป็นป่าสะเทินน้ำสะเทินบก เมื่อถึงฤดูฝน น้ำจากลำน้ำสงครามจะหลากเข้าท่วมพื้นที่ราบลุ่ม เรียกลักษณะของระบบนิเวศนี้ว่า ป่าบุงป่าทาม ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของพื้นที่ป่าในลุ่มน้ำอีสาน การขึ้นลงของกระแสน้ำในลำน้ำสงคราม มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับการอพยพเคลื่อนย้ายของปลา เมื่อถึงเวลาน้ำหลากท่วมป่าบุงป่าทาม ปลาจากแม่น้ำโขงจะว่ายเข้ามาหาอาหาร และวางไข่ในป่าบุงป่าทามริมแม่น้ำสงคราม ทำให้เป็นต้นกำเนิดของแหล่งอาหารที่อุดมสมบูรณ์ และเมื่อหมดฤดูน้ำหลาก พันธุ์

ไม้ต่างๆ ในป่าบุงป่าทามก็จะเจริญงอกงาม ชาวบ้านก็จะได้อาหารจากป่าทาม เช่น หน่อไม้ เห็ด และพืชสมุนไพรต่างๆ (สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน, 2549)

วิถีชีวิตชาวชุมชนลุ่มน้ำสงครามเป็นลักษณะของการอยู่อาศัยแบบพึ่งพิงธรรมชาติ โดยชาวบ้านยังชีพด้วยการทำประมงและเก็บหาของป่าจาก “ป่าบุงป่าทาม” จนกระทั่งในเวลาต่อมาเกิดการเคลื่อนไหวคัดค้านโครงการพัฒนาลุ่มน้ำสงคราม หรือเขื่อนน้ำสงครามทางตอนล่างเป็นอีกปรากฏการณ์ที่ถือว่าการสร้างพื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่น ด้วยการรณรงค์สร้างความเข้าใจจนมีวาทกรรมเรื่อง “วัฒนธรรมปลาแดก” ถือเป็นการเปิดแนวรบด้านวัฒนธรรมเพื่อสู้และต้านกับแนวคิดการพัฒนาชุมชนโดยเขื่อน ทั้งนี้เนื่องมาจากแม่น้ำสงครามเป็นสายน้ำที่มีความหลากหลายของป่าบุงป่าทามและทรัพยากรประมงมากที่สุดแห่งหนึ่ง หลายฝ่ายได้หันมาสนใจแม่น้ำสงครามในฐานะแม่น้ำสายบริสุทธิ์ที่ยังไม่มีการปิดกั้นด้วยเขื่อนขนาดใหญ่ ยังมีระบบนิเวศน์เชื่อมต่อกับแม่น้ำโขง โดยเฉพาะอย่างยิ่งลุ่มน้ำสงครามทางตอนล่างที่มีป่าบุงป่าทามผืนใหญ่ (บำเพ็ญ ไชยรักษ์, 2547) การเคลื่อนไหวรณรงค์คัดค้านเขื่อนปิดปากแม่น้ำสงครามตามโครงการพัฒนาลุ่มน้ำสงคราม ภายใต้แนวทางพัฒนาลุ่มน้ำอีสานของโครงการโขง ชี มูล ที่สร้างปัญหาเรื่องการทำลายนิเวศลุ่มน้ำอีสานอย่างย่อยยับ บทเรียนความวิบัติของลุ่มน้ำชี น้ำมูล เป็นผลทำให้นักวิชาการ สื่อมวลชน และชาวบ้านในพื้นที่ต้นตระหนกและแหวนวงแม่น้ำสายสุดท้ายของอีสานร่วมกัน

ในปี พ.ศ.2535 มีการกำหนดนโยบายการพัฒนาชุมชนลุ่มน้ำสงคราม ด้วยการวางแผนสร้างเขื่อนแก่งนาชุมชนใน 5 หมู่บ้าน ประกอบด้วย บ้านดงสาร บ้านสามขา บ้านท่าแร่ บ้านดงเสียว ตำบลโพรงาม อำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร และบ้านปากยาม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม ได้รวมกลุ่มกันในนาม “ชมรมอนุรักษ์และฟื้นฟูลุ่มน้ำสงคราม” ดำเนินการปรึกษาหารือร่วมกันในการคัดค้านนโยบายการสร้างเขื่อนลุ่มน้ำสงคราม ทั้งนี้ด้วยเหตุผลสำคัญหลายประการ ได้แก่ ผลเสียที่จะเกิดขึ้นกับระบบนิเวศน์ป่าบุงป่าทาม และความสูญเสียที่ไม่สามารถประเมินได้ในด้านคุณค่าของวิถีชีวิต วัฒนธรรม ความเป็นอยู่ ที่มีแม่น้ำสงครามเปรียบเสมือนเส้นเลือดที่หล่อเลี้ยงชุมชนด้วยความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติจากแม่น้ำ คือ ปลานานาพันธุ์ มาหลายชั่วอายุคน การรวมตัวกันของชุมชนในการคัดค้านนโยบายรัฐอย่างสันติวิธีต่อเนื่องยาวนานนับ 10 ปี ส่งผลให้ภาครัฐต้องหันกลับมาทบทวนนโยบายอีกครั้งหนึ่ง และผลจากการจัดทำรายงานผลกระทบสิ่งแวดล้อมที่ระบุว่า การสร้างเขื่อนไม่ให้เกิดคุ้มทุนในเชิงเศรษฐศาสตร์ จึงมีมติให้ยกเลิกโครงการสร้างเขื่อนน้ำสงคราม เมื่อเดือนมกราคม 2545 (มูลนิธิพัฒนาไท, มปป.)

จากกระแสกระแสสาธารณะที่เกิดขึ้นทำให้มีการทบทวนโครงการหลายครั้งและถือว่าเป็นผลสำเร็จ เมื่อมีมติคณะรัฐมนตรีเห็นชอบตามมติคณะกรรมการสิ่งแวดล้อม เมื่อวันที่ 26 มีนาคม 2545 ว่า โครงการเขื่อนน้ำสงครามไม่ควรมีการดำเนินการเพราะว่าไม่คุ้มค่าทางเศรษฐศาสตร์มีผลกระทบสูง ทุกฝ่ายต่างนั่งนอนใจและชื่นชมถึงสายน้ำบริสุทธิ์สายเดียวของอีสาน จนชมรมอนุรักษ์ฟื้นฟูลุ่มน้ำสงครามที่เป็นองค์กรชาวบ้านที่ก่อตัวขึ้นมาเพื่อรณรงค์คัดค้านโครงการเขื่อนน้ำสงครามได้รับรางวัลองค์กรชุมชนจัดการลุ่มน้ำดีเด่น ระดับประเทศจากสถาบันสิ่งแวดล้อมไทย ในปีเดียวกันนั่นเอง ความมุ่งหวังของชาวบ้านลุ่มน้ำสงครามมิได้จบลงเท่านั้น หากแต่ยังมีโครงการจัดทำแผนการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง เพื่อที่จะเสนอว่าการจัดการลุ่มน้ำที่ยั่งยืนภายใต้การมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงของชาวบ้านเป็นอย่างไร นับเป็นลุ่มน้ำแรกที่ภาคประชาชนพยายามผลักดันให้เกิดแผนจากระดับชุมชนเอง เพื่อที่จะเสนอเป็นทิศทางการจัดการลุ่มน้ำแบบองค์รวมที่ไม่ได้มองแต่ตัวน้ำเท่านั้น หากยังมองถึงวิถีการผลิตของชาวลุ่มน้ำอย่างสัมพันธ์กันระหว่างทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ประมง (มูลนิธิพัฒนาไท, มปป.)

ชาวชุมชนลุ่มน้ำสงครามได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่า การกำหนดนโยบายจากส่วนกลางโดยขาดความคำนึงถึงประชาชนในชุมชนท้องถิ่นเป็นความผิดพลาดอย่างมากหันต์ที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตขนบธรรมเนียม ประเพณี และทรัพยากรท้องถิ่นอันอุดมสมบูรณ์ พลังชุมชนของชาวลุ่มน้ำสงครามที่ลุกขึ้นยืนหยัดต่อสู้กับนายทุนและนโยบายรัฐ ด้วยกระบวนการสันติวิธีเป็นระยะเวลากว่า 10 ปีนั้น ได้ยืนยันถึงความมุ่งมั่นและอุดมการณ์ในการรักษาทรัพยากรอันอุดมสมบูรณ์แห่งลุ่มน้ำสงคราม อันเป็นรากฐานของวัฒนธรรม ประเพณี ที่เรียกขานอย่างเต็มภาคภูมิว่า “วัฒนธรรมปลาแดก” ไว้ให้คงอยู่ตลอดไป ด้วยพลังแห่งชุมชน พลังแห่งศรัทธา พลังแห่งการต่อสู้ที่หลอมรวมเป็นพลังในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพื่อเป็นทุนของชุมชน

สถานการณ์ในปัจจุบันที่พบปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรลุ่มน้ำสงคราม ทวีความรุนแรงมากขึ้นและมีแนวโน้มเข้าสู่ขั้นวิกฤต สาเหตุสำคัญมาจากการคุกคามของโครงการพัฒนาต่างๆ ที่ไม่คำนึงถึงผลกระทบกับระบบนิเวศทางธรรมชาติและวิถีชีวิตของชุมชนในท้องถิ่น การใช้ประโยชน์ของป่าบุ่งป่าทาม (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ) อย่างไม่มีประสิทธิภาพและไม่เหมาะสม รวมทั้งปัญหาการจัดการของภาครัฐ ภาคเอกชนและประชาชนที่ยังขาดความรู้ความเข้าใจในคุณลักษณะทางธรรมชาติของระบบนิเวศพื้นที่ชุ่มน้ำ จึงทำให้ขาดความระมัดระวังในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ชุ่มน้ำ (ไทยโพสต์, 2549)

ประเด็นจากสถานการณ์ภายนอกที่เกี่ยวข้องกับลุ่มน้ำสงครามข้างต้นนั้นได้สร้างความตระหนักให้ท้องถิ่นเห็นความสำคัญของพื้นที่ชุ่มน้ำ โดยสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างหมู่บ้าน จังหวัดและ

สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (สผ.) ในการเตรียมการประกาศและนำร่องกระบวนการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น โดยเริ่มจากการทำงานวิจัยไต้หวัน จากนักวิจัยไต้หวัน 4 หมู่บ้าน คือ บ้านท่าบ่อ บ้านปากยาม บ้านอ้วนและบ้านยางงอย อ.ศรีสงคราม จ.นครพนม โดยเริ่มทำวิจัยตั้งแต่ปี 2546-2548 ในเรื่องระบบนิเวศ พันธุ์ปลา เครื่องมือหาปลา การเลี้ยงวัวควายในป่าทาม พรรณพืชในป่าทาม การเกษตรและการจัดการน้ำในทาม ประวัติศาสตร์ชุมชน ระบบเศรษฐกิจและประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ (ผู้จัดการรายวัน ,11 กรกฎาคม 2550)

ชาวบ้านในกลุ่มน้ำสงครามที่ผ่านการต่อสู้อันยาวนาน ที่ถึงแม้จะต้องเสี่ยงด้วยชีวิตจากอิทธิพลของนายทุนหรืออิทธิพลเงินตราที่ไม่สามารถซื้อจิตวิญญาณหรือผลัดกันชุมชนให้ถอยหนีไปจากถิ่นฐานบ้านเกิดที่อาศัยอยู่กันมาหลายชั่วอายุคนได้ และแม้ว่าจะประสบความสำเร็จจากการต่อสู้เพื่อรักษาทรัพยากรของท้องถิ่นไว้ได้ แต่ภารกิจของชาวบ้านไม่ได้หยุดอยู่เพียงเท่านั้น การรักษาสິงที่เรียกร่องกลับคืนมาได้ให้ยั่งยืนตลอดไป นับเป็นสิ่งที่ท้าทายยิ่งสำหรับชุมชนลุ่มน้ำสงคราม การวางแผนการดำเนินงานอย่างต่อเนื่อง เป็นระบบ และมีแผนงานที่ชัดเจน คือพลังแห่งการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรของท้องถิ่นให้หวนกลับคืนมาอุดมสมบูรณ์ดังเช่นในอดีต โดยเริ่มต้นจากการกำหนดแผนปฏิบัติการและสำรวจคุณค่าภูมิปัญญาของชุมชน แล้วจึงมุ่งปฏิบัติการเพื่อการฟื้นฟูด้วยกิจกรรมที่หลากหลาย เช่น กำหนดเขตอนุรักษ์ฟื้นฟูวังปลา เพาะพันธุ์ไม้ทาม เลี้ยงผีปู่ตา สู้ขั้วญป่าและปลาแม่น้ำสงคราม เป็นต้น การรณรงค์และกิจกรรมที่ต่อเนื่อง ประกอบกับองค์ความรู้และภูมิปัญญา ของชุมชนลุ่มน้ำสงคราม ยังผลให้เกิดศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขตสงวนพันธุ์ปลาน้ำสงคราม-น้ำโขง ศูนย์อนุรักษ์และฟื้นฟูป่าบุงป่าทามลุ่มน้ำสงคราม และศูนย์ศึกษาชุมชนประมงลุ่มน้ำสงคราม ซึ่งทั้ง 3 ศูนย์ เป็นศูนย์กลางในการศึกษาดูงานของชุมชนในพื้นที่ใกล้เคียงและต่างพื้นที่ทั้งภายในและต่างประเทศ ตลอดจนได้รวบรวมองค์ความรู้และภูมิปัญญาลุ่มน้ำสงคราม อาทิ ความหลากหลายของพันธุ์ไม้ป่าบุงป่าทามลุ่มน้ำสงคราม เศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำสงคราม (กรณีศึกษาบ้านดงสาร) บทบาทหญิงชายกับลุ่มน้ำสงคราม (กรณีศึกษาบ้านท่าแร่ ต.โพรงาม อ.อากาศอำนวย จ.สกลนคร) วัฒนธรรมปลาแดก เครื่องมือจับปลาลุ่มน้ำสงคราม แผนงานจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงคราม ฉบับชาวบ้าน เป็นต้น (ผู้จัดการรายวัน ,11 กรกฎาคม 2550)

ณ ปัจจุบันชุมชนลุ่มน้ำสงครามกำลังขยายเครือข่ายและขยายงานอนุรักษ์เพื่อความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรในชุมชนท้องถิ่น ที่เปรียบเสมือนอู่ข้าวอู่น้ำของตน โดยจุดเด่นและผลสำเร็จของชุมชนลุ่มน้ำสงคราม คือ องค์ความรู้ด้านความหลากหลายทางชีวภาพของลุ่มน้ำสงคราม เช่น ชนิดของปลา ความหลากหลายทางชีวภาพป่าบุงป่าทาม และเขตลุ่มน้ำลุ่มน้ำสงคราม เป็นต้น องค์ความรู้และ

วัฒนธรรมชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน เช่น วิธีและเครื่องมือจับปลา และการดูแลรักษาและฟื้นฟูทรัพยากรลุ่มน้ำ เป็นต้น

ชาวชุมชนลุ่มน้ำสงคราม ได้แสดงให้เห็นศักยภาพของประชาสังคม ในฐานะกลไกสำคัญที่จะช่วยพิทักษ์รักษาและฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร ธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพ (ป่าบุงป่าทาม) ตลอดจนการจัดการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน แสดงถึงศักยภาพในการบูรณาการองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นจากการสั่งสมมาช้านาน ให้เข้ากับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อย่างสอดคล้อง เหมาะสม และเป็นการนำวัฒนธรรม ประเพณี พิธีกรรมของท้องถิ่น มาเป็นกติกาเพื่อใช้ทรัพยากรร่วมกัน โดยครอบคลุมทั้งกิจกรรมที่เกี่ยวกับการสงวนพันธุ์ปลา ควบคู่กับกิจกรรมการฟื้นฟูสภาพป่าบุงป่าทาม นับเป็นแบบอย่างของการอนุรักษ์ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตชุมชน เช่น “การทำหุ้ม” เพื่อให้เป็นที่อยู่อาศัยของปลาและสัตว์น้ำในการอนุรักษ์พันธุ์ปลา การเลือกใช้เครื่องมือหาปลาพื้นบ้าน เช่น ดั่ง มอง ไช สะดุ้ง ฯลฯ ที่เหมาะสมกับชนิดและสอดคล้องกับฤดูกาลในการจับปลา การเข้าป่าเพื่อหาของป่าตามช่วงฤดูกาลเพื่อเป็นอาหารในครัวเรือน และการทำวังปลา เป็นต้น (ผู้จัดการรายวัน, 11 กรกฎาคม 2550)

การร่วมกันคัดค้านนโยบายการสร้างเขื่อน นับเป็นจุดเริ่มต้นของการรวมกลุ่มดำเนินกิจกรรมร่วมกันในลักษณะของเครือข่าย ซึ่งหลังจากนั้นก็มีการทำงานร่วมกันมาโดยตลอด โดยมีเจ้าหน้าที่ภาคสนามของโครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ ที่เป็นองค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่ เป็นที่ปรึกษาให้การสนับสนุน กระตุ้น และส่งเสริมให้ชุมชนได้จัดระเบียบความคิด วางแผน ขยายกลุ่มและกิจกรรมครอบคลุมในด้านอื่นๆ อาทิ เศรษฐกิจชุมชน เยาวชน กลุ่มออมทรัพย์ เป็นต้น ตลอดจนการศึกษาดูงาน และแลกเปลี่ยนความรู้ประสบการณ์กับกลุ่มชุมชนในพื้นที่อื่นๆ อาทิ การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำเดียวกันของชุมชนบ้านดงสานกับเครือข่ายองค์กรชาวบ้านเทือกเขาภูพาน ซึ่งกระบวนการเหล่านี้เป็นการเสริมศักยภาพและความสามัคคีให้กับประชาสังคมและองค์กรท้องถิ่นในการร่วมกันรักษาและฟื้นฟูป่าบุงป่าทามลุ่มน้ำสงคราม ครอบคลุมพื้นที่ถึง 500,000 ไร่ (กรุงเทพฯธุรกิจ, 22 กุมภาพันธ์ 2549)

วิกฤตดังกล่าว ชาวลุ่มน้ำสงครามต่างตระหนักถึงผลกระทบที่โยงใยวิถีชีวิตของพวกเขา กับแม่น้ำ และป่าบุงป่าทามที่กำลังจะถึงกาลอวสาน จึงมีผู้นำกลุ่มเกิดขึ้นเพื่อชี้ให้เห็นถึงคุณค่าของสายน้ำ ด้วยการร่วมมือกับฝ่ายต่าง ๆ จนเกิดเป็นวิสัยทัศน์บ้านขึ้นมา ทั้งนี้ องค์ความรู้ที่ได้ ยังนำไปใช้ในการจัดการทรัพยากรในชุมชนอย่างยั่งยืน เพื่อให้ชุมชนมองเห็นคุณค่าหรือผลกระทบที่อาจจะเกิดขึ้นในการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่

ในชุมชนของตนเอง ส่งผลให้ชุมชนตระหนักว่าทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนเองเป็นของชุมชน รู้สึกรักและหวงแหน รวมทั้งช่วยกันอนุรักษ์ทรัพยากรของชุมชนร่วมกันอย่างยั่งยืน

สถานการณ์ที่เกิดขึ้นในกลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง เป็นทั้งกระบวนการเรียนรู้ และชุมชนแห่งการเรียนรู้ (Learning society) ซึ่งอาจดูเหมือนว่าเป็นเป้าหมายที่ดี หากแต่สิ่งที่ต้องตั้งคำถาม และสร้างความชัดเจนให้เกิดขึ้นคือ กระบวนการเรียนรู้ นั้นเป็นอย่างไร ทั้งในแง่ความหมาย วัตถุประสงค์ และกระบวนการของการเรียนรู้ นั้นว่าเป็นไปเพื่อตอบสนองสิ่งใด ซึ่งต้องมีใช้เพื่อการตอบสนองต่อแนวคิดเดิมๆ เช่น การแสวงหาผลประโยชน์ของลัทธิทุนนิยมหรือบริโภคนิยม เพราะนอกจากความสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในชุมชน กระบวนการที่เกิดขึ้นจึงมีใช้การเคลื่อนไหวเพื่อทำกิจกรรมอย่างเดียว (Activism) หากแต่ต้องเป็นการทำงานเพื่อส่วนรวมที่ต้องอาศัยแนวคิดและยุทธศาสตร์ ซึ่งเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องสร้างความรู้ควบคู่ไปกับกระบวนการทำงานอย่างต่อเนื่อง (กล่าวคือ เป็นลักษณะที่ผู้ศึกษาเรียกว่าเป็น “มิติทางวัฒนธรรม” ซึ่งเป็นการศึกษาวิถีคิด วิถีทำ และวิถีดำเนินการ ของภาคีการพัฒนาต่างๆ ที่เข้ามา ร่วมในการจัดการกลุ่มน้ำสงคราม) ทั้งนี้เพราะ ปัจจุบันการเคลื่อนไหวต่างๆ ในชุมชนยังคงถูกทดสอบด้วยพลวัตของสังคมในยุคโลกาภิวัตน์ที่สร้างภาวะความสับสนหรือความขัดแย้ง การเอาวัดเอาเปรียบกันให้เกิดขึ้นได้ง่าย ประกอบกับการท่วมท้นของทะเลข้อมูลข่าวสาร การเคลื่อนไหวในรูปแบบดังกล่าวจะต้องเป็นฝ่ายริเริ่มหรือทำงานในเชิงรุกมากกว่าตั้งรับ และช่วงชิงการลงมือทำก่อนที่ปัญหาต่างๆ จะเกิดขึ้น รวมทั้งความพร้อมสำหรับการปรับตัวในโลกของการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็ว (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2545)

ทั้งนี้ การที่ผู้วิจัยให้ความสำคัญในการศึกษาและทำความเข้าใจจากมิติทางวัฒนธรรมซึ่งมีความหลากหลายและซับซ้อนแตกต่างกันไปของการดำเนินงานแก้ปัญหาและพัฒนาในแต่ละท้องถิ่น เพื่อตอบคำถามต่อองค์รวมของวิถีคิด คุณค่า และอุดมการณ์ของการเคลื่อนไหวของชุมชนที่สร้างสรรค์ ปรับเปลี่ยนและสะสมขึ้นมา ในความพยายามที่จะแสดงออกถึงการปรับตัวต่อระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมภายใต้เงื่อนไขและบริบทที่แตกต่างกัน ในการเกิดขึ้นและปรับตัวของการดำเนินงานในการจัดการกลุ่มน้ำสงคราม โดยผู้วิจัยจึงเห็นว่า การพัฒนาพื้นฐานของวัฒนธรรม ประกอบกับการเสริมสร้างการทำงานในชุมชน ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นทุนของชุมชนรูปแบบหนึ่งนั้น มีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาวิจัยเพื่อสร้างความรู้ ความเข้าใจ และให้ความสำคัญต่อการสร้างความรู้ที่จะนำไปสู่การอธิบายและการสร้างมโนทัศน์เกี่ยวกับมิติทางวัฒนธรรมเพื่อนำไปสู่การสร้างทางเลือกสำหรับการพัฒนาของสังคมไทยต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. ศึกษาวิถีทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำ โดยศึกษาทั้งในด้านวิถีคิด วิถีทำ และวิถีจัดการ ในการดำเนินงานของชุมชนลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง
2. วิเคราะห์แนวคิด ยุทธศาสตร์ และการปฏิบัติ ที่แสดงออกถึงการปรับตัวต่อระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมภายใต้เงื่อนไขและบริบทที่แตกต่างกันในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงคราม
3. สังเคราะห์วัฒนธรรมที่เป็นแบบแผนในการดำเนินการพัฒนา โดยเฉพาะในด้านการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำ การดำเนินการสู่การมีส่วนร่วม และการมีบูรณาการในการพัฒนา
4. เสนอแนะแนวทางในการดำเนินการนโยบายด้านการจัดการทรัพยากรที่เหมาะสม และมีทิศทางการพัฒนาที่สอดคล้องกับบริบทของสังคมและความยั่งยืนในอนาคต

1.3 คำถามการวิจัย

1. ลักษณะการเกิดใหม่ของหน่วยทางสังคม หรือกลุ่มชนทางสังคมรูปแบบใหม่ (Emerging community) หรือที่เรียกว่าเป็น **การสร้างพื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรม** (Social and cultural space) ของชุมชนในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามมีการก่อรูปในลักษณะใด อย่างไรบ้าง และเงื่อนไขของการก่อรูปองค์กรใหม่คืออะไร การก่อรูปนั้นใช้กฎเกณฑ์ คุณค่า จารีต หรือวัฒนธรรมอะไรในการรวมตัวกัน
2. ลักษณะของวิถีคิด วิถีทำ และวิถีจัดการ (ซึ่งเรียกรวมเป็น “วิถีทางวัฒนธรรม” ในการศึกษานี้) ของชุมชนในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามเป็นอย่างไร มีเงื่อนไขอะไรบ้างในการเกิดขึ้น และเงื่อนไขดังกล่าวนำมาสู่ความร่วมมือของชุมชนที่เหมือน หรือแตกต่างกันอย่างไร
3. การเกิดขึ้นของวัฒนธรรมการพัฒนาของชุมชนนั้นเป็นอย่างไร ทั้งในแง่ความหมาย วัตถุประสงค์ และกระบวนการของการเรียนรู้ที่เกิดจากการดำเนินงานนั้นเป็นไปเพื่อตอบสนองสิ่งใด มีโครงสร้างหรือรูปแบบการดำเนินงานอย่างไรบ้าง
4. การเคลื่อนไหวทางสังคมที่เกิดขึ้นจากการดำเนินงานของชุมชนในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามเป็นเพียงการเคลื่อนไหวเพื่อทำกิจกรรมอย่างเดียว (Activism) หรือไม่ การดำเนินงานของชุมชนเป็นการทำงานโดยอาศัยแนวคิดและยุทธศาสตร์ใดในการปฏิบัติ ที่แสดงออกถึงการปรับตัวต่อระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมภายใต้เงื่อนไขและบริบทที่แตกต่างกันในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงคราม

5. การดำเนินงานของชุมชนที่เกิดขึ้นในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงคราม ได้ก่อให้เกิดการเรียนรู้สู่คนในชุมชนท้องถิ่นในลักษณะใด อย่างไรบ้าง การเรียนรู้ที่เกิดขึ้นนั้นจะมีประสิทธิภาพและความยั่งยืนเพียงใดต่อชุมชนลุ่มน้ำสงครามในปัจจุบันและในอนาคต

6. มิติทางวัฒนธรรมจากการดำเนินงานชุมชนในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามถือเป็นทางเลือกเพื่อการพัฒนาได้หรือไม่ อย่างไร และประเด็นของมิติทางวัฒนธรรมของผู้ดำเนินงานพัฒนาที่มีความสัมพันธ์ต่องานพัฒนาในอนาคตอย่างไรบ้าง

1.4 ขอบเขตของการวิจัย

1. ขอบเขตเชิงพื้นที่

การศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาเฉพาะกรณี (Case study) พื้นที่ที่ผู้ศึกษาได้เลือกทำการศึกษาชุมชนตำบล อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนมที่อยู่ริมน้ำสงครามตอนล่าง

2. ขอบเขตเชิงประชากร

การวิจัยนี้มุ่งศึกษามิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากร ในการนี้ผู้วิจัยสามารถกำหนดประชากรที่ศึกษา ซึ่งได้แก่

- สมาชิกกลุ่มและชาวบ้าน โดยเฉพาะผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้าน แกนนำชาวบ้าน ปราชญ์ชาวบ้าน หรือผู้นำกลุ่มองค์กรต่างๆ ตลอดจนผู้นำที่เป็นทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน กรรมการหมู่บ้าน และ อบต.

- ภาครัฐ สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (สผ.) ปลัดอำเภอ หน่วยงานภาครัฐที่ได้เข้ามามีบทบาทในการสนับสนุนส่งเสริมการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านในชุมชน

- องค์กรพัฒนาเอกชน เช่น เจ้าหน้าที่มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ เจ้าหน้าที่โครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำ ลุ่มน้ำโขง (MWBP) ซึ่งมีบทบาทสำคัญเป็นที่ปรึกษา ให้คำแนะนำในการรวมกลุ่มและขยายเครือข่ายความร่วมมือ สนับสนุนกระบวนการคิดอย่างเป็นระบบ การวางแผน และกิจกรรมการพัฒนา การบริหารจัดการทรัพยากรท้องถิ่นจนถึงการส่งเสริมอาชีพและจัดหาตลาดแก่กลุ่มอาชีพต่างๆ

- เครื่องขายชุมชน ปัจจุบันมีเครื่องขาย 13 หมู่บ้าน ซึ่งร่วมมือกับเครื่องขายนักศึกษา (สหพันธ์นักศึกษาอีสาน) สถาบันราชภัฏ จ.สกลนคร หอการค้าจังหวัดสกลนคร องค์กรต่างๆ ของภาครัฐและเอกชน ซึ่งปัจจุบันกำลังร่วมดำเนินการจัดทำแผนแม่บทลุ่มน้ำสงครามภาคประชาชนร่วมกับกลุ่มที่กล่าวมาในข้างต้น

3. ขอบเขตเชิงเนื้อหา

ผู้วิจัยเชื่อว่าทุนชุมชนถือเป็นจุดเชื่อมระหว่างมิติทางประวัติศาสตร์และมิติทางวัฒนธรรม เพราะเป็นการมองพลังพลวัตภายในท้องถิ่นในฐานะป็นตัวกระทำ ไม่ใช่สิ่งที่ถูกกระทำ ซึ่งการจะเข้าใจปรากฏการณ์ดังกล่าวได้นั้น จะต้องอาศัยแนวการศึกษาแบบมิติทางวัฒนธรรม โดยมีหลักการอย่างน้อย 4 ประการ คือ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544: 152-153)

1. ศึกษาวัฒนธรรมเป็นแกนกลาง โดยเฉพาะความสัมพันธ์ทางสังคมที่เชื่อมโยงกับโครงสร้างอำนาจและระบบวัฒนธรรม
2. ศึกษากระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากพลวัตภายในท้องถิ่น
3. ศึกษาความเชื่อมโยงระหว่างท้องถิ่นกับระบบเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมภายนอก
4. ศึกษาความขัดแย้งภายในท้องถิ่น และระหว่างท้องถิ่นกับสังคมภายนอก

ฐานการคิดเป็นตัวกำหนดแนวทางในการวิจัย วิธีการในการเก็บข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล ตลอดจนการนำเสนอผลการวิจัย ซึ่งจะสะท้อนให้เห็นถึงมุมมองของนักวิจัยที่มีต่อปัญหาและต่อชาวบ้าน วิธีวิทยาของการวิจัยในมิติทางวัฒนธรรมจึงขึ้นอยู่กับฐานการคิดที่อาศัยมุมมองทางวัฒนธรรมด้วย เช่น การมองให้เห็นภาพรวมหรือมองเป็นองค์รวม การมองให้เห็นระบบวิธีคิดหรือฐานการคิดของชาวบ้านที่ออกมาจากตัวชาวบ้านเอง การมองให้เห็นเงื่อนไขและความเชื่อมโยงของสิ่งต่างๆ หรือมองให้เห็นบริบทของปรากฏการณ์ การมองให้เห็นภาพในเชิงเคลื่อนไหวหรือมองให้เห็นการเปลี่ยนแปลงและการมองที่ไม่มีความคิดอคติใดๆครอบงำ การมีมุมมองที่หลากหลาย หมายถึง การมองโดยใช้หลักวิชาจากหลากหลายสาขาหรือสหวิทยาการมาทำความเข้าใจอย่างผสมกลมกลืนกันกับเรื่องที่ศึกษา เช่น การจัดการป่าไม้ อาจต้องมองหรือศึกษาเรื่องของความเชื่อเรื่องของความสัมพันธ์ของคน เรื่องของพฤติกรรมและความเชื่อมโยงของสิ่งต่างๆ อาทิ ปัญหาเศรษฐกิจเกี่ยวกับการจัดการป่าไม้อย่างไร ความยากจนมีความสัมพันธ์กับการจัดการในเรื่องทรัพยากรธรรมชาติอย่างไร ดังนั้น ที่น่าจะเป็นประโยชน์ในการทำความเข้าใจกับปัญหาเหล่านี้ คือ ทำอย่างไรจึงจะมองอย่างผสมกลมกลืน ไม่ใช่แยกอธิบายเป็นขมขื่นโดยไม่เชื่อมโยงกัน

(อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544) นั่นคือ จำเป็นต้องเอามิติทางวัฒนธรรมเข้ามามอง ใช้สหวิทยาการทำความเข้าใจร่วมกันว่ามีความหมาย หรือมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอย่างไร อย่างไรก็ตาม การพิจารณาปัญหาพร้อมกันทุกด้านนั้น บางอย่างก็อาจจะสลับซับซ้อนเกินกว่าที่จะเข้าใจ จำเป็นต้องเจาะลึกเฉพาะด้านหรือแยกส่วนศึกษาเป็นกรณีๆ ไป เพียงแต่ทำให้คิดคำนึงถึงความเชื่อมโยงกับองค์ประกอบอื่นๆ ในองค์รวมไว้ตลอดเวลาหรือให้คำนึงถึงบริบทของเรื่องที่เกี่ยวข้องด้วย

ดังนั้น ขั้นตอนและวิธีการรวบรวมข้อมูลเชิงสหวิทยาการภายใต้กรอบหรือมิติทางวัฒนธรรมจึงควรต้องประกอบด้วยประเด็นคำถามหลักๆ ตามลำดับดังนี้ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544: 152-153)

ประเด็นแรก การจำแนก มีการจำแนกปรากฏการณ์อะไรบ้าง มีการจำแนกการดำรงอยู่ของสิ่งต่างๆ อย่างไร และมีหลักเกณฑ์ในการจำแนกอย่างไร

ประเด็นที่สอง ความรู้ความเข้าใจหรือคำอธิบาย มีความรู้ในการใช้หรือจัดการทรัพยากรอย่างไร ใครเป็นผู้ดำเนินการ ชาวบ้านมีความรู้ในเรื่องการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างไร เช่น มีการใช้ป่าและสมุนไพรมาเป็นประโยชน์ในการรักษาพยาบาลหรือการจัดการอย่างไรบ้าง เราต้องทำความเข้าใจกับความรู้ในการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านให้กระจ่าง

ประเด็นที่สาม ความหมายและความสำคัญ องค์ความรู้ดังกล่าวในประเด็นที่สองมีความหมายและความสำคัญต่อชีวิตของชาวบ้านอย่างไรบ้าง ทั้งในแง่ความหมายทางเศรษฐกิจ ทางการเมือง ทางสังคม และทางสุขภาพอนามัย และต้องพยายามเข้าใจว่าชาวบ้านเขาอธิบายความหมายเหล่านั้นเกี่ยวข้องกับอย่างไร

ประเด็นที่สี่ องค์กรชาวบ้านและการจัดการ มีองค์กรชาวบ้านหรือไม่ องค์กรเหล่านี้ประกอบด้วยใครบ้าง สมาชิกขององค์กรมีความสัมพันธ์กันอย่างไร มีเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านหรือไม่ ในการทำงานดูแลทรัพยากร และที่สำคัญคือ องค์กรในการดูแลจัดการป่าไม้เหล่านี้ นอกเหนือจากการมีตัวองค์กรแล้ว เขามีอุดมการณ์อย่างไร

ประเด็นที่ห้า ระเบียบกฎเกณฑ์ในการจัดการ มีระเบียบกฎเกณฑ์ในการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติหรือไม่อย่างไร

ประเด็นที่หก การถ่ายทอดองค์ความรู้ มีการถ่ายทอดความรู้ซึ่งกันและกันอย่างไร มีเครือข่ายการเรียนรู้หรือไม่บ้าง กฎเกณฑ์เหล่านี้ตั้งขึ้นมาโดยใคร และผู้ใดเป็นคนดูแล

ประเด็นที่เจ็ด การปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลง ชาวบ้านมีการปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงอย่างไรบ้าง ถ้าเราพยายามตั้งคำถามที่มีลักษณะเป็นกรอบกว้างๆ อย่างนี้ก่อนที่เราจะเริ่ม

มองเห็นว่า เราต้องการที่จะได้ข้อมูลอะไรบ้างจากการเข้าไปศึกษาระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติจะเป็นกรอบแนวคิดของการวิจัยเชิงสหวิทยาการโดยใช้มิติทางวัฒนธรรม แต่กรอบหรือประเด็นคำถามเหล่านี้เป็นเพียงแนวทางที่จะช่วยให้เราเข้าใจถึงองค์รวมของประเด็นปัญหา บริบท หรือเงื่อนไขของประเด็นปัญหาและมุมมองของชาวบ้านที่มีต่อประเด็นปัญหาที่เราสนใจศึกษา

หลักการหนึ่งของการวิจัยโดยอาศัยมิติทางวัฒนธรรมนั้น นอกจากจะต้องมองเป็นภาพรวมหรือมองปรากฏการณ์เป็นองค์รวมแล้ว เราต้องมองว่าปรากฏการณ์ที่เราศึกษานั้น อยู่ในสภาพเงื่อนไขอะไรบ้าง เช่น สภาพพื้นที่ สภาพเศรษฐกิจ สภาพแวดล้อม ระบบนิเวศ สภาพะสุภาพ ประชากร และชาติพันธุ์ เป็นต้น งานวิจัยในมิติทางวัฒนธรรมนั้นมีความเชื่อพื้นฐานที่ต้องยอมรับว่าชุมชนหรือพื้นที่แต่ละแห่งมีความแตกต่าง เราต้องการจะนำเอาลักษณะที่แตกต่างกันในด้านเศรษฐกิจ สังคมหรือนิเวศวิทยา มาเชื่อมโยงชี้ให้เห็นว่า ทำไมคนในชุมชนนั้นถึงได้มีวิธีการหรือการจัดการอย่างนั้น ถ้าเราไม่ทำความเข้าใจกับเงื่อนไขที่เป็นตัวกำหนด เราจะไม่เข้าใจว่าทำไมชาวบ้านถึงมีวิธีการปรับตัวอย่างนี้ ทำไมเขาถึงสะสมถ่ายทอดความรู้ความสามารถที่จะสืบสานความคิดของเขาได้ยาวนาน ดังนั้นการใช้มิติทางวัฒนธรรมจะต้องทำความเข้าใจกับเงื่อนไขที่อยู่รอบๆ เพื่อนำเอาเงื่อนไขมาเป็นตัวอธิบายหรือตัวขยายความ จะช่วยให้เรามองเห็นและเข้าใจทั้งองค์รวมและบริบทผ่านมุมมองของชาวบ้านได้อย่างแท้จริง

โดยทั้งนี้เป็นการศึกษาภายใต้เงื่อนไขของสภาพพื้นที่ ระบบนิเวศ และประชากรในชุมชน เพื่อตอบคำถามการวิจัยที่ว่า ทูทางสังคมในปัจจุบันสามารถตอบสนองต่อความเปลี่ยนแปลงและค่านิยมใหม่ๆ ทางเศรษฐกิจกระแสทุนนิยมของชาวบ้านได้หรือไม่อย่างไร และในขณะนี้มิติทางวัฒนธรรมของทูทางสังคมในระบบทุนนิยมมีรูปแบบและความหมายอย่างไรบ้างต่อท้องถิ่น กล่าวคือ ทูทางสังคมก่อให้เกิดข้อตกลงหรือเงื่อนไขในการดำเนินกิจกรรมของกลุ่มต่างๆ ในชุมชนอย่างไร มีการนำทูทางสังคมหรือข้อตกลงนั้นมาใช้ในการขับเคลื่อนกิจกรรมอะไรในชุมชนได้บ้างที่สามารถดึงเอาพลังของท้องถิ่นออกมาได้ และขั้นตอนและวิธีการเหล่านั้นมีกลไกทางสังคมและการทำงานอย่างไร ซึ่งข้อค้นพบดังกล่าวอาจเป็นการค้นหาโจทย์ในการคลี่คลายปัญหาจากการพัฒนาต่างๆ ที่ไม่สามารถดำเนินการให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนได้

4. ขอบเขตเชิงเวลา

ในการศึกษาครั้งนี้ผู้ศึกษาใช้แนวทางของมิติทางวัฒนธรรมในการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมในการจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง โดยศึกษาจากการทรัพยากรแบบพื้นบ้านที่มีความเชื่อมโยงกับโครงสร้างและระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนท่าบ่อ โดยพิจารณาภายใต้การจัดการโดยชุมชน ซึ่งเป็นการจัดการโดยธรรมชาติควบคู่ไปกับวิถีชีวิตของชุมชนท่าบ่อมาตั้งแต่ครั้งเข้ามาตั้งถิ่นฐานในระยะแรก และการจัดการทรัพยากรที่มีการเปลี่ยนแปลงตามปัจจัยแวดล้อมทางเศรษฐกิจ สังคม และนโยบายการจัดการทรัพยากรในระดับต่างๆ จนนำมาสู่การจัดการในปัจจุบันซึ่งมีรูปแบบที่เป็นทางการเพื่อการเคลื่อนไหว การดำเนินกิจกรรมในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน หน่วยงานราชการ องค์กรพัฒนาเอกชน ฯลฯ สร้างพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากร ตลอดจนนำไปสู่รูปแบบของการสร้างอำนาจต่อรองเพื่อสิทธิในการจัดการของชุมชนในปัจจุบัน

1.5 คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

มิติทางวัฒนธรรม หมายถึง มุมมองที่มีองค์ประกอบ 3 ส่วนด้วยกัน คือ ความหมายของวัฒนธรรม ระบบคิดทางวัฒนธรรม และกระบวนการทางวัฒนธรรม

ความหมายของวัฒนธรรม หมายถึง คุณค่าของความเป็นมนุษย์ จารีตกฎเกณฑ์ที่หลากหลายและอำนาจของชุมชนท้องถิ่น

ระบบคิดทางวัฒนธรรม หมายถึง วิธีคิดแบบองค์รวม ที่มองความเชื่อมโยงอย่างมีบริบทและเงื่อนไขโดยไม่แยกส่วนต่างๆ ออกจากกันอย่างเด็ดขาด

กระบวนการทางวัฒนธรรม หมายถึง การเคลื่อนไหวเพื่อเรียนรู้สร้างสรรค์ ผลิตใหม่ และปรับตัวของชุมชนท้องถิ่น ภายใต้บริบททางสังคมและธรรมชาติแวดล้อม ซึ่งมีความหลากหลายและแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน กระบวนการทางวัฒนธรรมนี้จะสะท้อนให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนในการพัฒนา

ชุมชน ในการศึกษานี้เป็นความพยายามเปิดพื้นที่ทางสังคมในลักษณะที่มีได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะในชุมชนหมู่บ้านแบบเดิม โดยที่ผู้วิจัยสร้างกรอบคิดว่าด้วยชุมชน ในลักษณะที่หลุดไปจากการโยกย้ายและยึดติดอยู่กับอดีต ไปสู่จินตนาการแบบใหม่ๆ ที่หลากหลายและสอดคล้องกับความเป็นจริงทางสังคมเพิ่มขึ้น การมองชุมชนในลักษณะที่เป็นกระบวนการ หรือเป็นยุทธวิธีที่เคลื่อนไหวในการนำเสนอตัวตนและเปิดพื้นที่ทางสังคม เช่น ชุมชนบนการเชื่อมต่อของระบบนิเวศลุ่มน้ำ เป็นต้น

อนุสัญญาแรมซาร์ (Ramsar convention) เป็นอนุสัญญาที่จัดตั้งขึ้นมาเพื่อทำการอนุรักษ์พื้นที่ชุ่มน้ำ (Wet land) ซึ่งเป็นบริเวณที่เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของสิ่งมีชีวิตจำนวนมาก ทั้งสิ่งมีชีวิตที่อยู่บนบกและในน้ำ

การจัดการทรัพยากร หมายความว่ารวมถึง การสงวน การอนุรักษ์ การพัฒนา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร

1.6 ประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษา

1. สามารถส่งเสริมให้ชุมชนได้เรียนรู้ศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม สามารถวิเคราะห์และนำไปบูรณาการในการจัดกิจกรรมการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมหรือสนับสนุนการดำเนินงานด้านอื่นๆในชุมชน อันจะนำไปสู่การพึ่งพาตนเอง
2. ได้ข้อมูลศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในระดับชุมชน และเกิดความเข้าใจต่อการผลิตซ้ำของการจัดการความรู้ในชุมชน อันเนื่องจากการยอมรับและตระหนักต่อคุณค่าของการจัดการความรู้ต่อวิถีชีวิตและสังคม ซึ่งอาจนำไปสู่การคาดการณ์แนวโน้มศักยภาพของชุมชนและการสนับสนุนของชุมชนในระดับกว้างต่อไป
3. หน่วยงานและองค์กรภาครัฐ โดยเฉพาะกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้แนวทางในการพัฒนาชุมชนที่สอดคล้องและเหมาะสมกับบริบทของชุมชนและสังคมไทย
4. นำเสนอแนวทางการพัฒนาชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ บนฐานของมิติทางวัฒนธรรม อันหมายความว่าถึง องค์รวมของวิถีคิด คุณค่า และอุดมการณ์ของชุมชนที่สร้างสรรค์ ปรับเปลี่ยนและสะสมขึ้นมา ในความพยายามที่จะแสดงออกถึงการปรับตัวต่อระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมภายใต้เงื่อนไขและบริบทสังคมไทย

1.7 ระเบียบวิธีการวิจัย

1. วิธีการศึกษา

การศึกษาเรื่อง “มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง : กรณีศึกษาชุมชนท่าบ่อ อำเภอสว่างสงคราม จังหวัดนครพนม” เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ โดยเน้นวิธีการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant observation) การพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการ และการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key informant interview) เกี่ยวกับเงื่อนไขต่างๆ ที่ส่งผลต่อการจัดการทรัพยากรในชุมชนก่อให้เกิดกิจกรรมต่างๆ ที่สนองตอบต่อชุมชน ครอบครัว และสังคม รวมทั้งผลกระทบที่มีต่อชุมชนทั้งในเชิงบวกและเชิงลบในมิติทางวัฒนธรรม ที่จะเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนในกลุ่ม ชุมชน

2. ประชากรเป้าหมาย

การเลือกบุคคลผู้ให้สัมภาษณ์ หรือผู้ให้ข้อมูลหลัก ในการศึกษาครั้งนี้ผู้ศึกษาได้ใช้วิธีการเลือกจากผู้ที่เป็นผู้นำชุมชน เช่น หัวหน้าเครือข่ายลุ่มน้ำ สมาชิกกลุ่มและชาวบ้าน แกนนำชาวบ้าน ปราชญ์ชาวบ้าน หรือผู้นำกลุ่มองค์กรต่างๆ ตลอดจนผู้นำที่เป็นทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน กรรมการหมู่บ้าน อบต. ฯลฯ ตลอดจนสมาชิกภายในชุมชน

3. วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

การเก็บรวบรวมข้อมูลเป็นไปตามหลักการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยวิธีการในการศึกษาเรื่องมิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำ ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนและวิธีการรวบรวมข้อมูลออกเป็น 3 ส่วน ดังนี้ คือ

3.1 การศึกษาจากเอกสาร เป็นการเก็บข้อมูลจากเอกสาร บทความวิชาการทาง การ วิชานิพนธ์ วารสารงานวิจัย รวมทั้งศึกษาจากแหล่ง Internet ที่มีความเกี่ยวข้องและมีความเชื่อมโยงเกี่ยวกับเรื่องมิติทางวัฒนธรรม รวมทั้งศึกษาจากกรณีตัวอย่างของการจัดการทรัพยากร

3.2 การสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง โดยจะทำการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key informant) ตามประเด็นคำถามที่กำหนดไว้กว้างๆ และบันทึกเทปการสัมภาษณ์ โดยจะขออนุญาตผู้ให้ข้อมูลว่ายินยอมในการบันทึกหรือไม่ รวมทั้งการสังเกตปฏิบัติการกับผู้ให้สัมภาษณ์และบรรยากาศขณะสัมภาษณ์

ผู้ศึกษาจะใช้ทั้งรูปแบบไม่เป็นทางการ (Informal interview) เช่น การพูดคุย, การเข้ากลุ่มกิจกรรม ร่วมกันระหว่างผู้ศึกษาและชาวบ้าน, การซักถามเรื่องราวต่างๆ และการเก็บข้อมูลด้วยวิธีการสัมภาษณ์ ใน

รูปแบบที่เป็นทางการ (Formal interview) เช่น การใช้แบบสัมภาษณ์ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ซึ่งวิธีการสัมภาษณ์นี้จะใช้ควบคู่กันกับการสังเกตแบบมีส่วนร่วม โดยวิธีการสัมภาษณ์จะใช้แนวคำถามกว้างๆ ใน 2 ลักษณะ คือ การสัมภาษณ์ที่ไม่จำกัดคำตอบ เป็นการเปิดกว้างให้ผู้ตอบมีอิสระในการแสดงความคิดเห็น และการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth interview) เป็นการเจาะลึกข้อมูลที่ผู้วิจัยต้องการทราบอย่างละเอียดลึกซึ้ง

ในการวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยใช้เครื่องมือในการวิจัย ดังนี้

1) การสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-structured interview) โดยมีแนวทางการสัมภาษณ์เป็นเครื่องมือในการรวบรวมข้อมูล (Semi-structured interview guide) (โปรดดูในภาคผนวก) ประกอบด้วยแนวทางการสัมภาษณ์ 4 แนวทางคือ (1) แนวทางการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญในชุมชน (2) แนวทางการสัมภาษณ์ผู้นำและกรรมการ (3) แนวทางการสัมภาษณ์สมาชิกขององค์กร (4) แนวทางการสัมภาษณ์บุคคลภายนอก

สำหรับการเก็บรวบรวมข้อมูลในระดับหมู่บ้าน กลุ่มหรือองค์กร และระดับปัจเจกบุคคล ใช้แนวทางการสัมภาษณ์ ดังนี้

1. สัมภาษณ์กลุ่มองค์กร ประกอบด้วย สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (สผ.) มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ โครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำโขง (MWBP) เก็บข้อมูลโดยสัมภาษณ์ในส่วนขององค์กรชุมชน ได้แก่ การก่อตั้ง สมาชิก โครงสร้างกรรมการ การดำเนินงาน งบประมาณ การแลกเปลี่ยนแนวคิด ปัญหาอุปสรรค การเรียนรู้ และการมีส่วนร่วมของสมาชิก

2. สัมภาษณ์กลุ่มสมาชิกรักวิจัยไต้หวัน ประกอบด้วย ผู้ที่ได้ใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ เก็บข้อมูลในส่วนของ การเข้าเป็นสมาชิกขององค์กร การรับรู้ข้อมูลข่าวสาร การเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชน/องค์กรชุมชน ผลประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ ความคิดเห็นต่อการดำเนินงานขององค์กร

3. สัมภาษณ์ชาวบ้านที่ไม่ได้เป็นสมาชิกรักวิจัยไต้หวัน เก็บข้อมูลในส่วนของความคิดเห็น เช่น เหตุผลที่ไม่เข้าร่วมเป็นสมาชิกขององค์กร ความคิดเห็นต่อการไม่เข้าร่วมเป็นสมาชิก ผลที่ได้รับจากการไม่เข้าร่วมกิจกรรม ปัญหาอุปสรรค ความคิดเห็นต่อการดำเนินงานขององค์กร

4. สัมภาษณ์กลุ่มผู้รู้ในชุมชน ประกอบด้วย ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ทรงคุณวุฒิ ผู้อาวุโส และผู้มีความรอบรู้ซึ่งได้รับการยอมรับจากทุกๆ คนในชุมชน เก็บข้อมูลในส่วนของบริบทของชุมชน ได้แก่ สภาพนิเวศวิทยา การสาธารณสุขของหมู่บ้าน สภาพทางเศรษฐกิจ สถาบันครอบครัว ประเพณี ศาสนาและ

ความเชื่อ สภาพทางสังคมและปัญหาของชุมชน ประวัติความเป็นมาขององค์กรชุมชน โครงสร้างและบทบาทหน้าที่ขององค์กรชุมชน

5. สัมภาษณ์กลุ่มบุคคลภายนอกที่เกี่ยวข้อง ประกอบด้วย นักวิจัยท้องถิ่นผู้นำสงคราม อาจารย์จากมหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร นักวิชาการท้องถิ่น เพื่อเก็บข้อมูลทั้งในส่วนของบุคคลทั่วไปและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องอื่นๆ ได้แก่ ความคิดเห็นต่อการดำเนินงาน/กิจกรรมขององค์กรชุมชน บทบาทหน้าที่ที่มีต่อองค์กรชุมชน ปัญหาของชุมชน

2. การสังเกตแบบมีส่วนร่วม เพื่อศึกษาพฤติกรรม กิจกรรมของชุมชนผู้นำสงครามที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากร ผู้วิจัยเข้าไปศึกษาเพื่อทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์การดำเนินงานและกิจกรรมที่เกิดขึ้นในองค์กรชุมชน โดยมีแนวทางการสังเกตเป็นเครื่องมือ

2.1) การสังเกตโดยตรง (Direct observation) หมายถึง การเฝ้าดูโดยที่ผู้วิจัยมิได้เข้าไปเกี่ยวข้องหรือร่วมกระทำในเหตุการณ์ที่ตนดูอยู่ การสังเกตผู้วิจัยได้เข้าไปอยู่ในสถานที่นั้น แต่ไม่เข้าไปแทรกพฤติกรรมหรือเข้าไปร่วมกิจกรรมของบุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่ผู้วิจัยตั้งวัตถุประสงค์ไว้ เช่น สภาพทั่วไปของชุมชน สภาพแวดล้อม การดำรงชีวิตและความเป็นอยู่ของชาวบ้าน สภาพแหล่งน้ำและการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำของชาวบ้าน ความสัมพันธ์ของชาวบ้าน การดำเนินงานขององค์กร เป็นต้น

2.2) การสังเกตอย่างมีส่วนร่วม (Participant observation) โดยผู้วิจัยเข้าไปเกี่ยวข้องหรือมีส่วนร่วมกระทำในเหตุการณ์กิจกรรม ผู้วิจัยใช้การสังเกตโดยเข้าไปมีส่วนร่วมกระทำในเหตุการณ์หรือกิจกรรมที่เกิดขึ้นกับคนในชุมชน เช่น การออกเรือหาปลา การเข้าร่วมในงานวิจัยที่บ้าน

3.3 การเก็บข้อมูลจากการประชุมวิชาการ การสัมมนา การประชุมเชิงปฏิบัติการ และการบรรยายที่เกี่ยวกับมิติทางวัฒนธรรม การจัดการทรัพยากร สิทธิชุมชน การวิจัยท้องถิ่น ฯลฯ รวมทั้งงานทางวิชาการที่เป็นประโยชน์ต่อการสร้างแนวคิด การทำความเข้าใจเนื้อหา และการวิเคราะห์ผลการศึกษาวิทยานิพนธ์ ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

- งานสัมมนาทางวิชาการ “งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น สู่มุมมองเปลี่ยนแปลงของ คน ชุมชน สังคม” จัดโดยมูลนิธิพิทักษ์ธรรมชาติเพื่อชีวิต (NATURE CARE) และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) วันที่ 29 พฤศจิกายน 2549 ณ ห้องประชุมไชยบุรี ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อําเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี

- การสัมมนาเชิงปฏิบัติการเรื่อง “สิ่งแวดล้อม การพัฒนา และความยั่งยืน” จัดโดย สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และ Paris-Lodron University Salzburg ออสเตรีย วันที่ 14-15 ธันวาคม 2549 ณ ห้องประชุมสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ชั้น 4 อาคารวิเศษฐ์ ประจวบเหมาะ

- เวทีนโยบายสาธารณะ “สภาองค์กรชุมชน : ประชาธิปไตยชุมชน” จัดโดย มูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติ (มสช.) สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) วิทยาลัยการจัดการทางสังคม (วจส.) มูลนิธิชุมชนไท และสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 13 มิถุนายน 2550 ณ ห้องประชุมจุมภฏ-พันธุ์ทิพย์ อาคารประชาธิปก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

- การสัมมนา โครงการประชุมเชิงปฏิบัติการเพื่อ “สร้างเครือข่ายสังคมวิทยากับนโยบายสาธารณะ” ครั้งที่ 4 เรื่อง สิทธิชุมชนท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์สุดโต่ง : บทบาทของสังคมวิทยา จัดโดย คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และ สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล วันพุธที่ 18 กรกฎาคม 2550 ณ ห้องประชุมสารนิเทศ หอประชุมใหญ่ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

- การประชุมสัมมนาวิชาการเรื่อง “การบริหารจัดการทรัพยากรแบบบูรณาการอย่างยั่งยืน” จัดโดยสถาบันวิจัยสภาวะแวดล้อม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 19 ตุลาคม 2550 ณ ห้องประชุมนานาชาติ อาคารสถาบัน 3 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

- เวทีสาธารณะว่าด้วยการฟื้นฟูชีวิตลุ่มน้ำมูล ข้อเสนอเชิงหลักการและกลไกการจัดการ จัดโดย คณะกรรมการวิสามัญพิจารณาแนวทางการฟื้นฟูชีวิตลุ่มน้ำมูล และคณะกรรมการเพื่อตรวจสอบข้อมูลและหาแนวทางแก้ไขปัญหามลพิษลุ่มน้ำมูล สภานิติบัญญัติแห่งชาติ ร่วมกับ สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 15 พฤศจิกายน 2550 ณ ห้องประชุมจุมภฏ-พันธุ์ทิพย์ อาคารประชาธิปก-รำไพพรรณี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

-การประชุม “ท้องถิ่นไทย 2550 : สถานะและทิศทางการอนาคต” จัดโดย กรรมการธิการมีส่วนร่วม สภานิติบัญญัติแห่งชาติ สมาพันธ์องค์กรปกครองท้องถิ่น เครือข่ายท้องถิ่นไทย สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วิทยาลัยนวัตกรรมสังคม มหาวิทยาลัยรังสิต เมื่อวันที่ 20 พฤศจิกายน 2550 ณ ห้องประชุมชั้น 4 สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

- การสัมมนาวิชาการ-วิจัย สาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในวโรกาสทรงเจริญพระชนมพรรษา 80 พรรษา หัวข้อ “ถอดรหัสศาสตร์แห่งมนุษย์” วันศุกร์ที่ 30 พฤศจิกายน 2550 ณ ศูนย์ประชุมแห่งชาติสิริกิติ์

- การประชุมเสวนาเชิงปฏิบัติการเรื่อง“ภูมิวัฒนธรรมในภาคอีสาน” (Cultural Landscape in the Northeast Thailand) วันพฤหัสบดีที่ 27 ธันวาคม 2550 ณ ห้องดุสิตา โรงแรมภูพานเพลชมหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

การทำวิจัยภาคสนาม เป็นหัวใจสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ การสร้างองค์ความรู้และการทำความเข้าใจเกี่ยวกับสังคมวัฒนธรรม การทำวิจัยภาคสนามเปรียบเสมือนกับการก้าวเข้าไปในโลกอีกโลกหนึ่งที่เราไม่รู้จักหรือคุ้นเคย และพยายามทำความเข้าใจกับวิถีคิด โลกทัศน์ และวิถีชีวิตที่ผิดแผกแตกต่างไปจากเรา ผู้วิจัยจึงจำเป็นต้องจัดวางตนเอง เพื่อให้อยู่ในตำแหน่งแห่งที่อันเหมาะสมสำหรับการทำความเข้าใจกับวิถีชีวิตของกลุ่มชนที่เราศึกษา และปรับเปลี่ยนตำแหน่งแห่งที่ของตนเองอยู่ตลอดเวลาตามบริบททางสังคมและสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป การทำวิจัยสนามมิได้เป็นเพียงการเข้าไปสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม หรือใช้ชีวิตร่วมกับชาวบ้านในช่วงเวลาหนึ่งเท่านั้น หากแต่การทำวิจัยสนามจะต้องมีประเด็นและกรอบคิดที่ชัดเจน ซึ่งจะช่วยให้เราสามารถมองทะลุมิติต่างๆ ที่ซับซ้อน จัดระเบียบให้กับข้อมูลและทำให้เราสามารถเชื่อมโยงปรากฏการณ์ที่เราพบเห็นในชีวิตประจำวัน เข้ากับบริบททางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ประวัติศาสตร์ และสภาพแวดล้อม อีกทั้งถ่ายถอดความเข้าใจนั้นไปสู่การเขียนวัฒนธรรม การทำวิจัยสนามจึงเป็นการตั้งคำถามกับวิถีคิดหรือมุมมองที่เราคุ้นเคยและพยายามแสวงหาแนวคิดและมุมมองใหม่ๆ ที่สามารถขยายพรมแดนความรู้ของเราให้กว้างขวางยิ่งขึ้น (อุทัย ดุลยเกษม, 2547)

การทำวิจัยภาคสนามและการเก็บข้อมูลในหมู่บ้านแต่ละแห่ง จึงมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปตามแต่ประเด็นคำถามสำคัญของหมู่บ้านแห่งนั้นๆ การทำงานสนามจึงมิใช่การเก็บข้อมูลทั้งหมดที่ขวางหน้า แต่เป็นการเก็บข้อมูลบนพื้นฐานของประเด็นคำถามของการวิจัยเป็นหลัก นักวิจัยต้องพยายามมองหาความคล้ายคลึงและความแตกต่างของแบบแผนพฤติกรรมที่พบเห็นในแต่ละหมู่บ้าน และระหว่างหมู่บ้าน เพื่อพยายาม “ถอดรหัส” และทำความเข้าใจกับความหมายที่อยู่เบื้องหลังพฤติกรรมที่เราสังเกตเห็นได้

ประเด็นสำคัญที่สุดในการเก็บข้อมูลสนามและการวิเคราะห์ข้อมูล คือ ความพยายามที่จะทำความเข้าใจและอธิบายปรากฏการณ์ที่เราศึกษา และยกระดับนามธรรมของปรากฏการณ์เพื่อสร้างทฤษฎีจากงานสนาม (อุทัย ดุลยเกษม, 2547)

เนื่องจากการวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เมื่อรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์และการสังเกต ผู้วิจัยได้ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์ของข้อมูลทุกวัน พร้อมทั้งการทบทวนวรรณกรรมประกอบกัน เมื่อพบว่าข้อมูลบางส่วนขาดไป ผู้วิจัยจะสัมภาษณ์กลุ่มเป้าหมายรายเดิมเพิ่มเติมในวันถัดมา ในกรณีที่ข้อมูลมีความขัดแย้ง หรือไม่ตรงกัน ผู้วิจัยจะหาผู้รู้รายใหม่อีก เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้องสมบูรณ์และชัดเจนที่สุด

หลังจากตรวจสอบข้อมูลแล้ว ผู้วิจัยนำข้อมูลดังกล่าวมาจำแนกและจัดหมวดหมู่ข้อมูลเปรียบเทียบข้อมูลภายในหมวดหมู่เดียวกัน หาสาเหตุของความเหมือนและความแตกต่างกันของข้อมูล จากนั้นจึงนำข้อมูลในหมวดหมู่ต่าง ๆ มาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ทั้งระบบหรือหาความสัมพันธ์แบบองค์รวมตามแนวคิดทฤษฎีที่ใช้เป็นแนวทาง จากนั้นจึงสรุปผลการวิจัยโดยการวิเคราะห์ตามกรอบแนวคิดทฤษฎีอีกครั้ง และนำเสนอข้อมูลในลักษณะการพรรณนาเชิงวิเคราะห์

สำหรับนักวิจัยแล้ว การสังเกตการณ์และเก็บข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล การยกระดับนามธรรมของปรากฏการณ์ การทบทวนและสร้างทฤษฎีจากงานสนามเป็นกระบวนการเดียวกันของการทำงานวิจัย โดยมีวิธีการศึกษาที่เน้นความซับซ้อนในการเปลี่ยนแปลงหรือความเคลื่อนไหวของสังคมและเน้นวิธีการมองปัญหาของท้องถิ่นแล้วยกระดับนามธรรมให้มีอำนาจการอธิบายมากขึ้นในเชิงเปรียบเทียบเพื่อให้เกิดความเข้าใจในปัญหาของการปรับตัวของชุมชนท่ามกลางปัญหาการพัฒนาของสังคมไทย

เมื่อวิเคราะห์ข้อมูลแล้วก็ถึงขั้นการเขียนรายงานเพื่อนำเสนอผลการศึกษาและชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ของคนในสังคมและชุมชน ภายใต้บริบทที่เกี่ยวข้องกับมิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง ซึ่งเป็นการเขียนพรรณนาเชิงวิเคราะห์ คือ การให้รายละเอียดเกี่ยวกับชุมชนที่มีความเป็นพลวัต (Dynamic) โดยที่จะแสดงกระบวนการเคลื่อนไหวของปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งในระดับกว้างและระดับลึก เพื่อให้มองเห็นภาพรวมได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

บทที่ 2

การทบทวนวรรณกรรม แนวคิดทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

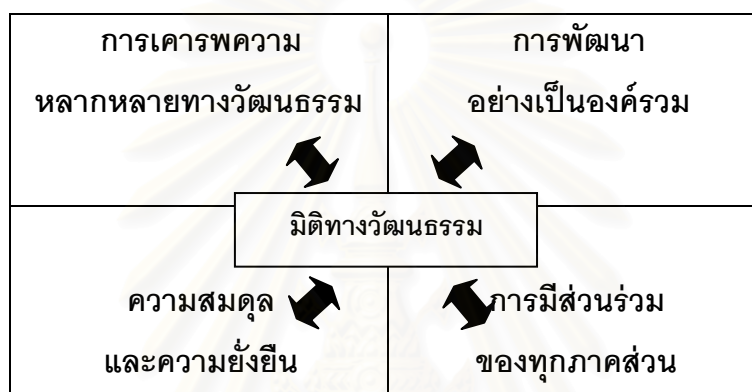
จากวัตถุประสงค์ของการศึกษาที่ต้องการศึกษาลักษณะการปรับตัวของมิติทางวัฒนธรรม ภายใต้ความสัมพันธ์ทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว โดยให้ความสำคัญในส่วนที่เป็นรูปแบบ และความหมายของมิติทางวัฒนธรรม (ซึ่งหมายถึง องค์รวมของวิถีคิด คุณค่า และอุดมการณ์ของ ชุมชนที่สร้างสรรค์ ปรับเปลี่ยน และสะสมขึ้นมา ในความพยายามที่จะแสดงออกถึงการปรับตัวต่อ ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมภายใต้เงื่อนไขและบริบทที่แตกต่างกัน) ของลักษณะการปรับตัวของการจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำสงครามตอนล่างว่ามิติทางวัฒนธรรมเกิดขึ้นในลักษณะใดบ้าง จากโครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคมในอดีต และเมื่อวิถีชีวิตของสังคมเข้าสู่ความทันสมัย (Modern society) วิธีการผลิตเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมแบบการค้าภายใต้ระบบ ความสัมพันธ์นั้น คุณค่าและโลกทัศน์จากปฏิสัมพันธ์กับบริบทแวดล้อมมีการเปลี่ยนแปลงและปรับตัว ในการจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำสงครามตอนล่างอย่างไร

ผู้วิจัยหวังว่า ปลายทางของการศึกษาจะได้คำตอบหรือคำอธิบายสำหรับคำถามวิจัยของ การศึกษานี้ว่า มิติทางวัฒนธรรมในปัจจุบันสามารถตอบสนองต่อความเปลี่ยนแปลงและค่านิยม ใหม่ ๆ ทางเศรษฐกิจกระแสทุนนิยมของชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำสงครามตอนล่างได้ หรือไม่อย่างไร และในขณะนี้มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำมีรูปแบบและ ความหมายอย่างไรบ้างต่อท้องถิ่น กล่าวคือ มิติทางวัฒนธรรมก่อให้เกิดข้อตกลงหรือเงื่อนไขในการ ดำเนินกิจกรรมของกลุ่มต่างๆในชุมชนอย่างไร สามารถนำความรู้ ประสบการณ์ หรือข้อตกลงนั้นมาใช้ ในการขับเคลื่อนกิจกรรมอะไรในชุมชนได้บ้างที่สามารถดึงเอาพลังของท้องถิ่นออกมาได้ และขั้นตอน และวิธีการเหล่านั้นมีกลไกทางสังคมและการทำงานอย่างไร ซึ่งข้อค้นพบดังกล่าวอาจเป็นการค้นหา โจทย์ในการคลี่คลายปัญหาจากการพัฒนาต่างๆที่ไม่สามารถดำเนินการให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนได้

ด้วยเหตุที่การศึกษานี้มีกรอบแนวคิดที่ศึกษาปรากฏการณ์สังคม โดยเชื่อมโยงระหว่างระบบ ความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างคน ชุมชน สิ่งแวดล้อม ภายใต้ระบบคิด คุณค่า และโลกทัศน์ (มิติทางวัฒนธรรม) แนวคิดและทฤษฎีที่ใช้ในการศึกษานี้จึงประกอบไปด้วย

หลักการและแนวคิดในการศึกษามิติทางวัฒนธรรม

เนื่องจากการศึกษา วิจัย และวิเคราะห์ประเด็นมิติทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นความสนใจหลักของการศึกษานี้มีความเป็นนามธรรมสูง เป็นพลวัต สามารถเปลี่ยนแปลงและมีลักษณะของการถ่ายเทข้ามสังคม กลุ่มคน สถานที่และเวลาได้โดยตลอด ดังนั้นการศึกษาระดับมิติทางวัฒนธรรมจึงมีหลักการและแนวทางในการศึกษาดังนี้

แผนภาพที่ 1 : หลักการและแนวคิดในการศึกษามิติทางวัฒนธรรม

2.1 แนวคิดเกี่ยวกับมิติทางวัฒนธรรม

วัฒนธรรม” เป็นรากฐานที่สำคัญ เพราะสิ่งเหล่านี้คือ “พลัง” หรือ “ศักยภาพ” ที่มีอยู่ในชุมชนและพร้อมที่จะนำมาประยุกต์ให้เกิดประโยชน์สำหรับการทำงานพัฒนาหรือแก้ไขปัญหาต่างๆในสังคม ดังที่บุญเทียน ทองประสาน เขียนไว้ว่า “เราศึกษาวัฒนธรรมก็เพื่อเข้าใจวิถีชีวิตทั้งหมดของประชาชนของชาวบ้าน เข้าถึง “พลัง” ที่มีอยู่ในชุมชนและที่สุดก็เพื่อเข้าใจทิศทางของการพัฒนา”

หากพิจารณาความหมายของวัฒนธรรมในเชิงชีวิตวัฒนธรรมแล้ว อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2538 : 5-6) ให้มุมมองไว้ว่า วัฒนธรรมน่าจะถือได้ว่าเป็นองค์รวมของวิถีคิด คุณค่า และอุดมการณ์ของสังคมที่มนุษย์สร้างสรรค์และสะสมขึ้นมา ในความพยายามที่จะแสดงออกถึงจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์ และการปรับตัวกับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและธรรมชาติภายใต้เงื่อนไขและบริบทที่แตกต่างกัน ตามนัยนี้วัฒนธรรมจึงเปรียบเสมือนพลังที่อยู่เบื้องหลังศิลปะ และวิถีชีวิตของ

สังคมมนุษย์ ซึ่งจะมีความหลากหลายและซับซ้อนแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น ขณะเดียวกันก็มีพลังเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงได้ ด้วยการผลิตใหม่ของชุมชนเจ้าของวัฒนธรรม เพื่อปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงของเงื่อนไขและบริบทของสภาวะแวดล้อม วัฒนธรรมในฐานะองค์รวมนั้นประกอบด้วยระบบใหญ่ๆ อย่างน้อย 3 ระบบ ซ้อนรวมกันอยู่อย่างมีความสัมพันธ์เชื่อมโยง

ระบบแรก คือ ระบบคุณค่า ซึ่งหมายถึง คีลธรรมของส่วนรวม และจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์ที่สร้างสรรค์ มักแสดงออกในรูปของจักรวาลความคิดที่ให้ความสำคัญกับความเป็นธรรม ความอุดมสมบูรณ์ และความยั่งยืนของสังคมและธรรมชาติ บนพื้นฐานของการเคารพต่อส่วนรวมและเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเอง ในสังคมที่เป็นจริงจะเห็นระบบคุณค่านี้ในรูปของ ศาสนา และความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ เช่น การนับถือผี ซึ่งจะมีศีล หรือข้อห้ามไม่ให้เกิดการละเมิดเพื่อนมนุษย์และส่วนรวม ทำหน้าที่เป็นเสมือนกฎเกณฑ์หรือจารีตปฏิบัติ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 5-6) ในสังคมอีสาน สิ่งที่กำหนดพฤติกรรมของสังคมอีสาน เป็นสิ่งที่สังคมยึดถือปฏิบัติโดยปราศจากบทลงโทษ แต่ถ้าไม่ปฏิบัติตามก็จะ “ชะล่า” ซึ่งคล้ายกับข้อห้ามหรือข้อควรปฏิบัติ กำหนดไว้เป็นบรรทัดฐาน รวมทั้งประเพณี ซึ่งคล้ายกับข้อห้าม ชะล่าจึงนับเป็นข้อบังคับ หรือข้อห้ามที่คนในสังคมพึงปฏิบัติเป็นกิจวัตรประจำวัน คำนี้ถือเป็นคำศักดิ์สิทธิ์ ถ้าทำสิ่งใดลงไป ชะล่ามักใช้ระยะเวลา สถานที่หรือบุคคลเป็นตัวกำหนดได้เป็นเงื่อนไข (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, 2547)

ระบบที่สอง คือ ระบบภูมิปัญญา ซึ่งครอบคลุมวิถีคิดของสังคม โดยเฉพาะการจัดการกับความสัมพันธ์ทางสังคม และความสัมพันธ์ระหว่างสังคมกับธรรมชาติแวดล้อม มักปรากฏให้เห็นในรูปของกระบวนการเรียนรู้ การสร้างสรรค์ การผลิตใหม่ และการถ่ายทอดความรู้ผ่านทางองค์กรทางสังคมในท้องถิ่น เพื่อปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของสภาวะแวดล้อม นอกจากนั้นยังสามารถเห็นได้จากแบบแผนการใช้ทรัพยากร เช่น ที่ดิน น้ำ และป่า ซึ่งจะเป็นภูมิปัญญาที่สะท้อนคุณค่าทางคีลธรรมของสังคมนั้นได้เป็นอย่างดี แต่อยู่ภายใต้เงื่อนไขว่า สังคมนั้นจะต้องมีอิสระและมีความเป็นตัวของตัวเองพอสมควร เพราะจะสามารถจะผลิตและสร้างสรรค์ภูมิปัญญาใหม่ให้สอดคล้องกับคุณค่าทางคีลธรรมได้ ขณะที่ภูมิปัญญามักจะขัดแย้งกับระบบคุณค่าและคีลธรรม ในสังคมที่ถูกครอบงำจากภายนอก (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 5-6)

ระบบที่สาม คือ ระบบอุดมการณ์อำนาจ หมายถึง ศักดิ์ศรี และสิทธิของความเป็นมนุษย์ ซึ่งถือเป็นสิทธิตามธรรมชาติ ที่จะเสริมสร้างความมั่นใจและอำนาจให้กับคนในชุมชนหรือสังคมท้องถิ่น

เพื่อเป็นพลังในการเรียนรู้ สร้างสรรค์ผลิตใหม่ และถ่ายทอดภูมิปัญญา ในการพัฒนาสังคมให้เป็นไปตามหลักของศีลธรรมที่เคารพความเป็นมนุษย์ ความเป็นธรรม และความยั่งยืนของธรรมชาติ นอกจากนั้นอุดมการณ์อำนาจนี้ยังจะแสดงถึงศักยภาพของชุมชนในการผลิตใหม่ของความเป็นชุมชนเพื่อรักษาความเป็นอิสระของตนเอง เมื่อต้องเผชิญหน้ากับการครอบงำจากภายนอกเพราะอุดมการณ์อำนาจนั้นเป็นระบบสัญลักษณ์ของความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น ชุมชน ท้องถิ่น เพศ หรือชาติพันธุ์ ซึ่งสามารถเป็นพลังสำคัญในการพัฒนา (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 5-6)

เมื่อพูดถึงมิติทางวัฒนธรรม มักจะหมายรวมถึง มุมมองที่มีองค์ประกอบ 3 ส่วนด้วยกัน คือ ความหมายของวัฒนธรรมดังกล่าวไปแล้วข้างต้น ระบบคิดทางวัฒนธรรมและกระบวนการทางวัฒนธรรม (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 6-8)

ส่วนแรก ความหมายของวัฒนธรรม นั้น โดยสรุปแล้ว หมายถึง คุณค่าของความเป็นมนุษย์ จารีตกฎเกณฑ์ที่หลากหลาย และอำนาจของชุมชนท้องถิ่น

ส่วนที่สอง ระบบคิดทางวัฒนธรรม หมายถึง วิธีคิดแบบองค์รวม ที่มองความเชื่อมโยงอย่างมีบริบทและเงื่อนไขโดยไม่แยกส่วนต่างๆ ออกจากกันอย่างเด็ดขาด ทั้งนี้ เพื่อการวิเคราะห์และค้นหาหลักการที่อยู่เบื้องหลังความสัมพันธ์ต่างๆ ซึ่งมักเกี่ยวข้องกับคุณค่า กฎเกณฑ์ และอำนาจของชุมชน ที่เป็นพลังสำคัญของชุมชนในการสร้างสรรค์และผลิตใหม่

ส่วนที่สาม กระบวนการทางวัฒนธรรม หมายถึง การเคลื่อนไหวเพื่อเรียนรู้สร้างสรรค์ผลิตใหม่ และปรับตัวของชุมชนท้องถิ่น ภายใต้บริบททางสังคมและธรรมชาติแวดล้อม ซึ่งมีความหลากหลายและแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน ในขณะที่เกิดการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทำให้ชุมชนต้องคิดค้นและแสวงหาทิศทางการพัฒนาที่หลากหลาย เพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันของวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน และการเคารพหลักการของวัฒนธรรมอื่น กระบวนการทางวัฒนธรรมนี้จะสะท้อนให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนในการพัฒนา ทั้งนี้สามารถพิจารณาระดับการปรับตัวได้ 3 ระดับ ดังนี้

1. การปรับตัวในระดับการจัดการ
2. การปรับตัวทางวัฒนธรรม
3. การปรับตัวทางด้านความคิด

ด้วยเหตุนี้กระบวนการทางวัฒนธรรมต่างๆ จึงมีนัยสำคัญต่อการพัฒนาอย่างมาก เพราะช่วยให้เข้าใจลักษณะที่เคลื่อนไหวของวัฒนธรรม ในความพยายามที่จะสืบทอดคุณค่าของความเป็นมนุษย์และอำนาจหรือศักดิ์ศรีของชุมชน ดังจะเห็นได้จากกระบวนการเรียนรู้ การสร้างสรรค์ การผลิตใหม่ และการปรับตัวของชุมชน ซึ่งจะต้องมีการศึกษาเป็นกรณีๆ ไป เพื่อจะเข้าใจถึงศักยภาพในการพัฒนาของชุมชนระดับต่างๆ เช่น ครอบครัว องค์กรชุมชนและท้องถิ่น

กระบวนการทางวัฒนธรรม เช่น การผลิตใหม่ มีความหมายหลายด้านด้วยกัน ด้านหนึ่งหมายถึง การปรับใช้หลักการหรือระบบคุณค่าในวัฒนธรรมเดิม เพื่อการจัดการและแก้ปัญหาต่างๆ ที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน เช่น การนำเอาหลักอภิปทานในพุทธศาสนาใช้ในการอนุรักษ์ป่า เพื่อระดมให้ชุมชนรวมตัวกันปกป้องป่า จากการบุกรุกของคนทั้งในชุมชนและคนภายนอก ส่วนอีกด้านหนึ่งหมายถึง การปรับหลักการเดิมให้มีความใหม่ เพื่อการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน เช่น การนำเอาหลักการเรื่องพื้นที่ส่วนรวมของชุมชนมาสื่อความหมายเรื่องสิทธิของชุมชนในการต่อรองและเรียกร้องสิทธิ จากการครอบงำของภายนอกและการนำเอาความคิดเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้สื่อความหมายของศักยภาพท้องถิ่น เป็นต้น

ในสังคมปัจจุบัน การผลิตใหม่ทางวัฒนธรรมถือว่าเป็นมิติที่สำคัญต่อการพัฒนา เพราะเป็นกระบวนการที่ชุมชนใช้ในการต่อต้านการครอบงำ ซึ่งกำลังขยายตัวมากขึ้น พร้อมกับ การพัฒนาในปัจจุบัน โดยมีลักษณะที่ทำให้ดูประหนึ่งว่า มีทิศทางการพัฒนาเพียงทิศทางเดียว ซึ่งขัดแย้งอย่างชัดเจนกับมิติทางวัฒนธรรมที่ให้ความสำคัญกับความหลากหลายของคุณค่าและวิถีชีวิต และศักดิ์ศรีของชุมชน ขณะเดียวกันทิศทางการพัฒนาดังกล่าวก็กำลังทำลายคุณค่าของความเป็นคนลงไป เพราะมองมนุษย์เป็นเพียงวัตถุที่ซื้อขายได้หรือเป็นเพียงทรัพยากรมนุษย์สำหรับป้อนตลาดแรงงาน โดยไม่ได้มองมนุษย์จากด้านของคุณค่าและศักยภาพในตัวคนว่า มีศักดิ์ศรีและพลังสร้างสรรค์ทิศทางการพัฒนาเช่นนี้จึงถูกตอบโต้ว่า ไร้มิติวัฒนธรรมและเป็นเพียงการพัฒนาด้านวัตถุเท่านั้น ทั้งๆ ที่จริงแล้ว การพัฒนาในทิศทางดังกล่าวก็มีแง่มุมเชิงวัฒนธรรมหลายประการ เช่น วัฒนธรรมปัจเจกชนนิยม และวัฒนธรรมบริโภคนิยม เป็นต้น แต่ทว่าเป็นเพียงวัฒนธรรมที่ครอบงำ เพราะมีลักษณะขัดแย้งกับความหมายและคุณค่าของวัฒนธรรมอย่างชัดเจน

กล่าวอีกนัยหนึ่ง มิติทางวัฒนธรรม (Cultural dimensions) คือการเน้นที่วัฒนธรรมว่ามีการเปลี่ยนแปลงมากน้อยเพียงใด หรือมีความแตกต่างมากน้อยอย่างไรบ้าง ซึ่งสามารถมองได้ 3 ทาง ได้แก่ (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2528)

1. การรับสิ่งใหม่ๆ (innovation) มองดูว่าสังคมนั้นมีการรับสิ่งใหม่ๆเกิดขึ้นบ้างหรือไม่
2. การกระจาย (diffusion) ดูว่ามีการกระจายของวัฒนธรรมไปที่อื่นหรือไม่
3. การบูรณาการรวมหน่วย (integration) พิจารณาถึงการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมเก่าและใหม่ว่าเป็นอย่างไร มีความแตกต่างกันอย่างไร

การที่จะเข้าใจประเด็นปัญหาทรัพยากรธรรมชาติ จะต้องใช้มิติหรือมุมมองทางวัฒนธรรมซึ่งอาจจะสรุปเป็นกรอบแนวคิดในการมองได้ 6 ประการ ดังต่อไปนี้ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2542)

ประการที่ 1 มิติทางวัฒนธรรมเป็นการมองปัญหาแบบองค์รวม หมายความว่ามองความสัมพันธ์ระหว่างสรรพสิ่งต่างๆ ว่ามีความสัมพันธ์กันโดยที่ไม่แยกแยะเป็นส่วนๆ แต่ต้องมองเห็นปัญหาทางด้านโครงสร้างหรือมองให้เห็นปัญหาทางด้านที่เกิดขึ้นจากชาวบ้านคือคนภายในและด้านที่เกิดจากคนภายนอก ซึ่งต้องมองดูปัญหาอย่างเป็นระบบและมองให้เห็นภาพรวม เป็นการมองความสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน นั่นคือ วิธีการมองโดยใช้มิติทางวัฒนธรรม

ประการที่ 2 มิติทางวัฒนธรรมเป็นการมองที่วิถีคิดของคน วิถีคิดในที่นี้ อาจจะแตกต่างจากที่มองกันมาในอดีตบ้าง เพราะที่ผ่านมามักจะเน้นเรื่องของระบบคุณค่า คือ คุณค่าทางศีลธรรมอันดีงามของสังคม ซึ่งค่อนข้างมีอคติทางด้านวัฒนธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง การมองทางวัฒนธรรมที่เป็นภาพรวมๆ ต้องมองจากวิถีคิดด้วย ไม่ใช่มองแบบคุณค่าอย่างเดียว ซึ่งคนก็มีวิถีคิดเฉพาะของเขา อย่างเช่น ป่าช้าในหมู่บ้าน ชาวบ้านช่วยกันดูแลและช่วยกันใช้ ใครจะมาใช้ป่าช้าก็ต้องมีส่วนในการช่วยดูแลด้วย ป่าช้าจึงเป็นที่ของ “สาธารณะ” ซึ่งเป็นวิธีการมองแบบชาวบ้าน คือ การมองในเรื่องของสิทธิในการถือครองว่าเป็นของส่วนรวม เป็นของชุมชนที่ทุกคนต่างรู้สำนึกว่าตนเป็นเจ้าของส่วนหนึ่ง ดังนั้นการมองจากมิติทางด้านวัฒนธรรม โดยเน้นไปที่เรื่องของระบบวิถีคิด แล้วจะช่วยให้เราเชื่อมโยงประเด็นปัญหาต่างๆ เข้าด้วยกันเป็นองค์รวม ซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญมาก ระบบคิดจึงไม่ใช่เป็นเรื่องของด้านใดด้านหนึ่ง แต่เป็นเรื่องที่เราพยายามมองดูว่า ชาวบ้านอธิบายสิ่งเหล่านี้อย่างไร

ประการที่ 3 มิติทางวัฒนธรรมเป็นการมองจากมุมมองของชาวบ้าน มิติทางวัฒนธรรมจึงไม่ใช่เป็นมุมมองจากนักวิจัย ดังนั้น นอกจากต้องดูที่ระบบวิถีคิดของชาวบ้านแล้ว ยังต้องมองจาก

มุมมองของชาวบ้านออกมา แต่ไม่ใช่เชื่อตามที่ชาวบ้านบอกทุกอย่าง ต้องวิเคราะห์หามุมมองของชาวบ้านว่า เขาหมายความว่าอย่างไร หรือสิ่งนั้นสะท้อนและสื่อแทนอะไรบ้าง ต้องมีการวิเคราะห์เกิดขึ้นด้วย คือ เราจะต้องวิเคราะห์หามุมมองของชาวบ้านเหล่านั้นว่า เขาใช้ระบบวิธีคิดอย่างไร เขาเชื่อมโยงวิธีคิดในระบบนิเวศกับความสัมพันธ์ของคนในสังคมอย่างไร ดังนั้น มิติทางวัฒนธรรมจึงต้องมองแบบองค์รวม มองที่ระบบวิธีคิด มองออกมาจากมุมมองของชาวบ้านและมองให้เห็นการเชื่อมโยง

ประการที่ 4 มิติทางวัฒนธรรม เป็นการมองความเชื่อมโยงขององค์ประกอบทั้งหลายในองค์รวม ซึ่งก็ต้องศึกษาในเรื่องของอุดมการณ์ที่เกี่ยวข้องกับอำนาจ กล่าวคือทุกสังคมจะมีวิธีการที่จะจัดระเบียบของสังคมเป็นของเขาเอง ซึ่งอันนี้เป็นรากฐานของประชาธิปไตย อุดมการณ์อำนาจเป็นเรื่องของวัฒนธรรมอย่างชัดเจน เพราะวัฒนธรรมก็คือกฎเกณฑ์ แสดงว่า วัฒนธรรมเกี่ยวข้องกับอุดมการณ์อำนาจ คืออำนาจในการบังคับให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์

ดังนั้น ทุกอย่างที่เป็นทรัพยากรก็เป็นของประชาชน อุดมการณ์อำนาจของชุมชนหรือของท้องถิ่นต้องมีการจัดระเบียบกฎเกณฑ์ การจัดการทรัพยากร ชาวบ้านมีระเบียบกฎเกณฑ์อยู่พร้อมมูล เช่น ในท้องถิ่นจะมีวันดีวันเสีย วันนี้ห้ามทำอะไร วันพุธห้ามตัด วันพฤหัสบดีห้ามโกน หรือในวันนั้นห้ามกินอย่างนั้น สิ่งเหล่านี้มีความสำคัญอย่างมาก เป็นระเบียบกฎเกณฑ์ของสังคมที่วางพื้นฐานความสัมพันธ์ของระบบกายภาพ ดังนั้นการที่เราทำความเข้าใจเกี่ยวกับอุดมการณ์อำนาจเหล่านี้จะช่วยให้เราสามารถเชื่อมโยงเอาปัญหาต่างๆ เข้ามาเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์เป็นเรื่องเดียวกันได้

ประการที่ 5 มิติทางวัฒนธรรมต้องมองในเชิงเคลื่อนไหว เราไม่ควรจะมองวัฒนธรรมเป็นภาพนิ่งในเชิงอนุรักษ์ เพราะวัฒนธรรมจะเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยๆ แต่การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมไม่ใช่เปลี่ยนแปลงอย่างไรทิศทาง เป็นการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมที่เกิดจากพลังทางสังคม วัฒนธรรมจึงมีการผลิตซ้ำ เรียกว่า การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมหรือการผลิตใหม่ทางวัฒนธรรม คือ วัฒนธรรมมีการพัฒนาและปรับตัวเอง เพื่อที่จะมีส่วนผลักดันแก้ไขปัญหาในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เวลาที่มีการนำ การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมหรือผลิตใหม่ทางวัฒนธรรม เข้ามาใช้แก้ปัญหาในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น การบวชต้นไม้ของพระประจักษ์ที่ดงใหญ่ บุรีรัมย์ ซึ่งมีชื่อทางพระอนุรักษ์ธรรมชาติ มีการดึงเอาเรื่องของการบวชต้นไม้มาใช้ การบวชต้นไม้เป็นวิธีคิดทางวัฒนธรรมเพื่อให้เกิดเขตอภัยทานให้ประชาชนไม่ไปละเมิดพื้นที่นั้น เป็นการสร้างกฎเกณฑ์ท้องถิ่นขึ้น โดยอาศัยรูปแบบ

ตามประเพณีวัฒนธรรม นั่นคือ ได้หยิบยกเอาการบวชต้นไม้ขึ้นมาใช้แก้ปัญหาใหม่ คือ สร้างเขต
อภัยทานเพื่อเป็นการป้องกันชาวบ้านไม่ให้ตัดต้นไม้หรือรูกกล้าที่ป่า

การวิจัยในมิติทางวัฒนธรรม เราจะต้องมองในมุมมองแบบวิเคราะห์ เพื่อเราจะได้ไม่ไปดูเพื่อ
อนุรักษ์ แต่ไปดูเพื่อจะให้เห็นมุมมองการต่อสู้ทางสังคมด้วย ถ้าหากเราไม่นำเอามิติทางวัฒนธรรม
ขึ้นมาพิจารณา ประชาชนส่วนใหญ่ก็จะไม่สามารถรู้ว่าตัวเองมีพลัง เมื่อเป็นอย่างนี้การพัฒนาต่างๆ
ก็จะเป็นการพัฒนาที่กำหนดมาจากคนที่รู้อย่างเดียวจะทำให้ประชาชนทั่วไปเสียเปรียบ

ประการที่ 6 มิติทางวัฒนธรรมต้องมองให้เข้าใจถึงความพยายามที่จะปลดปล่อยให้ยอมรับ
ศักดิ์ศรีของความเป็นคน หมายถึงว่า มิติทางวัฒนธรรมต้องให้ความสำคัญกับการวิจัยทางวัฒนธรรม
ที่ส่งเสริมศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ความเป็นมนุษย์ที่สำคัญ คือ ความเป็นอิสระของตัวเอง ไม่ถูก
ครอบงำทางความคิดจากใคร วิธีการปลดปล่อยการครอบงำทางความคิด ก็คือ จะต้องส่งเสริมให้เห็น
ศักยภาพและเข้าใจภูมิปัญญาของคน คือว่า ต้องมองคนเป็นคน ต้องเห็นศักดิ์ศรีและคุณค่าของความ
เป็นคน การเคารพวัฒนธรรมคนอื่นจะทำให้มุมมองในสิ่งต่างๆ หลากหลาย ดังนั้น ทางเลือกมนุษย์
ต้องไปได้หลายทาง มิติต้องมีหลายอย่างไม่ใช่ด้านเดียวและต้องเคารพในความเป็นคนเปิดโอกาสให้
คนที่แสดงศักยภาพของตนเองไปในทางที่ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ในทางที่เขาเลือก ไม่ใช่ไปกำหนด
ทิศทางว่าจะไปทางไหน และเปิดโอกาสให้คนมีทางเลือกมากขึ้น

ความสัมพันธ์ระหว่างมิติทางวัฒนธรรมกับการพัฒนา

มิติทางวัฒนธรรมมีฐานะเป็นพลังที่สร้างสรรค์ต่อการพัฒนาในด้านหลักๆ อย่างน้อย 3 ด้าน
ด้วยกัน คือ ด้านของเป้าหมายของการพัฒนา ด้านของทิศทางการพัฒนาและด้านกระบวนการพัฒนา
(อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 8-9)

ด้านเป้าหมายการพัฒนา มิติทางวัฒนธรรม จะช่วยกำหนดเป้าหมายของการพัฒนาให้
ชัดเจนตามความหมายของวัฒนธรรม ซึ่งสามารถจำแนกออกได้ 3 เป้าหมายที่เชื่อมโยงกัน คือ การ
เคารพในคุณค่าและศักดิ์ศรีของมนุษย์ การเสริมสร้างความเป็นธรรมในสังคม และความยั่งยืนของ
ธรรมชาติแวดล้อม

ด้านทิศทางการพัฒนา มิติทางวัฒนธรรมจะช่วยให้มองเห็นทิศทางการพัฒนาที่หลากหลาย
แนวทางมากขึ้น แทนที่จะจำกัดอยู่เพียงแนวทางเดียว เพราะระบบคิดทางวัฒนธรรมจะให้

ความสำคัญกับการคิดอย่างมีบริบทซึ่งแตกต่างกันไปในแต่ละกรณีและยังช่วยในการศึกษาปัญหาของการพัฒนาอีกด้วย ทำให้เกิดทางเลือกในการพัฒนาและการแลกเปลี่ยนแนวทางในการพัฒนาระหว่างชุมชนแทนการครอบงำทิศทางการพัฒนา

ด้านกระบวนการพัฒนา มิติทางวัฒนธรรมจะช่วยให้มองเห็นความสำคัญของศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นในการพัฒนาตนเอง เพราะสามารถเข้าใจว่ากระบวนการทางวัฒนธรรมต่างๆ นั้น เริ่มต้นได้ในชุมชนเอง ไม่ว่าจะเป็นกระบวนการเรียนรู้ การสร้างสรรค์ การผลิตใหม่ และการปรับตัว ซึ่งจะผลักดันให้การพัฒนาสอดคล้องกับบริบททางสังคม และธรรมชาติแวดล้อมของชุมชนมากที่สุด ตลอดจนการแลกเปลี่ยนและความร่วมมือกับสังคมภายนอกในระดับต่างๆ

ในมิติทางวัฒนธรรม การพัฒนาจึงไม่ใช่มีความหมายเพียงแค่การเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้นเท่านั้น ซึ่งเป็นการมองอย่างกว้างๆ ในด้านบวกทิศทางเดียว แต่การพัฒนา หมายถึง การปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจและสิทธิ ที่ให้ทุกส่วนของสังคมสามารถกำหนดวิถีชีวิตในความเป็นมนุษย์ของตนเองได้อย่างเท่าเทียมกันมากขึ้น

ปัญหาของการพัฒนาที่ขาดมิติทางวัฒนธรรม

การพัฒนากระแสหลักในสังคมไทยถือได้ว่าขาดมิติทางวัฒนธรรม เพราะเดินตามแนวทางของสังคมภายนอกเป็นหลัก ซึ่งมีลักษณะเป็นการเปลี่ยนเข้าสู่ระบบทุนนิยมทิศทางเดียวกัน และส่วนใหญ่จะถูกกำหนดจากกลุ่มผู้นำทั้งภาครัฐบาลและภาคธุรกิจ โดยขาดการสานต่อแนวทางที่มีอยู่อย่างหลากหลายในท้องถิ่นต่างๆ จึงเกิดปัญหาผลกระทบของการพัฒนาที่ไม่พึงปรารถนาขึ้น ซึ่งอาจจำแนกออกได้ 3 ลักษณะใหญ่ๆ ที่เชื่อมโยงกัน ดังนี้ คือ ลักษณะแรกการขัดแย้งเชิงโครงสร้าง ลักษณะที่สองการเป็นอัมพาตทางโครงสร้าง และลักษณะที่สาม วิฤตวัฒนธรรม (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 22-25)

ลักษณะแรก การขัดแย้งเชิงโครงสร้าง คือ การพัฒนาที่ไม่สมดุลได้ สร้างความเหลื่อมล้ำขึ้นระหว่างส่วนต่างๆ ของสังคม เช่น ภาคเมืองกับชนบท และภาคอุตสาหกรรมกับภาคเกษตรกรรม ซึ่งปรากฏให้เห็นแรกสุด ต่อจากนั้นก็เกิดการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างภาคทางเศรษฐกิจและสังคมจนกระทั่งปรากฏเป็นความขัดแย้งระหว่างประเพณีปฏิบัติกับกฎหมายขึ้นอย่างเด่นชัดในระยะหลังเมื่อ “การพัฒนา” ได้กระจายออกไปในสังคมอย่างกว้างขวาง การขัดแย้งเชิงโครงสร้างนี้ถือได้ว่า เป็น

วิกฤตการพัฒนา ที่ก่อปัญหาอุปสรรคจำนวนมากให้แก่ชุมชนท้องถิ่น โดยเฉพาะในภาคชนบท อาทิ ปัญหาการเอาัดเอาเปรียบต่างๆ ปัญหาการสูญเสียที่ดิน ทำกิน ปัญหาหนี้สิน ปัญหาความยากจน ตลอดจนการแตกสลายของระบบการผลิต ภาคเกษตรกรรม และองค์กรในระดับต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นครอบครัวหรือชุมชน เพราะเกิดการอพยพย้ายถิ่นเพื่อการรับจ้างแรงงาน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 22-25)

ในระยะหลังผู้นำภาครัฐบาลและธุรกิจมักจะมีปัญหาเห็นว่า เป็นเรื่องของ การกระจายรายได้ และการกระจายความเจริญ ที่ยังทำไม่ได้ไม่ทั่วถึง โดยเฉพาะในภาคชนบทจึงเร่งรัดให้เกิดการกระจายรายได้รวดเร็วมากขึ้น ความคิดเช่นนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าผู้นำเหล่านั้นขาดมิติทางวัฒนธรรมอย่างสิ้นเชิง จึงมองไม่เห็นศักยภาพและภูมิปัญญาของท้องถิ่น ซึ่งสืบทอดและผลิตใหม่ตลอดมา ปัญหาของผู้นำเหล่านี้ก็คือ ไม่เข้าใจว่ารากเหง้าของปัญหาแท้จริงไม่ได้อยู่ที่ว่า ชาวบ้านมีรายได้ไม่เพียงพอ หรือไม่ได้รับความเจริญด้านโครงสร้างพื้นฐานเพียงพอ หากแต่อยู่ที่ชาวบ้านไม่มีอำนาจเพียงพอที่จะควบคุมระบบการหารายได้ และเลือกรูปแบบการพัฒนาได้ด้วยตัวเองมากกว่า ดังนั้น ยิ่งเร่งกระจายรายได้และความเจริญ ก็เท่ากับยิ่งเร่งให้เกิดการเอาัดเอาเปรียบชาวบ้านมากยิ่งขึ้น トラบใดที่ยังไม่ได้มีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างที่ขัดแย้งกันอยู่ควบคู่ไปด้วย โดยการเสริมอำนาจขององค์กรท้องถิ่นอย่างจริงจัง เนื่องจากองค์กรของชาวบ้านได้ค่อยๆ สูญเสียอำนาจไป เพราะผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาลักษณะที่สองนั่นเอง (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 22-25)

ลักษณะที่สอง การเป็นอัมพาตทางโครงสร้าง คือ สภาวะของการไร้อำนาจการตัดสินใจของชุมชนในการกำหนดและจัดการกับวิถีชีวิตของตนเอง ซึ่งเกิดจากความหวังดีของรัฐบาล ที่ดึงเอาอำนาจหน้าที่ต่างๆ ของชุมชนไปทำให้หมด ภายใต้กระบวนการที่รัฐเรียกว่า การพัฒนา หรือมองอีกด้านหนึ่งก็คือ การขยายตัวของอำนาจรัฐนั่นเอง ในกระบวนการพัฒนาดังกล่าว รัฐได้ดึงเอาอำนาจในการจัดการการศึกษาของชุมชนที่เคยทำเองในอดีตไปจัดการจากส่วนกลาง ต่อมาก็ขยายไปสู่เรื่องการจัดการด้านอื่นๆ เกือบทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านการรักษาพยาบาล การจัดการทรัพยากร เช่น ดิน น้ำ ป่า ตลอดจนการปกครอง ทั้งๆ ที่การจัดการด้านต่างๆ นั้น เคยอยู่ในวิถีชีวิตของชาวบ้านเองทั้งหมด จนชาวบ้านแทบจะไม่เหลืออำนาจในการจัดการด้วยตนเอง ยกเว้นด้านการจัดงานประเพณี ดังนั้น จึงไม่น่าแปลกใจที่จะเห็นชาวบ้านรู้สึกคึกคักในการจัดงานประเพณี ขณะที่ชาวบ้านจะเป็นอัมพาตในงานด้านอื่นๆ เพราะไร้อำนาจในการจัดการ

สภาวะเช่นนี้เองเป็นสาเหตุสำคัญ ที่ทำให้ชาวบ้านไม่สนใจเข้าไปมีส่วนร่วมในการพัฒนา จนรัฐบาลต้องขึ้นนโยบายบังคับให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วม ซึ่งชาวบ้านก็จำใจต้องเข้าร่วม นอกจากนั้นยังเป็นสาเหตุให้ชาวบ้านรู้สึกพึ่งพารัฐมากขึ้น จนรัฐบาลเองก็เริ่มรู้สึกไม่พอใจ ที่ชาวบ้านพึ่งตัวเองไม่ได้เพราะชาวบ้านจะไม่ริเริ่มทำเอง แต่จะรอให้รัฐเข้าไปช่วยเหลือทุกๆ ด้าน ในที่สุดชาวบ้านก็จะตกอยู่ในสภาพตกขอบ (Marginalization) กล่าวคือ สภาพที่ไร้อำนาจในการตัดสินใจอย่างสิ้นเชิง ซึ่งทำให้พวกเขาารู้สึกว่าไม่มีส่วนร่วม และไม่รู้สึกผูกพันเป็นเจ้าของทรัพยากรของส่วนรวม จึงเกิดการแย่งชิงและทำลายทรัพยากรลงไปอย่างกว้างขวาง และยิ่งทวีความรุนแรงขึ้นอีก เมื่อถูกเสริมด้วยผลของการพัฒนาในลักษณะที่สาม (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 22-25)

ลักษณะที่สาม วิกฤตวัฒนธรรม คือ ปัญหาของวิถีคิดที่ขัดแย้งในตัวเองหรืออีกนัยหนึ่งก็คือวิถีคิดที่วางอยู่บนผลประโยชน์ของตัวเองเป็นที่ตั้ง โดยขาดความรับผิดชอบต่อชุมชน สังคม และแม้แต่วัฒนธรรมของตนเอง และจะใช้วิธีการทุกอย่างรวมทั้งอำนาจและความรุนแรง เพื่อให้ได้มาและรักษาไว้ซึ่งผลประโยชน์ของตนเองจนถึงกับทำให้ดูฤตวัฒนธรรมของตนเอง และสามารถขายทุกสิ่งทุกอย่างได้ รวมทั้งวัฒนธรรมและศีลธรรมของตนเองด้วย วิถีคิดดังกล่าวกำลังระบอบไปทั่วสังคมไทย และปรากฏอยู่ในทุกระดับของปัญหา นับตั้งแต่เรื่องเล็กๆ น้อยๆ เช่น ปัญหาจราจรไปจนถึงปัญหาใหญ่ๆ ที่กระทบกระเทือนจิตใจของผู้คนจำนวนมาก เช่น ปัญหาที่พ่อแม่ขายลูกสาวให้ค้าประเวณี

นอกเหนือจากการแสวงหาประโยชน์จากผู้หญิงและเด็กแล้ว ปัญหาวิกฤตวัฒนธรรมยังปรากฏในอีกหลายรูปแบบ เช่น การไม่เคารพสิทธิของผู้อื่น การละเมิดสิทธิชุมชนและทรัพยากรของส่วนรวม ดังจะเห็นได้จากการบุกรุกป่าของผู้มีอำนาจ การปล่อยสารพิษลงในแม่น้ำของโรงงานอุตสาหกรรม นอกจากนั้นยังปรากฏในรูปของการครอบงำทางความคิด เช่น วัฒนธรรมบริโภคนิยม และการแก้ปัญหาด้วยความรุนแรง

จะเห็นได้ว่า วิกฤตวัฒนธรรม เป็นความคิดที่ขัดแย้งกับความหมายพื้นฐานของวัฒนธรรม ที่เน้นศักดิ์ศรีและคุณค่าของความเป็นมนุษย์ และสิทธิของชุมชน ดังนั้น การเกิดวิกฤตวัฒนธรรมจึงเป็นผลโดยตรงของการพัฒนาที่ขาดมิติทางวัฒนธรรม (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 22-25)

มิติวัฒนธรรมกับทางเลือกในการพัฒนา

จากการทบทวนแนวทางการพัฒนาที่ผ่านมา อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2538 : 32-33) พบว่า แท้ที่จริงแล้วไม่ได้ขาดมิติวัฒนธรรม หากแต่ตั้งอยู่บนพื้นฐานความคิดทางวัฒนธรรมแบบหยุดนิ่งและตายตัว จึงทำให้มองการพัฒนาไปในทิศทางเดียวกันเท่านั้น ซึ่งผิดทั้งข้อเท็จจริงและธรรมชาติของสังคมมนุษย์ อีกทั้งยังแสดงนัยของการครอบงำอยู่อย่างเต็มเปี่ยม ดังนั้น จำเป็นต้องเปลี่ยนวิถีคิดและกระบวนทัศน์ ด้วยการหันมาหามิติวัฒนธรรมที่เคลื่อนไหวและมีชีวิตแทนที่ เพื่อที่จะได้เข้าใจทางเลือกในการพัฒนาให้มีทิศทางที่หลากหลายมากขึ้นและสามารถกำหนดทางเลือกในการพัฒนาได้สอดคล้องกับความเป็นจริงทางสังคมและวัฒนธรรม

ตามนัยดังกล่าว การลงทุนพัฒนาใดๆ จำต้องมีการลงทุนทางวัฒนธรรมความคิดควบคู่ไปด้วยหากการพัฒนาเน้นหมายถึง การเพิ่มศักยภาพในการกำหนดวิถีชีวิตของความเป็นมนุษย์ เพราะการเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรมนั้นประกอบไปด้วยกระบวนการต่างๆ ตั้งแต่การเรียนรู้ การสร้างสรรค์ การผลิตใหม่และการปรับตัวเกี่ยวกับระบบคุณค่าอุดมการณ์ ระบบภูมิปัญญา และระบบสิทธิอำนาจ ซึ่งต้องปฏิบัติการอย่างต่อเนื่อง ด้วยการลงทุนลงแรง ในทำนองเดียวกับการลงทุนทางวัฒนธรรมที่เป็นรูปธรรมด้านต่างๆ เช่น ด้านเศรษฐกิจ ด้านการเมือง และด้านการศึกษา

ในการลงทุนพัฒนาทางวัฒนธรรมความคิด เพื่อให้มิติวัฒนธรรมแบบองค์รวมสามารถเป็นพลังชี้นำแนวทางการพัฒนาทางเศรษฐกิจ ทางสังคม และทางการเมืองได้นั้น คงต้องเริ่มจากความเข้าใจเสียก่อนว่า ทุกสังคมมีต้นทุนทางวัฒนธรรมสะสมอยู่ก่อนแล้วทั้งสิ้น ในรูปแบบที่หลากหลาย ตั้งแต่ศีลธรรม ศิลปะ และภูมิปัญญา การสูญเสียต้นทุนทางวัฒนธรรมเหล่านั้นไป ก็จะทำให้สังคมนั้นล้มละลายทั้งทางศีลธรรมและด้านอื่นๆ ตามมา ไม่แตกต่างมากนักกับการล้มละลายทางเศรษฐกิจที่ทุกคนคุ้นเคยกันเป็นอย่างดีอยู่แล้ว ดังนั้น ประเด็นสำคัญในการแสวงหาทางเลือกในการพัฒนาในมิติวัฒนธรรม จึงไม่ใช่เพียงการทำให้ทันโลกทันสมัยเท่านั้น หากแต่อยู่ที่กระบวนการต่างๆ 4 ประการ คือ การเสริมสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรม (Cultural space) การเสริมสร้างประชาสังคม (Civil society) การเสริมสร้างความเข้มแข็งให้องค์กรชุมชน และการเคารพสิทธิของความแตกต่างหลากหลายของพหุสังคม (Plural society)

การสร้างองค์ความรู้ในเรื่องการพัฒนาจึงเป็นเรื่องจำเป็น โดยเฉพาะความรู้ที่ได้มาจากการเรียนรู้ปัญหาจากผู้ที่เป็นเจ้าของปัญหา หรือจากชุมชนที่กำลังมีปัญหา เพราะความรู้ดังกล่าวจะช่วย

ให้เกิดความเข้าใจในปัญหาที่ซับซ้อนอันจะนำไปสู่การปรับทิศทางการพัฒนาที่สอดคล้องกับปัญหาและความต้องการของคนที่กำลังเผชิญปัญหา ในขณะเดียวกันความรู้ที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้ดังกล่าวควรได้ถูกนำไปถ่ายทอดให้กับชุมชนและสังคมเพื่อให้คนในสังคมได้เรียนรู้และเข้าใจกระบวนการพัฒนาและปัญหาที่เกิดขึ้น การเรียนรู้และการถ่ายทอดการพัฒนาจึงเป็นกระบวนการสำคัญที่จะช่วยให้ทุกคนในสังคมรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง เข้าใจปัญหาที่เกิดขึ้น และเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา รวมทั้งสามารถปรับทิศทางการพัฒนาให้เหมาะสมกับสังคมและวัฒนธรรมของตนเองได้

จากประสบการณ์ที่ผ่านมาของการพัฒนาซึ่งถูกกำหนดโดยคนที่อยู่ภายนอกสังคมและชุมชน หรือถูกกำหนดจากผู้มีอำนาจหรือจากนโยบายระดับสูงหรือโดยการเลียนแบบได้ก่อให้เกิดปัญหามากมายกับผู้คนที่รู้ไม่เท่าทันการเปลี่ยนแปลงที่ถูกกำหนดมาจากภายนอก ดังนั้นทั้งเป้าหมายและกระบวนการพัฒนาควรเริ่มต้นจากการเรียนรู้ร่วมกันในหมู่ของผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย ทั้งการเรียนรู้ที่จะกำหนดทิศทางการพัฒนา การหาทางออกให้กับปัญหาที่กำลังเผชิญอยู่ รวมทั้งการกำหนดกระบวนการพัฒนาการเรียนรู้และการถ่ายทอดความรู้ (นภาพรภรณ์ หะวานนท์, 2542)

อย่างไรก็ตาม ชุมชนในปัจจุบันก็ไม่อาจย้อนวิถีชีวิตกลับไปให้เหมือนเดิมในอดีตได้ ทั้งจากบริบททางสังคมวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงและถูกทำลายลงไปมาก ชีวิตในเมืองกับชนบทไม่มีความแตกต่างกัน ดังนั้นการพัฒนาในมิติทางวัฒนธรรมจึงต้องคำนึงถึงทางเลือกให้มากขึ้น โดยการเปิดโอกาสให้ชุมชนมีส่วนในการตัดสินใจในทางเดินของวิถีชีวิตของตนเอง ภายใต้การอยู่ร่วมกัน และถือเป็นการสร้างสรรค์ต้นทุนทางวัฒนธรรมของสังคมสมัยใหม่ที่จะต้องร่วมมือกันอย่างจริงจัง (อาพันธ์ กาญจนพันธุ์, 2542)

2.2 แนวคิดเกี่ยวกับนิเวศวิทยามนุษย์ (Human ecology) และนิเวศวัฒนธรรม (Cultural ecology)

การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อม เป็นสาระสำคัญของแนวคิดนิเวศวิทยามนุษย์ (Human ecology) ซึ่งมองว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของสิ่งแวดล้อมและมีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอื่นๆ อย่างแน่นแฟ้น จนไม่สามารถแยกออกจากกันได้ (Interaction) ในการกำหนดให้มนุษย์สามารถที่จะดำรงชีวิตอยู่ มีพฤติกรรมและมีคุณภาพของชีวิตอยู่ในระดับใด การ

ปะทะสังสรรค์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมมีผลทั้งโดยตรงและโดยอ้อมต่อการเปลี่ยนแปลงของ คุณภาพสิ่งแวดล้อมเช่นเดียวกัน ขณะเดียวกันความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ก็มีการเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด จากความสัมพันธ์ในรูปแบบที่มนุษย์ถูกควบคุมโดยธรรมชาติในสมัยก่อน ในปัจจุบันรูปแบบได้เปลี่ยนแปลง มนุษย์สามารถที่จะเอาชนะธรรมชาติและในบางพื้นที่ก็จะเป็นไปในรูปแบบที่มนุษย์กำลังทำลายล้างธรรมชาติ การศึกษาแนวคิดนี้ต้องทราบถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และระบบนิเวศ เพื่อจะได้เข้าใจว่ามีความสัมพันธ์อย่างไร

Earl Cook (1979) ได้แสดงทัศนะไว้ว่า มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของระบบพลวัตที่เรียกว่าระบบนิเวศ ซึ่งครอบคลุมองค์ประกอบทั้งทางกายภาพและเคมี องค์ประกอบที่มีชีวิตและที่เฉื่อยใ้ปฏิกิริยา ระบบดังกล่าวนี้มีการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ขณะเดียวกันมนุษย์ยังเป็นส่วนหนึ่งของระบบสังคม มีการอยู่ร่วมกันและมีการกระทำต่อกันภายใต้วัฒนธรรมเดียวกันซึ่งตั้งอยู่บนพื้นที่ที่มีอาณาเขตแน่นอน ดังนั้น ตลอดชีวิตของมนุษย์จึงต้องมีปฏิสัมพันธ์ต่อสิ่งแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่ตนเองสร้างขึ้น และจากปฏิสัมพันธ์นี้เองจึงเกิดปฏิกิริยาสะท้อนกลับมายังตัวมนุษย์ทั้งในแง่เป็นคุณและเป็นโทษ

จากที่กล่าวมาทำให้ทราบว่า ระบบนิเวศกับมนุษย์มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน “ผลจากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม” Terry Rambo (1983) ได้แบ่งสภาพแวดล้อมออกเป็น 2 ระบบใหญ่ คือ ระบบสังคม (Social system) และระบบนิเวศ (Ecosystem) ทั้ง 2 ระบบมีลักษณะคล้ายกัน คือ แต่ละระบบต่างประกอบไปด้วยองค์ประกอบย่อยต่างๆ ที่สัมพันธ์กัน มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันและมีผลกระทบต่อกัน โดยผ่านการเคลื่อนย้ายถ่ายเทพลังงาน สารวัตถุและข้อมูลข่าวสาร (Flows of energy, Materials, and Information) กล่าวคือระบบสังคมมนุษย์ได้รับวัสดุสิ่งของที่จัดว่าเป็นทรัพยากรธรรมชาติจากระบบนิเวศ เพื่อใช้สนองตอบความต้องการทางเศรษฐกิจและสังคม และสถาบันทางการเมือง การปกครอง โดยมีค่านิยมและความจำเป็นทางด้านชีววิทยาเป็นแรงผลักดัน ส่วนระบบนิเวศก็ได้รับการเสริมสร้างและดัดแปลงจากฝ่ายระบบสังคมมนุษย์ ที่ทำให้กระบวนการทางด้านชีวภาพที่ดำเนินอยู่นั้น ดำเนินต่อไปในอัตราที่ทัดเทียมกับการสูญเสียวัสดุให้กับระบบสังคมมนุษย์ ซึ่งมีผลกระทบอย่างกว้างขวางต่อการดำเนินการและความดำรงอยู่ของระบบสังคมมนุษย์

ในขณะที่เดียวกันการเปลี่ยนแปลงหรือการดัดแปลงระบบสังคมมนุษย์ ย่อมมีผลกระทบต่อระบบนิเวศที่ทำให้ระบบนี้เปลี่ยนแปลงไปได้ เช่น การค้นพบความรู้ใหม่ทางด้านวิทยาการที่เป็นส่วนหนึ่งขององค์ประกอบทางเศรษฐกิจของระบบสังคมมนุษย์ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านปริมาณและชนิดของวัสดุที่ระบบสังคมมนุษย์ต้องการใช้จากระบบนิเวศได้อย่างกว้างขวาง อย่างไรก็ตาม ใด ๆ ก็ดี แต่ระบบต่างก็มีความสามารถในการที่จะรักษาสภาพของตนเองได้บ้าง จากความกระทบกระทั่งอื่นที่มาจากอีกระบบหนึ่ง แต่ความสามารถนี้ก็มีขีดจำกัดโดยเฉพาะอย่างยิ่งในระยะสั้นและไม่ใคร่ปรากฏชัดทางระบบนิเวศ เพราะกระบวนการภายในอาศัยกลไกทางด้านชีวภาพที่ใช้เวลายาวนานในการปรับตัวอยู่ภายใต้ข้อจำกัดทางธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงได้ง่ายและไม่แน่นอน ส่วนทางด้านระบบสังคมมนุษย์ก็เช่นเดียวกัน แม้ว่ากระบวนการภายในระบบจะเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นก็ตาม และเรามักคิดว่าน่าจะปรับตัวได้เร็ว แต่การเปลี่ยนแปลงขององค์ประกอบบางตัวเป็นไปได้ช้าและไม่แน่นอน เช่น ความก้าวหน้าทางด้านวิทยาการ โครงสร้างทางสถาบันทางการเมือง การปกครอง และองค์การทางสังคมเหล่านี้ทำให้การปรับตัวของระบบสังคมมนุษย์เกิดขึ้นได้ไม่มากนัก

ความสัมพันธ์ระหว่างระบบสังคมกับระบบนิเวศ จะเห็นได้ว่าแต่ละระบบมีองค์ประกอบมากมาย เช่น ระบบสังคมมนุษย์ประกอบด้วยประชากร วัฒนธรรม ประเพณี ความคุ้นเคย ค่านิยม อุดมคติ ภาษา การรวมกลุ่มทางสังคม การใช้เทคโนโลยี และรูปแบบการใช้ทรัพยากร ส่วนระบบนิเวศนั้นประกอบด้วย ป่าไม้ ดิน น้ำ อากาศ สัตว์ จุลินทรีย์ พืช ทั้งสองระบบมีความเกี่ยวพันเชื่อมโยงซึ่งกันและกันและเอื้อประโยชน์ต่อกัน การเปลี่ยนแปลงใดๆ ในระบบหนึ่งย่อมมีผลกระทบต่ออีกระบบหนึ่งเสมอ เช่น ในระบบสังคมมนุษย์ มีอัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรเป็นจำนวนมาก ย่อมทำให้มีความต้องการบริโภคทรัพยากรเพิ่มขึ้นตามลำดับ นอกจากนั้นความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยี หรือทางด้านเศรษฐกิจก็เป็นตัวการเร่งให้มีการนำเอาทรัพยากรต่างๆ มาใช้ประโยชน์มากขึ้น ซึ่งเป็นผลให้เกิดความเสื่อมโทรมต่อทรัพยากรธรรมชาติหรือคุณภาพสิ่งแวดล้อม ขณะเดียวกันเมื่อเกิดความเสื่อมโทรมต่อทรัพยากรธรรมชาติหรือคุณภาพสิ่งแวดล้อม ก็ส่งผลกระทบต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ตามมา เช่น เมื่อประชากรโลกเพิ่มขึ้นทำให้มีการบุกรุกตัดไม้ทำลายป่าเพื่อต้องการพื้นที่เพาะปลูกหรือต้องการไม้ใช้สอยหรือเพื่อการค้า ผลที่ตามมาจากการตัดไม้ทำลายป่าของมนุษย์ คือ ทำให้เกิดปัญหาต่อระบบนิเวศฝนไม่ตกตามฤดูกาลหรือเกิดปัญหาน้ำท่วมอย่างฉับพลัน นอกจากนั้นภายในของระบบจะมีกิจกรรมหรือหน้าที่เกิดขึ้นภายในระบบนั้นๆ เช่น มีการแลกเปลี่ยน เป็นต้น

Duncan (อ้างถึงใน Flied and Burch, 1991) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและระบบสังคม โดยเน้นถึงระบบนิเวศของมนุษย์ (Human ecosystem) ว่าเป็นการปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบ 4 องค์ประกอบด้วยกัน คือ ประชากร (Population) การจัดองค์กร (Organization) เทคโนโลยี (Technology) และสิ่งแวดล้อม เช่นเดียวกับ Haeley กล่าวว่า สำหรับนิเวศวิทยามนุษย์นั้น จุดสนใจอยู่ที่ความสัมพันธ์ของมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมที่อยู่อาศัยนั้นคือ ลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกัน เพื่อพัฒนากิจกรรมอันเป็นปฏิริยาของประชากรที่มีต่อบริเวณที่อยู่อาศัยในทางสังคมแล้วประเด็นหลักสำคัญ คือ ปัญหาเกี่ยวกับการจัดองค์กรทางสังคม (Social organization) อันเป็นขอบเขตที่เกี่ยวข้องกับชีวิตทางสังคมของมนุษย์มากที่สุด ดังนั้น ในองค์ประกอบของนิเวศวิทยามนุษย์จึงถือเอาว่ามนุษย์เป็นศูนย์กลาง เนื่องจากมนุษย์มีการจัดองค์กรทางสังคมและมีเทคโนโลยีซึ่งเป็นลักษณะพิเศษของมนุษย์ อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์ของทุกองค์ประกอบเกิดขึ้นอย่างซับซ้อน เมื่อมีผลกระทบต่อองค์ประกอบใดๆ ย่อมส่งผลถึงองค์ประกอบอื่นๆ สรุปความสัมพันธ์ได้ว่า องค์กรทางสังคมพัฒนาขึ้นมาได้ เพราะประชากรหลายเหล่าพยายามติดต่อกับสภาพแวดล้อมรอบตัว โดยอาศัยความรู้ทางเทคโนโลยีเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรอันจำเป็นต่อการดำรงชีวิต หรือเพื่อวัตถุประสงค์อย่างอื่น

Rambo and Sajise (1984) ได้กล่าวว่า ความสัมพันธ์ของระบบคือ สิ่งต่างๆ ที่อยู่ในขอบเขตเดียวกันและมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ทำให้เกิดพฤติกรรมร่วมหรือคุณลักษณะของระบบนั้นๆ ขึ้นมา องค์ประกอบของระบบจะมีความเกี่ยวพันกัน หากส่วนใดส่วนหนึ่งของระบบเปลี่ยนแปลง จะทำให้ความสัมพันธ์กับระบบอื่นเปลี่ยนแปลงไป ไม่ว่าจะส่วนนั้นจะเกิดขึ้นจากระบบใดก่อนก็ตาม ระบบจึงต้องทำหน้าที่ของตนเพื่อรักษาสภาพให้คงอยู่ได้ ระบบจึงต้องประกอบด้วยคุณสมบัติดังนี้ คือ

- 1) ผลผลิตภาพ (Productivity) คือ ความสามารถในการผลิตของระบบต่อหน่วยพื้นที่ ต่อหน่วยเวลา หรือต่อหน่วยแรงงาน
- 2) เสถียรภาพ (Stability) คือ ความคงที่ของประสิทธิภาพในการผลิตหรือผลผลิตภาพที่ได้รับจากระบบภายใต้สภาพและการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมต่างๆ
- 3) ถาวรภาพ (Sustainability) คือ ความสามารถของระบบที่จะรักษาความสามารถในการผลิตได้ เมื่อระบบบังเอิญประสบปัญหาภาวะภัยพิบัติต่างๆ

4) เสมอภาค (Equitability) คือ การกระจายผลประโยชน์ของระบบไปสู่ประชากรที่อาศัยอยู่ในระบบสังคม ว่ามีประชากรเท่าใดที่ได้รับประโยชน์

5) ความเป็นปึกแผ่นทางสังคม (Solidarity) คือ ความสามารถของระบบที่จะสร้างความสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น จนเกิดเป็นปึกแผ่นทางสังคม

ประสิทธิ์ คุณรัตน์ (2535) ได้ให้แนวคิดในการพิจารณานิเวศวิทยามนุษย์ (Human ecology) ว่ามีลักษณะสำคัญ 3 ประการ คือ

1) ควรมองว่าระบบมนุษย์นิเวศเป็นระบบ โดยไม่แยกส่วนการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม มนุษย์จะสามารถดำรงอยู่ได้ต้องเกี่ยวข้องกับระบบนิเวศหลายระดับที่มีอิทธิพลซึ่งกันและกัน

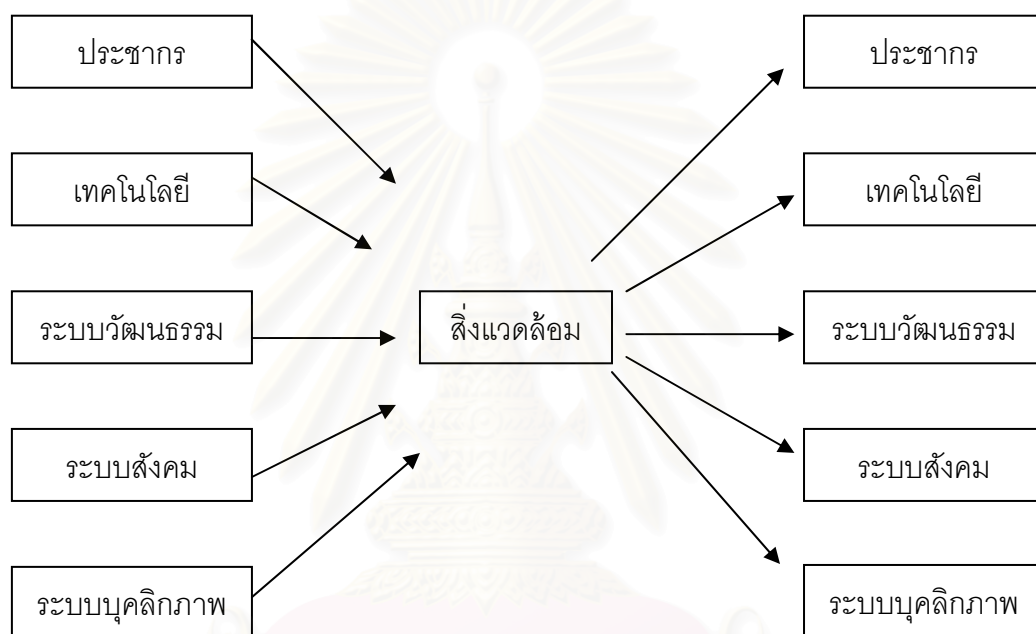
2) ควรมองลักษณะความสัมพันธ์ เนื่องจากภายในระบบมีหลายองค์ประกอบ แต่ละองค์ประกอบ จะมีหน้าที่เฉพาะและทำงานเกี่ยวข้องกันทั้งภายในระบบและระบบต่างๆ เพื่อให้เกิดดุลยภาพในระบบ

3) กระบวนการความสัมพันธ์จะต้องมองคุณลักษณะเปิด (Open ecosystem) ในกระบวนการของความสัมพันธ์จะมีแกนตัวใดตัวหนึ่ง ที่สำคัญเรียกว่า System organization ที่จะเป็นตัวจัดองค์ประกอบภายในระบบเกิดขึ้นมา

จากแนวคิดที่ว่า มนุษย์มีการจัดระเบียบทางสังคมและมีเทคโนโลยีเพื่อพัฒนาการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปได้ตลอดเวลา ทำให้ดูเหมือนว่าปัญหาที่เกิดจากสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปอาจจะไม่เกิดขึ้น แต่ในปัจจุบันกลับพบว่าปัญหาสิ่งแวดล้อมเกิดขึ้นมากเป็นทวีคูณ จนเกิดความยุ่งยากที่จะแก้ปัญหาเหล่านั้น และถึงแม้ว่าจะมีการพัฒนาเทคโนโลยีที่ทันสมัยขึ้นมาเพียงใดก็ตาม และบางครั้งเทคโนโลยีเหล่านั้นยังก่อให้เกิดปัญหาหลายๆ อย่างติดตามมา กลายเป็นตัวทำลายความสมดุลระหว่างมนุษย์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติไปด้วย

Dunlap and Catton (1979) ได้กล่าวไว้ว่า สิ่งที่ต้องให้ความสำคัญนอกเหนือจากการจัดระเบียบทางสังคม ก็คือ ปัจจัยเรื่องสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติซึ่งเป็นทั้งตัวที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมมนุษย์และการได้รับผลจากพฤติกรรมมนุษย์ด้วยในเวลาเดียวกัน องค์ประกอบที่สำคัญอย่างหนึ่ง คือ การจัดองค์ประกอบสำคัญของการศึกษาทางนิเวศวิทยามนุษย์เพิ่มเติมว่าการที่ปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมให้เป็นไปด้วยดีนั้น ขึ้นอยู่กับความเข้าใจและคำนึงถึงร่วมกันของมนุษย์ซึ่งไม่ใช่

เพียงการจัดองค์กรเท่านั้น แต่ต้องรวมไปถึงค่านิยมทางวัฒนธรรมของแต่ละบุคคลแต่ละกลุ่มที่นำมาประกอบรวมกันขึ้น ดังนั้น ในความหมายของการจัดองค์กรจึงต้องเกี่ยวข้องกับทั้งระบบวัฒนธรรม ระบบสังคมและระบบบุคลิกภาพและในที่สุดองค์กรประกอบสำหรับการศึกษาทางนิเวศวิทยามนุษย์ที่ควรจะเป็น คือ การให้ความสนใจอยู่ที่สิ่งแวดล้อมอันเป็นได้ทั้งปัจจัยเหตุและปัจจัยผล ส่วนองค์ประกอบอื่นมาเกี่ยวข้องก็เป็นได้ทั้งปัจจัยเหตุแลปัจจัยผลได้เช่นเดียวกัน ดังภาพที่ 2

แผนภาพที่ 2 : แสดงเหตุผลของการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม (Dunlap and Catton, 1979)

จากที่กล่าวมาพอสรุปได้ว่า แนวคิดนิเวศวิทยามนุษย์เป็นแนวคิดที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบสังคมกับระบบนิเวศ ที่มีความสัมพันธ์กันแสดงออกโดยการไหลของพลังงานและข่าวสารข้อมูล ตามแนวคิดเชิงระบบที่ว่าสิ่งต่างๆ ที่อยู่ในขอบเขตเดียวกันและมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดจนทำให้เกิดพฤติกรรมร่วมหรือคุณลักษณะของระบบนั้นๆ ถ้าส่วนใดส่วนหนึ่งของระบบเปลี่ยนแปลงจะทำให้ความสัมพันธ์กับระบบอื่นเปลี่ยนแปลงไป จากแนวความคิดนี้ ผู้วิจัยได้ตั้งเอาประเด็นดังกล่าวมาศึกษาความสัมพันธ์ของคนในชุมชนกับการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำ โดยมองถึงสถานะความสัมพันธ์ของมนุษย์กับสภาพสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติทั้งหมดในแหล่งน้ำ โดยไม่แยก

ส่วนในการนำไปพิจารณาอื่นจะทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับระบบสิ่งแวดล้อมทั้งหมด ซึ่งจะช่วยให้มนุษย์มีความระมัดระวังในการกระทำกิจกรรมต่างๆ ที่จะส่งผลให้เกิดความเสื่อมโทรมต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อมได้

สรุปได้ว่า แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม เป็นแนวทางในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมกับเทคโนโลยีการผลิต ซึ่งเป็นตัวกำหนดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม และวัฒนธรรมช่วยให้มนุษย์ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม โดยมนุษย์ใช้วัฒนธรรมด้านต่างๆ ในการปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนไป เช่น การผลิตเทคโนโลยีขึ้นมาใหม่ การปรับความเชื่อใหม่ก็มีผลต่อพฤติกรรมและความสัมพันธ์ของสังคมมนุษย์ สำหรับการศึกษาคำนี้ ผู้วิจัยนำแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรมไปใช้เป็นแนวทางในการศึกษาการปรับตัวของชาวบ้านต่อการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรแหล่งน้ำ โดยใช้วัฒนธรรมเพื่อเป็นกลไกในการปรับตัว เช่น การรวมกลุ่ม การกำหนดข้อตกลงเรื่องสิทธิการใช้ประโยชน์ การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรแหล่งน้ำในรูปแบบใหม่ๆ เป็นต้น

2.3 แนวคิดสิทธิชุมชน

การปรับกรอบคิดว่าด้วย ชุมชน ในบริบทของพื้นที่วัฒนธรรมและอำนาจ ไม่เพียงช่วยตอกย้ำความสำคัญของการทำความเข้าใจกับพลวัต และความซับซ้อนของการต่อสู้เพื่อเรียกร้องศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์และการเปิดพื้นที่ทางสังคมที่มีได้จำกัดอยู่เพียงในกรอบของดินแดนและทรัพยากรเท่านั้น แต่ยังช่วยผลักดันให้เราจำเป็นต้องทบทวนกรอบคิดว่าด้วยชุมชนที่หลุดออกไปจากการโยเยหาและยึดติดอยู่กับอดีต ไปสู่จินตนาการแบบใหม่ๆ ที่หลากหลายสอดคล้องกับความจริงทางสังคมเพิ่มขึ้น กรอบคิดว่าด้วยความเป็นชุมชนแบบเดิม เช่น อุดมการณ์อำนาจ ซึ่งเกี่ยวพันกับความเชื่อหรือการสืบสานความสัมพันธ์ทางสังคมผ่านมิติของความเชื่อผีปู่ย่า การเช่นไหว้ผีเสื้อบ้าน ผีเจ้านายใจบ้าน การนับถือผีฝ่าย และผีขุนห้วย (ยศ สันตสมบัติ, 2546)

การมองความเป็นชุมชนในบริบทของความสัมพันธ์เชิงอำนาจชุดหนึ่ง ความเป็นชุมชนการนำเสนอตัวตนและอัตลักษณ์ของกลุ่มเกิดขึ้น เมื่อเกิดการเผชิญหน้ากับชนกลุ่มอื่นๆ เกิดความพยายามในการปรับตัวและต่อสู้กับพลังภายนอกที่เข้ามากระทำ การสร้างอัตลักษณ์ของชุมชนหรือกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ จึงหมายถึง ความพยายามจะสร้างความชอบธรรมให้กับสิทธิชุมชนบนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์ หรือการสร้างความเป็นกลุ่มและชุมชนทางมิติทางวัฒนธรรม การมองความเป็น

ชุมชนในบริบททางประวัติศาสตร์ การเคลื่อนไหวผ่านกาลเวลา การสร้างความชุมชนเกี่ยวพันอย่างแนบแน่นกับการสร้างสำนักทางประวัติศาสตร์ ผ่านการตีความ การล้าเลิกอดีตในรูปของพงศาวดาร เรื่องเล่า ตำนาน เพื่อสร้างความเชื่อมโยง ระหว่างอดีตมาสู่ปัจจุบันและสร้างความคาดหวังให้กับอนาคต (ยศ สันตสมบัติ, 2546)

ความเป็นชุมชนไม่ใช่แก่นสารหยุดนิ่งตายตัว หากแต่เคลื่อนไหว และปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขและสถานการณ์ หรือผลประโยชน์ที่เปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา ความเป็นชุมชนเป็นพื้นที่ของการต่อสู้ทางวัฒนธรรม ที่ซึ่งพรมแดนปริมนทลและขอบเขตของความเป็นกลุ่มถูกรื้อถอนและสร้างใหม่และความเป็นชุมชนเกิดขึ้นจากความขัดแย้ง และการต่อต้าน ดังเช่น การนำพิธีกรรม มาเป็น “พื้นที่” ในการที่ชุมชนสามารถสร้างปฏิบัติการเพื่อพูดถึงการกดขี่ข่มเหงและสิทธิชุมชนของตน ชนชายขอบในซอกมุมต่างๆ ของโลก กำลังเปิดพื้นที่ทางสังคม เพื่อสร้างอัตลักษณ์และควมมีตัวตนผ่านระบบสัญลักษณ์และความเป็นชุมชนของตน ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการต่อรองและท้าทายอำนาจครอบงำของชาติ (ยศ สันตสมบัติ, 2546)

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) กล่าวถึง การวิจัยทางวัฒนธรรมควรมองปัญหาแบบองค์รวม มองความสัมพันธ์ระหว่างสรรพสิ่งต่างๆ มีความสัมพันธ์กันอย่างไม่แยกแยะเป็นส่วนๆ มองวิธีการคิด ไม่ใช่มองแค่คุณค่าอย่างเดียว วิเคราะห์มุมมองของชาวบ้าน เขาใช้ระบบวิธีคิดเชื่อมโยงในระบบนิเวศกับความสัมพันธ์ของคนในสังคม มองอุดมการณ์ของอำนาจหรือกฎเกณฑ์ของสังคมในการจัดการทรัพยากรและมองในเชิงเคลื่อนไหวของการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม คือ วัฒนธรรมมีการพัฒนาและปรับตัวเอง เพื่อจะแก้ไขปัญหาในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ การมองให้เข้าใจถึงความพยายามที่จะปลดปล่อยให้ยอมรับศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ในการเป็นอิสระของตัวเอง ไม่ถูกครอบงำทางความคิดส่งเสริมให้เห็นศักยภาพและเข้าใจคน

จากมุมมองของผู้รู้ท้องถิ่น ชี้ให้เห็นชัดเจนว่า ความเป็นชุมชนเกี่ยวข้องกับอุดมการณ์อำนาจและความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งมีทั้งความกลมกลืนและความขัดแย้ง เปลี่ยนแปลงได้ และสามารถผลิตซ้ำและผลิตใหม่ได้ ไม่ใช่เป็นอุดมคติและไม่ใช่เป็นเรื่องของหน่วยที่ติดกับพื้นที่อย่างตายตัว แต่ปรากฏอยู่ในหน่วยที่มีขอบเขตหลายระดับ ตั้งแต่ครอบครัว หมู่บ้าน จนถึงเครือข่ายที่กว้างขวางซึ่งอาจจะซ้อนกันอยู่ได้ ขณะเดียวกันความเป็นชุมชนก็ไม่ใช่หน่วยอิสระที่อยู่โดดเดี่ยว หากดำรงอยู่ใน

ความสัมพันธ์กับสังคมภายนอก ทั้งรัฐและตลาด ด้วยเหตุนี้เอง ความเป็นชุมชนจึงเป็นเรื่องของการพึ่งตนเองเท่าๆ กับการพึ่งพา และเป็นเรื่องของการขัดแย้งและการปรับตัว

ดังนั้น ความคิดที่ว่า ชุมชนล่มสลาย จึงเกิดจากการมองข้ามความสัมพันธ์ดังกล่าวมากกว่า และเกิดจากการยึดติดอยู่กับความคิดที่ว่า ความเป็นชุมชนเป็นเรื่องของคุณค่าที่ติดอยู่กับพื้นที่ Charles Tilly (1974) ได้เสนอว่า หากสลัดความเป็นชุมชนที่ติดอยู่กับพื้นที่ในชนบทไปได้จะพบว่า ความเป็นชุมชนก็เกิดขึ้นในเมืองได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการที่สำคัญคือ การมีส่วนร่วมกันในการควบคุมและจัดการทรัพยากร เมื่อต้องเผชิญกับการขัดแย้งกับภายนอก Shinichi Shigetomi (1992) ก็พบว่า ชาวบ้านในภาคอีสานสามารถรวมตัวกันเป็นองค์กร เพื่อช่วยเหลือกันแบบใหม่ในการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบตลาดแบบทุนนิยม ในกรณีของสังคมล้านนา ก็พบว่าเกิดความรู้สึกใน “ความเป็นชุมชน” ขึ้นในเมืองด้วยเช่นกัน จะเห็นได้จากการเคลื่อนไหวเพื่อพิทักษ์สิ่งแวดล้อมในเมืองซึ่งเป็นการเรียกร้อง การมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรนั่นเอง ในชนบทความเคลื่อนไหวเช่นนี้จะเห็นได้จากการต่อสู้เพื่อรักษาป่าหน้าหมู่บ้านที่รู้จักกันในปัจจุบันว่า ป่าชุมชน (ฉลาดชาย และคณะ 2535) ขบวนการเคลื่อนไหวเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่า ความเป็นชุมชนเป็นศักยภาพในความสัมพันธ์ทางสังคมที่ผลิตใหม่ได้ ภายใต้เงื่อนไขสำคัญคือ ความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากร ทั้งนี้เพราะความเป็นชุมชนวางอยู่บนหลักการเกี่ยวกับอำนาจในการจัดการทรัพยากรหรือการมีส่วนร่วมนั่นเอง ดังนั้น หากกฎปฏิเสชชุมชนก็จะรวมตัวกันเรียกร้องสิทธิดังกล่าว ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นสิทธิชุมชน อันเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของสังคมประชาธิปไตย ที่ต้องการให้ทุกคนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจใช้ทรัพยากร

โดยสรุป ความเป็นชุมชน จึงหมายถึง อุดมการณ์อำนาจหรือสิทธิของการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรภายใต้ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนและรัฐที่ผลิตซ้ำในบริบททางวัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม แนวความคิดทางวัฒนธรรมเช่นนี้ น่าจะเป็นประโยชน์ทั้งในทางวิชาการและในด้านการพัฒนาสังคมและการเมือง

สิทธิชุมชนเป็นทั้งความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ความชอบธรรมและฐานคิดในการแสดงอัตลักษณ์และตัวตนของกลุ่มชนต่างๆ อย่างหลากหลาย ซับซ้อน และมีพลวัต ขณะเดียวกันก็สามารถแสดงออกผ่านสิทธิต่างๆ ทั้งสิทธิหน้าหมู่บ้าน สิทธิการใช้ และสิทธิเชิงซ้อน ไม่ว่าจะเป็นสิทธิชุมชนในมิติเกี่ยวกับระบบคุณค่าร่วมกันของชุมชน หรือทุนทางสังคม โดยเฉพาะภูมิปัญญาท้องถิ่นและจารีตกฎเกณฑ์

ไม่ได้คงลักษณะหยุดนิ่งแบบอุดมคติ เพราะระบบคุณค่าที่ถือว่าเป็นมาตรฐานทางศีลธรรมนั้นจะปรับเปลี่ยนไปตามบริบททางสังคม โดยผ่านความขัดแย้งทางความคิดและวาทกรรม ด้วยการเคลื่อนไหวต่อสู้ของกลุ่มชนต่างๆ ในสังคม ซึ่งจะมีผลผลักดันให้เกิดการผลิตระบบคุณค่าและศีลธรรมขึ้นมาใหม่ (ยศ สันตสมบัติ, 2546)

2.4 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

ในสภาพการณ์ปัจจุบัน โลกกำลังประสบปัญหาวิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมอย่างรุนแรง จากผลการศึกษาของ ปารีชาติ ลอตระกุล (2534) กล่าวว่า เป็นผลมาจากการสูญเสียดุลภาพในระบบนิเวศอันเนื่องมาจากมนุษย์ในระบบสังคม นำเอาทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ประโยชน์อย่างขาดความระมัดระวังอย่างต่อเนื่องมาเป็นเวลานาน จนเป็นเหตุให้ทรัพยากรธรรมชาติได้สูญเสียสภาพและเสื่อมโทรมลง และยังส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของมนุษย์อย่างมากมาย นับวันความรุนแรงของปัญหาอันเกิดจากความเสื่อมโทรมของทรัพยากรก็ยิ่งทวีความรุนแรงเพิ่มขึ้นทั้งในแง่เศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครองและสภาพแวดล้อม เพื่อให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่มนุษย์จะต้องเข้าไปจัดการกับปัญหาทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อให้ทรัพยากรดังกล่าวสามารถก่อประโยชน์ต่อสังคมมนุษย์ได้อย่างมีประสิทธิภาพและคงสภาพอยู่ควบคู่กับมนุษยชาติต่อไป นั่นคือมนุษย์ต้องเข้าไปบริหารและจัดการกับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ขณะเดียวกันการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนนั้น องค์กรชุมชนสามารถจัดการกับทรัพยากรธรรมชาติได้ดีที่สุด เพราะสมาชิกของกลุ่มหรือองค์กรในชุมชนมีความเข้าใจเรียนรู้ปัญหาอุปสรรคต่างๆ จากแหล่งทรัพยากรได้ดี การเปิดโอกาสให้องค์กรท้องถิ่นเข้ามามีบทบาทในการเสนอปัญหา การวางแผนพัฒนาทรัพยากรที่มีอยู่ตามศักยภาพของตนจึงเป็นสิ่งที่จำเป็น ดังนั้น การศึกษาเรื่องการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขององค์กรชุมชน จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องนำแนวคิดเกี่ยวกับการจัดการโดยทั่วๆ ไปมากล่าวเป็นแนวทางที่องค์กรชุมชนจะได้นำไปปรับใช้กับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในโอกาสต่อไป

ความหมายของการจัดการ

เกษม จันทรแก้ว (2527) กล่าวถึงความหมายการจัดการตรงกับคำภาษาอังกฤษว่า Management หมายถึง การดำเนินการอย่างมีประสิทธิภาพ คำว่า การดำเนินการอย่างมีประสิทธิภาพนั้นรวมถึงการจัดหา การเก็บรักษา ซ่อมแซม การใช้อย่างประหยัด อีกทั้งมีการสงวน

เพื่อให้สิ่งที่ดำเนินการนั้นสามารถให้ผลยั่งยืน (Sustained yields) ต่อมวลมนุษย์และธรรมชาติโดยหลักการ “การจัดการ” จะต้องมีแนวดำเนินการ ขบวนการและขั้นตอน รวมทั้งจุดประสงค์ในการดำเนินการอย่างแน่นอน

มนัส บารมีชัย (2526) อธิบายความหมายของการจัดการว่า หมายถึง วิธีการ ขั้นตอน หรือรูปแบบในการปฏิบัติงานของผู้ที่เป็นผู้บังคับบัญชา หรือผู้บริหารทุกระดับ ทุกสายงาน และทุกประเภทกิจการ หรือองค์การในการจัดหรือบริหารทรัพยากรที่มีอยู่ (Input) ให้มีผลออกมา (Output) มีคุณภาพและคุ้มค่าสูงอย่างรวดเร็ว ถูกต้องและประหยัด โดยวิธีการอันเป็นระบบและมีประสิทธิภาพนั้นประกอบด้วยขั้นตอน 5 ขั้นตอน คือ 1) การวางแผน (Planning) 2) การจัดระบบและรูปองค์การ (Organizing) 3) การจัดกำลังคน (Staffing) 4) การสั่งหรือดำเนินการ (Directing) และ 5) การควบคุม (Controlling)

กล่าวโดยสรุป จากความหมายการจัดการที่กล่าวมาข้างต้นพอสรุปได้ว่า การจัดการเป็นการดำเนินกิจกรรมของกลุ่มบุคคลตามกระบวนการ วิธีการหรือรูปแบบในการปฏิบัติงานให้คนเข้ามา ร่วมกันทำงาน โดยอาศัยปัจจัยซึ่งเป็นทรัพยากรพื้นฐานและขั้นตอนที่สำคัญกล่าวคือ คน เงิน และวัสดุอุปกรณ์รวมทั้งมีการวางแผน การจัดระบบหรือรูปองค์การ การจัดกำลังคน การสั่งหรือดำเนินการ และการควบคุม เพื่อให้การดำเนินการนั้นๆ บรรลุตามวัตถุประสงค์และมีประสิทธิภาพมากขึ้น

สำหรับแนวความคิดที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมนั้น มีนักวิชาการเสนอแนวความคิดการจัดการดังที่ เกษม จันทรแก้ว (2525) ได้กล่าวถึงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมไว้ว่า 1) ในการจัดการนั้นมีความต้องการ เพื่อให้มีทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์ได้ใช้สอย และพึงพิงในการดำรงชีวิตโดยสามารถทำให้เกิดผลแบบยั่งยืน (Sustained yield) 2) การจัดการนั้นมุ่งหวังให้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่ประกอบกันอยู่ภายในระบบมีศักยภาพให้ผลแบบยั่งยืน โดยมีทั้งการเพิ่มพูน (Increment) หรือสะสม (Stock) ไว้ภายในระบบ ให้สามารถนำมาใช้ได้อย่างถาวร 3) การจัดการสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ นั้น จะต้องบรรจุแนวทางปฏิบัติในการควบคุมของเสีย (Waste) ไม่ให้เกิดขึ้นภายในระบบ เพราะถ้าเกิดปัญหาขึ้นแล้วจะทำให้หน่วยสะสมของขาดแคลนทรัพยากรในอนาคต 4) การจัดการสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ นั้น จะต้องยึดหลักการอนุรักษ์มาเป็นพื้นฐาน ดังนั้น แนวทางในการดำเนินการจัดการต้องมีการรักษา สงวน ปรับปรุง และพัฒนา

ทรัพยากรธรรมชาติทั้งที่อยู่ในสภาพที่ดีตามธรรมชาติและในสภาพที่กำลังมีการใช้ ตลอดจนในสภาพที่ทรุดโทรมหรือหายจากการใช้ผ่านมาแล้ว 5) การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จะต้องมีการจัดองค์ประกอบในระบบสิ่งแวดล้อมหรือระบบนิเวศให้มีทั้งชนิด (Diversity) ปริมาณ (Quantity) และคุณสมบัติ (Property) ของสิ่งแวดล้อมในระบบให้ได้เกณฑ์มาตรฐานตามธรรมชาติที่ทุกสิ่งทุกชีวิตในระบบสามารถอยู่ได้อย่างเป็นสุข ทำให้ระบบอยู่ในสภาพสมดุล และ 6) การจัดการสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ มีความมุ่งหวังอย่างยิ่งที่จะทำให้คุณภาพชีวิตของมนุษย์และสิ่งแวดล้อมดีขึ้นไปพร้อมๆ กัน เนื่องจากคุณภาพชีวิตนั้นเกี่ยวข้องกับปัจจัยทั้งเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ซึ่งต้องคำนึงถึงปัจจัยเหล่านี้ไปพร้อมกันกับการจัดการสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ

สำหรับแนวทางต่างๆ ไปในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติมีอยู่ 4 ประการด้วยกัน คือ (คณะอนุกรรมการเพื่อจัดทำคู่มือการจัดการจัดทำแผนแนวทางการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมระดับจังหวัด, 2533)

1) การสงวน (Preservation) หมายถึง การธำรงไว้ซึ่งความสมดุลของธรรมชาติ โดยปล่อยทรัพยากรธรรมชาติให้มีการเจริญเติบโต และมีความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันตามธรรมชาติ โดยมนุษย์ไม่ควรเข้าไปยุ่งเกี่ยวแต่อย่างใด ทั้งสิ้น

2) การอนุรักษ์ (Conservation) หมายถึง การดูแลป้องกันรักษา ซ่อมแซม ปรับปรุงและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติให้เกิดประโยชน์ต่อมนุษย์มากที่สุดโดยไม่ทำลาย กล่าวคือ การรู้จักใช้ทรัพยากรอย่างชาญฉลาด ให้เป็นประโยชน์ต่อสังคมส่วนรวมมากที่สุดและเป็นเวลายาวนานที่สุด กระจายการใช้ประโยชน์อย่างทั่วถึง และนำมาใช้อย่างถูกต้องตามกาลเทศะด้วย

3) การพัฒนา (Development) หมายถึง การปรับปรุงฟื้นฟู บูรณะทรัพยากรธรรมชาติให้มีสภาพที่ดี สามารถมาใช้ให้เกิดประโยชน์อีก เช่น การฟื้นฟูแหล่งน้ำที่เสื่อมโทรม การอนุรักษ์มลพิษทางน้ำ

4) การใช้ประโยชน์ (Use) หมายถึง การนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ประโยชน์อย่างถูกต้องตามหลักวิชาการ

จากแนวทางการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมดังกล่าว เมื่อพิจารณาถึงกรณีศึกษา พบว่า มีการบริหารจัดการครอบคลุมเพียง 3 ประการด้วยกัน กล่าวคือ มีการอนุรักษ์การพัฒนาและการใช้ประโยชน์ ในส่วนของการจัดการที่เกี่ยวข้องกับการสงวน พบว่า ไม่มีความสัมพันธ์

กับการศึกษานี้ ขณะเดียวกันชาวบ้านที่อาศัยในชุมชนได้เข้าถึงทรัพยากรทั้งในลักษณะการใช้ประโยชน์ การพัฒนาในส่วนของ การปรับปรุง เปลี่ยนแปลง เพื่อฟื้นฟูบูรณะทรัพยากรธรรมชาติและ การอนุรักษ์ป้องกันดูแล เพื่อให้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามแห่งนี้บังเกิดผลต่อมนุษย์มากที่สุด ดังนั้น จึงประมวลเอาแนวทางหลัก 3 ประการ กล่าวคือ การอนุรักษ์ การพัฒนาและการใช้ประโยชน์ เพื่อนำไปใช้เป็นกรอบในการศึกษาครั้งนี้ต่อไป

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรชุมชน

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรชุมชน เป็นการจัดการที่ต้องให้ความสำคัญเป็นพิเศษเฉพาะตามที่ Uphoff (1986) ได้กล่าวว่าในระบบของทรัพยากรธรรมชาติถือว่าเป็นทรัพยากรสาธารณประโยชน์ (Common properties) มีความสำคัญต่อการนำมาพิจารณา เพราะทรัพยากรดังกล่าวเป็นทรัพย์สินของส่วนรวม (Collective goods) ชุมชนจะต้องมีการลงทุนร่วมกันแม้ว่าเป็นการลงทุนที่มีใช้ตัวเงินก็ตาม ถ้าหากมีผู้บุกรุกหรือเข้ามาใช้ประโยชน์ที่สาธารณะอย่างเสรี สมาชิกภายในชุมชนจะต้องสืบให้ทราบข้อเท็จจริงในสภาพปัญหานั้น แล้วหามาตรการแก้ไขร่วมกัน อาจจะมีการสร้างข้อตกลงหรือระเบียบกฎเกณฑ์จากความเห็นของสมาชิกในชุมชนโดยส่วนรวม เยาวลักษณ์ อภิชิตวิไลภ (2536) ได้ชี้ให้เห็นว่าหลักการจัดการทรัพยากรชุมชน (Community-Based Resource Management หรือ CBRM) ได้แก่

1) หลักการในการจัดการทรัพยากรชุมชน เป้าหมายหลักอยู่ที่ประชากรภายในชุมชนจะเป็นผู้รู้ระบบทรัพยากร รู้ปัญหาและศักยภาพได้ดีที่สุด แต่การจะมีระบบการจัดการที่นำไปสู่ความยั่งยืนของระบบนิเวศของชุมชนในภาพรวมนั้น ต้องคำนึงถึงความยั่งยืนของระบบนิเวศ ความยั่งยืนของระบบสังคมหรือชุมชนนั้นๆ ความยั่งยืนของวัฒนธรรม ความยั่งยืนทางด้านเศรษฐกิจ

2) องค์ประกอบของ CBRM ประกอบด้วย 1) การพัฒนาหรือการบริหารจัดการต้องเป็นไปอย่างต่อเนื่อง มีวิวัฒนาการเพื่อสนองความต้องการและคุณภาพชีวิตของประชาชนในท้องถิ่น 2) ระบบการเปลี่ยนแปลงของชุมชนจะต้องคำนึงถึงโครงสร้างของชุมชน กลุ่มองค์กรต่างๆ และคำนึงถึงอนาคตของอนุชนรุ่นหลัง (New generation) ที่จะต้องมารับภาระกับระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ 3) เป็นการจัดการและการกระทำที่อยู่ภายในขอบเขตจำกัดของระบบนิเวศทางธรรมชาติของชุมชน ต้องมีการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติให้มีความหลากหลาย (Diversity) เพื่อสร้างความสมดุลให้แก่ระบบนิเวศ 4) การนำเทคโนโลยีมาใช้ต้องให้เกิดความเหมาะสมกับการผลิตของ

ชุมชน มีการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงมาตรฐานการครองชีพ รูปแบบการบริโภคของชุมชนให้อยู่ในรูปของการประหยัด คุ้มค่า

3) กลยุทธ์ในการดำเนินงานประกอบด้วย 1) ชุมชนเป็นผู้ดำเนินการเอง กระทำได้โดยการให้ความสำคัญต่อสภาพพื้นที่ของท้องถิ่น การทำความเข้าใจระบบการใช้ทรัพยากรและประโยชน์ต่างๆ ตลอดทั้งความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนโดยมองให้ครอบคลุมทุกระดับตั้งแต่ระดับปัจเจกบุคคล ครัวเรือน กลุ่มองค์กรหรือชุมชนและลุ่มน้ำ เป็นต้น ทั้งนี้จะต้องคำนึงถึงจุดประสงค์ของการวิเคราะห์ปัญหาแต่ละอย่าง หลังจากนั้นมีการสำรวจข้อมูลเบื้องต้น (Inventory) เกี่ยวกับระบบทรัพยากรนั้นๆ เพื่อหาขีดจำกัด (Capacity) ของทุกระบบภายในระบบนิเวศนั้นๆ ให้ความสำคัญต่อภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือศักยภาพของชุมชนเท่าที่จะทำได้ 2) ในระยะยาวควรให้ชุมชนเป็นศูนย์กลาง (Community center) กระตุ้นให้เกิดกิจกรรมร่วมของชุมชน (Collective action) และการกระจายผลประโยชน์ที่ไม่มุ่งเน้นภาคเอกชน (Private sector) เป็นสำคัญ 3) สร้างระบบการตัดสินใจในระดับล่างภายในชุมชนกระทำได้โดยการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่นหรือชุมชน เพื่อให้ความเป็นอิสระ (Autonomy) และสามารถควบคุมได้ด้วยตนเอง ขณะเดียวกันก็ควรจะอยู่ภายใต้ระบบวัฒนธรรมของท้องถิ่นหรือระเบียบแบบแผนของชุมชนเป็นแนวทาง 4) การใช้ CBRM ควรจะให้โอกาสแก่ทุกชุมชน โดยการสร้างมาตรฐานการยอมรับให้เกิดขึ้นในชุมชน เพื่อที่จะให้เกิดการเรียนรู้โดยการกระทำหรือปฏิบัติจริง (Learning by doing) หรือการนำร่องให้เห็นตัวอย่างที่ชุมชนสามารถจัดการได้เอง

ทรัพยากรธรรมชาติถือว่าเป็นสาธารณสมบัติ (Common property) วิญญูท์ จาร์สพันธ์ (2535) ได้กล่าวถึงการจัดการทรัพยากรไว้ว่า ในขณะที่เอกชนสามารถตัดสินใจใช้ประโยชน์จากทรัพย์สินของตนเองได้ตามความต้องการ แต่การตัดสินใจเกี่ยวกับสาธารณสมบัติจำเป็นต้องได้รับความเห็นชอบจากบุคคลหลายฝ่าย ทั้งบุคคลที่มีส่วนร่วมในการเป็นเจ้าของสาธารณสมบัตินั้น ปรัชญาการณณ์เช่นนี้เกิดขึ้นเสมอในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ที่เป็นสาธารณสมบัติมักได้แก่การที่ปัจเจกบุคคลมักใช้ประโยชน์จากสาธารณสมบัติอย่างเต็มที่ เพื่อตอบสนองผลประโยชน์ของตนเอง ซึ่งมักส่งผลกระทบต่อประโยชน์ของคนอื่นๆ ดังนั้น จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่กลุ่มหรือองค์กรชุมชนที่เป็นเจ้าของสาธารณสมบัตินั้น จะต้องสร้างกลไกในการให้คุณให้โทษทางสังคม (Social sanction) ขึ้นมา เพื่อเป็นการกำหนดพฤติกรรมของปัจเจกบุคคล ไม่ให้ใช้ประโยชน์จากสาธารณสมบัตินั้นมาก จนสร้างความเดือดร้อนให้กับบุคคลอื่น

แนวคิดในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นสาธารณสมบัติ วิยูทท์ จำรัสพันธุ์ (2535) ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า มีองค์ประกอบที่สำคัญอยู่ 3 ประการคือ

1) การมีส่วนร่วมของประชาชน ในภาคทฤษฎีถือว่าการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นกระบวนการที่ประชาชนในท้องถิ่นเป็นผู้ริเริ่มที่จะดำเนินกิจกรรมร่วมกัน โดยทุกคนมีสิทธิแสดงความคิดเห็นและร่วมดำเนินกิจกรรมต่างๆ เพื่อกำหนดวิถีชีวิตของประชาชนเอง แต่การที่จะให้ประชาชนในท้องถิ่นได้มีส่วนร่วมนั้น ต้องอาศัยการจัดระเบียบของชุมชนและการสร้างระบบแรงจูงใจด้วย

2) การจัดระเบียบของชุมชน เป็นกระบวนการที่ชุมชนร่วมกันกำหนดความต้องการและระดมทรัพยากรทั้งภายในและภายนอกชุมชน เพื่อดำเนินการให้บรรลุวัตถุประสงค์และตอบสนองความต้องการของชุมชนโดยถือเอาผลประโยชน์ของกลุ่มร่วมกัน ทั้งนี้เพราะแต่ละคนตระหนักว่า ถ้าตนสามารถทำให้ผลประโยชน์ของกลุ่มบรรลุได้ ตนเองก็จะได้รับการตอบสนองความต้องการนั้นด้วย โดยหน่วยที่ทำหน้าที่ในการจัดการนั้นอาศัยความเชื่อ กฎเกณฑ์ของท้องถิ่น โดยที่กฎเกณฑ์เหล่านั้นท้องถิ่นร่วมกันกำหนดขึ้นอย่างเป็นทางการและอาศัยกฎเกณฑ์ที่รัฐเป็นผู้ออก

3) ระบบแรงจูงใจ ชุมชนต้องสร้างระบบแรงจูงใจขึ้นมา เพื่อกระตุ้นให้สมาชิกของชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ แต่การที่จะให้แต่ละคนเกิดความสำนึกและปฏิบัติในแนวทางที่จะบรรลุวัตถุประสงค์ของกลุ่มได้ จำเป็นอย่างยิ่งต้องสร้างแรงจูงใจให้เกิดขึ้นแก่บุคคลแต่ละคน แรงจูงใจอาจแบ่งได้เป็น 2 กลุ่มคือ แรงจูงใจจากปัจจัยภายนอก เช่น เงิน อาหาร เสื้อผ้าหรือสิ่งที่ไม่มีความหมายทางเศรษฐกิจ เช่น ใบประกาศเกียรติคุณ คำชมเชย เป็นต้น และแรงจูงใจภายใน เป็นแรงจูงใจที่เกิดขึ้นภายในตัวบุคคล โดยที่บุคคลเกิดความต้องการที่จะแสดงพฤติกรรมด้วยความศรัทธา เช่น ความรักในพวกพ้อง หรือท้องถิ่น เป็นต้น

เยาวลักษณ์ อภิชาติวัลลภ (2533) ได้สรุปแนวคิดการจัดการองค์กรเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติว่า การรวมกลุ่มของมนุษย์จะก่อให้เกิดพลังหรืออำนาจในการต่อรองต่างๆ ภายในชุมชน ดังมีคำกล่าวของ Aristotle ที่ว่า “มนุษย์เป็นสัตว์สังคม” นั่นคือมนุษย์ไม่สามารถจะอยู่ตามลำพังได้คนเดียว จึงมีความจำเป็นต้องพึ่งพิงผู้อื่นอยู่เสมอ การรวมกลุ่มเป็นกลไกอย่างหนึ่งที่มนุษย์ใช้ในการตอบสนองความต้องการของกันและกัน โดยที่ปัจจัยที่ผลักดันให้เกิดกลุ่มประเภทต่างๆ ได้แก่ ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ เช่น การรวมกลุ่มกันของมัคทายกวัด จะรู้สึกที่ตัวเองไม่ห่างเหินจากภารกิจการศึกษากลุ่มอาวุโสในชุมชนจะช่วยประนีประนอมได้ตีกรณีเกิดความขัดแย้ง แต่ในด้านการจัดการ

ทรัพยากรธรรมชาตินั้น การรวมกลุ่มหรือก่อตั้งองค์กรมีพื้นฐานมาจากการควบคุมทรัพยากรสาธารณะ (Common properties) ภายในชุมชน ซึ่งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติแต่ละชนิดก็จะแตกต่างกันและสัมพันธ์กับการใช้ทรัพยากรของกลุ่ม เช่น ทรัพยากรน้ำจะมีกลุ่มผู้ใช้น้ำก็มีบทบาทหน้าที่และจำนวนสมาชิกที่แน่นอน ส่วนทรัพยากรป่าไม้ ถึงแม้ว่าจะมีแหล่งทรัพยากรชัดเจน แต่กลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ไม่มีความแน่นอน มีการใช้ร่วมกันหลายคนหลายชุมชนควบคุมได้ลำบาก ดังนั้นกระบวนการจัดการแหล่งน้ำและป่าไม้ของชุมชนจึงอาศัยกลุ่มหรือองค์กรทำหน้าที่ดูแลรักษา ในขณะที่เดียวกันกลุ่มหรือองค์กรที่เข้มแข็งก็ต้องอาศัยผู้นำกลุ่ม (Leadership) ที่คอยทำหน้าที่เป็นผู้ประสานหรือคอยกำกับดูแล สาเหตุที่ต้องมีผู้นำกลุ่มก็เพราะว่า การที่บุคคลในสังคมหรือในชุมชนมาอาศัยร่วมกันหรือกระทำกิจกรรมร่วมกัน ทุกคนย่อมมีความแตกต่างทั้งในแง่ความคิด อารมณ์ การกระทำภายใต้ความแตกต่างนี้ทุกคนต้องมีจุดร่วม โดยการคัดเลือกหรือเลือกตั้งบุคคลที่มีความพร้อมที่สุด ทั้งความรู้ ความสามารถ ประสบการณ์ และการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าได้ดีมาเป็นตัวแทนหรือหัวหน้ากลุ่ม ดังนั้น ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติจะต้องพึ่งพาผู้นำกลุ่มที่เป็นทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน และกลุ่มไม่เป็นทางการ เช่น มัคทายกวัด พระภิกษุ เป็นต้น

จากแนวคิดการจัดการองค์กรเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ กล่าวได้ว่า การรวมกลุ่มของมนุษย์จะก่อให้เกิดพลังอำนาจต่อรองภายในชุมชน การรวมกลุ่มเป็นกลไกอย่างหนึ่งที่มนุษย์ใช้ในการตอบสนองความต้องการซึ่งกันและกัน องค์กรเกี่ยวกับแหล่งน้ำจะมีหลายๆ องค์กร แต่การดำเนินงานขององค์กรจะถือว่าแหล่งน้ำของชุมชนเป็นทรัพยากรสาธารณะประโยชน์ (Common properties) ซึ่งจะต้องได้รับความร่วมมือจากประชาชนในการแก้ไขปัญหา ร่วมกัน สร้างข้อตกลง กฎระเบียบจากความคิดเห็นของสมาชิกโดยส่วนรวมตามหลักจัดการทรัพยากรชุมชน เพราะองค์กรชุมชนเป็นศูนย์กลาง มีอำนาจในการตัดสินใจภายในชุมชน รวมทั้งทรัพยากรบุคคลในชุมชนเป็นผู้รู้ทั้งปัญหา ระบบการจัดการและแนวทางการเป็นไปได้ของทรัพยากรทุกชนิดในชุมชนดีที่สุด การบริหารจัดการที่มีความต่อเนื่องย่อมตอบสนองความต้องการของคนในท้องถิ่น ซึ่งจะต้องอยู่ภายในขอบเขตหรือโครงสร้างของชุมชน และความเหมาะสมกับผลิตผลของชุมชนเป็นหลัก

สิ่งสำคัญที่ต้องคำนึงอีกประการหนึ่งคือ ชุมชนมีการจัดระเบียบของชุมชน การสร้างแรงจูงใจในการดำเนินกิจกรรม ดังนั้นการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างชาญฉลาดย่อมสามารถที่จะนำทรัพยากรนั้นๆ มาใช้ได้อย่างถาวรและเกิดประสิทธิภาพ เพราะฉะนั้นหากมีการจัดการตามหลัก

พื้นฐานนั้นคือการสงวน การอนุรักษ์ การพัฒนาและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ย่อมทำให้สิ่งมีชีวิตทุกชนิดมีคุณภาพชีวิตที่ดีและดำรงอยู่ได้อย่างเป็นสุข เพราะแนวทางที่กล่าวมาแล้ว เป็นเครื่องมือช่วยนำทางที่จะทำให้เกิดความเข้าใจในการเข้าถึงทรัพยากรได้ดียิ่งขึ้นและทำให้เกิดความยั่งยืนต่อไป

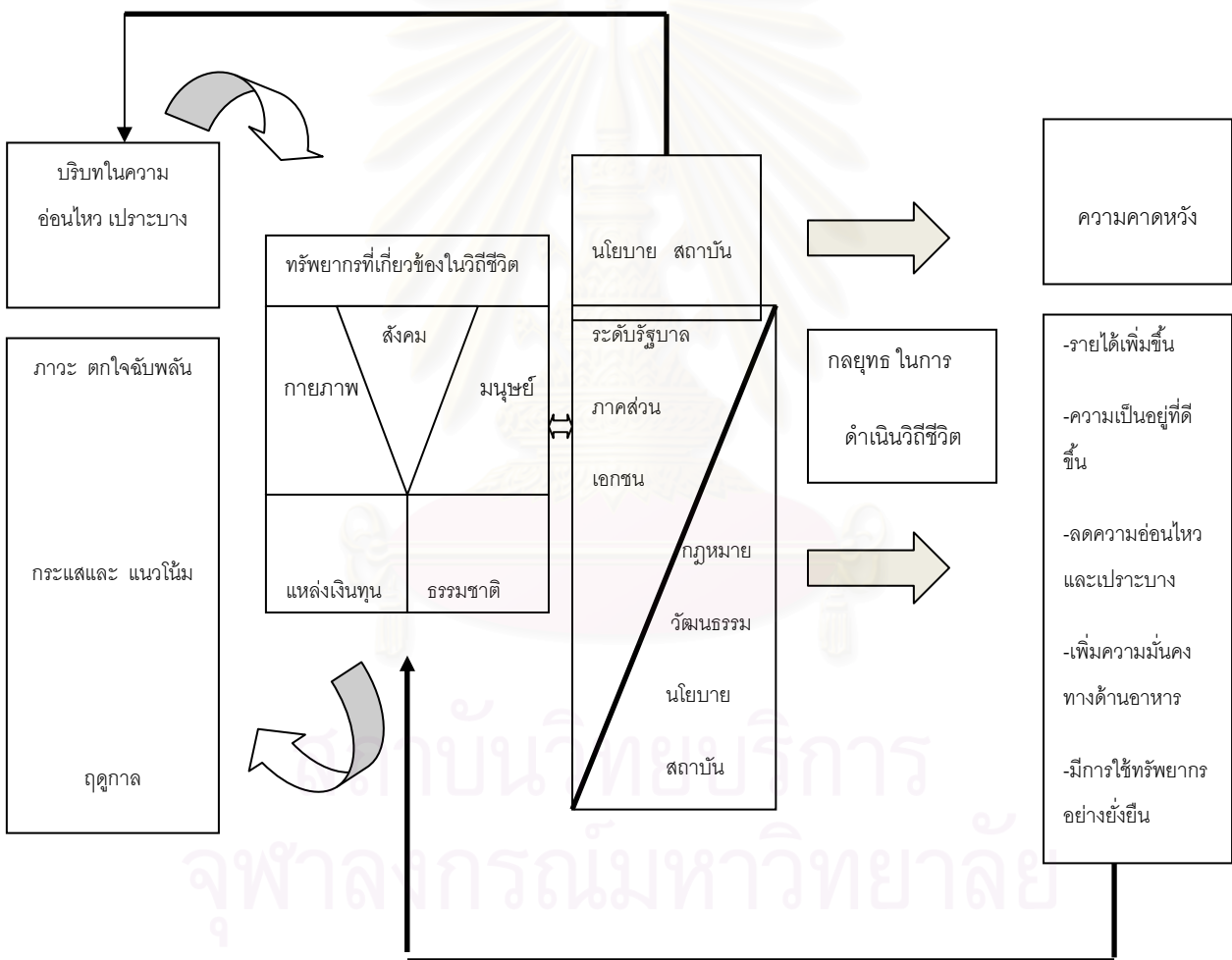
แนวโน้มและภาวะการณ์ของการจัดการทรัพยากรในสถานการณ์ปัจจุบัน โดยเฉพาะการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชนนั้น ชุมชนได้มีการบูรณาการการจัดการทรัพยากร ตลอดจนมีกระบวนการเรียนรู้ เพื่อตอบสนองความต้องการอันสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน กระบวนการการเรียนรู้และการพัฒนาในมิติดังกล่าวนี้เรียกว่า “ความยั่งยืนในวิถีชีวิต” หรือที่ภาษาอังกฤษ เรียกว่า Sustainable livelihood โดยนัยนี้ มีกรอบและแนวความคิดความยั่งยืนในวิถีชีวิตสามารถจำแนกทรัพยากรหลักๆ ที่เกี่ยวข้องได้ 5 ประการ

1. ทรัพยากรด้านมนุษย์ หมายถึง ทักษะ ความรู้ และสุขภาพในการที่จะทำงานได้
2. ทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง ทรัพยากรดิน น้ำ ป่าไม้
3. ทรัพยากรด้านแหล่งเงิน หมายถึง การเข้าถึงแหล่งเงินทุน
4. ทรัพยากรทางด้านสังคม หมายถึง ความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งที่เป็นทางการ และไม่ใชทางการ รวมทั้งการเชื่อใจและการยอมรับซึ่งกันและกันในชุมชน
5. ทรัพยากรกายภาพ หมายถึง สรรพสิ่งที่มนุษย์ได้สร้างขึ้น อาทิเช่น ถนน บ้าน รั้ว เป็นต้น ในกระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวนี้ ชุมชนต้องมีความเข้าใจในปัจจุบันหรือบริบทบางตัวที่มีความอ่อนไหวและเปราะบาง อันส่งผลกระทบต่อทรัพยากรในชุมชนนั้น อันได้แก่ การเปลี่ยนแปลงสภาพอากาศ ภัยธรรมชาติ ฤดูกาล และแม้แต่นโยบายของรัฐ สถาบันต่างๆในชุมชนและวิธีการรูปแบบต่าง ๆ ก็มีช่วยสนับสนุนและสร้างสมดุลในการจัดการทรัพยากรของความยั่งยืนในวิถีชีวิต เพื่อที่จะช่วยในการส่งเสริมและสนับสนุนชุมชนในการจัดการ หรือทำให้ทำงานง่ายขึ้นเพื่อให้เกิดความสมดุล และเพียงพอต่อการดำรงวิถีชีวิตได้เช่นกัน หรือในทางกลับกันอาจสร้างความยุ่งยากมากขึ้นในการดำเนินชีวิตก็เป็นได้

ในการบรรลุถึงเป้าหมายนั้น กลยุทธ์ในการนำไปสู่ความยั่งยืนของวิถีชีวิตในแต่ละครัวเรือนหรือชุมชนนั้น ขึ้นอยู่กับการเชื่อมร้อยและนำแต่ละทรัพยากร ทั้ง 5 มาผสมผสานให้มีความสมดุล ตลอดจนการสร้างเสริมความเข้มแข็งของ ชุมชนหรือลดความเปราะบางในชุมชน อันส่งผลกระทบต่อ การดำเนินวิถีชีวิต ตลอดจนนโยบายที่สนับสนุน กฎหมายและวิธีการที่เอื้อหรือสร้างผลกระทบทางบวก

ในการส่งผลให้วิถีชีวิตเป็นประโยชน์ต่อชุมชน เพื่อที่จะก่อให้เกิดผลลัพธ์ ในการเพิ่มด้านรายได้ การสร้างความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น การเพิ่มความเข้มแข็งให้กับองค์กรชุมชนหรือลดความเปราะบาง อ่อนไหวตลอดจนการเพิ่มความมั่นคงในด้านอาหาร และความยั่งยืนในการใช้ทรัพยากรเพิ่มมากขึ้น

เพื่อให้เห็นความเชื่อมโยงและก่อให้เกิดความเข้าใจในหลักการและความเข้าใจในบริบทของ ความยั่งยืนในวิถีชีวิต อันจะส่งผลต่องานพัฒนาป่าชุมชนนั้น กรอบแนวคิดนี้จึงเป็นเครื่องมือหนึ่ง ในการมองในความสัมพันธ์และการเชื่อมโยงของแต่ละปัจจัย เพื่อให้เกิดความยั่งยืนในการจัดหา ทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชนต่อไป (โปรดดูรายละเอียดกรอบแนวคิดความยั่งยืนในวิถีชีวิต ในภาพที่ 3)

แผนภาพที่ 3 : กรอบแนวคิดความยั่งยืนในวิถี

ที่มา : Antonia Engel Benedilet kort. Negotiation and mediation techniques for natural resource management. องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ (FAO), 2005

ในการจัดการทรัพยากรนั้น การเรียนรู้ในการจัดการทรัพยากรเป็นการเรียนรู้ตามวิถีชีวิตของบุคคล เพื่อให้คนชุมชนร่วมกันศึกษา แสวงหาความรู้ข้อมูลข่าวสาร ส่งเสริมสร้างสรรคภูมิปัญญาท้องถิ่นและวัฒนธรรมของชุมชน เป็นตัวประสานให้ชุมชนได้แลกเปลี่ยนประสบการณ์ วิเคราะห์สังเคราะห์ และหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับทั้งความต้องการของคนในชุมชน ทำให้เกิดความเข้าใจในวิถีชีวิตที่สัมพันธ์สอดคล้องกับคุณค่าทางวัฒนธรรมของชุมชน ทั้งยังเป็นการเรียนรู้ให้ทันต่อการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากการรับรู้ข้อมูลข่าวสาร การเพิ่มพูนความรู้ความสามารถเข้าใจในการปฏิบัติงานตามบทบาทและหน้าที่ที่ตนเองรับผิดชอบ อันจะเป็นพลังช่วยพัฒนาบุคคลให้รู้อย่างเท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทุกขณะ เพราะเป็นการเรียนรู้จากรากฐานที่แท้จริงของชุมชน การศึกษาการจัดการทรัพยากรนั้นจึงให้ความสำคัญในแนวทางการเรียนรู้ด้วย

แนวทางการเรียนรู้

ประเวศ วะสี (2540) กล่าวว่าแนวทางการเรียนรู้เป็นการศึกษาที่ทรงพลังอันเป็นความรู้ของประชาชนในความรอบรู้เกี่ยวกับชุมชนในชนบท มีแนวทางที่สำคัญ คือ การวิเคราะห์ปัญหา การวินิจฉัยปัญหา การวิเคราะห์ทางเลือกและการตัดสินใจทางเลือกที่ถูกต้อง การเรียนรู้ที่สามารถช่วยยกระดับสติปัญญาของปัจเจกบุคคลและชุมชนได้นั้น ต้องมีลักษณะเป็นการเรียนรู้ควบคู่ไปกับการปฏิบัติหรือการทำกิจกรรมต่างๆ เรียกแนวทางดังกล่าวนี้ว่า “แนวทางหรืออีกนัยหนึ่ง คือ แนวทางการเรียนรู้แบบ Learning by doing” ซึ่งไม่ใช่การเรียนรู้ของปัจเจกบุคคลเท่านั้น แต่เป็นการเรียนรู้ร่วมกันของคนหลายๆ คนที่ทำกิจกรรมร่วมกัน

จากประสบการณ์ของนักพัฒนาชนบทดังที่ อเนก นาคะบุตร (2536) ได้กล่าวว่า แนวทางการเรียนรู้เป็นสิ่งที่ช่วยยกระดับสติปัญญาของปัจเจกบุคคลและชุมชน เพราะเป็นผลที่เกิดจากการระดมมันสมองสติปัญญาของทุกๆ คน มาร่วมกันคิดค้นเป็นผลิตภัณฑ์ที่จะช่วยนำพาไปสู่แนวทางที่ดีกว่า โดยใจความหลักแล้วมีแนวทางหลัก 3 ประการ คือ 1) การแสวงหาและพัฒนาระบบคุณค่าใหม่ของปัจเจกบุคคลหรือผู้นำชุมชน โดยผ่านกระบวนการเสวนา การศึกษาดูงาน เพื่อให้ได้มาซึ่ง “ข้อมูลใหม่” แล้วนำมาทดลองปฏิบัติจนเห็นผลและได้รับบทเรียนที่เป็นรูปธรรม จนสรุปเป็น “ระบบคุณค่าใหม่” ที่สอดคล้องกับตนเองและสมาชิกสามารถเป็นแบบอย่างให้คนอื่นได้ 2) การเชื่อมโยงผู้นำชุมชนที่มี “ระบบคุณค่าใหม่” การเปิดเวทีแลกเปลี่ยนให้เกิดการวิเคราะห์และเชื่อมโยงข้อมูลต่างๆ ในชุมชนและ

การทำกิจกรรมร่วมกันของกลุ่มกิจกรรมต่างๆ ในเชิงพัฒนาการเรียนรู้จากการปฏิบัติงานร่วมกันที่เป็นจริง จะส่งผลให้เกิดความเป็นองค์การของชุมชนและผู้นำแต่ละชุมชน แต่ละท้องถิ่นที่มีปัญหาร่วมกัน เช่น กรณีที่มีปัญหาเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำที่เดียวกันหรือลุ่มน้ำเดียวกัน แม้การปลูกพืชหรือเลี้ยงสัตว์ชนิดเดียวกันก็ตาม โดยการเปิดเวทีชาวบ้านให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ข้อมูลซึ่งกันและกัน พัฒนาขีดความสามารถในการจัดการตนเองของชุมชน และพัฒนามาเป็นเครือข่ายการเรียนรู้และความร่วมมือระหว่างองค์กรที่มีความสนใจหรือปัญหาร่วมกัน

เมื่อกล่าวถึงการเรียนรู้แนวทางวัฒนธรรมชุมชน กาญจนา แก้วเทพ (2538) ได้กล่าวไว้ว่าเป็นสิ่งที่เรียนรู้จากวิถีคิด วิถีชีวิตและมาตรฐานของวัฒนธรรมชุมชนของชุมชนนั้นๆ เพราะการดำเนินกิจกรรมของชุมชนอาศัยวัฒนธรรมเป็นยาคำ เป็นเสมือนเส้นหลักใหญ่ในการพัฒนาในด้านต่างๆ เมื่อกล่าวถึงชุมชนแล้วย่อมจะต้องมีความเข้าใจในการเลือกเส้นทางหรือเข้าใจวิถีทางเดินของชุมชน โดยมีแนวทางการเรียนรู้ตามประสบการณ์ของชุมชนแบ่งเป็น 8 แนวทาง ได้แก่ 1) การเลือกกลุ่มเป้าหมายโดยใช้หลักเกณฑ์ตามแบบวัฒนธรรมของชุมชน เช่น เกณฑ์แรกจะต้องเป็นคนที่มีความรู้ดี ต้องช่วยเหลือตัวเองถึงที่สุด นอกจากนั้นในวัฒนธรรมดั้งเดิมยังมีวิธีการค่อยๆ ดำเนินการอย่างค่อยเป็นค่อยไป 2) การค้นคว้าวิจัย การสำรวจชุมชนและการวางแผนงาน คือ การสำรวจตามแนววัฒนธรรมชุมชนผนวกรวมเข้าไปด้วยการหาแหล่งทรัพยากรที่ทรงคุณค่าทางวัฒนธรรม มีวิธีการแก้ไขปัญหาตามแบบที่ชุมชนเคยกระทำมา เช่น การทำงานร่วมกันเป็นหน่วยครอบครัว เป็นต้น 3) การจัดการศึกษาาร่วมกัน เป็นการประสานความรู้ร่วมกันตามแนวทางวัฒนธรรมและประเพณีที่กระทำกันอยู่ในชุมชน เช่น ภาคอีสานมีรูปแบบการ “โส” กัน เป็นต้น 4) การจัดหาแหล่งทรัพยากรทั้งในและนอกชุมชน แหล่งทรัพยากร ได้แก่ ทรัพยากรบุคคล ทรัพยากรความรู้ ทรัพยากรด้านวัตถุและทรัพยากรด้านแรงงาน ซึ่งจะต้องใช้แหล่งทรัพยากรทุกอย่างที่มีอยู่ในชุมชนให้มากที่สุด 5) การจัดระบบการจัดการ คือ การเข้าใจถึงวิธีการแบ่งแยกหน้าที่และความรับผิดชอบ จำเป็นยิ่งที่ต้องเรียนรู้ให้เข้าใจว่าชาวบ้านมีระบบการจัดการเกี่ยวกับกลุ่มอย่างไร การจัดรูปแบบขององค์กรเป็นลักษณะอย่างไรรวมทั้งการวางกฎเกณฑ์ การลงโทษและการปฏิบัติต่อกิจกรรมต่างๆ เป็นต้น 6) การสร้างเครือข่ายสายสัมพันธ์กับองค์กรภายนอก คือ การติดต่อกับพ่อค้ากับภาครัฐและเอกชน รวมทั้งหน่วยงานอื่นๆ โดยรูปแบบและเนื้อหาของการสร้างเครือข่ายสายสัมพันธ์กับองค์กรภายนอก ต้องก่อตัวมาจากพื้นฐานวัฒนธรรมของชุมชน 7) การขยายงาน เป็นลักษณะการขยายงานตามแบบวัฒนธรรมชุมชน ทั้งแนวความคิด

และขยายความช่วยเหลือด้านวัตถุไปตามสายเครือญาติ เนื่องจากความเป็นเครือญาตินั้น มีพื้นฐานความไว้วางใจ (Trust) และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน 8) การติดตามและประเมินผล คือ การเรียนรู้จากการติดตามและประเมินผลตามแบบของชาวบ้านดำเนินกิจกรรมตามเงื่อนไขของกาลเทศะและตัวบุคคล

สุรวุฒิ ปัดไธสง (2542) ได้ให้แนวทางในการเรียนรู้ โดยกล่าวว่าการเรียนรู้ คือ เป็นหัวใจสำคัญของการสร้างบุคคลหรือประชาชนของชุมชน เพราะถือเป็นฐานรากแก้วที่สำคัญในการสร้างการเรียนรู้เพื่อความเป็นชุมชน โดยมีส่วนที่จะต้องพิจารณา 3 ส่วนด้วยกัน คือ การเรียนรู้ในการกำหนดเป้าหมาย ความเข้าใจถึงสาระและความรู้ ความเข้าใจในหลักและวิธีการโดยแต่ละส่วน มีดังนี้

1) การกำหนดเป้าหมาย การเรียนรู้เป็นการสร้างบุคคลให้มีความรับผิดชอบและมีส่วนร่วมในชุมชนนั้น คือ 1) การให้ความรู้เพื่อการดำรงชีวิตและความรู้ความชำนาญในการประกอบกิจกรรม รวมทั้งความรู้ ความชำนาญทุกด้าน เช่น วัฒนธรรม ประเพณี โครงสร้าง สถาบัน องค์กร ทรัพยากร และสิ่งแวดล้อม 2) การสร้างค่านิยม คุณธรรม ความเชื่อ จิตสำนึก แบบแผนความประพฤติ ประเพณี เป็นรากฐานแห่งการมีพฤติกรรมอันส่งผลต่อความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคม

2) ความเข้าใจในเนื้อหาสาระ โดยเนื้อหาสาระที่จะถ่ายทอดหรือให้การเรียนรู้แก่ชุมชนนั้น ต้องเป็นเนื้อหาสาระที่ครอบคลุมเป้าหมายดังกล่าวข้างต้น ซึ่งมีดังนี้ 2.1) สภาพชุมชน ได้แก่ การศึกษาถึงความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงของสังคมหรือชุมชน สภาพปัญหาของชุมชน 2.2) วิถีชีวิตของชุมชน ได้แก่ การอยู่ร่วมกันฉันท์พี่น้องมีความสัมพันธ์กันตามสายใยแห่งเครือญาติ รวมทั้งมีระบบการจัดการแรงงานและทรัพยากร โดยคำนึงถึงคนทุกคนในชุมชนให้ได้รับการแบ่งปันอย่างเท่าเทียมกัน การดำรงชีวิตในชุมชนต้องมีความสัมพันธ์กับระบบนิเวศและธรรมชาติอย่างสมดุลและผสมกลมกลืน 2.3) ความรู้ ความเชี่ยวชาญในการประกอบอาชีพเพื่อการดำรงชีวิต เช่น ความรู้เกี่ยวกับการเพาะปลูก ความรู้เกี่ยวกับการเลี้ยงสัตว์ทั้งไว้บริโภคและใช้งาน ความรู้เกี่ยวกับการนำเอาทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ เป็นต้น นอกจากนี้สังคมโดยธรรมชาติมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ดังนั้นชาวบ้านในชุมชนต้องสามารถเรียนรู้ความเปลี่ยนแปลง เพื่อชุมชนจะพึ่งตนเองได้จะต้องมีความรู้ทั้งการประกอบอาชีพและการดำรงชีวิตอยู่อย่างไรโรค เป็นความรู้ในด้านการรักษาโรคทั้งคนและสัตว์ เช่น การใช้ยาสมุนไพรจากทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ เป็นต้น 2.5) คุณธรรมและวัฒนธรรมของชุมชน คือ สิ่งที่ชุมชนผลิตขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์ในการอยู่ร่วมกันและเป็นพลังผลักดันคนและชุมชนให้มี

ศักยภาพของการพึ่งตนเอง ได้แก่ ความสำนึก ความรู้สึกรักและผูกพันกับชุมชนที่ตนเองอยู่ เป็นต้น ความเป็นชุมชนจะดำรงอยู่ได้เพราะคนในชุมชนมีจิตสำนึกแห่งอุดมการณ์และวัฒนธรรมร่วมกัน เป็นปัจจัยทำให้ชุมชนมีพลังและคนในชุมชนสามารถร่วมกันต่อสู้กับอุปสรรคหรือปัญหาของชุมชนได้ รวมทั้งการที่ชาวบ้านสามารถรวมตัวเป็นขบวนการได้ เพราะชาวบ้านมีความเป็นชุมชน เป็นอุดมการณ์พื้นฐาน

3) ความรู้ ความเข้าใจในหลักและวิธีการ การเรียนรู้ที่สำคัญอย่างหนึ่งของชุมชนนั้น คือ การถ่ายทอดความรู้ของคนในสังคมหรือชุมชน เป็นวิธีการที่แปรผันตามบทบาทขององค์กรทางสังคมและสาระแห่งความรู้ นั่น คือ 3.1) การถ่ายทอดความรู้อุดมการณ์และวัฒนธรรม โดยส่วนมากแล้วการถ่ายทอดจะทำผ่านพิธีกรรมทางศาสนาที่ฝังรากมานานของชุมชน เป็นกระบวนการที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการยอมรับหรือศรัทธา โดยจะมีทั้งในส่วนของพิธีกรรมและการละเล่น เป็นการเน้นย้ำเพื่อสร้างอุดมการณ์วัฒนธรรมให้ดำรงอยู่ในสังคมชุมชนตลอดไป กล่าวอีกนัย คือ ชุมชนหรือสังคมมีกลไกผลิตซ้ำ เพื่อเน้นย้ำความจำเป็นของการมีและการใช้ประโยชน์จากอุดมการณ์และวัฒนธรรมของชุมชนหรือสังคมนั้น 3.2) การถ่ายทอดทักษะทางสังคมอันเป็นแนวทางการเรียนรู้ทางสังคม ซึ่งเกิดขึ้นจากการที่ชาวบ้านมีการรวมกลุ่มกันดำเนินกิจกรรม มีเครือข่ายเชื่อมโยงภายในกลุ่มและระหว่างกลุ่ม กลุ่มดังกล่าวนี้เป็นองค์กรทางสังคมที่มีระบบการจัดองค์กรและการบริหารเพื่อให้บรรลุเป้าหมายของกลุ่ม โดยแนวทางดังกล่าวจะก่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน เพราะมีการปฏิบัติและแก้ปัญหาพร้อมกัน 3.3) การถ่ายทอดความรู้ ความเชี่ยวชาญทางประสบการณ์การทำงานของกลุ่ม ถือเป็นการเรียนรู้ทางสังคมในระดับชุมชน เพราะชาวบ้านสามารถเรียนรู้การบริหารจัดการจากกิจกรรมที่มีประสบการณ์ร่วมกัน ดำเนินการต่างๆ นั้น เพราะความรู้ที่ผ่านประสบการณ์จากกิจกรรมกลุ่มในชุมชนได้รับการถ่ายทอดผ่านความสัมพันธ์ของคนในชุมชน อันเป็นวิถีชีวิตเพื่อให้การดำรงชีวิตเป็นไปตามปกติสุข

นอกจากนี้ จากการทบทวนแนวทางการเรียนรู้ของ อเนก นาคะบุตร (2536) กล่าวว่า ในการพัฒนาเครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชนมีกิจกรรมที่สำคัญๆ ประกอบด้วย แนวทางหลัก 3 ประการ คือ 1) การศึกษาดูงาน เป็นกิจกรรมที่ช่วยยกระดับภูมิปัญญาและการเรียนรู้ของคนเป็นอย่างดี การวัดทั้งในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพของการศึกษาดูงานเป็นสิ่งจำเป็น โดยอาจพิจารณาได้จากจำนวนครั้งของการศึกษาดูงาน คุณภาพการศึกษาดูงาน เช่น ประเด็นการดูงานมีความชัดเจนหรือไม่ ตรงกับความต้องการของสมาชิกหรือไม่ รวมทั้งจำนวนผู้เข้าร่วมศึกษาดูงาน การปรับเปลี่ยนทัศนคติและ

พฤติกรรมของผู้เข้าร่วมดูงานหลังจากได้ไปดูงานแล้ว เป็นต้น 2) เวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ โดยเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้มีหลายลักษณะ เช่น เวทีเพื่อสรุปบทเรียนจากการศึกษาดูงาน เวทีเพื่อวิเคราะห์ปัญหาและข้อมูลใหม่ เวทีเพื่อเชื่อมโยงเครือข่าย เป็นต้น มีหลักการพิจารณาเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากจำนวนครั้งของการจัดเวที ประเภทของเวทีที่จัด จำนวนผู้เข้าร่วมและคุณภาพของกระบวนการวิเคราะห์ ดูจากกิจกรรม เช่น มีการวิเคราะห์ การเชื่อมโยงปัญหากับสาเหตุ การตั้งเป้าหมายในการแก้ปัญหา การเชื่อมโยงภูมิปัญญา ระบบคุณค่ามาใช้ในการหาทางเลือกการแก้ปัญหา เป็นต้น 3) การขยายเครือข่ายการเรียนรู้และความร่วมมือ อาจพิจารณาได้จากการขยายตัวในด้านต่างๆ เป็นต้น ว่าจำนวนสมาชิกและอัตราการเพิ่ม ณ ระยะเวลาหนึ่งๆ จำนวนองค์กรที่เกี่ยวข้อง ประเภทของงาน และกิจกรรมมีความหลากหลายมากขึ้นเพียงใด การได้รับการยอมรับนับถือจากองค์กรภายนอก เช่น ในรูปของการสนับสนุนด้านเงินทุน ทรัพยากร การมีผู้เยี่ยมชมศึกษาดูงานในฐานะเป็นแหล่งการเรียนรู้ เป็นต้น

ทรัพยากรน้ำมีความเชื่อมโยงสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับทรัพยากรอื่น ๆ โดยเฉพาะป่าไม้ ดิน ทรัพยากรชีวภาพ รวมทั้งทรัพยากรทางสังคม ชุมชน วัฒนธรรมประเพณี ดังนั้นการจัดการทรัพยากรที่เชื่อมโยงทุกองค์ประกอบในบริบทลุ่มน้ำเป็นประเด็นที่จำต้องแสวงหากลไก องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรทั้งระบบอย่างยั่งยืนและเสมอภาคต่อผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทุกฝ่าย

การแสวงหากลไกการจัดการผ่านกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของทุกฝ่าย รวมทั้งการพัฒนาองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรโดยการผสมผสานองค์ความรู้ที่ท้องถิ่นกับองค์ความรู้ทางวิชาการเป็นองค์ความรู้ใหม่ในการจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำร่วมกัน รวมทั้งพัฒนาระบบการติดตามสถานการณ์ทรัพยากรอย่างต่อเนื่องเป็นประเด็นที่ต้องร่วมกันพัฒนา

ประสบการณ์ในการจัดการพื้นที่ลุ่มน้ำอย่างมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น พอที่จะสรุปบทเรียนด้านต่าง ๆ ได้ดังนี้ (เอนก นาคะบุตร, 2536)

1) กระบวนการทำงานมีความซับซ้อน การทำงานในบริบทลุ่มน้ำนั้นค่อนข้างยากมีความซับซ้อนของประเด็นปัญหากลุ่มคน การจัดการทรัพยากรที่แยกส่วนของหน่วยงานต่าง ๆ ในพื้นที่ อันเนื่องมาจากนโยบายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น กฎหมายที่ดิน กฎหมายเกี่ยวกับป่าไม้ และนโยบายการพัฒนาชนบทต่าง ๆ

2) ทรัพยากรในลุ่มน้ำมีสภาพดีขึ้น การจัดการป่าชุมชนเป็นเครือข่ายในลุ่มน้ำที่มีการสร้างแผน ข้อตกลง ในการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างมีระบบส่งผลให้สภาพป่าในพื้นที่ลุ่มน้ำดีขึ้น ประกอบกับเครือข่ายชุมชนมีบทบาทสำคัญมากในการคุ้มครองทรัพยากรในลุ่มน้ำได้ดี เสริมกับการทำงานของภาครัฐที่มีอยู่แล้ว ทั้งทรัพยากรดิน น้ำ ป่า โดยเฝ้าระวังตรวจสอบการบุกรุกทำลายป่า การแสวงหาประโยชน์จากบุคคลภายนอกพื้นที่ การบุกรุกสองฝั่งลำน้ำ ซึ่งถือว่าเป็นกลไกทางสังคมที่เป็นประชาคมลุ่มน้ำที่ช่วยดูแลลุ่มน้ำอย่างดี

3) ผู้นำ องค์การชุมชน เกิดกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการทรัพยากรในบริบทลุ่มน้ำที่เชื่อมโยงป่า ดิน น้ำ ระบบเกษตร โดยเริ่มจากประเด็นร่วมที่ชุมชนสนใจ และเกิดความเห็นอกเห็นใจคนในพื้นที่ลุ่มน้ำเดียวกัน ลดความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรระหว่างคนภายในชุมชนและระหว่างชุมชน

4) เกิดความร่วมมือของภาคีต่าง ๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งภาครัฐ ภาคองค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรชุมชนท้องถิ่นลดความไม่เชื่อใจ ซึ่งจะนำไปสู่การจัดการลุ่มน้ำอย่างมีส่วนร่วมให้เกิดเป็นรูปธรรม เกิดกลไกติดตามตรวจสอบในเชิงอำนาจร่วมกัน (Check and balance) ในการจัดการทรัพยากรในบริบทลุ่มน้ำ

5) รวบรวมและสืบสานองค์ความรู้ เกิดความรู้จักกลุ่มผู้รู้ต่างๆ ทั้งหมดเมือง กลุ่มเมือง ฝ่าย กลุ่มป่าเมือง เกษตรกรยั่งยืน และเกิดกระบวนการแลกเปลี่ยน และถ่ายทอดในพื้นที่ในการจัดการทรัพยากรต่าง ๆ ในลุ่มน้ำ

6) การพัฒนาเชิงนโยบาย จากกระบวนการที่พยายามเน้นให้รัฐมนตรี ผู้บริหารระดับสูง นักการเมืองทั้งในระดับท้องถิ่น ส่วนกลางได้มีโอกาสเข้ามารับฟัง เรียนรู้จากระดับพื้นที่ทำให้เกิดความเข้าใจในการที่จะพัฒนานโยบายการจัดการทรัพยากรนโยบายธรรมชาติของประเทศต่อไป เช่น การจัดการชุมชน การจัดการสายน้ำ การจัดการลุ่มน้ำ รวมทั้งการพัฒนาต่าง ๆ เพื่อให้เกิดการพัฒนาเชิงนโยบายให้สอดคล้องกับสถานการณ์ในพื้นที่

2.5 แนวคิดการพัฒนาแบบองค์รวม

การคิดแบบองค์รวม เป็นการพิจารณาปัจจัยที่หลากหลายต่างๆอย่างครอบคลุม เป็นองค์รวม โดยไม่เน้นไปข้างใดข้างหนึ่งมากเกินไป เช่น ความสมดุลระหว่างโลกาภิวัตน์ (Globalization) และอภีวัตน์ท้องถิ่น (Localization) หรือความสมดุลระหว่างภาคเศรษฐกิจและภาคการเงิน ภาคคน และภาคสนาม หรือความสมดุลในโครงสร้างการผลิตที่หลากหลาย โดยใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่างมีประสิทธิภาพสูงสุด เป็นต้น ซึ่งการคิดแบบองค์รวมนี้จะก่อให้เกิดความสมดุลในการจัดทำนโยบาย โดยคำนึงถึงความสัมพันธ์ของปัจจัยในการพัฒนาต่างๆที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ สังคม โครงสร้างคน องค์กร การบริหารจัดการ สิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจมหภาคและการเงิน ซึ่งจะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน โดยธนาคารโลกได้กำหนดหลักการของการพัฒนาแบบองค์รวม 4 ประการ คือ

1. **ความเป็นเจ้าของแผนของประชาชนในประเทศ** โดยประชาชนในประเทศนั้นๆจะต้องเป็นผู้กำหนดเป้าหมายและจัดลำดับความสำคัญของแผนการพัฒนาประเทศ

2. **การมีส่วนร่วมของรัฐบาล ประชาชน องค์กรพัฒนา และภาคเอกชน** ในการกำหนดเป้าหมายของการพัฒนา และการจัดทำแผนปฏิบัติการ

3. **การมีวิสัยทัศน์ในการกำหนดความต้องการและแนวทางปฏิบัติ** โดยผ่านกระบวนการปรึกษา และแลกเปลี่ยนข้อคิดเห็นระดับชาติ

4. **การพัฒนาที่สมดุล** ระหว่างด้านเศรษฐกิจมหภาคและภาคการเงิน กับด้านโครงสร้างและสังคม

สภาพสังคมไทยต้องประสบปัญหามากมายซับซ้อนหลายเรื่อง การแก้ปัญหาให้ได้ผลจึงต้องหาจุดคานงัด หรือจุดเชื่อมโยงใหญ่ๆให้ได้หมดทุกเรื่อง จึงทำให้สังคมสามารถพัฒนาไปได้ด้วยดี ทั้งนี้ไม่ว่าจะดำเนินการเรื่องอะไรควรมองเห็นภาพใหญ่ ๆ ซึ่งภาพส่วนทั้งหมดเป็นภาพความเชื่อมต่อกันระหว่างมิติทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมที่แบ่งแยกกันไม่ได้ รวมทั้งการมองภาพรวมจากอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ในระบบของการบูรณาการและควรทราบว่าเป็นเรื่องที่ดำเนินการนั้นอยู่ส่วนใดของภาพใหญ่ เชื่อมโยงกันได้อย่างไรซึ่งเป็นสิ่งที่จะนำไปสู่ความเข้าใจของปัจจัยสัมพันธ์ต่างๆที่ทำให้เรามองเห็นปรากฏการณ์นั้นๆอย่างเป็นองค์รวม อันนำไปสู่การประยุกต์เพื่อการสร้างยุทธศาสตร์ของ “การพัฒนาที่ยั่งยืน”

การกล่าวถึง “การพัฒนาที่ยั่งยืน” นับว่าเป็นการพัฒนาที่ให้ความสำคัญ “คนเป็นศูนย์กลาง” ของการพัฒนา โดยเฉพาะคนยากจนต้องได้รับสิ่งที่เป็นความจำเป็นขั้นพื้นฐาน ความต้องการที่จะพึ่งตนเอง ขยายโอกาสให้พวกเขาได้มีชีวิตที่สงบสุขและสุขภาพแข็งแรง ได้รับการศึกษาและทรัพยากรที่ช่วยให้มาตรฐานชีวิตมีความเป็นอยู่สูงขึ้น แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นต้องยืนอยู่บนฐานของ “ความหลากหลายทางวัฒนธรรม” ที่เป็นทางเลือกใหม่ของสังคม

นอกจากนี้ “การพัฒนาที่ยั่งยืน” ต้องให้ความสำคัญกับ “การมีสิ่งแวดล้อมที่ดี” ซึ่งเป็นการเน้นถึงความจำเป็นที่ต้องฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ เพิ่มผลผลิตแหล่งทรัพยากร และป้องกันสิ่งแวดล้อมทั้งระดับท้องถิ่นและระดับโลก รวมถึง “การมีส่วนร่วม” ทั้งนี้เพราะการพัฒนาจะประสบความสำเร็จได้ก็ต่อเมื่อประชาชนมีโอกาสเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมและกระบวนการที่มีผลต่อชีวิตของเขาเอง

ด้วยเหตุนี้การพัฒนาที่ยั่งยืนจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีกระบวนการเรียนรู้สู่ชุมชนที่เข้มแข็ง ที่เกิดจากประสบการณ์ และปฏิบัติได้ในชีวิตจริงของสมาชิกแต่ละคนในชุมชน การเรียนรู้ร่วมกันอันเกิดจากกระบวนการระดมสมองของกลุ่มบุคคลที่ต่างเพศ ต่างวัย ต่างที่เกิดและเจริญวัย ทุกคนล้วนแล้วแต่มีเอกลักษณ์ของท้องถิ่นติดตัวมา บนฐานของความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่ตนดำรงอยู่ ดังนั้นจึงนับว่าเป็น “การเปลี่ยนกระบวนทัศน์ใหม่” ที่เรียกว่า กระบวนทัศน์ใหม่ (New paradigm) ซึ่งแตกต่างจากกระบวนทัศน์เก่า ที่มุ่งเน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจและการอธิบายสังคมเป็นส่วน ๆ และก่อให้เกิดการพัฒนาประเทศบนพื้นฐานของความจริงทางสังคม

การศึกษามิติวัฒนธรรมควรจะพิจารณาถึงความเป็นจริงที่ดำรงอยู่ ที่ต้องอาศัยองค์ความรู้ตามธรรมชาติและท้องถิ่นพื้นบ้านเป็นกุญแจที่เปิดไปสู่การมีส่วนร่วมการจัดการ และการตัดสินใจขององค์กรประชาชน ไม่ใช่มองว่าเป็นเรื่องทางเทคนิคเท่านั้น แต่เป็นเรื่องของวัฒนธรรมที่ประกอบด้วย องค์ประกอบสำคัญ 4 ประการ คือ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543)

1) อุดมการณ์ หมายถึง ระบบคิดหรือระบบการให้ความหมาย โดยเฉพาะเรื่อง “ความเสมอภาค” ซึ่งต้องพิจารณาภายใต้ “วิถีคิดของชาวบ้าน”

2) โลกทัศน์ การรับรู้หรือมีความคิดเห็นเกี่ยวกับสภาพรอบตัว รวมถึงทัศนะในการมองโลกของบุคคลและสังคม ให้ความสำคัญกับ “ความมั่นคงของชีวิตทั้งในระดับบุคคล ครอบครัว และ

ชุมชน” ซึ่งประกอบด้วยความมั่นคงด้านเศรษฐกิจ ด้านอาหาร ด้านสุขภาพ ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านการเมือง

3) ความสัมพันธ์ทางด้านสังคม ซึ่งรวมถึงความสัมพันธ์ของบุคคลที่มีการโยกย้ายกันจากบุคคลหรือจุดเล็กๆ เป็นเครือข่ายหรือจุดรวมของความสัมพันธ์ในท้องที่หรือชุมชนนั้นๆ และความสัมพันธ์จะประสบความสำเร็จในการดำเนินกิจกรรมหนึ่งๆ ได้ต้องอาศัยความสัมพันธ์แบบดั้งเดิม มีการติดต่อกันโดยตรงและแนบแน่น และจุดเชื่อมโยงที่สร้างพลังมากขึ้นด้านความสัมพันธ์คือ “การรักษาพิธีกรรมของกลุ่มหรือชุมชน” ให้ดำรงไว้

4) ค่านิยมหรือคุณค่าที่สมาชิกในสังคมเห็นว่าดีหรือไม่ดี ทุกสังคมจะมีระบบค่านิยมของตนเอง เป็นลักษณะเฉพาะที่ถูกควบคุมด้วยบรรทัดฐานหรือแนวทางปฏิบัติที่สังคมยึดถือ

เปรียบเทียบกระบวนการพัฒนาเก่า-ใหม่

โดยในที่นี้อาจจะสรุปเปรียบเทียบความสำคัญของกระบวนการพัฒนาใหม่กับกระบวนการเก่าที่มีความแตกต่าง ดังนี้ (Shepherd, Andrew, Sustainable Rural Development, 1998 : p.17.)

กระบวนการเก่า	กระบวนการใหม่
<ul style="list-style-type: none"> - ต้นทุนเป็นตัวชี้ความเติบโตทางเศรษฐกิจ - มองแบบแยกส่วนเป็นส่วนๆ - มีการปกครองแบบเป็นลำดับชั้นในองค์กร - ถ่ายโอนทรัพยากรเงินไปสู่ประเทศที่ร่ำรวย - ถ่ายโอนเทคโนโลยีจากประเทศที่ร่ำรวย - สร้างองค์กรใหญ่ที่มีอำนาจในการพัฒนาเน้นที่รัฐและ NGOs 	<ul style="list-style-type: none"> - การส่งเสริมสิ่งแวดล้อม การร่วมและยอมรับกันและสันติภาพเป็นตัวชี้ความเติบโตอย่างมีคุณภาพ - มองภาพรวม - องค์กรเรียนรู้อย่างไม่มีลำดับชั้น - มีการป้องกันทรัพยากรของชุมชนยากจน - ใช้เทคโนโลยีและความรู้ท้องถิ่นและพัฒนาเทคโนโลยีที่มีการมีส่วนร่วม - มีการจัดการโดยหลายสถาบันองค์กรของประชาชนและโครงการของการปกครองตนเอง

กระบวนทัศน์เก่า	กระบวนทัศน์ใหม่
<ul style="list-style-type: none"> - ส่วนกลางเป็นผู้คิดกระบวนกรวางแผน - รัฐเป็นผู้จัดการสังคม - รัฐเป็นผู้จำหน่ายจ่ายแจก - การเติบโตอยู่ใต้อำนาจรัฐ - รัฐเป็นผู้ผลิตหลักเป็นผู้จัดหาและวางกฎระเบียบ - รัฐให้นิยามว่า การพัฒนาอยู่ที่เศรษฐกิจจับต้องได้ - รัฐให้เงินสนับสนุนธุรกิจขนาดเล็ก 	<ul style="list-style-type: none"> - ส่วนกลางเป็นผู้จัดการประเมิน - มีการพัฒนาสถาบันท้องถิ่น - กระบวนการทั้งหมดในการเลือกเฟ้นต้องมีการตัดสินใจอย่างมีส่วนร่วม - มีอิสระในการปกครองตนเอง ให้คุณค่ากับสิทธิมนุษยชน - มีการสร้างกรอบกฎหมายที่สามารถใช้ได้ มีการสืบทอดอำนาจและสนับสนุนสมาคม - ประชาชนให้นิยามว่า การพัฒนาหลายด้านจับต้องไม่ได้ - สิ่งแวดล้อมมีผลต่อการเติบโตของธุรกิจ

ตารางที่ 1 : เปรียบเทียบความสำคัญของกระบวนทัศน์ใหม่กับกระบวนทัศน์เก่าในการพัฒนา

(นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2544)

กระบวนทัศน์ใหม่เป็นยุทธศาสตร์ที่ทำให้เกิดวิถีคิดใหม่ คือ คิดแบบเชื่อมโยง เป็นพลวัต ไม่คิดแบบแยกส่วน มีวัตถุประสงค์ใหม่จากการแสวงหากำไรสูงสุดมาอยู่ร่วมกันอย่างสันติ มียุทธศาสตร์ใหม่ในการพัฒนาแบบบูรณาการหรือองค์รวม ทั้งทางเศรษฐกิจ จิตใจ สังคม และวัฒนธรรม จึงทำให้ต้องสร้างตัวชี้วัดใหม่เข้ามาแทนที่ตัวชี้วัดดั้งเดิมที่เน้นแต่เรื่องเศรษฐกิจเท่านั้น

ดังนั้นการพัฒนาที่ยั่งยืนที่จะประสบความสำเร็จได้นั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยการมีส่วนร่วมของประชาชนในท้องถิ่นและความเข้าใจความหลากหลายทางวัฒนธรรมของประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ ทั้งนี้เนื่องจากผู้คนเหล่านี้เป็นผู้ที่ทราบถึงปัญหา ความต้องการของท้องถิ่นเป็นอย่างดี ซึ่งสอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติและนโยบายของรัฐบาลที่เน้นการมีส่วนร่วมของประชาชนในการบริหารจัดการท้องถิ่นและส่งเสริมการพัฒนาความเข้มแข็งของประชาคม/ชุมชนร่วมกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ให้เป็นไปตามหลักการพัฒนาแบบยั่งยืน

กรอบแนวคิดในการจัดทำแผน : ด้านการเตรียมความพร้อมในระดับชุมชน

การพัฒนาประเทศเพื่อให้เกิดความยั่งยืนและสมดุล จะต้องมีการเตรียมความพร้อมของชุมชนเพื่อรองรับกระแสโลกาภิวัตน์และกระแสโลกาภิวัตน์ท้องถิ่นในด้านต่างๆ ดังต่อไปนี้

การสร้างความเข้มแข็ง ประชาชนในพื้นที่ควรจะต้องมีส่วนร่วมในการกำหนดวิสัยทัศน์และแนวทางในการพัฒนาพื้นที่ของตนเอง มีความสมานฉันท์ในชุมชน มีความภูมิใจในท้องถิ่น และสามารถเตรียมพร้อมกับการกระจายอำนาจการปกครองสู่ท้องถิ่นตามรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ได้อย่างเต็มที่

การสร้างคนนำอยู่ ชุมชนควรที่จะต้องมีความสะอาด ปลอดภัย มีบริการพื้นฐานเพียงพอ มีบริการสาธารณสุขอย่างทั่วถึง ตลอดจนมีการพัฒนาบรณฐานของภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่น

การสร้างที่ยั่งยืน ชุมชนควรจะต้องมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจที่มั่นคง มีการผลิตที่หลากหลายและมีความพอเพียง รวมทั้งสามารถใช้ศักยภาพของชุมชนเพื่อการผลิตให้เกิดประโยชน์สูงสุด และชุมชนจะต้องเป็นแกนหลักในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่นด้วย (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2549 : 189-202)

ทั้งนี้จะเห็นได้ว่า สิ่งแวดล้อม ความเป็นชุมชน วัฒนธรรม และคุณค่า เชื่อมโยงกันเป็นฐานของแผ่นดิน วัฒนธรรมคือวิถีชีวิตร่วมกันของกลุ่มชนในสิ่งแวดล้อมหนึ่งๆที่แตกต่างกัน วิถีชีวิตร่วมกันไม่ใช่คำนึงถึงแต่ส่วนตัวแต่มีความเป็นชุมชน และมีคุณค่าที่จะให้การมีชีวิตร่วมกันเป็นไปด้วยดี ซึ่งจะต้องคำนึงถึงสิ่งแวดล้อมด้วย ต้นไม้ต้องมีรากฉันใด สังคมก็ต้องมีราก รากของสังคมคือวัฒนธรรม การตัดรากทำให้ต้นไม้อ่อนแอหรือตายฉันใด การตัดรากของสังคมก็มีผลเช่นเดียวกัน (ประเวศ วะสี, 2547)

จากการทบทวนแนวคิดทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในเรื่องนี้ พบว่า มิติทางวัฒนธรรมมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดและเชื่อมโยงกับระบบคุณค่า โลกทัศน์รวมทั้งโครงสร้างสังคมอื่นๆ อันได้แก่ ระบบการเมือง ศาสนา และการศึกษา ที่เป็นอยู่ในสังคมนั้น ด้วยเหตุนี้การดำรงอยู่และการปรับตัวของมิติทางวัฒนธรรม จึงเป็นผลที่เชื่อมโยงมาจากการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงของระบบคุณค่า โลกทัศน์และโครงสร้างสังคมต่างๆ ดังนั้น เมื่อได้ให้ความหมายและกำหนดขอบเขตของมิติทางวัฒนธรรม ซึ่งเป็นปรากฏการณ์สังคมอันเป็นปัญหาวิจัยหลักของการศึกษาแล้ว การสร้างกรอบ

แนวคิดในการศึกษานี้ จึงมุ่งไปสู่การหาคำอธิบายถึงเงื่อนไข และปัจจัยของกระบวนการเปลี่ยนแปลงระบบคุณค่า โลกทัศน์และโครงสร้างสังคมซึ่งมีผลทำให้ทุนทางสังคมสามารถดำรงอยู่และปรับตัวไปได้อย่างเหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงของบริบทแวดล้อมนั่นเอง

ในประเด็นดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยจะอาศัยแนวคิดทางด้านสังคมวิทยาเป็นแนวทางในการศึกษา ทั้งนี้ แนวคิดทางสังคมวิทยาได้ชี้ให้เห็นว่า การที่จะทำความเข้าใจเกี่ยวกับการเกิดขึ้นและการดำรงอยู่ของปรากฏการณ์นี้อย่างลึกซึ้งได้นั้น จำเป็นต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการการจัดระเบียบทางสังคม ซึ่งเป็นมโนทัศน์ที่อธิบายถึงการเกิดขึ้นและหน้าที่ของโครงสร้างสังคมต่างๆ อันมีความสัมพันธ์กับโลกทัศน์ ระบบคุณค่า รวมทั้งมิติทางวัฒนธรรมเป็นพื้นฐานเสียก่อน การจัดระเบียบทางสังคม (Social organization) นั้น เป็นกลไกทางสังคมที่มนุษย์สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างราบรื่น และมีระเบียบแบบแผนโดยสมาชิกแต่ละคนรู้ว่าควรปฏิบัติตนอย่างไรในการอยู่ร่วมกับผู้อื่น โดยในทุกระบบสังคมจะมีการจัดระเบียบความสัมพันธ์ใน 2 ลักษณะ คือ การจัดระเบียบบรรทัดฐานซึ่งเป็นการกำหนดแนวทางปฏิบัติในการติดต่อสัมพันธ์กับบุคคลอื่น และการจัดระเบียบความแตกต่าง ซึ่งเป็นการแบ่งแยกคนออกเป็นกลุ่มเป็นพวกตามสถานภาพและบทบาทของแต่ละคน

แนวคิดนิเวศวิทยามนุษย์ (Human ecology) และแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural ecology) เป็นแนวคิดที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบสังคมมนุษย์กับระบบนิเวศ ซึ่งชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันของทั้งสองระบบที่ต่างก็มีความเกี่ยวข้องกัน เชื่อมโยงกันและกัน โดยผ่านการเคลื่อนย้ายหรือเกิดการแลกเปลี่ยนวัสดุ พลังงานและข่าวสาร เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงใดๆ ให้เสียความสมดุลไป ดังนั้นระบบจึงต้องมีการปรับตัวเพื่อรักษาสภาพความสมดุลเอาไว้ด้วยการปรับบทบาทและโครงสร้างหน้าที่ของแต่ละส่วน แต่ความสามารถของระบบก็มีขีดจำกัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปรับตัวของระบบนิเวศที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงในระบบสังคมมนุษย์ เป็นเพราะมนุษย์มีการปรับตัวเองให้อยู่รอดในระบบนิเวศ แต่การปรับตัวโดยการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายของมนุษย์นั้นมีไม่มากนัก และไม่รวดเร็วเท่าการเปลี่ยนทางวัฒนธรรมที่มนุษย์สร้างขึ้น รวมทั้งแนวทางที่มนุษย์คิดค้นวัฒนธรรมใหม่ๆ ทำให้สภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไป แม้ว่ามนุษย์มีเจตนาให้เปลี่ยนแปลงไปในทางที่เป็นประโยชน์ต่อมนุษย์ แต่ผลลัพธ์ที่ได้มีทั้งคุณและโทษแก่มนุษย์และสิ่งแวดล้อม นับวันจะทวีความซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ และยิ่งรุนแรงมากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อเกิดปัญหาจากการเพิ่มจำนวนประชากร

มนุษย์และจากความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีสมัยใหม่ ส่งผลให้มีการขยายที่ทำกินและการเพิ่มผลผลิต อันเกิดจากการนำความรู้ทางเทคโนโลยีเข้ามาปรับใช้เพื่ออำนวยความสะดวกการดำเนินกิจกรรม

แนวคิดทางด้านสังคมวิทยาอธิบายว่า ความสัมพันธ์ทางสังคมนั้นเป็นปรากฏการณ์ที่ได้รับอิทธิพลโดยตรงจากเงื่อนไขสำคัญ 4 ประการ คือ ระบบคุณค่า (Social values) ความเชื่อ (Social beliefs) มาตรฐานหรือบรรทัดฐาน (Social standards) และเทคโนโลยี (Social technology) ที่เป็นอยู่ในสังคมนั้น โดยชี้ให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ทางสังคมเริ่มต้นจากการปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกสังคมที่ปรากฏเป็นแบบแผนซ้ำๆ กัน ซึ่งแบบแผนดังกล่าวนี้ถูกให้ความหมายและสร้างสัญลักษณ์ โดยผ่านโลกทัศน์และระบบคุณค่าที่เป็นอยู่ จนทำให้สมาชิกส่วนใหญ่ของสังคมยอมรับว่าแบบแผนดังกล่าวนี้เป็นสิ่งดีงาม ถูกต้องและเหมาะสมที่จะประพฤติปฏิบัติในที่สุด จึงมีผลทำให้แบบแผนความประพฤตินี้กลายเป็นมาตรฐานทางสังคมที่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางในรูปของบรรทัดฐานทางสังคม (Norms) ที่แบ่งออกเป็นประเภทต่างๆ เช่น วิถีประชา จารีตหรือกฎศีลธรรม และกฎหมาย

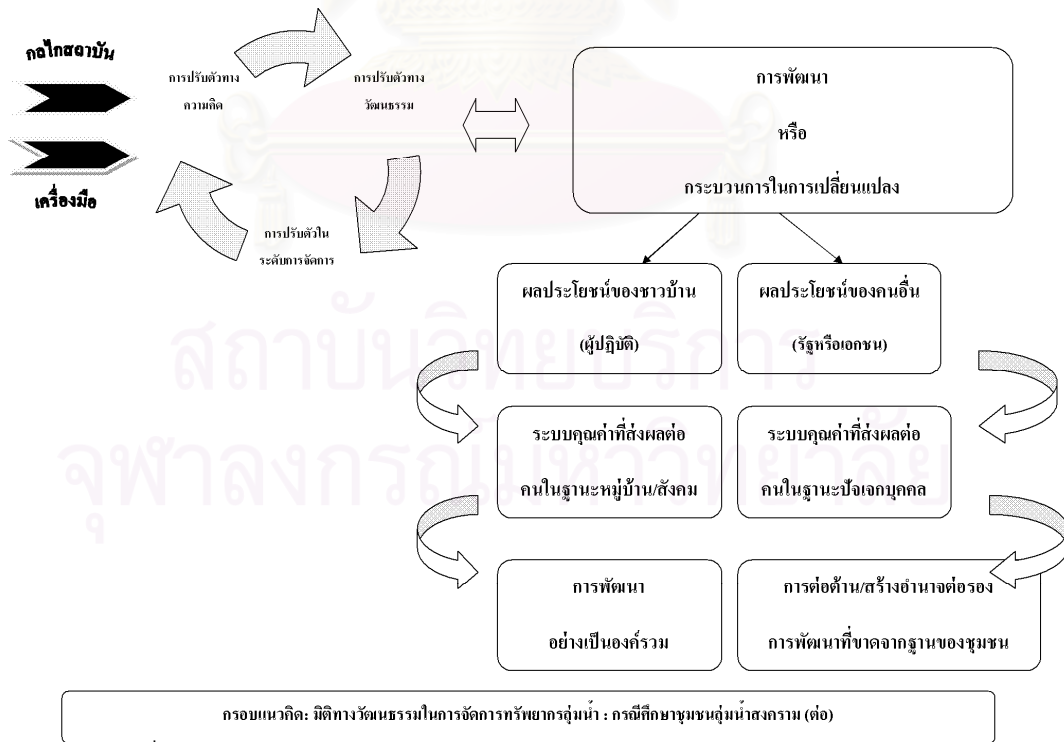
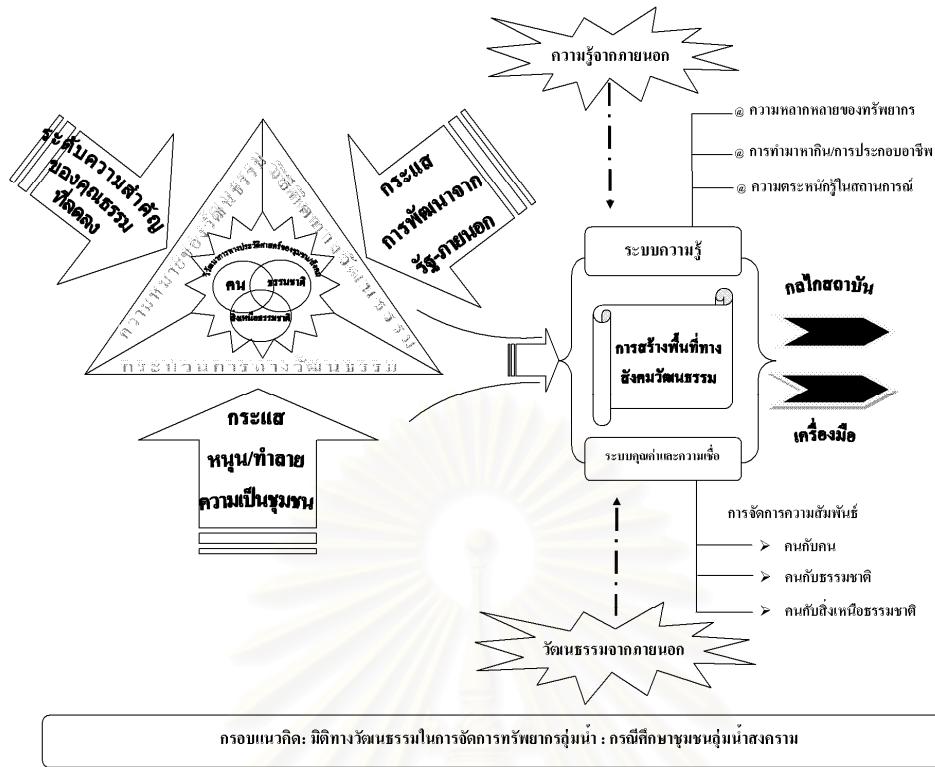
นอกจากนี้ เพื่อสืบค้นว่าเพราะเหตุใด คนเราจึงยอมปฏิบัติตามบรรทัดฐาน ผู้วิจัยจะอาศัยแนวคิดเรื่อง “การควบคุมทางสังคม (Social control)” ซึ่งเป็นกลไกสำคัญที่สังคมสร้างขึ้นมา คอยควบคุมให้สมาชิกปฏิบัติตามบรรทัดฐาน โดยการควบคุมทางสังคมนี้อาจทำได้หลายวิธี ทั้งการสนับสนุนทางสังคม (Social support) การบังคับทางสังคม (Social sanction) การควบคุมจากภายนอก (External control) หรือการควบคุมจากภายใน (Internal control) นอกจากนี้แล้วยังพบว่าบรรทัดฐานเหล่านี้ ยังได้รับการปลูกฝังและถ่ายทอดให้แก่สมาชิกของสังคม โดยผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคม (Socialization) ซึ่งเป็นวิธีการที่สามารถทำให้สมาชิกยอมรับและปฏิบัติตามบรรทัดฐานที่สร้างขึ้นอย่างมีประสิทธิภาพมากอีกวิธีการหนึ่งด้วย

การที่บรรทัดฐานต่างๆ ถูกทำให้ได้รับการยอมรับจากสมาชิกสังคมอย่างกว้างขวาง ไม่ว่าจะ เป็นด้วยกระบวนการขัดเกลาหรือควบคุมทางสังคม จนในที่สุดสามารถปลูกฝังบรรทัดฐานเหล่านี้ลงไปโน้มน้าวจิตสำนึกภายในของคนได้อย่างลึกซึ้ง (Internalized) นั้น เป็นกระบวนการสำคัญที่ทำให้บรรทัดฐานแปรสภาพเป็นโลกทัศน์และคุณค่าของสังคม อันจะทำให้มีอิทธิพลต่อการให้ความหมายและกำหนดบรรทัดฐานได้ในที่สุด ด้วยเหตุนี้จึงพบว่า ความสัมพันธ์ของปรากฏการณ์ระหว่างโลกทัศน์ ระบบคุณค่ากับบรรทัดฐานทางสังคมนั้น เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลเชื่อมโยงระหว่างกันอย่างเป็นวัฏจักร

หมุนเวียน โดยต่างฝ่ายต่างก็มีอิทธิพลระหว่างกัน ซึ่งมีโน้ตชนดังกล่าวนี้ นับว่าเป็นประเด็นที่มีความสำคัญในการสร้างกรอบแนวคิด เพื่อตอบปัญหาวิจัยที่ได้กำหนดไว้อย่างมาก ทั้งนี้ เพราะความเข้าใจในกระบวนการเปลี่ยนแปลงระหว่างโลกทัศน์ ระบบคุณค่า และโครงสร้างสังคมนั้น ย่อมสามารถเชื่อมโยงไปสู่คำอธิบายว่า มิติทางวัฒนธรรมสามารถดำรงอยู่และปรับตัวท่ามกลางบริบทที่เปลี่ยนแปลงไปด้วยเงื่อนไข ปัจจัย และกระบวนการอย่างไรอันเป็นปัญหาวิจัยหลักของการศึกษานี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนภาพที่ 4 : กรอบแนวคิดในการศึกษามิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากร

ผู้นำสงครามตอนล่าง

2.6 ทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนวรรณกรรม เป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของการศึกษาทางด้านสังคมศาสตร์ เพื่อทำความเข้าใจกับขอบเขตและสถานภาพของความรู้เกี่ยวกับประเด็นที่เราต้องการศึกษา รวมไปถึงจนถึง การทำความเข้าใจกับทฤษฎีและแนวคิดที่งานรุ่นก่อนๆ ใช้ ในการทำความเข้าใจและอธิบายปรากฏการณ์หรือประเด็นที่ต้องการศึกษา ความหลากหลายของงานเขียน ทฤษฎี และมุมมองจากสาขาวิชาต่างๆ ตั้งแต่อดีตจวบจนปัจจุบัน สะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิดที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละยุคสมัย

การศึกษาของชุดโครงการวิจัย “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ซึ่งมีศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เมธีวิจัยอาวุโสสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย เป็นหัวหน้าโครงการ ได้ให้ภาพว่า การรักษาตัวดำรงอยู่ได้ของเศรษฐกิจครอบครัวและหมู่บ้านในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา เป็นเพราะการปรับตัวและการต่อสู้ของครอบครัวและชุมชนของชาวบ้านเอง ชาวบ้านปรับตัวโดยการผันการใช้แรงงานครอบครัวจากข้าวไปสู่อื่นๆหลายชนิด ไปสู่งานบริการและการค้า โรงงานขนาดเล็กในชนบทใช้แรงงานเข้มข้นขึ้น คือ ทำงานหนักขึ้น และแม้จะต้องส่งแรงงานส่วนหนึ่งไปขายในเมืองไกลก็ยอม ทั้งหมดนี้เพื่อรักษาครอบครัวและชุมชนเอาไว้ กระบวนการพยายามรักษาตัวเองของครอบครัวและชุมชนนี้มีทั้งต่างทำกัน และทั้งทำกันเป็นเครือข่ายช่วยเหลือซึ่งกันและกันในท้องที่ สายญาติมิตร ะหว่างหมู่บ้าน และอาจกว้างขวางถึงภายในเขตชนชาติและเขตวัฒนธรรม แสดงถึงความสำคัญและพลังผูกพันของสถาบันครอบครัวและชุมชนในเศรษฐกิจชาวบ้านของไทย การรู้สำนึกในความผูกพันและพลังของครอบครัวและชุมชนนี้ปรากฏเด่นขึ้นมาเมื่อมีปัญหาหรือวิกฤติ สมาชิกของครอบครัวช่วยกันทุกวิถีทางเพื่อรักษาที่ดินของครอบครัว ชาวบ้านภาคใต้และภาคต่างๆ รวมตัวกันเป็นกลุ่มออมทรัพย์เพื่อสู้กับระบบทุน ชาวบ้านรวมตัวกันปกป้องรักษาทรัพยากรและป่าไม้ ฯลฯ ลักษณะพิเศษของชุมชนหมู่บ้านไทยนี้เองที่อธิบายการหนีคัตตัวของกระบวนการแปรรูปจากระบบเศรษฐกิจครอบครัว และชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน

การวิจัยของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองในช่วง 15 ปีที่ผ่านมา ว่าด้วยชุมชนหมู่บ้านไทย ได้ช่วยทำให้เราเข้าใจลักษณะพิเศษของชุมชนไทยดีขึ้น และความเข้าใจนี้ทำให้เราเริ่มจะเห็นเส้นทางของชนชาติไทยอันประกอบขึ้นมาจากชุมชน เส้นทางที่ผ่านมาและเส้นทางอันน่าพึงปรารถนา การวิจัยเรื่อง “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” (2536) ของ พรพิไล เลิศวิชา และเรื่อง “เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่ง

ตะวันออกในอดีต” (2540) ของ พูนศักดิ์ ชานิกรประดิษฐ์ ในด้านหนึ่งได้ย้ำให้เห็นการดำรงอยู่ของ วัฒนธรรมชุมชนในสถาบันหมู่บ้านและความสำคัญของวัฒนธรรมชุมชนต่อเศรษฐกิจหมู่บ้าน ซึ่งเป็น คุณลักษณะที่สภาคทอลิกแห่งประเทศไทย เพื่อการพัฒนาและนักพัฒนาเอกชนเห็นและนำมาเสนอ ในอีกด้านหนึ่งงานวิจัยทั้งสองชิ้นได้ค้นพบการดำรงอยู่และความสำคัญของเครือข่าย (network) ชุมชน คือ พบว่ามีเครือข่าย (network) การแลกเปลี่ยนมากมายระหว่างชุมชนหมู่บ้านในอดีต ใน ภาครใต้ชุมชนชายฝั่งแลกเปลี่ยนกับข้าวของชุมชนบนพื้นราบ และแลกเปลี่ยนกับผลไม้ของชุมชนชายภูเขา ในภาคเหนือชุมชนบนที่ราบในหุบเขาแลกเปลี่ยนกับผักของชุมชนบนภูเขา อัตราการแลกเปลี่ยนในตลาด ชาวบ้านเหล่านี้ขึ้นกับความสัมพันธ์ส่วนตัวของผู้แลกเปลี่ยน วัตถุประสงค์ของการแลกเปลี่ยน คือ เพื่อ ความพอเพียงยิ่งขึ้น ไม่ใช่กำไร ตลาดไม่ได้ขับเคลื่อนโดยกฎแห่งระบบทุนนิยม สงบ ส่งเมือง (2546) ในงานวิจัยชุดปัจจุบันนี้ได้ชี้ให้เราทราบว่าเครือข่ายเหล่านี้ยังคงดำรงอยู่ขณะนี้ในรูปของตลาดนัด

พรพิไล เลิศวิชา ในงานวิจัย “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” (2545) ได้อธิบายได้ชัดเจน ว่าหมู่บ้านนับร้อยหมู่บ้าน จัดสรรน้ำและจัดสรรแรงงานเพื่อรักษาเหมืองฝายเอง โดยอาศัย ประสพการณ์ร่วมกันในท้องถิ่นเดียวกัน สายญาติ ศาสนา พิธีกรรม งานบุญและงานรื่นเริง ฯลฯ เครือข่ายนี้ยังดำรงอยู่ในปัจจุบัน ชุดโครงการวิจัย “ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท” ซึ่ง ทำงานวิจัยในช่วง พ.ศ.2538-2541 ได้ขยายขอบเขตการศึกษาชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนไทยออกไป ยังหมู่บ้านไทนอกประเทศไทย และได้มีข้อค้นพบมายืนยันว่าชุมชนหมู่บ้านไททั้งในและนอกประเทศ ไทย มีลักษณะพิเศษเพิ่มสำคัญอีก 2 ข้อ คือ 1) หมู่บ้านไทมีลักษณะโบราณและความเป็นชุมชน เข้มข้น หมู่บ้านไทนอกประเทศไทยมีระบบที่แบ่งที่ดินทำกินใหม่เป็นระยะ (Repartition) ตามขนาด ของครอบครัว มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันและน้ำใจเป็นพื้นฐานของชีวิต มีพิธีกรรมต่างๆ ที่แสดง ความสำคัญของบรรพบุรุษ ผู้เฒ่าผู้แก่ ครอบครัวและชุมชน สถาบันชุมชนดำรงอยู่สืบเนื่องตลอดมา ข้ามกาลเวลา ไม่ว่าจะระบบเศรษฐกิจสังคมที่ครอบงำข้างบนจะเปลี่ยนแปลงอย่างไร 2) วัฒนธรรม หมู่บ้านไทเป็นวัฒนธรรมกลาง เป็นวัฒนธรรมของชนชาติทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยโดย ธรรมชาติโดยสมัครใจ ทั้งนี้ เพราะชาวไทยอาศัยอยู่บนที่ราบลุ่ม ชนชาติอื่นที่อาศัยอยู่บนภูเขาใกล้ๆ เมื่อลงมาที่ราบ เพื่อแลกเปลี่ยนกับชาวไทและชาวเผ่าอื่นเขาใช้ภาษาไท ชนชาติอื่นเหล่านี้มีสอง วัฒนธรรม วัฒนธรรมของตนเองและวัฒนธรรมไท ชนชาติทั้งหลายในดินแดนประเทศไทยจึง กลายเป็นชนชาติที่มีวัฒนธรรมไทโดยสมัครใจ ชุมชนทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยสามารถ

ประกอบกันขึ้นเป็นชนชาติไทได้อย่างสนิท เครือข่ายระหว่างชุมชนสร้างขึ้นได้ง่าย แน่นแฟ้น มีขอบเขตกว้างขวางและไม่มี ความขัดแย้ง

การวิจัยชุด “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ได้ทำให้ได้ข้อสรุปทางทฤษฎีได้ว่าหมู่บ้านไทยเป็นระบบเศรษฐกิจสังคมระบบหนึ่งในตัวเอง มีเป้าหมายของตัวเอง คือ มุ่งให้ครอบครัวพอเพียงที่จะดำรงชีพอยู่ได้และผลิตซ้ำตัวเองได้ ใช้แรงงานสมาชิกของครอบครัวเป็นหลัก มีน้ำใจและความเอื้ออาทร ความเป็นญาติมิตร เป็นเครื่องร้อยรัดส่วนต่างๆ ของระบบ จัดสรรและแบ่งปันผลผลิต กรรมสิทธิ์ เอกชนไม่มีความเด็ดขาด ในหลายกรณีชุมชนและเครือข่ายชุมชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจจัดสรรทรัพยากรและผลผลิต ลักษณะความเป็นพิเศษของหมู่บ้านไทยที่ค้นพบทั้งหมดนี้ คือ 1) หมู่บ้านมีความเป็นชุมชนเข้มแข็งและดำรงอยู่สืบเนื่องมาช้านาน 2) หมู่บ้านเป็นระบบเศรษฐกิจสังคมอีกระบบหนึ่งของตัวเอง 3) หมู่บ้านมีเครือข่ายแลกเปลี่ยนและช่วยเหลือกันอย่างกว้างขวาง และ 4) วัฒนธรรมหมู่บ้านเป็นวัฒนธรรมกลางโดยสมัครใจของชนชาติทั้งหลายในท้องถื่นและดินแดนประเทศไทย อธิบายลักษณะของเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทยที่ฐานราก ที่ลักษณะพื้นฐานที่สุดของคนจำนวนมากที่สุดในประเทศไทย และนี่คงจะเป็นคำอธิบายที่สำคัญที่สุดว่าทำไมการแปรรูปของเศรษฐกิจไทย จากเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนักตัวสูงมาก ที่จริงแล้วเศรษฐกิจไทยอาจจะพัฒนาจากระบบศักดินาไปสู่ระบบแห่งชาติที่เป็นระบบเศรษฐกิจชุมชนในช่วง 150 ปี ที่ผ่านมา หากไม่ถูกตัดตอนไปเสียก่อน โดยการเข้ามาของระบบเศรษฐกิจทุนจากภายนอกประเทศ ด้วยความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์นี้ เราจึงพัฒนาเป็นเศรษฐกิจสองระบบ ที่การขยายตัวของระบบทุนเกิดขึ้นอย่างช้าๆ และระบบชุมชนต่อสู้เพื่อดำรงตนเองอยู่ให้ได้

ในงานของกฤษฎา บุญชัย เรื่อง “พลวัตชุมชนล้านนาการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ” ได้จัดภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพได้เป็น 2 ระดับ คือ ระดับที่สังเกตได้จากภายนอก คือ องค์ความรู้ เทคโนโลยีพื้นบ้าน และพฤติกรรมการใช้ของชุมชน ซึ่งจะแสดงให้เห็นภูมิปัญญาได้เด่นชัด กับระดับที่ลึกลงไป คือ ระบบความคิด ระบบคุณค่า ซึ่งเป็นสิ่งที่แฝงอยู่เบื้องหลังขององค์ความรู้ เทคโนโลยีพื้นบ้าน และพฤติกรรมทั้งหลาย และเป็นตัวกำหนดโลกทัศน์ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งระบบความคิดดังกล่าวยากแก่การสังเกตเพียงผิวเผิน จะต้องพยายามศึกษาทำความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง

ในงานของกฤษฎา บุญชัย ได้จัดภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพได้เป็น 2 ระดับ คือ ระดับที่สังเกตได้จากภายนอก คือ องค์ความรู้ เทคโนโลยีพื้นบ้าน และพฤติกรรมการใช้ของชุมชนหรือที่เป็นรูปธรรม ซึ่งจะแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาได้เด่นชัดกับระดับที่ลึกลงไป คือ ระบบความคิด ระบบคุณค่า ซึ่งเป็นสิ่งที่แฝงอยู่เบื้องหลังพวกองค์ความรู้ เทคโนโลยีพื้นบ้าน และพฤติกรรมทั้งหลายและเป็นตัวกำหนดโลกทัศน์ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งระบบความคิดดังกล่าวยากแก่การสังเกตเพียงผิวเผิน จะต้องพยายามศึกษาทำความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ จึงมีมิติซ้อนกัน ดังนี้

1. ระบบคิด ระบบคุณค่า ระบบความเชื่อ ของชุมชนที่มีต่อความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมธรรมชาติ ระบบคิด ระบบคุณค่า ความเชื่อของชุมชนพื้นเมืองในสังคมตะวันออกที่มีต่อสภาพแวดล้อม อาจเรียกโดยรวมว่าเป็นอุดมการณ์สำนึกของชุมชนในการใช้ชีวิตที่สมดุลกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ

2. องค์ความรู้ ที่มีต่อธรรมชาติและระบบนิเวศทั้งหมด ทั้งในแง่ของความรู้ในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการอยู่รอดของคนในชุมชน ความรู้ในการฟื้นฟู อนุรักษ์และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพ เพื่อให้เป็นฐานของทรัพยากรของชุมชน ได้แก่ ความรู้ในด้านเกษตรกรรม ความรู้ด้านอาหาร ความรู้ในด้านยารักษาโรค ด้านที่อยู่อาศัย (ปัจจัย 4) การใช้สอย วัสดุธรรมชาติความรู้ศิลปหัตถกรรมต่างๆ เป็นต้น รูปธรรมขององค์ความรู้เหล่านี้ เช่น การใช้เทคโนโลยีพื้นบ้านในการผลิต เช่น แกะทำนาเกี่ยวข้าวของชาวนาภาคใต้ อุปกรณ์รักษาโรคของหมอพื้นบ้านในภาคต่างๆ

ระบบคิด ระบบคุณค่า ความเชื่อ และองค์ความรู้ของชุมชนท้องถิ่นที่มีต่อความหลากหลายทางชีวภาพได้สะท้อนผ่านวิถีชีวิต การทำมาหาเลี้ยงชีพ โครงสร้างความสัมพันธ์ของสังคม ประเพณี พิธีกรรม และสัญลักษณ์ต่างๆ ดังเช่น ความเชื่อของชุมชนว่า ดินน้ำ ป่า มีผีคุ้มครอง ความเชื่อดังกล่าวได้เชื่อมโยงกับองค์ความรู้ในการทำเกษตรที่จะไม่ทำลายป่า เช่น การทำไร่หมุนเวียน ระบบเหมืองฝาย ในขณะที่เดียวกันระบบความเชื่อดังกล่าวได้ส่งผลต่อพฤติกรรมชุมชน เช่น การไม่ใช้ประโยชน์ในป่าศักดิ์สิทธิ์ของชาวลุ่มน้ำสายบุรี หรือการไม่เข้าไปทำลายป่าและสัตว์ป่าในเขตป่าชุมชน รามราช นครพนม เป็นต้น

ในส่วนความหมายของการจัดการทรัพยากร ไม่ใช่เพียงเกิดขึ้นจากความต้องการของมนุษย์ และความสามารถในการแสวงหาประโยชน์เท่านั้นแต่มีนัยสำคัญมากกว่านั้นมา ในเชิงจิตสำนึกทางวัฒนธรรมของท้องถิ่น เพราะถือเป็นรากฐานทางการดำรงชีวิตทั้งของมนุษย์และระบบนิเวศธรรมชาติ ในท้องถิ่น ที่ชุมชนของมนุษย์นั้นอาศัยอยู่ สำหรับวัฒนธรรมท้องถิ่นนั้นหมายถึง ทั้งระบบความคิด จิตสำนึก ระบบศีลธรรม จักรวาลวิทยา ระบบคุณค่าและพฤติกรรม ซึ่งมักแสดงออกมาผ่านการจัดการ องค์การและจัดการเชิงระบบในกิจกรรมเกี่ยวกับการดำรงชีวิตด้านต่างๆ ที่เชื่อมโยงกับบริบทเงื่อนไข ทางพื้นที่ในระบบนิเวศ

องค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับทรัพยากรชีวภาพมักก่อกำเนิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ ระหว่างคน ชุมชน และธรรมชาติแวดล้อม ปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นทั้งพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ และพัฒนาการทางวัฒนธรรมไปพร้อมกัน ความหลากหลายยังคงเป็นหลักประกันของความมั่นคงใน ชีวิต โดยที่ความหลากหลายของสายพันธุ์พืชเป็นหลักประกันปริมาณและความต่อเนื่องของผลผลิต อาหารของชุมชน ประเทศและของโลกเป็นลำดับ ความหลากหลายทางชีวภาพจึงมิใช่ประเด็นที่จำกัด อยู่เพียงภายในบริเวณป่า หากแต่ครอบคลุมไปถึงพื้นที่ไร่นา หนองน้ำ สวน และชุมชนเกษตรกรรม ทั้งหมด ที่ได้พัฒนาหลักการแห่งความมั่นคงทางด้านยาและอาหารสืบเนื่องต่อกันมาหลายชั่วอายุคน (ยศ สันตสมบัติ, 2542)

อรทัย ศรีทองธรรม (2541) ได้ศึกษาวัฒนธรรมความเชื่อของหมู่บ้านอีสานในการอนุรักษ์ป่า ชุมชน พบว่า ความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับผีปู่-ตา และผีเจ้านาย ความเชื่อเรื่องป่าช้า และความเชื่อ ที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรธรรมชาติมีผลต่อการอนุรักษ์ป่าชุมชนของคนในหมู่บ้านนาดีในรูปของข้อห้าม บทลงโทษ และการกำหนดบทบาทหน้าที่ในการอนุรักษ์ป่าชุมชน นอกจากนี้ยังมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิต กำหนดบรรทัดฐานทางสังคม และที่สำคัญที่สุดคือ เป็นสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจของชาวบ้านในทุกเรื่อง ทั้งนี้ แม้ว่าความเชื่อเรื่องผีปู่-ตา และผีเจ้านาย ความเชื่อเกี่ยวกับป่าช้า และความเชื่อที่สัมพันธ์กับการใช้ ชีวิตของชาวบ้าน ในด้านก่อให้เกิดความมั่นคงทางด้านจิตใจ ช่วยกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ของคน ในชุมชน ทำให้ชุมชนมีความมั่นใจในการประกอบอาชีพ ความเป็นอยู่ รวมถึงการกำหนดบทบาท หน้าที่ของชาวบ้านนาดีทำให้เกิดการอนุรักษ์ป่าชุมชนดั้งเดิม

แต่อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันระบบความเชื่อและภูมิปัญญาดังกล่าวถูกระแทกกระทั้นจาก ภายนอก ทั้งจากบทบาทของกฎหมาย สถาบันการปกครอง ที่เข้ามาสอดแทรกและแทรกแซงการ

ทำงาน การบริหารจัดการในชุมชน ตลอดจนแนวทางการพัฒนาประเทศและความก้าวหน้าของเทคโนโลยีมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านนาดี ทำให้ความเข้มแข็งของชาวบ้านลดลง เกิดความไม่มั่นใจในระบบความเชื่อดังกล่าวจากการคุกคามของอำนาจรัฐและวัฒนธรรมตะวันตก

งานวิจัยเกี่ยวกับมิติทางวัฒนธรรม

โครงการวิจัยมิติทางวัฒนธรรมไทย พบเงื่อนไขทางวัฒนธรรมที่หมายรวมถึง วิถีชีวิตของผู้คนในสังคมระบบความเชื่อ ค่านิยม ระบบโครงสร้างสังคม ลักษณะทางชาติพันธุ์ ตำนานการบอกเล่าถึงความเป็นมาของชุมชน เป็นมิติทางวัฒนธรรมจากการศึกษาของอภิญา ตันทวีวงศ์ และคณะ (ศูนย์มนุษยวิทยาสิรินธร 2544:19-71) พบว่า

ตำบลน้ำขาว อำเภอจะนะ จังหวัดสงขลา มีระบบเครือญาติ ตลอดจนค่านิยมและความสัมพันธ์ท้องถิ่นค่อนข้างมากและมีอิทธิพลอย่างสูงต่อความสืบเนื่องของกลุ่มสังคมจะออกมทรัพย์ ที่ก่อตั้งขึ้นในชุมชน

บ้านทุ่งสว่างและบ้านปราสาท โดยมูลนิธิพิพิธประชานาถ ตำบลท่าสว่าง อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ การมีลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรม เช่น ลักษณะของกลุ่มชาติพันธุ์ ความเชื่อ ค่านิยม ซึ่งจะส่งผลโดยตรงต่อความสำเร็จในการเรียนรู้และการปฏิบัติของชาวบ้าน

ชุมชนทุ่งยาว ตำบลศรีบัวบาน อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นคนยongที่สืบเชื้อสายมาจากสิบสองปันนา ด้วยชีวิตที่ผูกพันอยู่กับธรรมชาติในเรื่องการทำมาหากิน ชาวบ้านจึงเชื่อในเรื่องอำนาจหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติที่คอยควบคุมดูแลและดลบรรดาลให้เกิดสิ่งต่าง ๆ นอกจากความเชื่อในพุทธศาสนา ด้วยเหตุนี้เมื่อมีประเพณีหรือพิธีกรรมต่าง ๆ ของหมู่บ้าน ชาวบ้านทุ่งยาวจะนำกระทงเซ่นไหว้ ไปกราบไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในป่าหรือต้นไม้ใหญ่ ๆ เพื่อให้คุ้มครองดูแลให้ปลอดภัยและอยู่อย่างสงบสุข กระบวนการทางวัฒนธรรมที่ทำให้ชาวบ้านรักษาป่าด้วย พิธีกรรมทางความเชื่อ เป็นความสำนึกในใจของชาวบ้านจากการเรียนรู้ประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา การปรับตัวกลไกภายในชุมชนให้เท่าทันกับสถานการณ์อยู่เสมอ และที่มีอาจมองข้ามได้อีกเรื่องก็คือ ระบบความสัมพันธ์และโครงสร้างของสมาชิกในชุมชนนั่นเอง

ชุมชนยี่สาร ตำบลยี่สาร อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในเขตป่าชายเลนนานกว่า 600 ปี เป็นชุมชนที่ชาวบ้านรับรู้ถึงประวัติศาสตร์ย้อนไปเก่าแก่มากมีโบราณสถานคือ

วัดเขายี่สารและพ่อปู่ศรีราชา เป็นศูนย์รวมจิตใจ จึงอาจตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติมได้ว่าพลังร่องรอยของอดีตอาจจะถือเป็นเงื่อนไขสนับสนุนอย่างหนึ่งให้วิถีการผลิตของชุมชนพัฒนาการไปในทางที่ยั่งยืนได้ ซึ่งหากเป็นเช่นนั้นจริงการตั้งพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นซึ่งเป็นโอกาสที่ชุมชนจะได้ย้อนทบทวนถึงรากฐานและการพัฒนาของท้องถิ่น ซึ่งชาวบ้านยี่สารกำลังเริ่มขึ้นก็น่าจะเป็นสิ่งที่ได้รับการสนับสนุนเพราะเป็นเสมือนเครื่องหล่อเลี้ยงรากฐานของชุมชนที่จะช่วยให้เกิดการรอกงามของวัฒนธรรมตามครรลองของตนเอง

กรณีศึกษาของบริษัทกลุ่มสามมิตร จำกัด เป็นเรื่องของ การเปลี่ยนแปลงการใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมฝึกฝนบุคลากรและบริษัทให้มีประสิทธิภาพพอเพียง ลดกำลังการผลิตจากระบบรถทุกขนาดใหญ่เป็นรถพ่วงพิเศษขนาดเล็ก รถที่ใช้ไฮดรอลิกตลอดจนการนำความรู้และเทคโนโลยีที่มีอยู่มาผลิตเครื่องจักรกลการเกษตร ในสถานการณ์ที่มีกำลังผลิตเหลืออยู่มากจะต้องหาทางให้คนงานมีงานทำ และบริษัทสามารถประคองตัวอยู่ได้ แทนที่จะยอมแพ้รอขายกิจการและปิดกิจการทิ้งไป จากการดำเนินการของกลุ่มสามมิตร จำกัด พอสรุปได้ว่า ผู้นำบริษัทยึดหลักแนวคิดความพอเพียงคือการประหยัดและออม ใช้เงินในเรื่องปัจจัยตามความเป็นจริงของสภาพการปัจจุบันและการปรับตัว

ชุมชนประดิษฐ์โทรกร เขตจตุจักร กรุงเทพมหานคร เป็นชุมชนที่ยึดอาชีพช่างทองลงหินมานานประมาณ 50 ปีที่แล้ว สถานที่ทำงานของชาวบ้านมักอยู่ในบริเวณบ้านชั้นล่าง รายได้จากการทำเครื่องทอง เก็บหอมรอมริบเป็นเงินสร้างฐานะและส่งเสียลูกหลานให้ได้รับการศึกษา แรงงานที่ทำก็คือคนในครอบครัว และญาติ ๆ ซึ่งเป็นแรงงานที่ถาวร ซึ่งจะเข้ามาร่วมการผลิตเครื่องทองลงหินตั้งแต่วันที่พอรู้ความ ช่วยหยิบช่วยข้าวของต่าง ๆ ตามคำสั่งได้ วิถีการหาเลี้ยงชีพด้วยการเป็นช่างทองลงหินที่สืบทอดกันมารุ่นต่อรุ่นในลักษณะที่ทำกันทั้งชุมชน ทำให้เกิดความอบอุ่น ใกล้ชิดเป็นเครือญาติ สืบสานเรื่อยมาอย่างต่อเนื่องเปิดโอกาสให้สมาชิกในครอบครัวได้ใช้ชีวิตและการเรียนรู้ร่วมกัน

นอกจากนี้ยังมีการศึกษาที่น่าสนใจในประเด็น “มิติทางวัฒนธรรม” คือ การศึกษาของ วิเชียร อันประเสริฐ ในเรื่อง “ความรู้และการรักษาพยาบาลพื้นบ้านของชาวลีซู่ : มิติทางวัฒนธรรมของการจัดการทรัพยากรชีวภาพ” ผลการศึกษาพบว่า กระบวนการการกลายเป็นหมอมพื้นบ้านเกิดขึ้นจากองค์ความรู้ในการรักษาพยาบาลพื้นบ้าน 5 ชุด ได้แก่ ความรู้ในเรื่องโรคภัยไข้เจ็บ ความรู้ในลักษณะพืชและส่วนของพืชที่นำมาทำเป็นยา ความรู้เกี่ยวกับวิธีการใช้พืชเพื่อเป็นยา ความรู้เรื่องระบบนิเวศของพืช และความรู้เรื่องระบบคุณค่า กฎเกณฑ์ และอำนาจ รวมถึงการเป็นหมอมยาพื้นบ้านยังต้องอาศัย

ความรู้จากการปฏิบัติจริง และต้องได้รับการยอมรับจากชุมชน แต่เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงที่นำผลกระทบมาสู่ชุมชน หมอพื้นบ้านได้ประยุกต์ตีความความเชื่อเดิมเพื่อประยุกต์ให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย โดยพบว่ามีการปรับตัว 3 ระดับ คือ ระดับการจัดการ ระดับวัฒนธรรม และระดับวิถีคิด ซึ่งการปรับตัวในสามระดับสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ลักษณะ ได้แก่ การปรับตัวที่ยังคงยอมรับอำนาจของชุมชนและการปรับตัวที่หลุดออกจากอำนาจของชุมชน ทั้งนี้การปรับตัวของหมอพื้นบ้านแสดงความคิดที่ซับซ้อนในเรื่องความรู้และสิทธิที่มีได้ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว หากแต่ต้องคำนึงถึงมิติทางวัฒนธรรมของชุมชนเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย

งานวิจัยที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง การดำเนินกิจกรรมของสมาชิกเพื่อร่วมกันทำงานตามกระบวนการหรือรูปแบบที่วางไว้ เพื่อให้ทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนตอบสนองความต้องการของชุมชนได้มากที่สุด การบริหารจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำจะประสบผลสำเร็จ องค์กรท้องถิ่นมีส่วนในการบริหารจัดการทรัพยากรเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชน ต้องคำนึงถึงการใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพและความสมดุลของธรรมชาติ

การศึกษาของทองทิพย์ สุนทรชัย และคณะ (2538) เรื่อง “บทบาทสตรีอีสานกับการจัดการทรัพยากรน้ำ” มีวัตถุประสงค์เพื่อทำความเข้าใจความสัมพันธ์ของผู้หญิงในชนบทอีสานกับการเปลี่ยนแปลงของสถานะของทรัพยากรน้ำ รวมทั้งบทบาทของผู้หญิงในการจัดการทรัพยากรน้ำ และการมีส่วนร่วมของผู้หญิงในการจัดการทรัพยากรน้ำของชุมชน สรุปผลการศึกษาได้ว่าผู้หญิงในชุมชนชนบทอีสานมีบทบาทต่อการจัดการทรัพยากรน้ำ ไม่ว่าจะในชุมชนที่มีฐานการผลิตอยู่ในภาคเกษตรกรรมและมีรายได้จากภาคการเกษตรเป็นหลัก หรือชุมชนที่มีรายได้หลักจากนอกภาคการเกษตร บทบาทผู้หญิงในการจัดการทรัพยากรน้ำ มีความสัมพันธ์กับหน้าที่พื้นฐานของผู้หญิงต่อความอยู่รอดของครอบครัว (“งานบ้าน”) และความรับผิดชอบต่อกิจกรรมการผลิตของครอบครัว โดยบทบาทของผู้หญิงในการจัดการทรัพยากรน้ำถูกกำหนดด้วยเงื่อนไขสำคัญ 3 ประการคือ 1) เงื่อนไขทางสังคมและวัฒนธรรม 2) เงื่อนไขทางสภาพทรัพยากรธรรมชาติ 3) เงื่อนไขวิถีการทำงานของรัฐ

การศึกษาของอดุลย์ อภินันท์ (2523) เรื่องปัจจัยของการรวมกลุ่มผู้ใช้น้ำในภาคอีสาน คือ ปัญหาการจัดสรรน้ำ พบว่าสมาชิกที่อยู่ในพื้นที่สูงจะไม่ได้รับประโยชน์เท่าที่ควร และหากขาดการตั้ง

กฎเกณฑ์และกำหนดข้อลงโทษที่รัดกุมแล้วจะทำให้เกิดปัญหาการรวมกลุ่มขึ้นได้ การส่งเสริมการปลูกพืชฤดูแล้ง รวมทั้งการอบรมให้ความรู้กับกลุ่มผู้ใช้น้ำในเรื่องการใช้ประโยชน์และการบำรุงรักษา จะช่วยให้การดำเนินงานของกลุ่มเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ

ปัจจัยที่สำคัญของการรวมกลุ่มได้แก่ ผลประโยชน์ที่ได้รับจากแหล่งน้ำ ในกรณีที่ผู้ใช้น้ำมีพื้นที่ทำการเกษตรอยู่ตอนท้ายของคลองส่งน้ำหรืออยู่ในที่สูง จะได้รับประโยชน์จากน้ำชลประทานน้อยกว่าจะไม่ค่อยให้ความสนใจ หรือความร่วมมือในกิจกรรมของกลุ่มผู้ใช้น้ำมากนัก ปัจจัยที่เกี่ยวข้องอีกปัจจัยหนึ่งได้แก่ การไม่มีการวางแผนร่วมกันในระหว่างผู้ใช้น้ำว่าควรจะจัดสรรน้ำไปยังแปลงนาใดและในเวลาใด ทำให้ผู้ที่อยู่ท้ายคลองส่งน้ำได้รับน้ำล่าช้า บางครั้งเลยเวลาของการปักดำไปแล้ว ผู้ที่ไม่ได้รับประโยชน์เหล่านี้จะไม่ให้ความสำคัญต่อ “กลุ่ม” เท่าที่ควร

จากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยที่มีผลต่อการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำ พอสรุปได้ว่า มีปัจจัยบางประการที่เกี่ยวข้องได้แก่ สภาพทางธรรมชาติที่เอื้ออำนวยต่อการใช้ประโยชน์ การทำงานของเจ้าหน้าที่ การรวมกลุ่มและผู้นำทางเศรษฐกิจ การคมนาคมและการตลาด ความต้องการของชาวบ้าน ผลประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ ความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์ การดำเนินการของเจ้าหน้าที่ซึ่งปัจจัยดังกล่าวนี้มีผลต่อการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขององค์กรชุมชน

การศึกษาของ ประสิทธิ์ คุณุรัตน์ (2539) พบว่า ป่าบุงป่าทามเป็นระบบนิเวศน์ที่เป็นองค์ประกอบหลักของกลุ่มน้ำ โดยเฉพาะมีความสำคัญต่อระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำสงคราม มีความสำคัญทั้งต่อสภาวะแวดล้อม และมนุษย์ในหลายแง่ อาทิเช่น เป็นป่าอักษรรักษ์แห่งการทดแทนและความยั่งยืน เพราะสามารถเติบโตทดแทนส่วนที่ถูกตัดฟันทำลายได้ในระยะเวลา 2-3 ปี โดยไม่แปรสภาพไปสู่ระบบนิเวศน์อื่น เช่น ป่าหญ้า นอกจากนี้ยังเป็นปามดลูกแห่งแม่น้ำด้วยความหนาแน่นและหลากหลายของพืชน้ำที่ทนต่อการแข่งขันของน้ำทำให้เป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์นานาชนิด เปรียบเสมือนมดลูกของแม่น้ำที่ให้กำเนิดอาหารแก่แผ่นดิน นอกจากนั้นยังเป็นแหล่งซุกซุ่มของทั้งสัตว์ป่า สัตว์บก สัตว์ปีก ตลอดจนแมลง เพราะเป็นแหล่งอาหารที่อุดมสมบูรณ์ของสัตว์ เนื่องจากมีไม้พุ่มปกคลุมหนาแน่น สลับกับแหล่งน้ำ และโป่งเกลือ (ประสิทธิ์ คุณุรัตน์, 2539 : 4-2:10)

สำหรับมนุษย์ป่าบุงป่าทามเป็นที่พึ่งของชาวบ้าน ซึ่งนอกจากเรื่องปากท้องแล้ว ยังเป็นแหล่งอาหารทั้งพืชและสัตว์ เป็นพื้นที่ทำการเกษตร พื้นที่เลี้ยงสัตว์ เป็นแหล่งของเครื่องใช้ไม้สอย และวัตถุดิบในการทำอุตสาหกรรมในครัวเรือน เช่น หวาย กก ไม้ ฯลฯ เป็นแหล่งผลิตเกลือสินเธาว์ เป็น

แหล่งวัฒนธรรมชุมชน เช่น ดอนปู่ตา สถานที่บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ที่จุดบั้งไฟ แข่งเรือ ไหลเรือไฟ ฯลฯ อีกด้วย (ประสิทธิ์ คุณรัตน์, 2539 : 4-2 : 11-12)

ซึ่งหากมองจากทัศนะของแนวคิดในการมองป่าในมุมมองของหน่วยงานของรัฐอย่างกรมป่าไม้ ป่าบุงป่าทามซึ่งส่วนใหญ่เป็นไม้พุ่ม ไม่มีไม้ใหญ่ที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจ ป่าบุงป่าทามไม่ใช่พื้นที่ที่มีความหมายในแง่ที่ต้องอนุรักษ์ไว้ แต่หากพิจารณาในแง่ของความหลากหลายทางชีวภาพแล้ว ป่าบุงป่าทามคือแหล่งรวมความหลากหลายทางชีวภาพซึ่งมีความสำคัญยิ่งต่อระบบนิเวศน้ลุ่มน้ำและวิถีชีวิตของชาวบ้านที่ผูกโยงอยู่กับป่าบุงป่าทาม ซึ่งกำลังถูกทำลายลงเรื่อยๆ ทั้งจากการบุกรุกของชาวบ้านเอง ธุรกิจเอกชน หรือจากโครงการของรัฐอย่างเช่น โครงการฝายราษฎร์ไศล โครงการโขง ชี มูล (ประสิทธิ์ คุณรัตน์, 2539 : 4-2 : 12)

กรณีกลุ่มฮักป่าศรีถ้อย อำเภอแม่ใจ จังหวัดพะเยา จากงานของ สหัชยา วิเศษ (2540) พบว่า กลุ่มฮักป่าศรีถ้อย มีพัฒนาการมาจากการร่วมกันคัดค้านการสัมปทานป่าไม้ และการประกบภัยแล้งที่เกิดขึ้นมาจากการตัดไม้ทำลายป่า ทำให้เกิดกิจกรรมในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าที่มีทั้งกิจกรรมที่เกิดความรู้ ประสบการณ์ และกิจกรรมที่เกิดจากการประยุกต์ประเพณีทางพุทธศาสนา โดยมีแนวคิดในการอนุรักษ์ คือ การที่ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการรักษาป่าโดยดำเนินไปภายใต้วัฒนธรรมและประเพณีของท้องถิ่น ในงานชิ้นดังกล่าวได้สรุปว่าการอนุรักษ์ของชาวบ้านดังกล่าวนี้เป็นระบบความรู้หรือภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ มีองค์ความรู้ที่แสดงความสัมพันธ์ 3 ด้าน คือ

1. เนื้อหาของภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ มีองค์ความรู้ที่แสดงความสัมพันธ์ 3 ด้าน

1.1 องค์ความรู้ที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มีการจัดความสัมพันธ์ที่จะให้คนอยู่ร่วมกัน โดยการกำหนดระเบียบกฎเกณฑ์เพื่อเป็นแนวทางให้คนในชุมชนปฏิบัติและการสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อให้เกิดจิตสำนึกในการรักษาป่า

1.2 องค์ความรู้ที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ โดยพบความสัมพันธ์ผ่านระบบการใช้ประโยชน์จากป่าเพื่อการยังชีพเป็นหลักและระบบการผลิต เพื่อขายที่พึ่งพาและรักษาสมดุลของธรรมชาติ ในการพึ่งพาธรรมชาติทำให้ชาวบ้านเห็นความสำคัญของป่า

และมีส่วนร่วมในการรักษาป่า ดังนั้น ระบบการผลิตและวิถีชีวิตจึงมีความสัมพันธ์กับระบบนิเวศของชุมชน

1.3 องค์ความรู้ที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ จะพบความสัมพันธ์โดยผ่านความเชื่อเรื่องผี และการนับถือพุทธศาสนาของชาวบ้านโดยการแสดงความเคารพและขอขอบคุณธรรมชาติ เพื่อสร้างระบบความสัมพันธ์และจิตสำนึกให้มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่เหมาะสม

2. ลักษณะของภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำมี 2 ลักษณะ คือ

2.1 ลักษณะที่เป็นความรู้ ความสามารถ หรือแนวทางในการแก้ไขปัญหา คือ การจัดการป่าชุมชนที่มีรากฐานมาจากการสังเกตสภาพแวดล้อมและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ จึงเป็นการจัดการที่ยึดหลักใช้เพื่อประโยชน์ส่วนรวมและการยังชีพเพื่อปรับเปลี่ยนพฤติกรรมให้ชาวบ้านเกิดจิตสำนึกในการอนุรักษ์ และให้มีการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างเหมาะสม

2.2 ลักษณะที่เป็นความเชื่อ ประเพณี หรือวัฒนธรรม คือ การปรับเปลี่ยนประเพณีที่เกี่ยวข้องกับคนเพื่อมาทำหน้าที่ และบทบาทเพื่อการอนุรักษ์ที่พบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ธรรมชาติ และผี โดยการแสดงความเคารพนับถือ ทำให้มนุษย์เกิดการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมที่มีต่อธรรมชาติ ดังนั้น การมีวิถีชีวิตภายใต้การมีคุณธรรมต่อธรรมชาติจะช่วยรักษาความสมดุลธรรมชาติไว้ได้

3. กระบวนการเกิดของภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ มีการเรียนรู้จากธรรมชาติ การนับถือศาสนาพุทธ และเชื่อในเรื่องผีผสมผสานกับความรู้และเทคโนโลยีจากภายนอกที่เรียนรู้ด้วยตนเองและมีผู้อื่นถ่ายทอด แล้วสั่งสมไว้ในรูปของพิธีกรรม เพื่อการอนุรักษ์โดยมีการปรับบทบาทหน้าที่ให้สอดคล้องกับสถานการณ์และถ่ายทอดระเบียบในการรักษาป่าบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร นับเป็นการปรับเปลี่ยนความรู้หรือภูมิปัญญาเดิมของชาวบ้านให้เป็นความรู้ใหม่ที่มีความสอดคล้องกับสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นโดยเพิ่มคุณค่าให้กับความรู้นั้น

นอกจากนี้ การศึกษาที่นับเป็นจุดเริ่มต้นของการให้ความสนใจในการศึกษาเกี่ยวกับภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากร คือ ชาวป่ากะญอซึ่งถือเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นแบบอย่างในการใช้วัฒนธรรมของตนเพื่อการใช้และอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ จากการศึกษาศักยภาพในการจัดการ

ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ของชาวกะเหรี่ยง โดย ชูพินิจ เกษมณี (2539) พบว่า ระบบภูมิปัญญาของชาว ปากะญอนั้นสามารถบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ มีการดำรงไว้ภายใต้ กฎและระเบียบที่ถูกกำหนดโดยความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ในความคิดของชาวปากะญอนั้น มิใช่เพียง มนุษย์และสัตว์เท่านั้นที่มีขวัญและจิตวิญญาณ หากแต่สรรพสิ่งทั้งปวงในธรรมชาติล้วนมีจิตวิญญาณ ทั้งสิ้น ทั้งยังเป็นจิตวิญญาณที่ควรได้รับความยำเกรงจากมนุษย์ด้วย การล่วงล้ำจิตวิญญาณของ ธรรมชาติอาจหมายถึงการเจ็บป่วย หรือสูญเสียผู้คนและทรัพย์สินในครอบครัว

อย่างไรก็ตาม การศึกษานี้ยังพบการแทรกตัวเข้ามาของระบบความคิดใหม่จากสังคมที่มี อำนาจมากกว่า ทั้งโดยกระบวนการศึกษา การปกครอง และการพัฒนาเศรษฐกิจ ทำให้ชาวบ้านเกิด ความไม่แน่ใจในสิ่งที่เคยเชื่อและปฏิบัติมา นอกจากนี้ยังเป็นการตอกย้ำว่าอำนาจในการดูแลและ จัดการทรัพยากรธรรมชาติของตนกำลังสูญเสียไป

ปิยะ กิจถาวร และคณะ (2542) ได้ทำการวิจัยเรื่อง บทบาทของชุมชนชาวประมงพื้นบ้านใน การจัดการทรัพยากรชายฝั่งและการบังคับใช้กฎหมายในพื้นที่รอบอ่าวปัตตานี พบว่า ชาวประมง พื้นบ้านมีความเชื่อว่าทรัพยากรในทะเลซึ่งเป็นทรัพยากรส่วนรวมที่ใช้ร่วมกัน เป็นขององค์อัลลอฮ์ (พระเจ้าเป็นเจ้าของ) การจัดการทรัพยากรในทะเลจึงต้องเรียนรู้ธรรมชาติ และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรใน ทะเลอย่างคุ้มค่าเท่าเทียมกันและต้องไม่ทำให้คนอื่นเดือดร้อน ภูมิปัญญาของชุมชนชาวประมง พื้นบ้านที่ผ่านการสั่งสมเรียนรู้ตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน นำไปสู่การใช้ทรัพยากรในทะเลอย่างมี ความรู้ความเข้าใจในธรรมชาติของท้องทะเลและสัตว์น้ำ มุ่งรักษาความสมดุลของทรัพยากรให้มีใช้ อย่างยั่งยืน ตัวอย่างรูปธรรมที่เห็นได้ชัดเจนคือ เครื่องมือประมงพื้นบ้านซึ่งไม่ใช่เป็นเพียงเครื่องมือ แต่ เป็นสิ่งประดิษฐ์ทางความคิด ที่เชื่อมโยงสัมพันธ์สอดคล้องกับธรรมชาติของท้องทะเล ฤดูกาล อุปนิสัย ประเภทของสัตว์น้ำ และระบบคุณค่าของชุมชนที่เน้นการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรสัตว์น้ำอย่าง สมดุล ชุมชนชาวประมงพื้นบ้านยังมีกฎเกณฑ์ของชุมชนว่าทะเลและทรัพยากรในท้องทะเลเป็นของ ส่วนรวม เป็นทะเลเปิด ทะเลเป็นสิ่งที่ใครจะยึดครองไปเป็นเจ้าของไม่ได้ และห้ามใช้เครื่องมือประมงที่ ล่าลายล้าง เพราะจะทำให้คนส่วนใหญ่เดือดร้อนเป็นการป้องกันปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรส่วนรวม การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรนั้นขึ้นอยู่กับกำลังความสามารถของแต่ละบุคคล สิทธิในความหมาย ของชุมชนชาวประมงพื้นบ้านเป็นสิทธิที่เกิดจากการใช้ประโยชน์ที่ไม่ทำให้คนอื่นเดือดร้อน ไม่ใช่สิทธิที่ เกิดจากการครอบครอง

จากการวิเคราะห์เหตุการณ์สำคัญและวิถีแก้ไขปัญหามาของชุมชนชาวประมงพื้นบ้าน พบว่า ภัยคุกคามจากภายนอกที่ทำลายฐานทรัพยากรของชุมชนเกิดจากการทำประมงพาณิชย์ที่ใช้เครื่องมือ อวนรุน ซึ่งบุกรุกเข้ามาทำการประมงในทะเลหน้าหมู่บ้าน และภัยคุกคามที่เกิดจากการกระทำของรัฐ ในรูปของโครงการพัฒนาโดยการสร้างเขื่อนชลประทาน ด้านนโยบายและการบังคับใช้กฎหมายเพื่อ การอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรสัตว์น้ำ จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจเชิง พาณิชย์อย่างเข้มข้น การเน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการขยายการสะสมทุนเป็นการ พัฒนาแบบ เศรษฐกิจพอเพียง เพราะความอยู่รอดของชุมชนประมงพื้นบ้านหมายถึง การที่ชุมชนมี ความสามารถ หรือมีอำนาจในการจัดการกับฐานทรัพยากรอันหลากหลายของชุมชน ในกรณีของ หมู่บ้านต้นหยงเปาว์ที่ทำการศึกษาก็คือ ความสามารถในการควบคุมการจัดการทรัพยากรในทะเล และในคลองโดยใช้ระบบคุณค่า ภูมิปัญญา จารีตท้องถิ่นและวิถีการประกอบอาชีพ เพื่อการพึ่งตนเอง และพิทักษ์รักษาระบบนิเวศ รวมทั้งการบัญญัติกฎหมายที่รองรับระบบคุณค่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น การ ทำประมงเพื่อยังชีพและการปกป้องระบบนิเวศของชายฝั่งของชุมชนชาวประมงพื้นบ้าน

สุริยันต์ สุวรรณราช และคณะ (2543) ได้วิจัยเรื่อง การบริหารและจัดการธุรกิจยางพาราของ ชุมชนตำบลไม้เรียง อำเภอฉวาง จังหวัดนครศรีธรรมราช พบว่า การรวมกลุ่มทำธุรกิจยางพาราของ ชุมชนนั้นเกิดขึ้นมาจากความใกล้เคียงแบบชักชวนกันปากต่อปาก ผ่านทางสายเครือญาติ เพื่อนสนิท และเพื่อนบ้าน จนสามารถรวมกลุ่มรวมผลผลิตราคาที่สูงกว่าต่างคนต่างขายสำหรับในด้านการ บริหารและการจัดการธุรกิจยางพาราของชุมชนนั้น เริ่มมาจากประสบการณ์ของกลุ่มผู้นำที่ได้ไป ศึกษาเรียนรู้และดูงานจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับยางพาราทั้งของเอกชนและราชการ หรือคำแนะนำ ต่าง ๆ พร้อมลงมือปฏิบัติจริง มีการลองผิดลองถูก จนประสบผลสำเร็จ และได้ถ่ายทอดประสบการณ์ เหล่านั้นสู่สมาชิกกลุ่มผู้ปฏิบัติงานอื่น ๆ จนเกิดเป็นระบบการบริหารจัดการธุรกิจยางพาราของ ชุมชนได้อย่างสอดคล้องกับชุมชนนั้น ๆ ตามภูมิปัญญาชาวบ้านในท้องถิ่นที่อาศัย วัฒนธรรมของ ชุมชนในด้านความเป็นญาติพี่น้อง เพื่อ การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน แก้ไขปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากความไม่เข้าใจกันในการดำเนินธุรกิจยางพาราของชุมชนจนลุล่วงหมดไปอย่างรวดเร็ว ทำ ให้ธุรกิจยางพาราของชุมชนมีความเจริญเติบโต มีการขยายจำนวนสมาชิกและขยายผลสู่การพัฒนา ชุมชนแบบพึ่งตนเองได้ครบวงจรทั้งตำบลไม้เรียง

บทที่ 3

บริบททางสังคม วัฒนธรรม และทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง

3.1 ลักษณะทางกายภาพของลุ่มน้ำสงคราม : ลุ่มน้ำแห่งความหลากหลายทางชีวภาพ

บทตอนหนึ่งของวิถีชีวิตของผู้คนริมฝั่งแม่น้ำก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์สำหรับผู้ที่อาศัยโดยรอบ แม่น้ำจึงเปรียบเสมือนเส้นเลือดหลักที่หล่อเลี้ยงชีวิตของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำ และยังเป็นเหมือนจิตวิญญาณที่มีชีวิตผูกสัมพันธ์ระหว่างแม่น้ำกับวิถีชีวิตของผู้คน ระบบนิเวศของแม่น้ำจึงมีความสำคัญต่อการขยายพันธุ์ปลา สัตว์น้ำ พันธุ์ไม้ น้ำ เป็นพื้นที่ดูดซับน้ำ ป้องกันอุทกภัย เป็นแหล่งอาหารที่สำคัญ เป็นแหล่งน้ำใช้เพื่อการเกษตร การเดินทาง การขนส่ง และอีกมากมายหลายกิจกรรมในชีวิตประจำวันของผู้คนในถิ่นนี้

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานเป็นภูมิภาคที่มีความหลากหลาย โดยเฉพาะเรื่องภูมิประเทศที่แวดล้อมไปด้วยภูเขา ป่าดงดิบ ป่าแห้งแล้ง หนองน้ำ ทะเลสาบและแม่น้ำ กล่าวในเฉพาะที่นี้แม่น้ำสงคราม คือ แม่น้ำสายหลักของภาคอีสานตอนบนเป็นแม่น้ำสาขาของแม่น้ำโขง มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาภูพานในเขตจังหวัดสกลนคร ไหลคดเคี้ยวผ่านพื้นที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ เป็นที่รู้จักกันในนาม “แอ่งสกลนคร” ซึ่งประกอบด้วยพื้นที่หนอง บึง และป่าทาม ผ่านจังหวัดอุดรธานี หนองคาย ก่อนจะไหลบรรจบกับแม่น้ำโขงที่ตำบลไชยบุรี อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม มีความยาวประมาณ 420 กิโลเมตร

“แม่น้ำสงคราม” นับเป็นหนึ่งในลำน้ำใหญ่ของภาคอีสานตอนบน ครอบคลุมพื้นที่ 28 อำเภอ 4 จังหวัด คือจังหวัดอุดรธานี จังหวัดหนองคาย จังหวัดสกลนคร และจังหวัดนครพนม และอาศัยความแตกต่างของลักษณะนิเวศจะแบ่งพื้นที่ลุ่มน้ำเป็นสองตอนคือตอนบนและตอนล่าง ลุ่มน้ำสงครามตอนบนจะเริ่มจาก รอยต่อระหว่าง อ.วังสามหมอ จ. อุดรธานี และ อ.สองดาว จ.สกลนคร มีสภาพเป็นภูเขาและเนินเขาบนแนวเทือกเขาภูพาน โดยจะมีลำห้วยน้อยใหญ่มากมายไหลลงสู่ลำน้ำหลักคือลำน้ำสงคราม ช่วงนี้จะมีห้วยละหารธารน้ำเล็ก ๆ มากมาย เป็นดั่งต้นน้ำซึ่งเติมปริมาณน้ำในลำน้ำสงคราม ลักษณะเช่นนี้จะปากภูมาจนถึงเขต อ.โซ่พิสัย จ.หนองคาย แล้วเปลี่ยนเป็นที่ราบลุ่มจะปรากฏพื้นที่ราบกว้างขึ้นริมสองฝั่งแม่น้ำจะมีป่าบุ่งป่าทามที่กว้างขวางมากขึ้นเรื่อย ๆ ตามสองฝั่งแม่น้ำและลำน้ำสาขา ก่อนจะค่อยสูงขึ้นอีกทางปากแม่น้ำที่จะบรรจบกับแม่น้ำโขงที่ปากน้ำไชยบุรี อ.ท่าอุเทน จ.นครพนม รวมความยาวประมาณ 420 กิโลเมตร

ตั้งแต่บริเวณปากแม่น้ำขึ้นมาตามลำน้ำประมาณ 200 กิโลเมตร ระดับก้นของแม่น้ำสงครามค่อนข้างแบนราบ ความลาดชันต่างกันเฉลี่ยประมาณ 3-4 เซนติเมตรต่อแม่น้ำ 1 กิโลเมตร ทำให้ท้องน้ำในช่วง 200 กิโลเมตรมีความสูงแตกต่างกันเพียง 2 เมตรเท่านั้น บริเวณดังกล่าวถือเป็นลุ่มน้ำสงครามตอนล่างที่มีลักษณะพิเศษ คือ ในฤดูฝนน้ำจะค่อยๆ ท่วมพื้นที่ลุ่มต่ำ และเมื่อถึงฤดูน้ำหลากจะกลายเป็นพื้นที่ทะเลสาบน้ำจืดกว้างใหญ่ครอบคลุมพื้นที่ถึง 500,000 ไร่ กินเวลาประมาณ 3-4 เดือน น้ำหลากนี้เป็นอิทธิพลมาจากน้ำเหนือและน้ำจากลำน้ำโขงที่ไหลย้อนเข้ามาตามลำน้ำสงครามและลำน้ำย่อยมีลักษณะคล้ายกับทะเลสาบโตนเลสาบในประเทศกัมพูชา ในช่วงฤดูฝนที่มีฝนตกชุกสูงสุดระหว่างเดือนมิถุนายนและสิงหาคม ระดับน้ำในแม่น้ำจะสูงขึ้นและไหลท่วมพื้นที่ขึ้นแฉะ ทะเลสาบรูปแอกวัว บ่อน้ำธรรมชาติ ลำธาร และผืนป่าจำนวนมากมายหลายแห่ง ก่อให้เกิดเป็นทะเลสาบขนาดใหญ่ครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 108,000 เฮกตาร์ หรือ 17,280 ไร่ ช่วงน้ำท่วมจะกินเวลา 3-4 เดือน หลังจากนั้นน้ำจะระบายลงสู่แม่น้ำโขงอย่างช้าๆ พื้นที่ชุ่มน้ำในลุ่มน้ำสงครามตอนล่างถูกจัดเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำที่มีความสำคัญของชาติในบัญชีพื้นที่ชุ่มน้ำของประเทศไทย

แหล่งที่อยู่อาศัยหลักที่เกี่ยวข้องกับลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง ได้แก่ (โครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำโขง (MWBP), 2550)

1. **ผืนป่าที่มีน้ำท่วมขัง** มีพรรณพืชส่วนใหญ่เป็นต้นไม้ขนาดเล็ก พุ่มไม้หนาม และต้นไม้พันธุ์พืชที่พบในแหล่งที่อยู่อาศัยนี้มีทั้งสิ้น 153 ชนิดพันธุ์ อาทิ ต้นจิกน้ำ (*Barringtonia actungula*) ต้นแพบน้ำ (*Hymenocardia wallichii*) ต้นนาวน้ำ (*Artabotrys spinosus*) ต้นแขนงน้อย (*Phyllanthus collinsae*) และต้นไม้ป่า (*Bambusa arundinacea*) ในอดีตมีการตัดไม้จำนวนมากในป่าน้ำท่วมขังเพื่อนำมาเผาถ่าน และการหักร้างถางป่าเพื่อใช้ที่ดินทำการเกษตร ผืนป่าที่ยังเหลือตามแนวริมฝั่งแม่น้ำ และที่กระจัดกระจายอยู่รอบทะเลสาบและพื้นที่ขึ้นแฉะ มีเนื้อที่ทั้งสิ้นประมาณ 10,000 เฮกตาร์ หรือ 1,000 ไร่ ผืนป่าน้ำท่วมขังขนาดใหญ่ขึ้นไปตั้งแต่ 50-300 เฮกตาร์ หรือ 8-48 ไร่เป็นแหล่งวางไข่และอนุบาลสัตว์วัยอ่อนอันสำคัญยิ่งของปลาหลายชนิดพันธุ์

2. **ทะเลสาบรูปแอกวัวและพื้นที่ขึ้นแฉะ** พบเห็นได้ทั่วไปในที่ราบน้ำท่วมถึงของลุ่มน้ำสงคราม เป็นบริเวณที่มีทะเลสาบเกิดขึ้นมากกว่า 100 แห่ง เป็นทะเลสาบที่มีน้ำขังถาวร 51 แห่ง พื้นที่เหล่านี้หลายแห่งมีหญ้าทรงกระเทียม ต้นกกต้นอ้อ และบัว ขึ้นปกคลุมอย่างหนาแน่น

3. **ช่องแคบในแหล่งน้ำไหล** เป็นหัวใจของลุ่มน้ำสงคราม มีระดับน้ำลึกผันแปรไปตามฤดูกาล ตั้งแต่ 2 เมตรในช่วงหน้าแล้ง จนถึง 10 เมตรในช่วงหน้าฝน ชั้นดินทับถมบริเวณก้นแม่น้ำมี

ลักษณะเป็นดินปนทราย และดินทรายที่อุดมด้วยอินทรีย์วัตถุที่น้ำพัดพามาจมตามสองฟากแม่น้ำ มีชนิดหินก่อตัวขึ้นในบางช่วงบางบริเวณ เกิดเป็นเกาะแก่งที่มีน้ำไหลเชี่ยวกรากในลำน้ำ

ลุ่มน้ำสงครามตอนล่างประกอบด้วยระบบนิเวศหลายประเภท ทั้งระบบนิเวศพื้นน้ำ ระบบนิเวศกึ่งบกกึ่งน้ำ และระบบนิเวศบก จากภูมิลักษณะที่แตกต่างกันทำให้เกิดความหลากหลายทางชีวภาพ ดังแสดงในตารางที่ 2

ลักษณะพื้นที่	ลุ่มน้ำสงครามตอนล่างประกอบด้วยพื้นที่ชุ่มน้ำมากมายหลายชนิดซึ่งเกี่ยวข้องกับระบบนิเวศป่าทาม และเชื่อมโยงกับลำน้ำสาขาใหญ่ของแม่น้ำโขง ปრაการณน้ำท่วมซึ่งเกิดขึ้นในแต่ละปีนั้นขึ้นอยู่กับปริมาณน้ำฝน และปริมาณน้ำในแม่น้ำโขง ลำน้ำสงครามเอื้อประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของชุมชน เป็นแหล่งหาปลาซึ่งจะมีปริมาณมากในช่วงน้ำท่วม
ความหลากหลายทางชีวภาพที่โดดเด่น	พื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้เป็นแหล่งค้าจุนชีวิต ปลาที่ใกล้สูญพันธุ์ซึ่งอยู่ใน IUCN Red list ถึง 5 ชนิด และยังเป็นแหล่งของนกอพยพ พื้นที่นี้ยังไม่ได้รับความสนใจในการศึกษาจึงทำให้มีข้อมูลเกี่ยวกับพื้นที่อยู่น้อย
แหล่งที่อยู่อาศัย	ผืนป่าน้ำท่วมขัง บึง และหนอง ทะเลสาบรูปแอกวัว ช่องแคบน้ำไหล ลำธาร บ่อ สระน้ำ ที่นา ทุ่งหญ้าน้ำท่วม
สัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม	มีจำนวนเหลืออยู่ไม่มาก เนื่องจากการล่าและถิ่นที่อยู่อาศัยถูกทำลาย สัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมที่พบคือ สุนัขจิ้งจอก (<i>Canis aureus</i>)
นก	ชนิดพันธุ์ที่ถูกคุกคามและใกล้สูญพันธุ์ของโลกที่มีอยู่ในพื้นที่นี้ตามการบันทึกมีอยู่ด้วยกัน 102 ชนิดพันธุ์ ซึ่งรวมถึงการประเมินของโครงการ MWBP เมื่อ มี.ค. 2549 จำนวน 72 ชนิดพันธุ์
สัตว์เลื้อยคลาน	ชนิดพันธุ์ที่ถูกคุกคามและใกล้สูญพันธุ์ของโลกที่มีบันทึกไว้ในพื้นที่นี้ มีข้อมูลไม่เพียงพอ รายงานการสำรวจฉบับหนึ่งอ้างว่ามีจำนวน 11 ชนิดพันธุ์จาก 5 วงศ์

	รวมถึงงูจาง (Ophiophogu Hannah)
สัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ	มีข้อมูลไม่เพียงพอ จากการสำรวจระบุว่า มี 7 ชนิดพันธุ์ จาก 3 วงศ์
ปลา	สถานภาพใกล้สูญพันธุ์และถูกคุกคามทั่วโลกที่มีบันทึกไว้ในพื้นที่นี้ จากการสำรวจของกรมประมงพบอย่างน้อย 183 ชนิดพันธุ์ ซึ่งในจำนวนนี้รวมไปถึงชนิดพันธุ์ที่ใกล้สูญพันธุ์ที่ระบุใน IUCN Red Listed หรือปลาบึกแม่น้ำโขง (Panagasianodon gigas) ซึ่งปลาบึกแม่น้ำโขงนี้เป็นหนึ่งใน Flagship species ของโครงการฯ และปลาที่เล็กเป็นอันดับที่ 2 ของโลก (Boraras micros) ในงานวิจัยที่บ้านลุ่มน้ำสงครามบันทึกว่าพบปลาจำนวน 124 ชนิดพันธุ์ ซึ่ง 57 ชนิดอพยพมาจากแม่น้ำโขง
สัตว์ไม่มีกระดูกสันหลัง	ข้อมูลไม่เพียงพอ จากงานวิจัยของโครงการฯ ได้บันทึกว่าพบแมลงจำนวน 19 ชนิดพันธุ์จาก 10 แหล่งในเดือน มี.ค. 2549 นอกจากนี้ ในรายงานของชาวบ้านยังพบหอยจำนวน 10 ชนิดพันธุ์ กุ้งจำนวน 3 ชนิดพันธุ์ และปูจำนวน 4 ชนิดพันธุ์
พืช	งานวิจัยที่บ้านระบุว่าพบพืชท้องถิ่นจำนวน 191 ชนิดพันธุ์ ใน 4 หมู่บ้าน และจากการสำรวจของโครงการฯ เมื่อเดือนม.ค. 2549 พบพืชอย่างน้อย 111 ชนิดพันธุ์ จาก 9 พื้นที่ชุ่มน้ำ

ตารางที่ 2 : คุณค่าหลักสำคัญของความหลากหลายทางชีวภาพ

ที่มา : Mekong Wetlands Biodiversity Conservation and Sustainable Use Programme

3.2 บริบททางสังคมของชุมชนลุ่มน้ำสงครามก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

จากรายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มน้ำสงครามตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน ของสุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ (2530)พบว่า ชาวบ้านในลุ่มน้ำสงครามก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรกดำรงชีวิตด้วยปัจจัย 4 ซึ่งเก็บบ้างหมดอาศัยทรัพยากรธรรมชาติที่มีอย่างอุดมสมบูรณ์ในชุมชน หรือปริณทณโลกี้ ๆ ชุมชน เริ่มตั้งแต่ อาหาร ซึ่งได้แก่ข้าวและกับข้าว ข้าวได้มาจากการทำนาและทำข้าวไร่ การทำนาและข้าวไร่อาศัยที่ดินซึ่งเกิดจากการบุกเบิกป่าดงให้โล่งเตียนโดยไม่ต้องไปขออนุญาตจากทางการแต่ประการใด แม้ที่ดินเป็นของรัฐ แต่ชาวบ้านรู้แต่ว่าตรงไหนเป็นป่าแสดงว่าไม่มีใครเป็นเจ้าของก็สามารถหักร้างถางเอาได้ทั้งนั้น เมื่อถางเอาพื้นที่ใดเท่าใดก็ปักหลักไว้

เป็นสีมูม เอาแผ่นมัดไว้ตรงปลายหลัก หรือบากต้นไม้ให้สังเกตเห็นแนวเขต ในยุคนั้นชาวบ้านมิได้บุกเบิกป่าเกินความจำเป็น เขาจะใช้พื้นที่มากหรือน้อยขึ้นอยู่กับจำนวนแรงงานและผู้บริโภคในครัวเรือน

ในช่วงแรกของการตั้งชุมชน การทำข้าวไร่จะมีมาก เพราะพื้นที่ส่วนมากยังเป็นป่า การบุกเบิกพื้นที่ทำนามักจะต้องผ่านขบวนการใช้ที่ดินในรูปของการทำข้าวไร่มาก่อน รอเวลาให้รากไม้ผุจนสามารถไถได้จึงจะเปลี่ยนเป็นนา ซึ่งเวลาที่รากไม้ผุอาจกินเวลา 3-10 ปี แล้วแต่ชนิดของไม้ เช่น ไม้แดงแกร่งมาก อาจใช้เวลา 8-10 ปีจึงจะผุ หากต้องการใช้พื้นที่ทำนาก็ต้องใช้จอบและขวานขุดและตัดรากออก หรือใช้ไฟสุ่มบ่อย ๆ ข้าวไร่แต่ละครัวเรือนทำไม่มากประมาณ 1-4 ไร่ ผลผลิตโดยเฉลี่ยไร่ละ 40-60 ถัง พื้นที่ที่ได้ข้าวสูงสุด 120 ถังต่อไร่ ข้าวเริ่มต้นจากการฟันป่าลงในราวเดือน 4 ทิ้งไว้ประมาณ 1 เดือนก็จุดไฟเผาทิ้ง พอฝนลงก็ใช้ไม้แหลมสักดินให้เป็นรู ห่างกัน 50-60 ซม. เอาพันธุ์ข้าวเหนียว (ซึ่งมีพันธุ์แตกต่างกันค่อนข้างมากในแต่ละชุมชน) หยอด ดายหญ้า 2 ครั้ง ในเดือน 7 และเดือน 10 พอเดือน 11 ก็เก็บเกี่ยวได้ ปกติพอทำข้าวไร่ไปได้ 2-3 ปี ก็จะหยุดไป 2-3 ปี เพื่อให้ดินกลับอุดมสมบูรณ์ขึ้น และต้องการกำจัดวัชพืชโดยอาศัยร่วมเงาของต้นไม้ที่ออกขึ้นเป็นการธรรมชาติช่วยไม่ต้องเปลืองแรงงานการทำข้าวไร่ค่อย ๆ เลิกไปประมาณช่วง พ.ศ. 2495-2514

หนึ่งในพื้นที่ปลูกข้าวไร่ชาวบ้านมักหว่านพืชผักสวนครัว เช่น แตงกวา พักทอง พัก พริก มะเขือ บวบ ลงไปด้วย พื้นที่ปลูกข้าวไร่จึงเป็นแหล่งกับข้าวของชาวบ้านด้วย

ส่วนการทำนาซึ่งเป็นแหล่งผลิตอาหารหลักของชาวลุ่มน้ำสงครามก็คล้ายคลึงกับการทำนาในลุ่มน้ำชีและน้ำมูล คือใช้เทคโนโลยีแบบโบราณ ใช้ไถซึ่งมีผานเป็นเหล็กใช้ควายลากไถ พันธุ์ข้าวมีหลากหลายชนิด การที่ใช้พันธุ์ข้าวแตกต่างกันก็เพื่อจะได้เก็บเกี่ยวไม่พร้อมกันจะได้ไม่มีปัญหาเรื่องแรงงาน ถ้าเป็นพันธุ์ประเภทข้าวเบาจะเก็บเกี่ยวประมาณเดือน พฤศจิกายน ข้าวประเภทข้าวกลางเก็บเกี่ยว ประมาณกลางเดือนพฤศจิกายน-ต้นเดือนธันวาคม ส่วนข้าวหนักซึ่งมีน้อยจะเริ่มเก็บเกี่ยวช่วงปลายเดือนธันวาคมไปแล้ว ข้าวที่ชาวนาปลูกส่วนใหญ่เป็นข้าวเบา และเกือบทั้งหมดเป็นข้าวเหนียวและใช้วิธีทำนาดำ ศัตรูข้าวมีอยู่บ้างเช่น บุ่ง หนู ตั๊กแตน เพลี้ย แต่ไม่ถึงกับเป็นปัญหาต่อชาวนาส่วนใหญ่ ข้าวที่ผลิตได้ส่วนใหญ่ก็เพื่อผลิตบริโภคในชุมชน มีเหลือขายน้อย

นอกจากพืชผักสวนครัวที่หว่านลงไปกับข้าวไร่แล้ว ชาวบ้านทุกครัวเรือนจะหากับข้าวได้จากป่า ซึ่งมีทั้งผักป่านานาชนิด เห็ด แมลงที่กินได้ สัตว์เลื้อยคลาน ตลอดจนสัตว์ที่ใหญ่กว่านั้น เช่น กวาง หมูป่า เม่น ฟาน กระต่ายป่า เป็นต้น ในน้ำยังอุดมสมบูรณ์มาก ในแม่น้ำสงคราม

สำหรับปัจจัยที่ที่เหลือคือเครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค ก็ล้วนแต่ไม่ต้องซื้อเพราะยารักษาโรคก็อาศัยสมุนไพรจากป่าดงรอบ ๆ หมู่บ้าน ผสมผสานกับการรักษาด้วยเวทมนต์คาถา ที่อยู่อาศัยคือ เรือนก็ได้มาจากป่าเช่นเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นเส้า เครื่องไม้อื่น ๆ ฝา มีทั้งฝาไม้และฝาตอง กู ซึ่งใช้ใบกุงหรือใบชาด หลังคามีทั้งใช้แฝก หากฐานะดีหรือมีแรงงานพอก็ใช้ไม้แผ่นมุง (คล้ายกระเบื้อง) ซึ่งก็ทนทานนับสิบปี ส่วนเครื่องนุ่งห่มนั้นถ้าเป็นผ้าฝ้ายก็ใช้พื้นที่ค่อนข้างดอนประมาณครึ่งงานถึง 1 ไร่ ปลูกฝ้าย ถ้าเป็นผ้าไหมก็ปลูกต้นหม่อนไว้ติดเรือนเอามาเลี้ยงตัวไหม สีย้อมไหมก็ใช้เปลือกต้นเขี่ยอมให้เป็นสีเหลือง ครั่งจากต้นสะเทหรือฉ้ายอมเป็นสีแดง หากเป็นผ้าฝ้ายมักใช้ต้นครามย้อมเป็นสีน้ำเงินเข้ม ออกดำ ๆ

กล่าวโดยสรุป การดำรงชีวิตของชาวลุ่มน้ำสงครามในช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ เป็นไปในลักษณะ “หาอยู่หากิน” ผลิตเพื่อการบริโภคในครัวเรือนเป็นเศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพเป็นหลัก ผลผลิตจะมีเหลือก็เพื่อเอาไปทำบุญบ้างและเสียภาษีให้กับรัฐในรูปของ “การเสียหัว” หรือเรียกอย่างทางการว่า “เงินรัชชูปการ” ซึ่งเก็บจากชายฉกรรจ์คนละ 4 บาท/ปี และเก็บเงินศึกษาพลี อีกคนละ 2 บาท/ปี (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ 2530:63-64,75-76.89,99)

การแลกเปลี่ยนนั้นมีมาตั้งแต่มีชุมชนแล้วเนื่องจากเกิดภัยแล้งหรือน้ำท่วม หรือกรณีที่ดินค้าบางชนิดที่จำเป็นต้องใช้ แต่ชุมชนของตนไม่มีก็จำเป็นต้องนำสินค้าที่ตนมีแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นที่มีสินค้านั้น เช่น นำปลาไปแลกข้าว นำพริกไปแลกเกลือ นำไก่ไปแลกหม้อดิน, ไห นำน้ำตาลปึกไปแลกมิด จอบ เสียม เป็นต้น อัตราการแลกเปลี่ยนแน่นอนแล้วแต่ความพอใจของทั้งสองฝ่าย หากเป็นคนรู้จักกันหรือเป็นญาติฝ่ายที่นำของไปแลกจะได้ของกลับมามากมาย

พ่อคำเพื่อน หลวงไป บ้านยางงอย ให้ข้อมูลว่า การเดินทางเป็นเรื่องสนุกมาก เพราะไปกันหลายคน ก็จะนัดกัน พอถึงวันนัด ผู้ใดหาก็หาไป ผู้ใดมีเกวียนก็เอาไป ถึงบ้านใครก็นอนบ้านนั้น คนไม่รู้จักก็ขออนอนได้ ไม่มีรังเกียจกัน ใครที่ถูกอกถูกใจกันมากๆ ก็ “ผูกเสี่ยว” กันเอาไว้ กลายเป็นเครือข่ายเพื่อนฝูงที่เหนียวแน่น คอยช่วยเหลือกันและกันต่อไปในอนาคต พ่อคำเพื่อนบอกว่า สัดส่วนของการเอาปลาไปแลกข้าวของแต่ละหมู่บ้านจะไม่เหมือนกัน ขึ้นอยู่กับระดับความสัมพันธ์ของทั้งสองฝ่าย ในบางครั้งถ้าคุยถูกคอหรือไปแลกบ้านเสี่ยวหรือบ้านญาติก็อาจจะแลกได้ปริมาณมากๆ ถือเป็นน้ำใจแลกน้ำใจ (คำเพื่อน หลวงไป , สัมภาษณ์ 1 ตุลาคม 2550)

นอกจากใช้เกวียนเป็นพาหนะในการบรรทุกสินค้าแล้วพวกพ่อค้าที่เป็นคนนอก มักมาจากท่า อุเทน หรือนครพนมมักใช้เรือกระแซง เป็นเรือไม้ซึ่งลำที่ใหญ่มากสามารถบรรทุกข้าวได้ถึง 4,000 ถัง เรือพ่อค้าเหล่านี้มักนำผ้าสวย ๆ ด้าย ชาม ไห ดินสอ ไม้ขีดไฟ ฯลฯ มาขาย พอถึงบ้านท่าสะอาดก็ซื้อเกลือจนเต็มลำ ในช่วงที่มีการค้าเกิดขึ้น การแลกเปลี่ยนก็ยังมีอยู่ควบคู่กันไปเพราะชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่มีเงินจึงใช้สินค้าของตน เช่น หมากกลาง มะพร้าว ใบตองถุงไปแลกกับสินค้าที่ตนต้องการ โดยเฉพาะเกลือซึ่งเป็นสินค้าที่จำเป็นและมีได้มีทุกชุมชน บางชุมชนที่ปลาชุกชุมมาก เช่น บ้านตาล บ้านปากอูนก็ใช้ทั้งปลาสด ปลาร้า ปลาต้ม ปลาหย่าง เป็นสินค้าที่ขายหรือไม่แลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่นที่ตนต้องการ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์และคณะ , 2530:169)

นอกจากสินค้าเหล่านี้ยังมีไม้ตะเคียนซึ่งมีเป็นจำนวนมากในแถบนี้ ชาวบ้านตัดให้มีความยาวเท่าๆกันประมาณ 9-12 เมตร ผูกรวมเป็นแพหนึ่งมี 4-5 ท่อน ผูกไปกับแพไม้ไผ่เพราะไม้ตะเคียนจมน้ำ ล่องไปขายที่โรงเลื่อยนครพนมเมื่อ 40 ปีที่แล้วมา ขายได้ท่อนละ 50-100 บาท ใช้เวลาล่องแพจากบ้านท่าสะอาดได้ถึงนครพนมไม่น้อยกว่า 15 วัน ปีหนึ่งล่องไม้ขาย 2 เที่ยว

ประมาณ พ.ศ. 2495 มีเรือกลไฟเข้ามาในแม่น้ำสงคราม พวกพ่อค้าเกลือจึงจ้างเรือกลไฟลากเกลือขึ้นมาทีละ 4-5 ลำ ส่วนชาล่อง ยังคงใช้ท่อน้ำไหลเหมือนเดิม ชาวบ้านในชุมชนเกือบทุกครัวเรือนดำรงชีวิตด้วยการหาปลาควบคู่กับการทำนา การหาปลายังคงเป็นเพียงการหาพอเลี้ยงตัวเองและครอบครัว จึงเป็นการทำประมงขนาดเล็ก ใช้เครื่องมือประมงแบบพื้นบ้าน ในช่วงยุคต้นของการจับปลา ความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำยังมีมากมาย ประชากรยังไม่มาก ความต้องการปลาเป็นอาหารยังมีเพียงพอสมดุลกับประชากร ดังจะเห็นได้จากการแลกเปลี่ยนสินค้านี้ระหว่างข้าวกับปลาร้า ปลาหย่าง ระหว่างคนต่างหมู่บ้านที่เป็นไปอย่างพึ่งพาอาศัยกัน เครื่องมือจับปลาง่าย ๆ ที่ผลิตขึ้นเองจากวัสดุธรรมชาติ เช่น แห เบ็ด เฝือก โทง เป็นเครื่องมือที่ไม่ได้ใช้เทคนิคมากนักอาจมีบ้าง เช่น การรู้จักหาเหยื่อชนิดต่าง ๆ เช่น ผลไม้ ลูกปลา หอย กบ เขียด มาใช้กับเบ็ดเพื่อให้ได้ปลาชนิดต่าง ๆ ตามต้องการ

ประมาณ พ.ศ. 2474-2475 เป็นต้นไป เครื่องมือหลายชนิดได้พัฒนาออกไปโดยได้รับอิทธิพลจากชาวญวนที่ใช้เครื่องมือจับปลาดังกล่าวตามลำน้ำโขง เช่น เรือแนบ ซึ่งใช้เรือ 2 ลำ และมีแนบซึ่งทำด้วยกาบกล้วยตานีมัดเป็นแผ่น แล้วพัฒนาเป็นแพไม้ไผ่และสังกะสีตามลำดับ ทำให้การจับปลาซึ่งยัง

อุดมสมบูรณ์อยู่ได้ผลยิ่งขึ้น เครื่องมืออีกหลายชนิดคือ ผืนตาข่ายที่นำมาทำเป็นมอขนาดยาวซึ่งตามลำน้ำ และตาข่ายที่นำมาทำมอกวาดผืนใหญ่ อุปกรณ์เหล่านี้มีราคาแพงขึ้น

แม้ว่าบริเวณบ้านท่าบ่อจะถูกรบกวนน้ำท่วมบริเวณรอบๆ หมู่บ้านในฤดูน้ำหลากแต่เมื่อน้ำลดชาวบ้านก็ทำการจับปลากันอย่างคึกคัก ลำน้ำสงคราม ลำน้ำยามกลายเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งทางเรือที่สำคัญ เชื่อมโยงการค้าขายกับเมืองต่างๆ เช่น นครพนม หนองคาย จึงทำให้เกิดการขนส่งสินค้าท้องถิ่นที่สำคัญ คือ ข้าวเปลือก และปลาร้า ในเวลาต่อมา

การปลูกข้าวในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำสงครามมีทั้งข้าวนาปีและข้าวนาปรัง ซึ่งให้ผลผลิตมากพอสมควรเนื่องจากได้รับปุ๋ยธรรมชาติจากกระแสน้ำในฤดูฝน สำหรับพื้นที่ราบต่ำที่ถูกรบกวนน้ำท่วม แต่พื้นที่ที่เป็นโคกเนินน้ำท่วมไม่ถึงก็สามารถปลูกข้าวได้ตามปกติการปลูกข้าวในช่วงที่ยังไม่ส่งออกขายเป็นการปลูกเพื่อใช้บริโภคเลี้ยงครอบครัวและใช้แลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่น ๆ ที่จำเป็น เช่น หม้อ ไห พริกแห้ง กับหมู่บ้านอื่น ๆ โดยเฉพาะการแลกเปลี่ยนข้าวกับปลาที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ในบ้านท่าบ่อ ระบบแลกเปลี่ยนในตอนแรก ๆ ใช้วิธีผูกเสี่ยวหรือที่เรียกว่า “ทำเสี่ยว” เพื่อแลกเปลี่ยนกับข้าวสารซึ่งหมู่บ้านที่ผลิตข้าวสารได้จะใส่ครกมอตำเป็นข้าวสาร แล้วหาบหรือใส่เกวียนนำมาแลกเปลี่ยน ปลา ร้า ปลา ส้ม

แบบแผนการผลิตแบบดั้งเดิมของหมู่บ้าน คือเป็นการผลิตเพื่อกินเพื่อใช้เป็นหลัก กล่าวคือมีปัจจัยสี่ ได้แก่ ข้าวในนา กับข้าวได้จากแหล่งน้ำและรอบ ๆ หมู่บ้าน ปลูกฝ้ายและหม่อนเอาไว้ทอผ้าไว้ใช้ในครัวเรือน เรือสร้างจากไม้และมุงหญ้าคาหรือแฝก ซึ่งเอามาจากป่ารอบ ๆ หมู่บ้านเช่นกัน ยารักษาโรคใช้สมุนไพรจากป่าดงใกล้ ๆ หมู่บ้าน การค้าขายแลกเปลี่ยนมีน้อยเพราะถูกจำกัดด้วยการคมนาคมที่ไม่สะดวกต้องใช้เกวียน หรือเดินเท้าในการนำสินค้าไปแลกเปลี่ยนค้าขายซึ่งทำได้เฉพาะฤดูแล้ง ส่วนการค้าทางน้ำก็ทำได้เฉพาะหน้าฝน เป้าหมายในการค้าแบบดั้งเดิมคือ การหาเงินมาเสียค่ารัชูปการให้กับรัฐและแลกเปลี่ยนหรือซื้อสินค้าที่หมู่บ้านผลิตไม่ได้ และเป็นของจำเป็น เช่น เกลือ เครื่องมือ เหล็ก เป็นต้น (นักวิจัยไทบ้านบ้านท่าบ่อ สัมภาษณ์ 26 ธันวาคม 2550)

3.3 บริบททางสังคมของชุมชนลุ่มน้ำสงครามสมัยมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

สภาพเศรษฐกิจในลุ่มน้ำสงครามหลังจากมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ตั้งแต่ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา มีสภาพที่แตกต่างจากสมัยก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติอย่างมากชนิดเปลี่ยนจากหน้ามือเป็นหลังมือเลยทีเดียว ซึ่งสามารถสรุปความแตกต่างของสภาพเศรษฐกิจใน 2 ช่วงได้ดังต่อไปนี้

1. ระบบเศรษฐกิจสมัยก่อนมีแผนพัฒนาของกลุ่มน้ำสงครามแบบพอเพียง (Sufficient economy) แต่พอเข้าสู่สมัยแผนพัฒนา ระบบเศรษฐกิจเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจการตลาด (Market economy) อย่างรวดเร็ว
2. การพึ่งพาภายนอก ในช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจไม่ว่าจะเป็นพึ่งพาสถาปัตยกรรม หรือ พึ่งพา รัฐมีน้อยมาก แต่ในทางตรงข้ามช่วงมีแผนพัฒนาชุมชนพึ่งพาภายนอกมากทั้งตลาดและรัฐ
3. การคมนาคม ช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจอาศัยเกวียน เรือกะแซง แต่ในช่วงมีแผนพัฒนา ได้มีการสร้างถนนอย่างกว้างขวาง และเลิกใช้เกวียนกับเรือกะแซงมาใช้รถยนต์เป็นหลัก
4. การชลประทาน ช่วงก่อนมีแผนพัฒนาทางเศรษฐกิจมีน้อยมาก และเป็นโครงการขนาดเล็กแต่ช่วงมีแผนพัฒนาจึงได้เข้ามาสร้างระบบชลประทานขนาดใหญ่ มีการสร้างเขื่อนน้ำอูนและเปิดใช้เป็นครั้งแรก ในปี 2508 เป็นเขื่อนขนาดใหญ่เขื่อนแรกของภาคอีสาน
5. เป้าหมายการผลิตของชาวนา ช่วงก่อนสมัยมีแผนพัฒนา ชาวนาผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นส่วนใหญ่ แต่ในช่วงมีแผนพัฒนาชาวนาผลิตข้าวทั้งเพื่อบริโภคและเพื่อขาย
6. การใช้เทคโนโลยีการเกษตรช่วงก่อนสมัยมีแผนพัฒนาเกษตรกรใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่น้อยมาก แต่ช่วงมีแผนพัฒนาที่มีการใช้เทคโนโลยีการเกษตรไม่ว่าจะเป็น ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช เครื่องสูบน้ำ รถไถเดินตาม ข้าวพันธุ์เกษตรกร ซึ่งทำให้ต้นทุนการเกษตรสูงขึ้น
7. การปลูกพืชพาณิชย์ หรือพืชเศรษฐกิจ มีน้อยมากในช่วงก่อนมีแผนพัฒนา แต่เพิ่มมากมาย โดยเฉพาะการเพิ่มพื้นที่เพาะปลูกในช่วงมีแผนพัฒนา (สุวิทย์ ธีรศาสตร์และคณะ 2530:116-117,155-160,180-186)

ในยุคนี้เป็นยุคของการเปลี่ยนแปลงเครื่องมือจับปลาหลายชนิด จากเครื่องมือแบบพื้นบ้านเป็นเครื่องมือที่ได้รูปแบบมาจากที่อื่น ๆ เช่น สะดุ้ง ได้พัฒนาจากยอขนาดเล็ก ๆ เป็นตาข่ายผืนใหญ่ ติดตั้งบนเรือ-แพไม้ไผ่และซอซึ่งแต่เดิมใช้กำลังฝีพาย 2 คน หรือ 1 คนก็ใช้เรือแจวของชาวญวน ซึ่งมีหลายหลักแจวมีกำลังมากทำให้สะดุ้งจับปลาได้มากกว่าเดิมในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ.2495 เป็นต้นมาได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีที่สำคัญ คือ การเกิดเครื่องยนต์ที่ติดท้ายเรือทำให้เรือหาปลาวิ่งได้เร็วกว่าเรือแจวแบบญวน และในเวลาต่อมาได้มีการนำเครื่องยนต์ยี่ห้อต่าง ๆ ขนาดกำลังต่าง ๆ มาประกอบกับการใช้กับเรือบรรทุกเครื่องหาปลา เช่น สะดุ้ง ซอ ทำให้เกิดการหาปลามีประสิทธิภาพมากขึ้นการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีที่เกิดขึ้นในระยะเวลาเดียวกันคือ การผลิตเครื่องมือจับปลาด้วยเส้นใยไนลอน

ซึ่งมีความเหนียว ใส กว่าเส้นใยจากป่านหรือด้ายสมอ ทำให้ผืนตาข่ายมีความคงทน รับน้ำหนักได้มาก และที่สำคัญคือ ตาข่ายสามารถทำให้ขนาดตาเล็กกว่าตาข่ายที่ผลิตด้วยมือ (นักวิจัยที่บ้านบ้านท่าบ่อ สัมภาษณ์ 26 ธันวาคม 2550)

การค้าข้าวเปลือกโดยบรรทุกเรือกระแซงโดยการแจว-ถ่อ ได้พัฒนาไปจากเดิมเมื่อมีเรือไฟ (เรือกลไฟ) เข้ามารับสินค้า และผู้โดยสารตามท่าเรือของหมู่บ้านริมฝั่งแม่น้ำสงคราม พ่อค้าข้าวบางคนนิยมนำข้าวบรรทุกเรือกระแซง พ่วงท้ายเรือไฟ บางรายจ้างพ่วงลงไปถึงนครพนม บางรายจ้างเฉพาะช่วงปากน้ำไชยบุรีไปเมืองนครพนม ซึ่งให้ความสะดวกและรวดเร็วขึ้น

กิจการค้าขายข้าวเปลือกโดยใช้เรือบรรทุกข้าวลดน้อยลง และหมดไปด้วยปัจจัย 2 ประการ คือ ราว พ.ศ. 2497 เกิดโรงสีไฟตามอำเภอต่าง ๆ หลายแห่ง เช่น อำเภอพรรณานิคม อำเภอพังโคน วานรนิวาส สามารถรับซื้อข้าวเปลือกได้ ชาวนาไม่จำเป็นต้องนำข้าวไปขายให้พ่อค้าข้าวที่มียุ้งฉางหรือนายฮ้อยเรือกระแซงอีกต่อไป นอกจากนี้พัฒนาการการทำถนนเข้าหมู่บ้านตามทางสาธารณะซึ่งแต่เดิมเป็นทางเกวียนก็เริ่มบุกเบิกเป็นถนนดินชั้นรดยนต์จึงเข้ามารับซื้อข้าวเปลือก ปลายารถึงหมู่บ้าน ในหมู่บ้านปากยาม รดยนต์เข้ามารับซื้อข้าวและปลาร้าซึ่งเป็นสินค้าสำคัญในยุคต่อมาโดยจอดที่บ้านขามเปี้ย ช่วงที่รดยนต์เข้ามาถึงบ้านขามเปี้ย และ ราว พ.ศ. 2495 การเปลี่ยนแปลงเส้นทางคมนาคมและการเกิดโรงสีไฟตามอำเภอจึงทำให้หมู่บ้านท่าบ่อซึ่งเป็นชุมทางคมนาคมทางน้ำและรับซื้อข้าวเปลือกจากหมู่บ้านอื่น ๆ ได้ลดบทบาทของตน จากการซื้อ-ขาย ข้าวเปลือกทางเรือ เป็นการขายปลาร้า (ปลาแดก) ซึ่งเป็นสินค้าที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านของตน เป็นแหล่งขายปลาร้าสำคัญในยุคต่อมาการค้าปลาร้าและพัฒนาการของเรือบรรทุกสินค้า (นักวิจัยที่บ้านบ้านท่าบ่อ สัมภาษณ์ 26 ธันวาคม 2550)

การค้าปลาร้าในช่วงแรกมีทั้งการค้าในระบบแลกเปลี่ยนสินค้า เช่น แลกข้าวเปลือก ข้าวสารกับหมู่บ้านใกล้เคียง ส่วนการซื้อขายที่เป็นจำนวนมาก ๆ ยังใช้การขนส่งทางเกวียนทางเรือ เช่น มีกองเกวียนจากบ้านท่าแร่ จ.สกลนคร และเมืองวานรนิวาสเดินทางเข้ามาซื้อที่บ้านท่าบ่อ ราคาหมื่นละ 1-2 บาท เท่านั้น ส่วนการค้าทางเรือนิยมนำปลาร้าใส่หีบไม้บรรทุกเรือคอ หีบหนึ่งหนักประมาณ 70-80 หมื่น ครั้งละหลายหีบนำไปยังหมู่บ้านอื่น ๆ ที่มาติดต่อซื้อขาย

การค้าปลาร้า ในช่วงแรกจึงยังไม่เพียงพอ นัก ชาวประมงหลายคนนำเรือไซลอน เรือคอ ไปต้มเกลือที่บ้านหัวแฮดในเขตอำเภอเซกา จ.หนองคาย ในช่วงฤดูแล้งแล้วนำเกลือล่องมาขายตามหมู่บ้านต่าง ๆ และเหลือไว้จำนวนหนึ่งเพื่อใช้ทำปลาร้าของตน ซึ่งจะช่วยประหยัดเงินมากกว่า

การซื้อขายปลาจำปลาแดงของผู้ประกอบอาชีพจับปลาบ้านท่าบ่อเริ่มเฟื่องฟูขึ้นเมื่อเกิดสงครามอินโดจีน ในช่วง พ.ศ. 2482-84 ปัญหาสงครามที่กระทบกระเทือนต่อผู้คนที่อยู่ตามชายแดนทำให้ไม่มีเวลาจับปลา ขัดสนเรื่องอาหาร จำเป็นต้องสะสมอาหารไว้ เมื่อเกิดความจำเป็นทำให้สินค้าปลาร้าขายดี ประกอบกับพัฒนาการของเรือจับปลา เรือหาปลา เรือบรรทุก เกิดขึ้นหลายชนิดและถนนหนทางตลอดจนรถยนต์ก็เริ่มมีการรับจ้างบรรทุกสินค้า การพัฒนาของปัจจัยหลายประการทำให้เป็นแรงหนุนให้เศรษฐกิจการค้าปลาร้า ปลาแดงเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว

สำหรับการค้าขายแลกเปลี่ยนก็เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากจากเดิม ตัวการที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงก็คือ การสร้างถนนเชื่อมหมู่บ้านกับเมืองเช่นกัน แต่เดิมปริมาณการค้าขายมีน้อยเพราะถูกจำกัดด้วยการคมนาคม สินค้าเดิมส่วนมากเป็นปลา ของป่า กลี๋ย ยาสูบ เมื่อการคมนาคมสะดวก ปริมาณการค้าก็เพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะปลาได้มีปีกอับบรรทุกตู้แช่มาซื้อปลาสดจากหมู่บ้านเพื่อนำไปขายที่อุดรธานี สกลนคร และนครพนม รถเหล่านี้เข้ามาซื้อทั้งปี ประกอบกับการนำเครื่องมือใหม่ๆ ที่มีประสิทธิภาพในการจับปลาได้มาก แม้กระทั่งปลาเล็กปลาน้อยทำให้ปลาลดปริมาณลงอย่างรวดเร็ว ของป่าเช่น หวาย สีสี่ยอด เข ชัน ไม้ตะเคียน หมากแห้ง (ผลเร่ว) ซึ่งเคยอุดมสมบูรณ์ก็หมดไปพร้อมกับการทำลายป่าเพื่อเอาที่มาปลูกปอและมันสำปะหลัง สำหรับสินค้าที่หมู่บ้านซื้อเข้ามาเมื่อก่อนมีน้อยมากก็ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วไม่ว่าจะเป็นปัจจัยสี่ เช่น ปลาทุ บะหมี่สำเร็จรูป เสื้อผ้า ยานานาชนิด โดยเฉพาะยาแก้ปวด สังกะสี ซีเมนต์บล็อก เป็นต้น หรือสินค้าที่ไม่ใช่ปัจจัย เช่น เตารีดไฟฟ้า โทรทัศน์ พัดลม ผ้าอนามัย บัญเคมี ยาปราบศัตรูพืช รถจักรยานยนต์ น้ำมันโซล่า น้ำมันเบนซิน เป็นต้น ความต้องการสินค้าต่างๆ เหล่านี้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วทำให้เกิดร้านค้าขึ้นในหมู่บ้านเป็นจำนวนมากเป็นศูนย์กลางรับซื้อสินค้าจากในเมืองมาขายให้คนในหมู่บ้าน (นักวิจัยไทบ้านบ้านท่าบ่อ สัมภาษณ์ 26 ธันวาคม 2550)

การปลูกพืชเศรษฐกิจและการสร้างถนนเชื่อม 2 หมู่บ้านกับเมืองนับเป็นตัวการสำคัญของการเปลี่ยนแปลงเพราะทำให้แบบแผนของการผลิตเปลี่ยนไป โดยเฉพาะจุดมุ่งหมายได้เปลี่ยนมาเป็นการผลิตเพื่อขายอย่างชัดเจน เพราะปอและมันสำปะหลังคนในหมู่บ้านไม่ได้บริโภคแต่ผลิตเพื่อส่งเมืองและต่างประเทศ แม้จะมีการปลูกปอน้อยแต่การปลูกมันสำปะหลังไม่มีท่าทีลดลง พื้นที่เพาะปลูกร้อยละ 40 เป็นพืชที่ปลูกมันสำปะหลังเกือบทั้งหมด

ปัจจัยหรือสาเหตุสำคัญของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

1. การเพิ่มของประชากร : ช่วงก่อนมีแผนพัฒนาฯ ประชากรในบริเวณลุ่มน้ำสงครามเพิ่มขึ้นเข้ามา เพราะโรคระบาด เช่น โรคไข้ดาศ อหิวาต์ ไข้ป่า ความรู้ในเรื่องการรักษาสุขภาพของประชากรก็

ไม่ค่อยดี ภายหลังจากมีแผนพัฒนามีการเพิ่มทั้งโรงพยาบาล สถานือนามัยและบุคลากรทางการแพทย์ เช่น ในปี 2511 ทั้งจังหวัดสกลนครมีแพทย์เพียง 5 คน พอถึงปี 2526 มีแพทย์เพิ่มขึ้นเป็น 27 คน จังหวัดนครพนม แพทย์เพิ่มจาก 9 คน เป็น 30 คน หนองคายเพิ่มจาก 6 คน เป็น 29 คน ในช่วงระยะเวลาเดียวกัน จำนวนสถานือนามัยชั้น 1 ในอำเภอท่าอุเทนเพิ่มจาก 1 แห่ง ในปี 2516 เป็น 10 แห่ง ในปี 2523 ผลคือทำให้อัตราการตายลดลง ทำให้ประชากรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น จังหวัดสกลนคร ในปี 2472 มีประชากร 164,713 คน พอปี 2513 เพิ่มเป็น 586,762 คน จังหวัดนครพนมเพิ่มจาก 199,915 คน เป็น 538,560 คน ในระยะเวลาเดียวกัน (สุวิทย์ วีระศาสตร์และคณะ 2530 : 118-123)

2. การก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะการสร้างถนนเชื่อมกันเป็นเครือข่ายในภาคอีสานเพื่อปราบปรามคอมมิวนิสต์และทำสงครามประชาชนกับการขยายจำนวนหมู่บ้านที่มีไฟฟ้าใช้

3. การนำพืชเศรษฐกิจเข้ามาปลูก โดยเฉพาะ ปอและมันสำปะหลัง

ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลง

1) การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากร ทำให้ต้องการพื้นที่เพาะปลูกข้าวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ส่งผลกระทบให้เกิดการบุกรุกพื้นที่ป่าเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ขณะเดียวกันก็เริ่มมีการใช้เทคโนโลยีเพื่อเพิ่มผลต่อไร่ ซึ่งมีจุดประสงค์เดียวกันคือ เพิ่มอาหารให้เพียงพอกับประชากรที่เพิ่มขึ้น แต่เนื่องจากพื้นที่ที่เหมาะสมกับการทำนามีไม่มากนัก เพราะพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามบริเวณ 2 ฟากเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมถึงมีเป็นจำนวนมาก ส่วนพื้นที่ดอนทิศเหนือและใต้ก็ไม่เหมาะสมกับทำนาเพราะเป็นพื้นที่เชิงเขาทำให้ลูกหลานของเกษตรกรต้องหันไปทำงานนอกเกษตรในเมืองและต่างประเทศ (สุวิทย์ วีระศาสตร์และคณะ 2530,195-199)

2) การก่อสร้างถนนและไฟฟ้าเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว มีผลทั้งในด้านสร้างสรรค์และทำลาย ทางด้านสร้างสรรค์ถนนทำให้พวกคอมมิวนิสต์ถูกปราบปรามและถูกบีบให้ยอมแพ้เร็วขึ้นทำให้ต้นทุนการขนส่งถูกลงมากทำให้ลูกหลานเกษตรกรกรเดินทางไปหางานทำต่างภาคได้สะดวก แต่ขณะเดียวกันมองในมุมกลับหรือด้านการทำลาย ถนนเป็นตัวนำทรัพยากรธรรมชาติอันมีค่าในชนบท ไม่ว่าจะเป็นป่าไม้ ปอ มันสำปะหลัง ข้าว เอาไปให้คนในเมืองและต่างชาติบริโภคในราคาถูก นำแรงงานคนหนุ่มคนสาวซึ่งแทนที่จะอยู่ช่วยสร้างชุมชนให้เข้มแข็งกลับถูกส่งไปเป็นแรงงานราคาถูกในภาคอุตสาหกรรมและบริการ ถนนนำพ่อค้าเข้ามาสู่ชนบทมากมายโดยเฉพาะช่วงหลังการเก็บเกี่ยวผลผลิตจะมีพ่อค้านำเสื้อผ้าแฟชั่นในเมือง เครื่องใช้ไฟฟ้านานาชนิดมาขายแบบผ่อนส่ง ถนนจึงเป็นตัวเร่งให้ชาวชนบทใช้จ่ายฟุ่มเฟือยมากขึ้นจนรายได้ภาคเกษตรกรรมไม่พอใช้ ต้องกระเสือกกระสนไปหางานทำนอกภาคเกษตรเพื่อหาเงินมาใช้หนี้ใช้จ่ายสินค้าใหม่ๆ ซึ่งมีแรงกระตุ้นผ่านการโฆษณาทางโทรทัศน์ส่งเข้ามาอย่างรวดเร็วพร้อมกับการขยาย

ไฟฟ้าในชนบท ซึ่งเป็นโครงการเงินกู้ที่ได้เงินกู้เป็นจำนวนมากจากรัฐบาลญี่ปุ่น ไฟฟ้าจึงช่วยให้ชาวชนบท สะดวกสบายมากขึ้นจากการใช้พัดลม ตู้เย็น หูแก้ว ตากผ้าจากการได้ดูโทรทัศน์ ขณะเดียวกันก็เป็นการ กระตุ้นความต้องการที่จะบริโภคสินค้าใหม่ๆ ไม่มีที่สิ้นสุด อนึ่งถนนในชนบทยังเป็นตัวเร่งให้ปลาในลุ่ม แม่น้ำสงครามลดลงอย่างรวดเร็วด้วย (สุวิทย์ ธีรศาสตร์และคณะ 2530,195-199) กล่าวคือ

ประการแรก เมื่อมีการใช้รถแทนเรือทำให้คนหาปลาเปลี่ยนการดักตาข่ายขนานไปตามความ ยาวของแม่น้ำมาเป็นการดักขวางลำน้ำ ทำให้ปลาเล็ดรอดจากตาข่ายได้ยาก เมื่อตาข่ายถึงปลาเล็กก็ถูก จับไปก่อนที่จะขยายพันธุ์และยิงปลาตัวเล็กยิงกระตุ้นให้ผู้จับปลาต้องจับปลาให้มากจึงจะพอกินและเหลือ ขาย

ประการที่สอง ถนนที่เป็นเครือข่ายทำให้พ่อค้าในเมืองสงครูปคัพมีตู้น้ำแข็งออกมาจับซื้อปลา ในที่ไกล ๆ เช่นจากตลาดอุดรมาซื้อปลาไกลถึงบ้านท่าควายซึ่งอยู่ห่างจากตลาดอุดรประมาณ 180 กม. ซึ่งระยะไกลขนาดนี้หากไม่มีถนนแล้ว ไม่มีทางที่จะนำปลาสดไปบริโภคได้

3) การนำพืชพาณิชย์หรือปอ มันสำปะหลังมาปลูก โดยใช้พื้นที่เป็นจำนวนมากได้ส่งผล กระทบต่อเกษตรกรในลุ่มน้ำสงครามอย่างน้อย 3 ประการ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์และคณะ 2530, 194-200) คือ

ประการแรก ทำให้เกิดการทำลายป่าอย่างมหาศาล เพื่อเอาพื้นที่มาปลูกพืชพาณิชย์เหล่านี้ เช่น ในปี 2509 จังหวัดสกลนคร นครพนม และหนองคาย ปลูกมันสำปะหลังเพียง 54 ไร่ 933 ไร่ และ 124 ไร่ตามลำดับ พอถึงปี 2529 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังก็เพิ่มเป็น 132,683 ไร่ 83,943 ไร่ และ 388,058 ไร่ตามลำดับ การทำลายป่าอย่างมากมาเทียบกับการทำลายแหล่งอาหารและแหล่ง สมุนไพรตามธรรมชาติของชาวลุ่มน้ำสงครามโดยตรงทำให้รายจ่ายด้านอาหารและค่ายารักษาโรคเพิ่มขึ้น

ประการที่สอง การปลูกพืชพาณิชย์ทำให้เกษตรกรไม่มีเวลาปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ปลูกฝ้ายทอ ผ้า และปลูกพืชผักสวนครัวอย่างแต่ก่อน ทำให้เกษตรกรต้องพึ่งตลาดมากขึ้น ขาดความเป็นอิสระทาง เศรษฐกิจ รายจ่ายด้านเครื่องนุ่งห่มก็เพิ่มมากขึ้น

ประการที่สาม การปลูกพืชพาณิชย์เกษตรกรต้องลงทุนมากขึ้นเพื่อเอามาซื้อรถไถเดินตาม หรือไม่ก็จ้างรถไถมาไถ ต้องจ้างแรงดายหญ้าและเก็บเกี่ยวผลผลิตเนื่องจากเกษตรกรยากจนไม่มีทุนจึง ต้องไปกู้เงินนายทุนซึ่งดอกเบี้ยแพงมากร้อยละ 5-8 ต่อเดือน แต่เวลาขายผลผลิตได้ราคาไม่แน่นอน ส่วนมากได้ราคาต่ำและส่วนมากต้องขายให้นายทุนเงินกู้เมื่อคิดต้นทุนรวมกับดอกเบี้ยแล้ว เกษตรกร

มักจะขาดทุนเป็นหนี้เป็นสิน ในที่สุดเกษตรกรบางส่วนก็ต้องขายที่ดินใช้หนี้ ลูกหลานเกษตรกรเป็นจำนวนมากต้องไปหางานทำนอกภาคเกษตรแม้ค่าแรงจะไม่สูง แต่ก็มีงานทำทั้งปี (สุวิทย์ ธีรศาสตร์และคณะ 2530, 194-200)

กล่าวโดยสรุปสภาพเศรษฐกิจของชุมชนลุ่มน้ำสงครามก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติเป็นเศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพ ชุมชนพึ่งตนเองได้สูงมากมีความสมดุลระหว่างการบริโภคกับทรัพยากรธรรมชาติ การค้าขายแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนกับภายนอกมีน้อยมากเพียงปีละ 1-2 ครั้งเพื่อหาเงินมาเสียหัวหรือรัฐูปการและศึกษาพลี โดยใช้เรือกระแซงในฤดูฝน และใช้เรือพาหนะในฤดูแล้ง แต่เมื่อเข้าสู่สมัยมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติสภาพเศรษฐกิจได้เปลี่ยนไปอย่างสิ้นเชิง ระบบเศรษฐกิจการตลาดได้เข้ามาแทนที่การปลูกพืชพาณิชย์คือ ปอ และมันสำปะหลัง ซึ่งส่งผลต่อเนื่องไปถึงการทำลายแหล่งอาหารและสมุนไพรตามธรรมชาติ ป่าซึ่งเป็นซูปเปอร์มาเก็ตของชาวบ้านในช่วงก่อนมีแผนพัฒนาฯ โดยกลายเป็นไร่ปอไร่มันสำปะหลัง การสร้างถนนขึ้นอย่างมากมายจนเป็นเครือข่ายในช่วงนี้ แม้ว่าจะทำให้การคมนาคมขนส่งสะดวกขึ้น แต่ก็มีส่วนในการทำให้สัตว์น้ำลดลงอย่างรวดเร็วด้วย การผลิตเพื่อสนองความต้องการของตลาดมิได้ทำให้ชาวลุ่มน้ำสงครามร่ำรวยขึ้นแต่คนส่วนใหญ่กลับยากจนลง ต้องทิ้งชนบทไปหางานทำในเมือง และในต่างประเทศ ความมั่นคงและความอบอุ่นของครอบครัวลดลง

การเข้ามาของรถยนต์รับผู้โดยสารที่บ้านท่าบ่อเข้ามาหลังจากมีเรือไฟแล้วประมาณ 7-8 ปีเท่านั้น ดังนั้นในช่วงประมาณ พ.ศ. 2490 เป็นต้นไป บ้านท่าบ่อจึงเริ่มเข้าสู่ยุคการใช้เครื่องยนต์นับแต่มีรถยนต์ มีเครื่องยนต์ติดท้ายเรือจับปลาและเครื่องยนต์ที่ใช้ดันเรือที่ติดเครื่องมือช้อนที่ใช้จับปลาแทนช้อนเดิมที่ใช้กับเรือแจว (สุรัชย์ ธรรมศิริศิลป์, สัมภาษณ์ 2 ตุลาคม 2550)

แม้ว่าการใช้เรือเพื่อการคมนาคมและขนส่งทางน้ำจะมีประโยชน์ในการลำเลียงสินค้าจากหมู่บ้านชาวประมงที่อยู่ริมน้ำเพียงใดแต่ความสะดวกก็คงเป็นเฉพาะหมู่บ้านริมลำน้ำเท่านั้น การขนส่งสินค้ายังต้องอาศัยเกวียนเป็นพาหนะสำคัญที่จะเชื่อมหมู่บ้านต่างๆ ที่อยู่ห่างไกลริมน้ำสงคราม ดังนั้นเมื่อมีพาหนะรับจ้างบรรทุกสินค้าและผู้โดยสารขึ้น รถยนต์จึงเข้ามามีบทบาทแทนเรือไฟเรือยนต์ เส้นทางรถยนต์ในระยะแรกแม้ไม่มีถนนหลักที่เป็นดินลูกรัง แต่ก็อาศัยเส้นทางเกวียนที่มีอยู่แล้วเป็นเส้นทางขนสินค้า ผู้โดยสาร ดังนั้นในช่วงปีพ.ศ. 2495-97 จึงเป็นยุคการใช้รถยนต์บรรทุกสินค้า ซึ่งจะทำให้พาหนะเรือไฟเรือยนต์ได้รับความนิยมลดลงตามลำดับ

กล่าวโดยสรุป พัฒนาการหมู่บ้านท่าบ่อเป็นไปอย่างรวดเร็วในช่วงเวลาประมาณ 90 ปี นับจาก พ.ศ. 2447 เป็นต้นมา ทั้งนี้โดยมีปัจจัยสำคัญคือ สภาพที่ตั้งหมู่บ้านที่เอื้ออำนวยต่อการทำการประมง ประกอบกับกลุ่มชาติพันธุ์ที่เข้ามาประกอบอาชีพจับปลาเป็นกลุ่มไทลาวเป็นส่วนใหญ่ ชนกลุ่มนี้ล้วนมีประสบการณ์การจับปลาลำน้ำแห่งอื่นๆมาแล้ว เช่น กลุ่มที่อพยพมาจากบ้านไชยบุรี ชาติพนม เป็นต้น เมื่อเข้ามาประกอบอาชีพจับปลาจึงเกิดความคล่องตัวและปรับตัวต่อสภาพการเปลี่ยนแปลงซึ่งเกิดจากปัจจัยภายนอก เช่น การค้าข้าวเปลือก การค้าปลาร้าทางเรือ ตลอดจนการใช้เครื่องมือจับปลาที่มีขนาดใหญ่และการใช้ประกอบเครื่องยนต์

การพัฒนาหมู่บ้านในด้านเศรษฐกิจมีความเด่นชัดและอาจแบ่งได้เป็นยุคๆ เช่น ยุคเศรษฐกิจเชิงแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างข้าวและปลาระหว่างหมู่บ้านต่างๆ ยุคการค้าส่งออกต่างจังหวัด เช่น หนองคาย นครพนม และเมืองสำคัญๆของประเทศลาวโดยมีสินค้าหลักคือ ข้าว ปลาร้า ทั้งนี้โดยใช้พาหนะ เรือคอค เรือกระแซง เรือไฟ และเรือยนต์ ตามลำดับ การค้าทางเรือได้ลดความจำเป็นลงเมื่อมีรถยนต์รับสินค้าข้าวเปลือกส่งโรงสีไฟตามอำเภอใหญ่หลายแห่งและรับปลาร้าไปส่งแหล่งที่ไม่มีสินค้าชนิดนี้ โดยเฉพาะการเกิดสงครามที่ประเทศไทยยึดดินแดนบางแห่งในลาวคืนฝรั่งเศส ในช่วง พ.ศ. 2482-84 ทำให้สินค้าปลาร้ามีราคาสูงขึ้น ประกอบกับมีการใช้เครื่องยนต์บางชนิดประกอบกรหาปลา จึงทำให้หมู่บ้านปากยาม เศรษฐกิจฟุ้งเฟื่องขึ้นเกิดชนชั้นธุรกิจที่เป็นชาวจีนขึ้นในหมู่บ้านเป็นผู้นำในการใช้เครื่องมือจับปลาชนิด ประกอบเครื่องยนต์คู่เคียงกับชาวไทลาวที่มีทุนรอนในการซื้อเครื่องมือเหล่านี้

การเปลี่ยนแปลงที่กล่าวมาส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการใช้ทรัพยากรมากเกินไปจนความจำเป็นของชาวบ้านท่าบ่อแล้ว การดำเนินนโยบายของรัฐมีส่วนทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างมาก โดยรัฐเข้ามาพัฒนาทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคม ด้านแรกได้แก่การชลประทาน การใช้เทคโนโลยีทางการเกษตร การคมนาคม ไฟฟ้า การรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจ และการให้สินเชื่อ แต่ปรากฏว่าผู้ที่ได้รับประโยชน์ส่วนใหญ่คือหมู่บ้านรวยและคนรวยได้รับประโยชน์มากกว่าอย่างเห็นได้ชัดในเรื่องเทคโนโลยีการเกษตร ไฟฟ้า การรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจและสินเชื่อ

3.4 สภาพทั่วไปของหมู่บ้านท่าบ่อ

หมู่บ้านท่าบ่อตั้งอยู่บนลาดเนิน ทางฝั่งขวาของแม่น้ำ ในตำบลท่าบ่อสงคราม (อำเภอศรีสงคราม นครพนม) ครอบคลุมหลายสายในหมู่บ้านทอดเชื่อมจากริมฝั่งขึ้นมายังถนนสาย 2177 อากาศอำนวย-ศรีสงคราม ที่ทอดผ่านไปท้ายหมู่บ้าน หมู่บ้านท่าบ่อตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของอำเภอ

ศรีสงครามหากเดินทางตามเส้นทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 2177 ระหว่างอำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนมกับอำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร ผ่านสะพานข้ามลำน้ำอุบลสาขาของแม่น้ำสงครามสองฝั่งถนนเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำที่มีป่าบุงป่าทามและทุ่งหญ้าขนาดใหญ่เต็มไปด้วยหนองและลำน้ำขนาดเล็ก เช่น หนองสายหนองโดนและหนองสายหนองบง บริเวณนี้ชาวบ้านทำนาปีแบบหว่านและใช้เป็นพื้นที่เลี้ยงฝูงสัตว์เป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังทำสวนไม้ยูคาลิปตัสที่เริ่มแพร่กระจายเข้ามาปลูกเป็นจำนวนมากในพื้นที่น้ำท่วมรอบๆ หมู่บ้าน เมื่อเดินทางจากอำเภอศรีสงครามมาประมาณ 6 กิโลเมตรถึงทางแยกขวามือเลี้ยวเข้าสู่หมู่บ้านท่าบ่อ ถนนภายในหมู่บ้านเป็นถนนคอนกรีตสายเล็กๆ ทางเข้าสู่หมู่บ้านมองเห็นวัดศรีสงครามอยู่ทางด้านขวามือ วัดแห่งนี้ตั้งอยู่บนที่ดอนติดกับลำน้ำสงครามที่อยู่ทางด้านทิศเหนือ เดิมเป็นพื้นที่ป่าเต็มไปด้วย “ต้นยาง” ขนาดใหญ่ทำให้ชาวบ้านตั้งชื่อวัดในตอนแรกว่า “วัดโนนยาง”

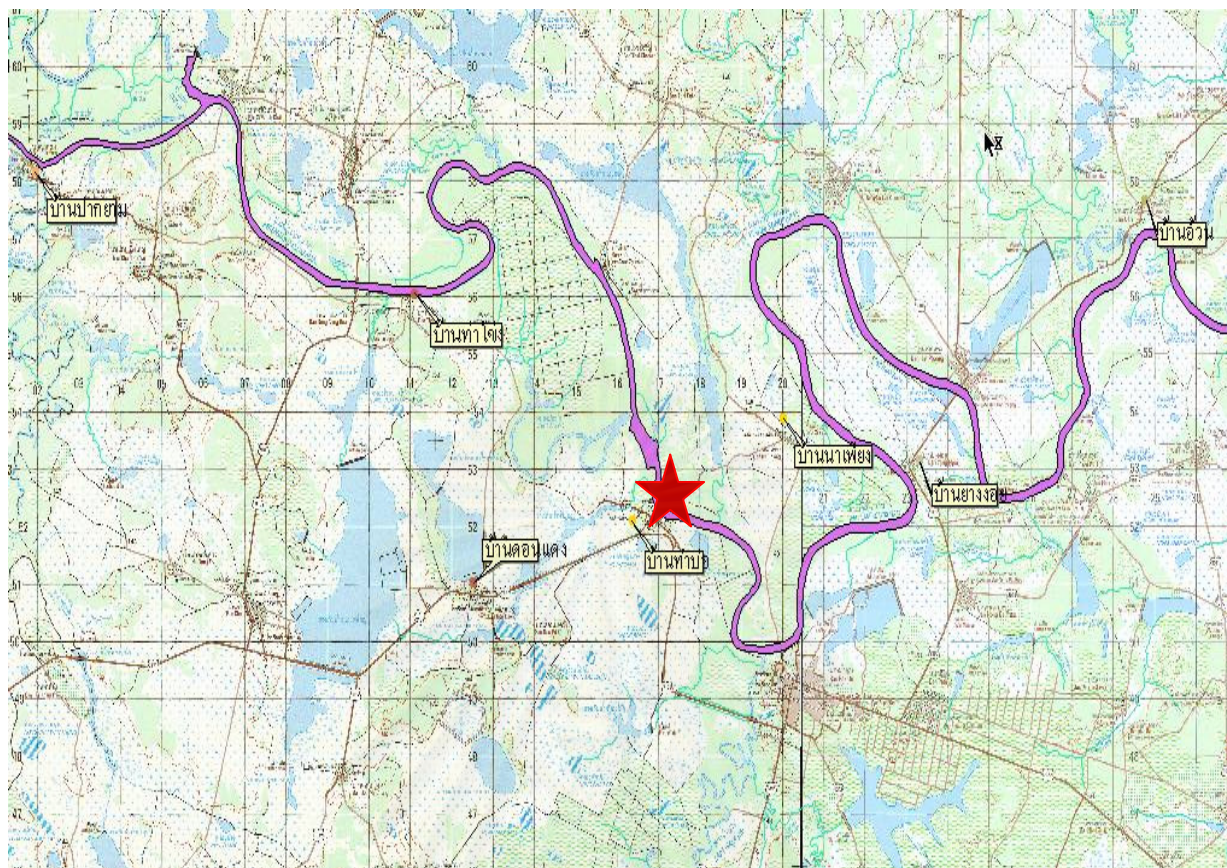
หมู่บ้านท่าบ่อเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ ถนนคอนกรีตผ่านกลางหมู่บ้านนี้ได้แบ่งเขตการปกครองหมู่บ้านออกเป็น 2 หมู่คือบ้านท่าบ่อหมู่ 4 ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของถนนและอยู่ติดกับลำน้ำสงคราม ส่วนบ้านท่าบ่อหมู่ 6 อยู่ทางทิศใต้ของถนนกลางหมู่บ้าน มีพื้นที่ติดกับถนนทางหลวงแผ่นดินและพื้นที่หนองน้ำสาธารณะทางทิศใต้ของหมู่บ้าน

3.5 สภาพทางภูมิศาสตร์

หมู่บ้านท่าบ่อตั้งอยู่บริเวณริมฝั่งตลิ่งทางด้านทิศใต้ของลำน้ำสงคราม โดยชุมชนตั้งถิ่นฐานทอดยาวไปตามลำน้ำ ลักษณะภูมิประเทศส่วนใหญ่จึงประกอบด้วยที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำ โดยมีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 4,733 ไร่ แบ่งเป็นพื้นที่ที่อยู่อาศัย 300 ไร่ พื้นที่ป่า 933 ไร่และพื้นที่ทำกิน 3,500 ไร่ อย่างไรก็ตามพื้นที่เกือบทั้งหมดถูกน้ำท่วมในช่วงฤดูฝนเป็นระยะเวลา 2-3 เดือน เนื่องจากแม่น้ำสงครามอยู่ในระดับน้ำทะเลปานกลาง 140 เมตรและสภาพที่ตั้งหมู่บ้านท่าบ่ออยู่สูงกว่าระดับของแม่น้ำสงคราม 1-2 เมตรเท่านั้น

อาณาเขตของหมู่บ้านท่าบ่อมีดังนี้

ทิศเหนือ	ติดต่อลำน้ำสงครามและหมู่บ้านนาเพียง ตำบลท่าบ่อ
ทิศใต้	ติดต่อกับบ้านนาจาน ตำบลบ้านเอื้อง
ทิศตะวันออก	ติดต่อบ้านปากอูน อำเภอศรีสงคราม
ทิศตะวันตก	ติดต่อบ้านดอนแดง ตำบลท่าบ่อ

แผนภาพที่ 5 : แผนที่ชุมชนท่าบ่อ อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม

แหล่งน้ำที่สำคัญของหมู่บ้านท่าบ่อประกอบด้วย

ก. ลำน้ำสงคราม ชาวท่าบ่อส่วนมากจับปลาในแม่น้ำสงครามที่ทอดยาวทางทิศเหนือของหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังใช้เป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อกับหมู่บ้านอื่นๆ ในลุ่มแม่น้ำสงครามได้อย่างสะดวก ปัจจุบันมีเกษตรกรในหมู่บ้านบางคนเลี้ยงปลาในกระชังเพื่อเสริมรายได้ทางเศรษฐกิจ ลำน้ำสงครามจึงเปรียบเสมือนเส้นเลือดใหญ่ที่หล่อเลี้ยงชาวบ้านท่าบ่อตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน

ข. หนองน้ำ หมู่บ้านท่าบ่อมีหนองน้ำที่สำคัญได้แก่ หนองหญ้าม้า หนองบอง หนองเหมือด หนองโดน หนองบัว หนองบักแคะ หนองพะเบอและหนองใต้ หนองน้ำเหล่านี้นอกจากบ้านได้อาศัยการจับปลาแล้วในช่วงฤดูแล้งยังเป็นทำเลการเลี้ยงสัตว์และปลูกข้าวนาปรัง รวมทั้งมีการขายหรือ “ประมูล” หนองบางแห่งให้กับนายทุนเพื่อนำเงินมาพัฒนาหมู่บ้าน

ค. ลำห้วยที่สำคัญได้แก่ ลำห้วยบ่อไหลจากหนองไชยวาน เขตหมู่บ้านดอนแดงและลำห้วยซิงไหลมาจากบ้านท่าไคร้

3.6 ประวัติและความเป็นมา

ชื่อบ้าน “ท่าบ่อ” แสดงถึงลักษณะภูมิฐานของหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ติดลำน้ำ ชาวบ้านกลุ่มแรกที่เดินทางเข้ามาตั้งถิ่นฐานในหมู่บ้านอพยพมาจากหมู่บ้านไก่อี๋ย เมืองท่าแขก แขวงคำม่วนของประเทศลาว เนื่องจากมีความขัดสนทางด้านที่ทำมาหากิน จึงพากันอพยพเข้ามาในแม่น้ำสงครามจนพบกับหมู่บ้านร้างแห่งหนึ่งซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์และเหมาะสมในการตั้งถิ่นฐาน เนื่องจากมีทำนน้ำที่สามารถเดินทางไปได้สะดวก ผู้นำในการอพยพครั้งนั้นได้แก่ ท้าวจวนสอน ตาแสงหมุและท้าวม้อย ทั้งสามคนได้พากันสำรวจพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำสงครามแล้วพบหาดทรายสองแห่งคือ “ทำนน้ำ” และ “ทำข้าง” (หาดทรายใต้) จึงพากันตั้งถิ่นฐานที่ทำนน้ำและตั้งชื่อหมู่บ้านว่า “ท่าบ่อ” เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2470

ทั้งนี้ในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง คนญวนได้เข้ามาเป็นลูกจ้างเรือกระแซง เมื่อเห็นความอุดมสมบูรณ์ของแม่น้ำสงครามจึงเข้ามาตั้งบ้านเรือนที่บ้านท่าบ่อเพิ่มเติม ต่อมาคนไทยจากอุบลราชธานี นครพนม และยโสธร และคนจีนได้เข้ามาค้าขายและเข้ามาตั้งบ้านเรือน บ้านท่าบ่อจึงขยายใหญ่ขึ้น การเป็นชุมชนที่มีขนาดใหญ่ และเป็นชุมชนที่มีการแลกเปลี่ยนและทำการค้ากับชุมชนอื่นๆมาก่อน โดยเฉพาะการค้าขายและแลกเปลี่ยนข้าว เกลือ และปลา ร้า บ้านท่าบ่อจึงกลายเป็นศูนย์กลางทางการค้าของกลุ่มน้ำสงคราม (สุรัชย์ ณรงค์ศิลป์, สัมภาษณ์ 1 ตุลาคม 2550)

ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2485 หมู่บ้านท่าบ่อถูกยกฐานะเป็นกิ่งอำเภออากาศอำนวย แล้วเปลี่ยนเป็นกิ่งอำเภอท่าบ่อศรีสงคราม แต่การถูกน้ำท่วมเป็นประจำเกือบทุกปีทางราชการจึงย้ายกิ่งอำเภอท่าบ่อสงครามไปตั้งที่บริเวณหมู่บ้านปากอูน แล้วเปลี่ยนชื่อกิ่งอำเภอใหม่เป็น “กิ่งอำเภอศรีสงคราม” ด้วยฐานะเป็นอำเภอศรีสงครามมาจนถึงปัจจุบัน

ปัจจุบันหมู่บ้านท่าบ่อ หมู่ 4 มีประชากรจำนวน 520 คน ประกอบด้วย 176 หลังคาเรือน มีนายเที่ยงธรรม เรืองวรบูรณ์เป็นผู้ใหญ่บ้านและกำนันตำบลท่าบ่อ ส่วนบ้านท่าบ่อ หมู่ 6 มีประชากรจำนวน 756 คน ประกอบด้วย 175 หลังคาเรือนมีนายศรีหา การิก เป็นผู้ใหญ่บ้าน โดยมีชาวบ้านจำนวน 6 กลุ่มชาติพันธุ์ ได้แก่ ไทย ลาว ญ้อ ใ้จิ้น และญวน อาศัยอยู่ร่วมกัน

ความเป็นมาของอำเภอศรีสงครามในด้านความอุดมสมบูรณ์และกลุ่มชนที่อาศัยตั้งบ้านเรือนยุคแรกเริ่มปรากฏเป็นกลอนของ อติศร บุพศิริ กล่าวไว้อย่างเห็นความเป็นมาอย่างลำดับเหตุการณ์ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงการตั้งอำเภอศรีสงคราม ดังนี้ (วิสันต์ บุญระมี : 48-50)

ศรีสงครามนามใหม่ใช้นามเก่า	จะขอเล่าเรื่องราวเมื่อคราวหลัง
ความเป็นไปอย่างไรมาให้ฟัง	เริ่มแรกตั้งครั้งแรกไหนอย่างไรกัน
อันความเดิมเริ่มมีมาเมื่อคราก่อน	เมืองวานรแดนดินถิ่นอีสาน
มีขอบเขตกว้างไกลจนเกินการ	จึงแบ่งงานปันเขตประเทศไป
แยกเป็นกิ่งอำเภอบ้านอากาศ	อีกทางราชช่วยเสริมเพิ่มชื่อให้

กิ่งอากาศอันวยสวยตั้งใจ
 เมืองอากาศธรรมชาติช่างอันวย
 สายน้ำยามไหลผ่านย่านท้องนา
 แต่ว่าการไปมาหาสู่นั้น
 นายอำเภอผู้ปกครองต้องวุ่นวาย
 ปีสองพันสี่ร้อยหกสิบสี่
 คือสามผงดงพะเนาจงเข้าใจ
 จากสามผงไปอยู่ดงบ้านพระเนา
 งานเริ่มสร้างหวังจะตั้งเป็นพารา
 ปีสองพันสี่ร้อยหกสิบห้า
 ชื่อพระยศสุนทรในตอนนั้น
 จึงเห็นว่าศรีเวินชัยไม่เหมาะสม
 พื้นที่แคบขยายเมืองไม่เพียงพอ
 ปีสองพันสี่ร้อยหกสิบหก
 หมายทำบ่อบ้านริมน้ำสี่ครามบน
 บ้านทำบ่อเหมาะดีศรีสง่า
 เป็นศูนย์กลางของตำบลชุมชนกัน
 ตั้งชื่อใหม่ให้งามเป็นนามกิ่ง
 ชื่อบ่อศรีสงครามงามจริง
 อยู่บ่อศรีสิบห้าปีมีแต่สุข
 ได้เสริมสร้างบ้านเมืองรุ่งเรืองมา
 แต่หน้าฝนฝนรินหลังไหลพรังพรุ
 สองฟากฝั่งน้ำสงครามงามวิไลย์
 ตามท้องทุ่งท้องนาและป่าไม้
 การสัญจรขึ้นล่องต้องนาวา
 จะปลูกบ้านแปลงเมืองให้เรียงราย
 ล่วงเวลามาถึงปีสี่แปดหนึ่ง
 ออกตรวจตราเยี่ยมประชาชนมาตามเคย
 ท่านพ่อเมืองพระพนมนครานุรักษ์
 กิ่งบ่อศรีสงครามก็น้ำท่วมกัน

ตั้งเมื่อไรไม่รู้การหลักฐานมา
 มีสาวสวยชาวไทโย้อยู่แน่นอนหา
 ผูกปลูปลาหาไม่ยากมีมากมาย
 แสนกันดารลำบากยากเหลือหลาย
 จำต้องย้ายกิ่งอากาศนิราศไป
 ต้องย้ายที่ทำการไปบ้านใหม่
 ตั้งกิ่งได้ไม่กี่เดือนก็เคลื่อนคลา
 ชื่อบ้านเก่าศรีเวินชัยกระไรหนา
 แต่ชะตาไม่ถึงคลาดจึงพลาดพลัน
 พระเทศาเมืองอุดรในตอนนั้น
 เทียวเดินดั้นตรวจการผ่านมาดู
 แม้อุดรอย่างไรไม่น่าอยู่
 กับตั้งอยู่ไกลหมู่บ้านย่านตำบล
 ได้ย้ายยกยาดรามมาอีกหน
 เป็นชุมชนแหล่งการค้านานาภัณฑ์
 อยู่ริมทำน้ำสงครามงามมหันต์
 จึงตั้งมั่นเป็นกิ่งอย่างจริงจัง
 เพื่อเป็นมิ่งมงคลแต่หนหลัง
 เป็นที่ตั้งบ้านเมืองรุ่งเรืองมา
 ไม่มีทุกข์สุขล้วนทั่วถ้วนหน้า
 ปวงประชาสามัคคีไม่มีภัย
 เป็นฤดูน้ำไหลหลังทั้งหลากไหล
 เนืองนองไหลล้นแฉ่งแหล่งธารา
 น้ำหลากไหลไปทั่วทุกทิศา
 ผูกมัดจวนานาพันธุ้นั้นมากหลาย
 ที่ขยายออกไม่ได้เลย
 ความทราบถึงพ่อเมืองรู้ไม่อยู่เฉย
 ไม่ละเลยเพื่อล่วงรู้ดูเหตุการณ
 ได้ประจักษ์เห็นแจ้งทุกสถาน
 จะเสกสรรสร้างต่อไปไม่เจริญ

จึงสั่งการท่านหัวหน้ารักษา
 หาแห่งใหม่ให้เหมาะดีเป็นที่เนิน
 เมื่อพ่อเมืองสั่งการไม่นานเช้า
 ปลัดพราหมณ์รัตนมาลี
 ที่ดงเมยเคยเห็นเป็นเด่นชัด
 เห็นพื้นที่กว้างไกลมากกว่าอนกาล
 คือแม่น้ำสงครามกับน้ำอูน
 เป็นแม่น้ำสายสำคัญบรรจบกัน
 ตรงสามเหลี่ยมทองคำลำน้ำอูน
 ดินอุดมสินสมุทรพยับประการ
 ที่ตรงนี้มีบ้านน้อยอยอริมา
 มีนามว่าบ้านปากอูนตระกูลชน

ท่านนายพราหมณ์ปลัดกึ่งนิ่งไม่ได้

มาตั้งใหม่ในดินแดนแสนเบิกบาน
 เมื่อพ่อสองพันสี่แปดห้า
 สถานที่ว่ากรงานเนืองนอง
 สร้างเป็นเมืองรุ่งเรืองประเทืองมา
 กาลเวลาผ่านไปในปีเบื้องหลัง
 อยู่มานานประมาณนับสิบปี

ปีสองพันสี่ร้อยเก้าสิบสี่

ยกฐานะจากกิ่งกำนเป็นบ้านเมือง
 ศรีสงครามนามถิ่นดินแหลมทอง
 น้ำสงครามนามน้ำไหลในแดนดิน
 ศรีสงครามนามเมืองชื่อเสียงดี
 สามัคคีมั่นคงรักพงศ์พันธุ์
 ศรีสงครามจะต้องอยู่คู่ดินฟ้า
 ไม่เหือดแห่งขึ้นน้ำดั่งน้ำใจ

อย่าได้นิ่งนอนใจให้นานเนิน
 ให้สูงกว่าก่อนอย่าอนใจ
 ท่านหัวหน้ากิ่งอำเภอทำบ่อศรี
 เสาะหาที่ทำเลใหม่ได้ทันการ
 ท่านปลัดจัดสำรวจตรวจสถาน
 มีสายธารผ่านมาจบไหลพบกัน
 นับว่าบุญสมหวังดังเสกสรร
 เหมือนสวรรค์ปั้นแต่งแบ่งประทาน
 เป็นที่พูนเพิ่มมหาศาล
 ทั้งเป็นย่านศูนย์กลางหว่างชุมชน
 เป็นบ้านปากกลางดงใหญ่ในไพรสน
 จากสกุลเผ่าคนไซ้แต่โบราณ
 จึงได้ย้ายศรีสงครามตามถิ่นฐาน
 อยู่ในย่านบ้านดงเมยที่เคยปอง
 ไม่รอช้าย้ายศาลามาทั้งผอง
 ได้เข้าครองเขตชั้นซันต์ต่อมา
 ปวงประชาสุขเกษมเปรมฤดี
 เมื่อแรกตั้งยังเรียกชื่อกิ่งบ่อศรี
 จนพื้นที่ป่าดงใหญ่กลายเป็นเมือง
 ทางกรมมีหมายตั้งชื่อให้ลือเลื่อง
 ชื่อประเทืองศรีสงครามนามธานี
 ชื่อสอดคล้องดั่งน้ำคลองของสายสินธุ์
 ทุกฐานถิ่นมีสินทรัพย์นับอนันต์
 ประชาชีมีแต่สุขเกษมสันต์
 ด้วยยึดมั่นมีศีลธรรมประจำใจ
 สายธาราศรีสงครามน้ำหลังไหล
 อยู่คู่ไทยไปชั่วฟ้ากาลนาน

3.7 โครงสร้างทางสังคมของชุมชนท่าบ่อ

3.7.1 ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน

จากประวัติการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านท่าบ่อในระยะแรก ชาวบ้านจะลงหลักปักฐานก่อสร้างบ้านเรือนเพื่ออยู่อาศัย และตั้งศาลปู่ตา หลังจากตั้งบ้านเรือนและศาลปู่ตาอันเป็นความเชื่อและพิธีกรรมที่ชาวบ้านปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาเป็นที่เรียบร้อยแล้ว จึงเข้าไปจับจองที่ทำกินในพื้นที่ป่าทาม โดยมีกระบวนการจับจองและครอบครองดังนี้ (ศรีหา การิก, สัมภาษณ์ 8 ธันวาคม 2550)

1. **การแบ่งเขตที่ดิน** โดยกลุ่มชาวบ้านจะตกลงกันด้วยวาจาเป็นการให้สิทธิ์โดยปากเปล่า ในการแบ่งเขตที่ดิน ซึ่งในการแบ่งเขตที่ดินในป่าทามนี้ จะไม่มีรั้วแสดงอาณาเขตว่าของใคร ถึงที่ใด แต่ชาวบ้านจะใช้คันทนา ต้นไม้ใหญ่ เนิน ดอน เป็นเครื่องหมายในการสังเกตอาณาเขตพื้นที่ของตน นอกจากนี้ในการแบ่งแยกกันตรงจุดใดก็ถือว่าเอาจุดนั้นเป็นการแบ่งเขตที่ดิน

2. **ผูกหญ้า** เป็นระบบอาณาเขตที่ชาวบ้านใช้วิธีการปลูกหญ้าแสดงไว้กับต้นไม้ที่เขตแดนดินของตน เป็นการแสดงสัญลักษณ์อาณาเขตของตน หลังจากมีการแบ่งเขตที่ดินเรียบร้อยแล้ว

3. **หักร้างถางป่า** เป็นการตัดต้นไม้ตามอาณาเขตที่ดินผูกหญ้าแสดงสัญลักษณ์ความเป็นเจ้าของเอาไว้ โดยจะไม่ตัดต้นไม้ใหญ่และจะมีการทิ้งป่าไม้ให้เหลือไว้ตามหัวไร่ปลายนาในพื้นที่ เพื่อเอาไว้ใช้ประโยชน์และเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจ

4. **ขุดปรับพื้นที่** เพื่อปลูกข้าวและพืชไร่เนื่องจากยังมีตอไม้อยู่มาก จึงไม่สะดวกที่จะใช้พื้นที่ปรับใหม่เพื่อการดำนา สำหรับในพื้นที่ที่เป็นที่ลุ่มในฤดูก็จะทำนาแซง ส่วนริมกุด ริมหนองก็จะทำนาหนองและปลูกพืชผักต่าง ๆ

ต่อมามีคนจากที่อื่น ๆ ได้ย้ายถิ่นฐานมาตั้งที่บ้านท่าบ่อเพิ่มมากขึ้น กระทั่งปัจจุบันพื้นที่ป่าทามของบ้านท่าบ่อได้ถูกครอบครองและทำประโยชน์จากชาวบ้านในทุกพื้นที่ โดยเป็นสิทธิของปัจเจกชน ยกเว้นพื้นที่ที่เป็นหนองและกุดต่าง ๆ ที่เป็นผืนน้ำจะเป็นที่สาธารณะ คนอื่นและชุมชนภายนอกสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้โดยไม่มีจำกัด แล้วแต่กำลังของผู้ใดจะหามาได้มากน้อยเพียงใด ห้ามเพียงแต่การใช้ประโยชน์นั้นเป็นไปเพื่อการทำลาย เช่น การซื้อตปลา เป็นต้น

สำหรับพื้นที่ที่เป็นของปัจเจกชน มีเจ้าของครอบครองและทำประโยชน์ บุคคลอื่นหรือชุมชนภายนอกก็สามารถมาใช้ประโยชน์ในพื้นที่นั้นได้ตามอัธยาศัย เช่น หาฟืน ขุดมันแซง เก็บผัก ผลไม้ของป่า เป็นต้น ยกเว้นเพียงแต่เข้ามาทำประโยชน์ถาวรในพื้นที่นั้นจะต้องขออนุญาตเจ้าของพื้นที่ก่อน เช่น ทำนา

3.7.2 การใช้ประโยชน์ในที่ดิน

สิทธิการครอบครองและการทำประโยชน์ ในอดีต ชาวบ้านทำป่อครอบครองพื้นที่ป่าทามต่อครัวเรือนมากพอสมควร แต่ในปัจจุบันอัตราเฉลี่ยการครอบครองพื้นที่ได้ลดน้อยลง เนื่องจากมีคนเพิ่มมากขึ้น แต่ที่ดินมีจำนวนเท่าเดิม โดยมีการเปลี่ยนแปลงสิทธิการครอบครองป่าทาม ตามจารีตประเพณีของชาวบ้านจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ดังนี้ (ศรีหา การิก สัมภาษณ์ 8 ธันวาคม 2550)

การสืบทอดสิทธิการตกทอดมรดก พื้นที่ทามที่ชาวบ้านโนนทรายได้มีการบุกเบิกจับจองครอบครองนั้น เป็นการได้มาตามกำลังแรงกายของสมาชิกในครัวเรือนเท่าที่จะบุกเบิกครอบครองได้ เมื่อบุตรหลานเติบโตมาก็จะมีการแบ่งที่ดินให้สำหรับเป็นที่ทำกิน โดยมอบให้ด้วยวาจา กำหนดว่า “ที่ดินส่วนนี้จะให้บุตรคนนี้ที่ดินแปลงนั้นจะให้บุตรคนนั้น” ซึ่งหากบุตรมีความขยันก็จะบุกเบิกพื้นที่ป่าทามบริเวณหัวไร่ปลายนาเขตที่ติดต่อกับที่ดินที่ตนครอบครองและยังไม่มีผู้ใดครอบครอง

เมื่อบิดามารดาถึงแก่กรรม ที่ดินและทรัพย์สินอื่นที่เคยครอบครองจะเป็นมรดกตกทอดมายังบุตรหลาน ซึ่งในการแบ่งมรดกจะเป็นหน้าที่ของญาติผู้ใหญ่และผู้อาวุโส ที่เป็นพี่เคารพของคนในบ้านจะร่วมกันพิจารณาแบ่งที่ดินและทรัพย์สินให้บุตรหลาน โดยในการแบ่งมรดกจะดำเนินการด้วยวาจา แล้วผู้ได้รับมรดกที่ดินจะเข้ามาทำประโยชน์ในพื้นที่ป่าทามนั้นได้ทันทีตามที่ตกลง

การสืบทอดสิทธิโดยการแต่งงาน ครัวเรือนจะให้ที่ดินในพื้นที่ป่าทาม ที่ดิน สวนหรือที่อยู่อาศัยแก่บุตร โดยการแบ่งให้จริงต่อเมื่อครัวเรือนได้บุตรชายบุตรสะใภ้และเมื่อได้แยกออกจากครัวเรือน บิดามารดาของสามีภรรยา สำหรับบุตรที่ไปออกเรือนอยู่หมู่บ้านอื่น ๆ หากไม่ได้รับการแบ่งที่ดินจากบิดามารดาก็ต้องยอมรับสภาพ เพราะตนได้แต่งงานเป็นบุตรชายบุตรสะใภ้ที่บ้านอื่นแล้ว

การสืบทอดสิทธิโดยการซื้อขาย การซื้อขายที่ดินป่าทามของชาวบ้านทำป่อ จะซื้อขายกันด้วยวาจาในราคาไม่แพง เป็นการซื้อขายกันภายในชุมชนหรือบุคคลที่มาอาศัยอยู่ในหมู่บ้านทำป่อมากกว่าให้คนที่ชาวบ้านไม่รู้จักคุ้นเคย โดยไม่มีระบบราชการหรือกฎหมายเข้ามาควบคุมการโอนกรรมสิทธิ์ที่ดินป่าทาม

สำหรับกรณีพิพาทเรื่องที่ดินในพื้นที่ป่าทามที่เคยเกิดที่บ้านทำป่อ จะเป็นการพิพาทกันในกลุ่มญาติพี่น้องตนเอง ที่ไม่พอใจในพื้นที่ซึ่งตนได้รับจากการแบ่งมรดก แต่เป็นกรณีพิพาทที่ไม่รุนแรง ในกลุ่มพี่น้องมีการพูดคุย เกรงใจตกลงกันภายในเครือญาติกันเองได้

กรรมสิทธิ์ในที่ดินเกิดจากการใช้ประโยชน์จากที่ดิน ที่ปลูกเรือน สวนที่ติดกับเรือน ที่นา เป็นที่ซึ่งใช้ประโยชน์เป็นประจำจึงเป็นกรรมสิทธิ์ถาวร แต่ที่ทำข้าวไร่ หากทิ้งไปจนมีต้นไม้ปกคลุมกลายเป็นป่า

คนอื่นก็สามารถเข้าไปหักล้างทำประโยชน์ในที่ดังกล่าวได้ แต่ในกรณีนี้มิได้เกิดบ่อยนักเพราะมีที่ว่างเปล่ามากมายเมื่อคนเดิมปล่อยให้ว่างไว้สักพัก ดินสมบูรณ์ขึ้นวัชพืชไม่ค่อยมีเขาก็มักจะกลับมาทำข้าวไร่และปลูกพืชไร่ในไร่ของเก่าของตนอีก หลักฐานกรรมสิทธิ์ที่ออกโดยรัฐ ในช่วง พ.ศ. 2469-2485 คือใบเหยียบย่ำนายอำเภอเป็นคนออกให้ ช่วง พ.ศ. 2491-2506 ทางอำเภอออกใบ สค.1 และในช่วง 2510 ทางอำเภอได้ออก นส.2 และตั้งแต่ พ.ศ. 2518 เป็นต้น ได้ออก นส.3 (ประพจน์ รัตนะ สัมภาษณ์ 1 ตุลาคม 2550)

การเปลี่ยนแปลงระบบกรรมสิทธิ์ในการถือครองที่ดิน ระบบกรรมสิทธิ์ที่ดินของชุมชนนั้นมีความมานแล้ว ก่อนสมัยกรุงสุโขทัย ถือว่าที่ดินเป็นของชุมชนและมีการแบ่งปันที่ดินในการทำการเกษตร จนมาถึงสมัยกรุงสุโขทัย การปกครองในรูปแบบของพ่อขุน รัฐไม่ได้ใช้อำนาจการเข้ามาแทรกแซงการใช้ประโยชน์ในที่ดินของราษฎรหากแต่ให้สิทธิเสรีภาพแก่ราษฎรในการเข้าครอบครองการทำประโยชน์ในที่ดินตามกำลังความสามารถของแต่ละบุคคลที่จะบุกเบิกทำประโยชน์และกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินทั้งหมดรวมทั้งที่ดินก็ตกทอดเป็นมรดกแก่ลูกหลาน ถึงแม้ว่าในสมัยนั้นจะไม่มีเอกสารของทางราชการเป็นลายลักษณ์อักษร ที่แสดงถึงหลักฐานความเป็นเจ้าของที่ดิน แต่ผู้ปกครองได้คุ้มครองกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินของราษฎรอย่างศักดิ์สิทธิ์ โดยไม่เข้าไปแทรกแซงหรือยึดถือไว้เป็นของผู้ปกครองแต่เพียงผู้เดียว ซึ่งเป็นการแบ่งเป็นการกระจายการถือครองที่ดินอย่างทั่วหน้า โดยไม่ผูกขาดเป็นผู้ปกครองหรือเจ้าขุนมูลนายเท่านั้น ดังที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่า “...สร้างหมากป่าหมากพลู ทั่วเมืองทุกแห่ง ป่าพรวาก็หลายในเมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้ หมากขามก็หลายในเมืองนี้ ใครสร้างได้ไว้แก่มัน...ไพร่ฟ้าหน้าใสลูกเจ้าขุนผู้ใดแลล้มตายหายกว่า เข้ายาเรือนพ่อเชื้อเสื้ออ้ามันข้างขอ ลูกเมีย เยียข้าว ไพร่ฟ้าข้าไทย ป่าหมาก ป่าพลู พ่อเชื้อมันไว้แก่ลูกมันสิ้น” (ประสิทธิ์ คุณรัตน์, 2530)

ระบบกรรมสิทธิ์ในพื้นที่ป่าทามของบ้านท่าบ่อก็เช่นกัน ชาวบ้านมีสิทธิในพื้นที่ป่าทามแห่งนี้ก่อนที่จะมีกฎหมายออกมาบังคับใช้เสียอีก เป็นสิทธิที่มีการยึดถือปฏิบัติกันมาตามวัฒนธรรมประเพณีและถ่ายโอนกรรมสิทธิ์นั้นตกทอดกันมาเป็นมรดกแก่ลูกหลาน ตั้งแต่เริ่มตั้งหมู่บ้านและการบุกเบิก จับจองครอบครองพื้นที่ป่าทามไว้สำหรับทำมาหากิน

ในพื้นที่ป่าทามแห่งนี้รัฐไม่ได้เข้าไปจัดการดูแล โดยเฉพาะในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินในพื้นที่ทาม ซึ่งชุมชนมีสิทธิครอบครองและทำประโยชน์มาแต่บรรพบุรุษ โดยสิทธินั้นมีการถ่ายโอนเป็นมรดกกันมาตามจารีตประเพณี และคนในท้องถิ่นชุมชนบ้านท่าบ่อเองก็ให้การยอมรับสิทธิ และกระบวนการเข้า

ครอบครองพื้นที่ทามนั้นมาแต่โบราณ ถือเป็นสิทธิตามธรรมชาติที่มีการยึดถือปฏิบัติกันมาตามวัฒนธรรม ประเพณี แต่ชาวบ้านไม่สามารถเข้าถึงสิทธิความเป็นเจ้าของทรัพยากรป่าทามนั้นได้ตามกฎหมาย ทั้ง ๆ ที่เป็นผู้อยู่ใกล้และมีการพึ่งพิงป่าทามในการดำรงชีวิตจนถึงปัจจุบัน

การเปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากรของชุมชน จากวิถีการดำรงชีวิตที่เปลี่ยนแปลงอย่างมาก ทั้ง การเปลี่ยนแปลงของเครื่องมือและเทคนิคในการหาปลา การเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตไปสู่ระบบเศรษฐกิจที่ ดำเนินไปภายใต้กลไกการตลาดแบบทุนนิยมประกอบกับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน และอ่างเก็บน้ำ หลายแห่ง ได้ทำลายความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับป่าทาม สายน้ำ พืชพันธุ์และระบบนิเวศท้องถิ่นทั้ง ระบบอันเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชุมชนที่เป็นหลักประกันพื้นฐานในการยังชีพ ก่อให้เกิดผลกระทบต่อการใช้ ประโยชน์ในป่าทามของชาวบ้านในทุกๆด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลกระทบต่อการเกษตรกรรม ได้แก่ การ ทำนาทาม การทำไร่ป่อ การปลูกพืชผักต่างๆ และการเก็บของป่าพืชผักผลไม้ตามธรรมชาติ เช่น หน่อไม้ มันแขง หวาย สมุนไพร การเผาถ่าน การต้มเกลือ ไม่สามารถกระทำได้ รวมทั้งผลกระทบต่อพื้นที่ที่ เป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ในป่าทามด้วย ปลาหาได้ยากขึ้น ชาวบ้านต้องเสียโอกาสจากการใช้ป่าทามเป็นแหล่ง หาอาหารและแหล่งรายได้ เนื่องจากในระยะหลังรัฐได้เข้มงวดกับการจำกัดการใช้ประโยชน์ในพื้นที่โดยการ ประกาศเขตอนุรักษ์เพิ่มมากขึ้น ทำให้ใช้ประโยชน์ได้น้อยลงหรือในบางที่ไม่สามารถใช้ประโยชน์อะไรได้ อีก

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างไม่ยั่งยืน การทำสวนยูคาลิปตัสขนาดใหญ่และการเลี้ยงฝูงวัว ในทุ่งหญ้าในป่าที่น้ำท่วมขัง ทำให้โครงสร้างของแหล่งที่อยู่อาศัยในพื้นที่ชุ่มน้ำถูกทำลาย ปัจจุบันการหัก ร้างถางป่าที่มีน้ำท่วมขังยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง เพื่อนำที่ดินมาใช้ทำการเกษตรแบบเร่งรัดที่ทำกันอย่าง กว้างขวาง การสูญเสียแหล่งที่อยู่อาศัยของพืชและสัตว์ป่าจะทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ ชุ่มน้ำมีคุณค่าลดน้อยลงเป็นลำดับ

การจับปลาอย่างไม่ถูกต้องทำให้ปริมาณปลาลดลง และความหลากหลายทางชีวภาพที่เกี่ยวข้อง กับพันธุ์ปลาเสื่อมโทรมลง การจับปลามากเกินควรและวิธีการจับปลาแบบทำลายล้าง เป็นภัยคุกคามอย่าง ใหญ่หลวงต่อปลาหลากหลายชนิดพันธุ์ในกลุ่มน้ำสงครามและกลุ่มน้ำโขง วิธีการจับปลาที่ใช้เครื่องมือ ทันสมัยมากขึ้น และการให้ "สัมปทานการจับปลา" ที่อนุญาตให้ใช้ตาข่ายรูดี่ขวางทั้งลำธารเป็นวิธีจับปลาที่ ปฏิบัติกันโดยทั่วไปและทำกันอย่างกว้างขวางขึ้น ก่อให้เกิดความขัดแย้ง ระหว่างชาวประมงรายย่อยและ รายใหญ่อยู่ในขณะนี้ ซึ่งปัญหาข้างต้นที่กล่าวมายังไม่สามารถหาข้อยุติได้

การพัฒนาสระน้ำหมู่บ้าน หลายหมู่บ้านไม่มีพื้นที่สาธารณะที่จะลงโครงการได้ จึงเลือกพื้นที่ป่าทามเป็นแหล่งขุดสระน้ำทั้งที่ไม่เหมาะสมเช่นทางห่างไกลชุมชน และเป็นการทำลายป่าไม้ อีกทั้งยังมีอันตรายใช้น้อย และมีแหล่งวัฒนธรรมในเขตนั้นอยู่แล้ว จึงเกิดการสูญเสียและไม่คุ้มค่าในการใช้ทรัพยากร

3.7.3 กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนท่าบ่อ

ในการดำรงชีวิตของชุมชนท้องถิ่น พฤติกรรมทางเศรษฐกิจมักเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างสังคมกับธรรมชาติ โดยธรรมชาติเป็นปัจจัยกำหนดที่สำคัญประการหนึ่งที่มีมนุษย์จะแสวงหาวัตถุดิบมาตอบสนองความต้องการ สภาพเศรษฐกิจของบ้านท่าบ่อจึงถูกกำหนดจากสภาพทางภูมิศาสตร์ ทรัพยากรธรรมชาติ และสภาพแวดล้อมเป็นสำคัญ ส่งผลต่อการทำมาหากินที่ชาวบ้านเลือกประกอบอาชีพชาวประมงเป็นหลัก ตามปัจจัยการผลิตและภูมิปัญญาที่มีในชุมชน จากการศึกษาถึงความสัมพันธ์ของชาวบ้านกับพื้นที่ป่าทามพบว่า ชาวบ้านมีกิจกรรมซึ่งสัมพันธ์กับพื้นที่ป่าทามในหลายด้าน เช่น การประมง การทำนา ปลูกพืชไร่ ปลูกพืชผัก เลี้ยงสัตว์ หาของป่า ต้มเกลือ เป็นแหล่งสืบสานวัฒนธรรม ดังรายละเอียดดังนี้

1. การประมง

ชาวบ้านท่าบ่อหาปลาตามแหล่งน้ำต่าง ๆ ในทาม เช่น กุด หนอง ฮอง ได้ตลอดปี โดยเครื่องมือและวิธีการหาปลานั้น จะแตกต่างกันออกไปตามสภาพของแหล่งน้ำ กล่าวคือถ้าในหนอง เครื่องมือที่ใช้คือ แห เบ็ด จัน สุ่ม มอง สำหรับในกุดซึ่งมีขนาดพื้นที่ใหญ่กว่าหนอง เครื่องมือที่ใช้คือ แห เบ็ด จัน มอง ลอบ ไซ ตุ่มปลาไหล สวิง ดาว ซ้อน โดยในช่วงเดือนมกราคม-เมษายน ชาวบ้านโนนทรายจะนิยมทำเยาะดักปลาบริเวณวังลึกในกุด บริเวณนี้ปลาจะอยู่รวมกันมาก เริ่มจากพื้นไม้ เช่น ไม้หลิว เป็น ฝายน้ำ หนามพู่ไฟ ขอนไม้จะให้ดีก็ใช้ไม้ไผ่เสียบไว้รอบ ๆ เป็นวงกลม 2 ชั้น ทิ้งไว้ประมาณ 1-2 เดือน รอให้น้ำมีอุณหภูมิสูงขึ้น (ร้อน) ปลาจะมารวมกันบริเวณนี้จำนวนมาก จากนั้นจะนำไม้เสียบเป็นหลักใช้ดักต่างล้อมทั้ง 2 ชั้น แล้วรื้อไม้ที่สุ่มออกเป็นกลุ่มประมาณ 5-10 คน วิธีการนี้สามารถหาปลาแต่ละครั้งได้ประมาณ 2 ลำเรือ

การจับปลาในกลุ่มแม่น้ำสงครามถือว่าเป็นอาชีพสำคัญเหมือนกับการทำนา จากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญพบว่า เกือบทุกครัวเรือนในหมู่บ้านมีผู้ชายเป็นกำลังหลักในการหาปลา รวมทั้ง “การใช้ชีวิตในรอบหนึ่งปีอยู่กับการหาปลามากกว่าการทำนา” แต่เมื่อสอบถามชาวบ้านเรื่องการประกอบอาชีพแล้วมักได้รับคำตอบว่ามีอาชีพ “ทำนา” หรือเป็น “เกษตรกร” โดยไม่มีใครบอกว่ามีอาชีพทำ “ประมง” ในกลุ่มแม่น้ำ

สงครามเลย และเครื่องมือหาปลาของชาวบ้านที่สำคัญได้แก่ (สุรชัย ฅรงศ์ศิลป์, สัมภาษณ์ 2 ตุลาคม 2550)

-มอง เป็นเครื่องมือหาปลาที่พบมากที่สุด เนื่องจากสามารถจับปลาได้ตลอดทั้งปี รวมทั้งการใสมองสามารถทำได้ทั้งในลำน้ำสงคราม ลำห้วย กุดและหนอง การใสมองมักเป็นการหาปลาเพียงชีพแต่ถ้าจับได้มากชาวบ้านจึงแบ่งขาย

-ลอบ ส่วนมากชาวบ้านใสลอบในลำน้ำสงครามซึ่งมีทั้งลอบตั้งและลอบนอน และใสลอบในช่วงเดือนพฤษภาคม-พฤศจิกายน

-ตุ้ม มีหลายชนิดทั้งตุ้มจับปลาและจับปลาไหล เป็นเครื่องมือที่ทำจากวัสดุธรรมชาติ เป็นหลัก ตุ้มปลากดและตุ้มปลาขาวใสในเดือนกรกฎาคม-ตุลาคม ตุ้มปลาไหลใสในช่วงเดือนกรกฎาคม-กุมภาพันธ์ เป็นต้น

-เบ็ดราว ทำกันในช่วงน้ำหลากช่วงเดือนพฤษภาคม-กันยายน นอกจากนี้ยังมีเครื่องมือจับปลาอื่นๆ หลายชนิด เช่น สุ่ม สะดู่ แห สวิง ไช ฯลฯ

ชนิดพันธุ์ปลาที่จับได้ในลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่างส่วนมากเป็นชนิดเดียวกับปลาในลุ่มแม่น้ำโขง ปลาที่สำคัญได้แก่ ปลาอีตุ ปลาแขยง ปลาหนุ ปลากด ปลาโจก ปลาปาก ปลานาง ปลาอีไท ปลาขาว ปลาหลด ปลารากกล้วย ปลาอีแดง ปลาไหล ปลาหุมาน ปลาหุม ปลาช่อน ปลานู ปลาโด ปลาดอง และปลาเซื่อม เป็นต้น ปลาต่างๆ เหล่านี้นับว่าเป็นอาหาร “โปรตีนราคาถูก” ของชาวบ้าน รวมทั้งเป็นผลผลิตที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจที่มีมูลค่ามหาศาลในลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่าง เพราะนอกจากบริโภคในครัวเรือนแล้วยังเป็นสินค้าไว้แลกเปลี่ยน หรือแปรรูปออกจำหน่ายเป็นผลิตภัณฑ์ต่างๆ เช่น ปลาแดก ปลาแห้ง ปลาย่างรมควัน ปลาต้มและน้ำปลา เป็นต้น

2. ทำนา

การทำนา เป็นอาชีพที่สำคัญ ถึงแม้ว่าการทำนาในปัจจุบันต้องลงทุนสูง เนื่องจากชาวบ้านปรับเปลี่ยนวิธีการทำนาที่เคยใช้แรงงานคนและสัตว์ในครัวเรือน มาใช้เครื่องจักรกลที่ต้องว่าจ้างรถไถนา และมีค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับค่าน้ำมัน ค่าปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง ค่าจ้างปักดำและเก็บเกี่ยวรวมทั้งอื่นๆ ตามประมาณการค่าใช้จ่ายในการทำนา แสดงไว้ในตาราง ดังนี้

ตารางที่ 3 : แสดงรายการประมาณการค่าใช้จ่ายในการทำงาน¹

ลำดับที่	รายการ	จำนวนเงิน
1	ค่าจ้างเครื่องจักร -รถไถเดินตาม -รถไถนั่งขับ -รถไถคราดโรตารี (สำหรับนาปรัง) -รถเกี่ยวข้าว -รถปั้นข้าว กระสอบละ	180-200 บาท/ไร่ 220-230 บาท/ไร่ 350-450 บาท/ไร่ 550-600 บาท/ไร่ 10 บาท
2	ค่าพันธุ์ข้าว -ข้าวเหนียว กข.6 กระสอบละ (25 กิโลกรัม) -ข้าวเจ้ามะลิ 105 กระสอบละ (25 กิโลกรัม) -ข้าวอีลาวเฒ่าแตก (สำหรับนาปรัง) หมื่นละ (12 กิโลกรัม)	300 บาท 350 บาท 100 บาท
3	ค่าแรงงาน -ค่าถอนกล้า มัดละ -ปักดำ/เก็บเกี่ยวข้าว วันละ	1-2 บาท 130-150 บาท
4	ค่าปุ๋ยเคมี	200-300/ไร่
5	ค่ายาฆ่าแมลง (ข้าวเป็นเพี้ย)	60 บาท/ไร่
6	ค่าใช้จ่ายอื่นๆ เช่น ค่าน้ำมันเครื่องสูบน้ำ ฯลฯ	-

ที่มา : สพสันต์ เพชรคำ, 2549 หน้า 21

อย่างไรก็ตามชาวบ้านส่วนใหญ่มักประสบกับการขาดทุนหรือไม่คุ้มทุนกับค่าใช้จ่ายโดยเฉพาะหากปีใดพื้นนาถูกน้ำท่วม แต่ชุมชนในลุ่มน้ำสงครามตอนล่างเกือบทุกครัวเรือนยังพากันทำนาอย่างต่อเนื่องไม่เคยหยุด เพราะข้าวเป็นอาหารหลักที่ชาวบ้านขาดไม่ได้ “ถึงแม้ว่าไปประกอบอาชีพอื่นเพื่อให้ได้เงินมา ก็ต้องเอาไปซื้อข้าวกินอยู่ดี” การทำนานอกจากเป็นการสร้างความมั่นคงทางด้านอาหารให้กับชาวบ้านแล้ว ยังเป็น “วิถีวัฒนธรรม” ที่สืบทอดมานานนับพันปี อีกทั้งเป็นการแสดงสิทธิในที่ทำกินที่ได้รับ

¹ จำนวนเงินที่แสดงเป็นค่าประมาณการ โดยเฉลี่ย เนื่องจากอาจมีปัจจัยอื่นๆ ที่อาจทำให้มีราคาสูงขึ้นหรือต่ำกว่าเดิม

สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ (วิรัช ศรีสวัสดิ์ สัมภาษณ์ 12 ธันวาคม 2550) การทำนาในทามของชาวบ้านมี 3 ลักษณะ คือ นาแขง นาหนองหรือนาปี การปลูกข้าวไร่ และการทำนาปรัง

2.1 **นาแขง** เป็นการทำนาในบริเวณหนอง บึง บวก กุด ร่องน้ำ หรือบริเวณน้ำซับแช่ขังอยู่ตลอดทั้งปี แต่น้ำไม่ลึกนัก ลักษณะพื้นที่ดังกล่าวมักจะมีขนาดเล็ก การเตรียมพื้นที่ปลูกไม่ยุ่งยาก เพราะไม่ต้องไถ ตกกกล้าประมาณเดือนมกราคม ปักดำเดือนกุมภาพันธ์ เก็บเกี่ยวประมาณเดือนเมษายน พันธุ์ข้าวที่นิยมปลูกได้แก่ ข้าวเจ้าหวิดหนี ข้าวเจ้าสะวง ข้าวเหนียวอี่เตี้ยและข้าวเจ้าอี่เตี้ย ฯลฯ พันธุ์ข้าวที่ปลูกในพื้นที่ทาม จะต้องมีลักษณะพิเศษตามสภาพพื้นที่ เพราะพื้นที่ทามเป็นพื้นที่น้ำท่วม พันธุ์ข้าวที่ปลูกจะต้องให้ผลผลิตหรือเก็บเกี่ยวก่อนน้ำท่วมนาในราวเดือนกันยายน-พฤศจิกายน ดังนั้น ข้าวนาทามจึงเป็นข้าวอายุสั้นราว 3 เดือน หรือ 90 วัน พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกส่วนใหญ่เป็นพันธุ์ข้าวเหนียว มีพันธุ์ข้าวเจ้าเล็กน้อย ซึ่งพันธุ์ข้าวในนาทามจะมีชนิดพันธุ์ที่แตกต่างกันตามสภาพพื้นที่ปลูก

2.2 **นาหนองหรือนาปี** เป็นการทำน่าน้ำใหม่ ปลูกในบริเวณหนองที่มีน้ำขังหลังจากฝนตกช่วงแรก จะเตรียมดินตกกกล้าในพื้นที่น้ำซับหรือหางกุดเดือนเมษายน แล้วย้ายไปปักดำในหนองประมาณเดือนมิถุนายน ฝนมาแล้วให้ปักดำทันที หรือหลังจากดำข้าวนาทุ่งเสร็จก็เกี่ยวข้าวนาปีต่อ เก็บเกี่ยวต้นเดือนกันยายน พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับหนอง ได้แก่ ข้าวเหนียวดอกขาว ข้าวเหนียวดอกลาว ข้าวเหนียวน้ำผึ้ง ข้าวเหนียวฝัวเมีย ข้าวเหนียวหวิดหนี ฯลฯ

เดิมการทำนาปีของชาวบ้านในลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่าง มีทั้ง “ทำนาหว่าน” และ “ทำนาปักดำ” ที่มีขนาดสัดส่วนใกล้เคียงกัน แต่ภายหลังชาวบ้านหันมานิยมทำนาหว่านมากขึ้น เนื่องจากการทำนาปักดำมีหลายขั้นตอนทำให้เสียค่าใช้จ่ายมาก เริ่มจากไถนาครั้งแรกในเดือนเมษายน-พฤษภาคมเพื่อเตรียมแปลงนา (ไถหุด) จากนั้นจึงเพาะกล้าเตรียมต้นข้าวไว้ใช้ปักดำ พันธุ์ข้าวที่ชาวบ้านนิยมส่วนใหญ่เป็นพันธุ์ข้าวเหนียว กข. 6 แต่มีบางส่วนที่ปลูกข้าวเจ้าหอมมะลิ 105 แต่ไม่มาก เมื่อต้นกล้าโตพอชาวบ้านถึงทำการไถอีกแล้วจึงไถคาตจากนั้นถึงปักดำ ปัจจุบันพบว่าชาวบ้านทำนาปักดำในบริเวณที่ดอนและมีไม่ถึงร้อยละ 30 ของการทำนาปี รวมทั้งไม่พบชาวบ้านใช้ควายไถนาอีกเลย (ศรัชัย สิงห์ฮอย, สัมภาษณ์ 6 ธันวาคม 2550)

การทำนาปีที่นิยมทำมากขึ้นคือทำนาหว่าน โดยทำในพื้นที่ลุ่มและเสี่ยงต่อการถูกน้ำท่วม บางครั้งชาวบ้านเรียกการทำนาแบบนี้ว่า “ทำนาเสี่ยง” เพราะหากปีใดเกิดน้ำท่วมแต่ระดับน้ำไม่สูงมากหรือมีน้ำท่วมมากแต่ระยะเวลาท่วมไม่นานไม่เกิน 15 วัน ชาวบ้านจึงมีโอกาสเก็บเกี่ยวข้าวจากนาเสี่ยงได้ แต่ถ้าปีใดที่ภูมิอากาศเปลี่ยนแปลงจากปกติ เช่น ฝนตกน้อยหรือมีน้ำท่วมน้อยในปีนั้นชาวบ้านอาจพากันมี

ความสุขได้เก็บเกี่ยวผลผลิตจาก “นาเสียง” กันอย่างเต็มที่ แต่หากปีใดมีน้ำท่วมมากและท่วมนานทำให้ผลผลิตข้าวจากนาปีหรือ “นาเสียง” เสียหายจนเก็บเกี่ยวไม่ได้เลย

การทำนาหว่านชาวบ้านเริ่มไถนาในช่วงต้นฤดูฝน หากฝนมาเร็วจะไถหว่านตั้งแต่เดือนเมษายน-พฤษภาคม แต่ถ้าฝนมาช้าก็ไถในเดือนมิถุนายน การทำนาหว่านในที่ลุ่มชาวบ้านมักหว่านข้าวลงแปลงนาแล้วจึงไถกลบด้วยรถไถ แต่ถ้าทำนาหว่านในที่ดอนชาวบ้านไถนาเสร็จแล้วจึงหว่านข้าว จากนั้นจึงคากลบอีกที เมื่อข้าวงอกดีแล้วเริ่มใส่ปุ๋ยและกำจัดวัชพืช ถ้าปีใดน้ำมากก็ท่วมในช่วงนี้แต่ถ้าปีใดน้ำไม่ท่วมหรือท่วมไม่นาน หลังน้ำลงข้าวตั้งกอจึงเริ่มใส่ปุ๋ยอีกครั้งแล้วรอจนข้าวออกทรงและเก็บเกี่ยว ดังนั้นการทำนาหว่านมีขั้นตอนไม่ยุ่งยากและต้นทุนต่ำเช่น การทำนาหว่านในพื้นที่ประมาณ 15 ไร่ มีค่าใช้จ่ายอยู่ประมาณ 10,000-12,000 บาท และถ้าหากเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ทั้งหมดอาจได้ข้าวประมาณ 5 เกวียนหรือประมาณ 30,000-40,000 บาท ทำให้ชาวบ้านคิดว่าคุ้มค่ากับ “การเสียง” เพราะถึงแม้ว่าทำนา 2-3 ปีแล้วได้ผลผลิตสักหนึ่งปีชาวบ้านก็พอใจแล้ว(คำพัน ทองแสง, สัมภาษณ์ 6 ธันวาคม 2550)

2.3 นาข้าวไร่ เป็นการทำนาในพื้นที่ดอน ซึ่งต้องใช้พันธุ์ข้าวไร่หรือหยอด จะเริ่มทำในช่วงฤดูแล้ง โดยการตัด ถาง เผา และเตรียมพื้นที่ในเดือนกุมภาพันธ์-มีนาคม แล้วเผาในเดือนมีนาคม เริ่มต้นหยอดข้าวในเดือนเมษายน การดูแลรักษาง่าย ไม่ต้องใส่ปุ๋ย เพียงแต่คอยดายหญ้า เก็บเกี่ยวประมาณเดือนกรกฎาคมและสิงหาคม ในพื้นที่นาข้าวไร่ทามบางครั้งชาวบ้านจะปลูกสับหว่างและหมุนเวียนกับพืชไร่ชนิดอื่น ได้แก่ ปอ พริก แตงโม แตงกวา และถั่วลิสง พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับนาข้าวไร่ทาม ต้องเป็นพันธุ์ข้าวไร่ทนแล้งได้ดี ไม่ต้องการน้ำมาก ได้แก่ ข้าวเหนียวอีโป๊ะ ข้าวเหนียวดอกตู๋ ข้าวเหนียวอีแดง ข้าวเหนียวลายบวบ ข้าวเจ้าอีก่อ ฯลฯ

2.4 นาปรัง ปัจจุบันมีระบบชลประทานและการสูบน้ำจากหนองน้ำมาใช้ในการทำนาปรัง ชาวบ้านจึงเริ่มขยายพื้นที่การทำนาปรังเมื่อประมาณ 3-4 ปีที่ผ่านมา เนื่องจากการทำปรังเป็นการทำนาในช่วงฤดูแล้งในพื้นที่ “บึงทาม” ริมแม่น้ำสงครามและริมหนองน้ำต่างๆ ที่เป็นแอ่งต่ำมีน้ำขังในช่วงแล้ง การทำนาปรังจึงไม่มีโอกาส “เสียง” ต่อการถูกน้ำท่วม

ชาวบ้านเล่าว่ารูปแบบการทำนาปรังมีลักษณะเหมือนกับการทำ “นาแซง” ในอดีตไม่ต้องมีการไถพรวนดิน เพียงแต่นำเอาต้นกล้าไปปักดำบริเวณรอบริมหนอง ลำห้วย หรือทางน้ำเล็กๆ ที่น้ำเพิ่งแห้งขุดโดยไม่ต้องใส่ปุ๋ยและไม่มีการดูแลมากนักเพียงแต่คอยกำกับดูแลเรื่องน้ำเท่านั้น แต่การทำนาแซงในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากพื้นที่แหล่งน้ำตามธรรมชาติต่างมีสิ่งก่อสร้างปิดกั้นแหล่งน้ำจนทำให้เกิด

พื้นที่น้ำท่วมขังถาวร พื้นที่ชาวบ้านเคยทำนาแซงถูกน้ำท่วมหายไป ชาวบ้านต้องบุกเบิกพื้นที่ใหม่และปรับวิธีการมาทำ “นาปรัง” (นฤทธิ หลวงเป็, สัมภาษณ์ 20 ธันวาคม 2550)

การทำนาปรังชาวบ้านใช้พันธุ์ข้าวเบาที่ใช้ระยะเวลาปลูกภายใน 3-4 เดือน พันธุ์ข้าวที่นิยมกันได้แก่ พันธุ์ข้าวอีลาวเล้าแตก, พันธุ์ข้าวเบาฮ่องไห้, พันธุ์ กข.4 และ กข. 10 โดยชาวบ้านเริ่มไถเพื่อตากดินภายหลังจากน้ำในลุ่มแม่น้ำสงครามลดระดับลงในราวประมาณเดือนพฤศจิกายน จากนั้นในเดือนธันวาคมชาวบ้านจึงหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าวแล้วจึงไถคราดกลบ คอยดูแลระบบน้ำในนาเช่น หากทำนาปรังในที่ลุ่มริมหนองน้ำและยังมีน้ำท่วมขังอยู่ต้องสูบน้ำออกไป แต่ถ้าทำนาในที่สูงกว่าริมหนองหรือน้ำสงครามต้องคอยสูบน้ำเข้านาแล้วคอยเก็บเกี่ยวข้าวในเดือนเมษายน สำหรับชาวบ้านรายได้ที่ทำนาปรังเกินกว่า 5 ไร่ มักจ้างรถเกี่ยวข้าวในอัตราไร่ละประมาณ 550 บาทแล้วนำส่งขายทันทีไม่ค่อยเก็บไว้กินในครัวเรือนเนื่องจากไม่เป็นที่นิยม ส่วนรายได้ที่ทำต่ำกว่า 5 ไร่อาจจ้างแรงงานคนในการเกี่ยวข้าว

จากการสอบถามชาวบ้าน พบว่า ชาวบ้านมีการขยายการปลูกข้าวนาปรังเพิ่มมากขึ้นทุกปีโดยเมื่อประมาณ 4 ปีที่ผ่านมามีชาวบ้านทำนาปรังแค่ 8-9 รายเท่านั้น แต่ในปี พ.ศ. 2549 มีชาวบ้านแจ้งลงทะเบียนเป็นผู้ปลูกข้าวนาปรังถึง 67 ราย ซึ่งชาวบ้านให้ความเห็นว่า “หากทางราชการช่วยเหลือเครื่องสูบน้ำหรือทำระบบชลประทานเพื่อทอดน้ำเข้านาปรังของชาวบ้านได้เพียงพอ ชาวบ้านทำบ่อทุกหลังคาเรือนอาจปรับเปลี่ยนวิถีจากการทำนาปีมาเป็นนาปรังเกือบแทบทุกราย”

ปัจจุบันพบว่าชาวบ้านในลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่างขยายพื้นที่ทำนาปรังมากขึ้นตามลำดับเนื่องจากสภาพพื้นที่ “บึงทาม” มีความอุดมสมบูรณ์จากการทับถมของแร่ธาตุที่น้ำพัดพามาจึงแทบไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายในเรื่องปุ๋ยและได้ผลผลิตมากกว่าการทำนาปีกว่าสองเท่า การลงทุนทำนาปรังเป็นการลงทุนระยะสั้น 4-5 เดือนก็ได้รับผลตอบแทนคืน ด้วยเหตุปัจจัยดังกล่าวจึงมีเสียงเรียกร้องจากชาวบ้านบางกลุ่มที่ต้องการเขื่อนหรืออ่างเก็บน้ำเพื่อใช้ในการทำนาปรังให้ครอบคลุมพื้นที่และความต้องการของชาวบ้าน นอกจากนี้ยังพบว่าการขยายพื้นที่ด้วยการไถและปรับพื้นที่ในบริเวณป่าบึงป่าทามริมฝั่งแม่น้ำสงครามและพื้นที่ริมหนองหรือแหล่งน้ำที่เป็นพื้นที่สาธารณะมากขึ้น รวมทั้งนโยบายของภาคราชการในเรื่องการแก้ไขปัญหาที่ทำกินของราษฎรด้วยการเตรียมออกเอกสารสิทธิ์แบบ สปก. 4-01 มีส่วนส่งเสริมให้ชาวบ้านพากันจับจองพื้นที่สาธารณะดังกล่าว จนอดน่าเป็นห่วงว่าในอนาคตอันใกล้นี้บริเวณป่าบึงป่าทามที่เคยเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลาและสัตว์น้ำตามธรรมชาติ เป็นแหล่งอาหารของชาวบ้านที่มีความอุดมสมบูรณ์ มี

ความหลากหลายของชนิดของพืชและสัตว์นานาพันธุ์อาจถูกปรับเปลี่ยนเป็นพื้นที่แหล่งน้ำชลประทานและพื้นที่ทำนาปรังจนหมดสิ้นไปในลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่าง

3. การหาของป่าในทาม

พันธุ์ไม้ทั้งขนาดเล็กและใหญ่เป็นทั้งแหล่งที่อยู่อาศัย แหล่งอาหาร และแหล่งยารักษาโรคของชุมชน (สพสันต์ เพชรคำ, 2549)

3.1 ฟืนและการเผาถ่าน พันธุ์ไม้ในทาม เป็นพันธุ์ไม้โตเร็วการตัดไม้เพื่อใช้สอยทำฟืนหรือเผาถ่านจึงต้องอาศัยไม้ในป่าทาม ที่มีคุณสมบัติเหมาะสมเป็นเชื้อเพลิง เช่น ไม้हुलิ่ง ต้นเสี้ยว เพราะไม้พวกนี้ยิ่งตัดยิ่งแตกกอ ชาวบ้านจะเลือกตัดต้นไม้ขนาดเท่าแขน การหาฟืนจะหาในช่วงเดือนมกราคมถึงเมษายน มาเก็บไว้ใช้ครัวเรือนชาวบ้านนิยมใช้ฟืนในการประกอบอาหารแทนการใช้ถ่านหรือแก๊ส

3.2 เป็นแหล่งยาสมุนไพร เนื่องจากในป่าทามมีพันธุ์ไม้หลากหลายชนิดที่ชาวบ้านได้ใช้เป็นยาสมุนไพรสืบทอดกันมาเป็นมรดกทางภูมิปัญญา

3.3 เก็บผักและผลไม้ตามธรรมชาติ การหาผักในทาม หาได้ทั้งผักที่อยู่ในน้ำและผักที่อยู่ในโคก ผักที่อยู่ในน้ำ ตามหนอง ตามกุด และริมหนอง ได้แก่ ผักบ่อ ผักแว่น ผักแพงหวาย ผักไชเอียน ผักบุง ผักตบ ผักกูด ผักกระโดดน้ำ ผักกระด้น ซึ่งหาได้ตลอดปี ผักที่อยู่ในโคกจำพวกผักสะเดา ผักกระโดนโคก ยอดเบ็น หูลิ่ง จะหาได้ในช่วงธันวาคมถึงเมษายน นอกจากนี้ยังมีลูกไม้ป่าให้ได้เก็บกินหรือเอาไว้ดองขายอีกด้วย เช่น ลูกหว้า มะดัน มะกอกน้ำ ลูกหวาย เป็นต้น

ทั้งนี้ของป่าที่ถือเป็นทั้งแหล่งอาหารและแหล่งรายได้ของชาวบ้าน ซึ่งสามารถเก็บหาได้ตามฤดูกาล เป็นความมั่นคงทางอาหารที่ทำให้ชาวบ้านมีอาหารสับเปลี่ยน หมุนเวียนกันอย่างหลากหลายและอุดมสมบูรณ์ เช่น

-หน่อไม้ หาได้ในช่วงหน้าฝน เดือนพฤษภาคมถึงพฤศจิกายน หน่อไม้ถือว่าเป็นอาหารหลักของชาวบ้านถ้าไม่มีข้าวกินก็กินหน่อไม้แทนข้าวได้ หน่อไม้ที่หามาได้ชาวบ้านจะเอามาทำหน่อไม้ดอง หน่อไม้ปิ้งเอาไว้กินหรือเก็บไว้แลกข้าวได้

-**เห็ด** หาได้ในช่วงหน้าฝนเดือนพฤษภาคม มีเห็ดสายน้ำ เห็ดผึ้งตับควาย เห็ดปลวก เห็ดละโงก ปีไหนถ้าฝนตกเร็วก็จะเกิดเห็ดเร็ว การหาเห็ดจะเก็บไว้กินในครัวเรือน ไม่ค่อยได้ขายเท่าใดนัก

-**มันแขง** หาได้ในช่วงเดือนมกราคมถึงมิถุนายน มันแขงเป็นอาหารยอดฮิตในป่าทาม มันแขงเป็นไม้เลื้อย ใบคล้ายใบเครือสดหมาแต่มีสีเขียวแก่ จะเลื้อยพันอยู่กับต้นไม้เล็กไม้ใหญ่ที่อยู่บริเวณนั้นหัวมีลักษณะกลมบ้าง เรียวบ้าง ขนาดเท่าหัวแม่มือ จนถึงเท่ากำปั้น มีสีน้ำตาลอ่อน เมื่อปอกเปลือกจะมีเมือกเหนียว ลื่นใส เนื้อในมีสีขาวนวลเอามาปรุงรับประทานเป็นของว่างและประกอบอาหาร ขายกันในท้องถิ่นราคา กิโลกรัมละ 15-20 บาท

-**หวาย** หวายที่ขึ้นในป่าทามเป็นหายน้ำ ชาวบ้านสามารถใช้ประโยชน์ในการสาน กระด้งลอบ ขอบไซ ปากลอบ ชาวบ้านไม่ค่อยมีการนำหวายมาใช้ประโยชน์ ส่วนมากจะมีคนจากชุมชนภายนอกมาตัดไปใช้ทำเครื่องจักรสานขาย

-**ไข่มดแดง** หาได้ในช่วงเดือนมกราคมถึงพฤษภาคม หาตามต้นไม้ในป่าทาม ทั้งไม้ใหญ่และไม้พุ่ม

-**กบ หอย** เนื่องจากในป่าทามมีแหล่งน้ำกระจายอยู่มากมาย จึงเป็นที่อาศัยของกบและหอยจำนวนมาก

-**ล่าสัตว์** จำพวกนก หนู พังพอน อีเห็น กระต่าย ซึ่งเป็นสัตว์ที่หาได้ตลอดปี ปัจจุบันยังมีนกพอเหลืออยู่บ้าง แต่สัตว์ส่วนใหญ่เหล่านี้สูญหายไปเกือบหมดแล้วเพราะไม่มีที่อยู่อาศัย

การเก็บของป่าและล่าสัตว์ ผลผลิตจากป่าปุงป่าทามที่สำคัญได้แก่ หน่อไม้ไผ่กะชะที่ชาวบ้านเก็บมากินและขายเป็นหน่อไม้สด แปรรูปเป็นหน่อไม้ส้ม (หน่อไม้ดอง) และหน่อไม้อัดπίบ ส่วนชนิดอื่นๆ ได้แก่ เห็ดและผักพื้นถิ่นนานาชนิด รวมทั้งสัตว์ป่าอื่นๆ ดังตัวอย่างที่แสดงไว้ในตารางที่ 4

ตารางที่ : 4 แสดงปฏิทินกิจกรรมการเก็บของป่าและล่าสัตว์ของชุมชนลุ่มน้ำสงคราม

ตอนล่าง

กิจกรรม	เดือน											
	มค.	กพ.	มีค.	เมย.	พค.	มิย.	กค.	สค.	กย.	ตค.	พย.	ธค.
1.เห็ด (เห็ดโคก, เห็ดละ โงก, เห็ดโคน, เห็ดผึ้ง, เห็ดถ่าน, เห็ดดิน ฯลฯ)					←	→						
2.แมลง (จิ้งหรีด, กูดจี, ตั๊กแตน, ไช้มัด ฯลฯ)	←											→
3.ผักป่า (กระโดน, ผัก บ่อ, คำเม็ก, ผักหนอก)	←							→			←	→
4.หน่อไม้	←											→
7.สัตว์ป่า -นกเจ้า, นกไก่อ้นา, นก คู้ม, นกเขา, ไก่ป่า ฯลฯ -กระท้าย, เห็น, เต่า, พังพอน, เสือแมว ฯลฯ	←											→
	←				→						←	→

ที่มา : สพลันต์ เพชรคำ, 2549 หน้า 26

4. ทำเลสำหรับเลี้ยงสัตว์

ชาวบ้านลุ่มน้ำสงครามตอนล่างใช้ป่าทามเป็นที่เลี้ยง วัว ควาย เพราะในทามมีพืชหลายชนิดที่เหมาะสมสำหรับเป็นอาหารวัว ควาย การเลี้ยงวัวควายในป่าทาม สะดวกไม่ยุ่งยาก เพราะมีทุกอย่างพร้อมทั้งแหล่งอาหารที่มีอยู่อย่างสมบูรณ์และแหล่งน้ำ การเลี้ยงในเดือนมกราคมถึงมิถุนายนจะต้องคอยดูแลตลอด เพราะเป็นช่วงที่ปลูกร้างนาแซง ส่วนช่วงเดือนกรกฎาคม-กันยายน สามารถเลี้ยงปล่อยได้ และมาคอยรับกลับเข้าบ้านช่วงเดือนตุลาคมถึงธันวาคมต้องขังคอกและหาฟางมาให้กินเพราะพื้นที่น้ำท่วม การเลี้ยงวัวนอกจากไว้ขายและใช้งานในครอบครัวแล้วยังมีผลสำคัญ คือ ได้ปุ๋ยคอกมาใส่ना หรือขายชีวัวชีควายหมายกคอกถือเป็นรายได้อีกทางหนึ่ง

ชาวบ้านจะขายวัวควายในช่วงเวลาที่จำเป็น เช่น ช่วงที่ข้าวไม่พอกิน มีงานพิธีต่าง ๆ เช่น งานแต่งงาน งานบวช ในอดีตจำนวนที่ชาวบ้านเลี้ยงเฉลี่ยประมาณครอบครัวละ 10-30 ตัว ชาวบ้านในนทรายจะเลี้ยงวัว ควายทุกหลังคาเรือน

นอกจากนี้ป่าทามยังเป็นแหล่งพักผ่อนหย่อนใจ ในช่วงหน้าร้อนชาวบ้านจะมีการล้อมเมาะที่ทำได้ มีการกินข้าวป่าร่วมกันอย่างสนุกสนาน อีกทั้งยังเป็นแหล่งสืบสานวัฒนธรรม ชาวบ้านแถบนี้มีบุญประเพณีที่สำคัญเกี่ยวข้องและใกล้ชิดกับแม่น้ำ ป่าทามจะถูกใช้เป็นสถานที่ในการจัดกิจกรรมการแข่งขันเรือของชาวบ้านในหมู่บ้านในวันออกพรรษา

สัตว์เลี้ยงที่สำคัญได้แก่วัวและควาย ปัจจุบันชาวบ้านในลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่างเลี้ยงวัวควายไว้เพื่อสะสมทุนและขายเมื่อยามจำเป็น ไม่ได้เลี้ยงวัวควายไว้เพื่อใช้แรงงานเหมือนในอดีต พื้นที่ลุ่มน้ำสงครามตอนล่างนับว่ามีความเหมาะสมในการเลี้ยงวัวควายมาก โดยเฉพาะในช่วงฤดูแล้งชาวบ้านมักได้ออนวัวควายปล่อยเลี้ยงตาม “บึงทาม” ที่เต็มไปด้วยทุ่งหญ้า เมื่อถึงช่วงฤดูฝนมีน้ำท่วมชาวบ้านจึงได้ออนสัตว์ขึ้นไปเลี้ยงในบริเวณที่ดอน

การบุกเบิกพื้นที่ป่าบึงป่าทามเพื่อขยายพื้นที่ทำนาปรังในหน้าแล้งได้ส่งผลกระทบต่อพื้นที่เลี้ยงสัตว์ของชาวบ้านลดลงเป็นอย่างมาก รวมทั้งเกิดความขัดแย้งตามมาเนื่องจากกรณีวัวควายลงกินข้าวหรือผลิตผลทางการเกษตรของผู้อื่นทำให้ชาวบ้านต้องขายวัวควายออกไปเป็นจำนวนมาก แต่ชาวบ้านยังมีวัวควายเลี้ยงกันแทบทุกหลังคาเรือนเฉลี่ยประมาณ 10-15 ตัว คนมีน้อยที่สุดประมาณ 3-4 ตัว แต่สำหรับคนที่มียามากอาจมีถึงประมาณ 50-70 ตัวทีเดียว

จ. การทำสวน

หมู่บ้านท่าบ่อมีการทำสวนที่สำคัญได้แก่ สวนมะเขือเทศ ซึ่งจะปลูกตามบริเวณริมหนองน้ำในช่วงฤดูแล้งประมาณเดือนธันวาคม-เมษายน และมีการรวมกลุ่มปลูกมะเขือเทศส่งขายให้กับ “บริษัทชั้นเทศกรุ๊ป” ที่มีโรงงานรับซื้ออยู่ใกล้หมู่บ้าน พื้นที่ใช้ปลูกมะเขือเทศมักจำกัดประมาณ 2-3 ไร่ต่อครัวเรือน เพราะหากปลูกมากกว่านี้การดูแลลำบากและมะเขือเทศสามารถเก็บขายได้ต่อเนื่องในระยะสั้น หากผลสุกพร้อมกันต้องเสียเงินจ้างแรงงานในการเก็บผลมะเขือเทศ ชาวบ้านหลายรายได้เลิกปลูกไปเนื่องจากปัญหาการถูกหักราคาจากโรงงานเพราะโรคเชื้อรา แต่ปัจจุบันเริ่มหันกลับมาปลูกเพิ่มมากขึ้นเนื่องจากโรงงานประกันราคามะเขือเทศในราคา กิโลกรัมละ 2.50 บาท

การทำสวนอื่นๆ ได้แก่ สวนยางพาราโดยเริ่มปลูกเมื่อประมาณ 2 ปีที่ผ่านมา แต่การทำสวนยางพาราต้องใช้พื้นที่มากและลงทุนสูง โดยเฉพาะต้นกล้ายางพารามีราคาสูงถึงต้นละ 17-18 บาท

นอกจากนี้ยังมีค่าปุ๋ยเคมีและการดูแลรักษาให้ดี จึงพบว่ามีชาวบ้านนาเพียง บ้านท่าบ่อและชาวบ้านดอนแดงเพียงไม่กี่รายเท่านั้นที่ทำสวนยางพารา (สุรัชย์ ณรงค์ศิลป์, สัมภาษณ์ 2 ตุลาคม 2550)

พืชเศรษฐกิจอีกอย่างที่นิยมปลูกและแพร่กระจายกันอย่างมากคือ “ไม้ยูคาลิปตัส” ซึ่งเป็นพืชโตเร็ว มีความทนทานต่อการถูกน้ำท่วม และที่สำคัญคือขายง่ายเป็นที่ต้องการของตลาด เห็นได้จากนายหน้าเดินทางมาขอประมูลซื้อไม้ยูคาลิปตัสจากชาวบ้านเป็นจำนวนมาก ด้วยสาเหตุหลายประการ ทำให้ชาวบ้านหันความสนใจกันมากขึ้น และนิยมเพาะกล้าต้นยูคาลิปตัสกันมาก โดยเฉพาะการทำกันอย่างแพร่หลายและเริ่มจริงจังเมื่อปี พ.ศ. 2548 เป็นต้นมา ซึ่งพบว่ามี การเพาะกล้าไม้ยูคาลิปตัสเกือบทุกหลังคาเรือน

การเพาะกล้าไม้ยูคาลิปตัสเริ่มจากชาวบ้านไปเก็บเมล็ดยูคาลิปตัสแล้วหว่านลงดินที่เตรียมไว้ จากนั้นรดน้ำทิ้งไว้ประมาณหนึ่งเดือนเมื่อต้นกล้าโตพอประมาณ 1-2 คืบจึงบรรจุใส่ถุงไว้รอจำหน่ายในราคาต้นละ .80-1.00 บาท หมู่บ้านท่าบ่อทำกันมากจนเกิดธุรกิจเกี่ยวกับการเพาะกล้าไม้ยูคาลิปตัสเช่น การรับจ้างในการบรรจุดินใส่ถุงคิดในอัตรา 100 ถุงต่อ 10 บาท และชาวบ้านเกือบทุกรายต้องจ้างแรงงานมาช่วยประมาณ 5-10 คน แล้วแต่หาแรงงานในหมู่บ้านได้ หรือดินที่นำมาบรรจุใส่ถุงมีการซื้อขายกันในราคาไร่ละ 100-150 บาท เป็นต้น ชาวบ้านบอกว่า “ลงทุนเพาะกล้าไม้ยูคาลิปตัสประมาณ 1,000 บาท แต่สามารถขายได้ถึง 10,000 บาท” (ทองจันทร์ จันดี, สัมภาษณ์ 26 ธันวาคม 2550)

การเพาะต้นกล้ายูคาลิปตัสสร้างรายได้ดีให้กับชาวบ้าน นอกจากจำหน่ายปลีกย่อยแล้วยังขายต้นกล้ายกเป็นแปลง (หนาน) ในราคาแปลงละ 400-500 บาทได้อีกด้วย จากการศึกษาพบว่า ชาวบ้านหมู่บ้านท่าบ่อต่างหันมาปลูกไม้ยูคาลิปตัสเกือบทุกหลังคาเรือน แต่เดิมพื้นที่ปลูกส่วนมากเป็นบริเวณหัวไร่ปลายนา แต่ปัจจุบันหันมาปลูกเป็นสวนขนาดใหญ่ บางรายใช้พื้นที่ปลูกมากกว่า 40-50 ไร่ ส่วนรายน้อยที่สุดประมาณ 3-4 ไร่ รวมทั้งมีการบุกเบิกพื้นที่น้ำท่วมในป่าบุงป่าทามเพื่อขยายพื้นที่การปลูก ดังนั้นไม้ยูคาลิปตัสเป็นไม้เศรษฐกิจที่นิยมกันมากในปัจจุบัน เนื่องจากลงทุนต่ำเกิดง่ายทนทานต่อสภาพภูมิอากาศ มีนายทุนและแหล่งรับซื้อสะดวกขายได้ราคาดี

การทำสวนของชาวบ้านยังมีการทำสวนพริก มะเขือเทศ ถั่วฝักยาวและข้าวโพด ส่วนมากปลูกใกล้หนองน้ำและลำน้ำสายเล็กๆ นอกจากนั้นมีการปลูกพืชผักสวนครัวอื่นๆ ในเขตบ้านเรือนอยู่อาศัยและปลูกไว้เพื่อใช้บริโภคภายในครัวเรือนเป็นสำคัญ

นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เป็นการประกอบอาชีพนอกภาคการเกษตรกรรม ที่สำคัญได้แก่

ก. การรับจ้างทั่วไป ได้แก่อาชีพรับจ้างก่อสร้าง มีทั้งการรับจ้างเป็นช่างไม้ช่างปูนในการก่อสร้างและเป็นกรรมกร นอกจากนี้มีการรับจ้างทั่วไปในหมู่บ้านเช่น รับจ้างคานาเกี่ยวข้าว เก็บมะเขือเทศ เก็บแตงโม ตัดไม้ ทำไร่สวนหรือรับจ้างทำแหละปลา อีกส่วนหนึ่งอพยพไปทำงานนอกหมู่บ้านเช่น รับจ้างตามโรงงาน บริษัท ห้างหุ้นส่วนจำกัด ห้างสรรพสินค้าและเป็นกรรมกรก่อสร้างในเขตกรุงเทพฯ และชานเมืองโดยเฉพาะคนหนุ่มสาววัยแรงงานที่นิยมไปรับจ้างในช่วงฤดูแล้ง

อัตราค่าจ้างแรงงานทั่วไปภายในหมู่บ้านขึ้นอยู่กับประเภทของงานแต่ละอย่างเช่น ค่ารับจ้างคานาหรือเกี่ยวข้าวที่มีในทุกหมู่บ้านมีอัตราวันละประมาณ 130-150 บาท ค่าจ้างเก็บมะเขือเทศในหมู่บ้านอยู่ในอัตราลังละ 6-10 บาท ขึ้นอยู่กับผลผลิตในช่วงต้นฤดูหรือปลายฤดู ส่วนการรับจ้างทำแหละปลาในหมู่บ้านทำบ่อคิดค่าทำแหละกิโลกรัมละ 2 บาท และค่าจ้างบรรจุถุงในการเพาะกล้ายูลิปัสที่หมู่บ้านนาเพียงคิดในอัตรา 100 ถูต่อ 10 บาท นอกจากนี้ จากการสัมภาษณ์พบว่าชาวบ้านประมาณร้อยละ 20 ครัวเรือนของทุกหมู่บ้านพากันเดินทางไปขายแรงงานในต่างประเทศแถบประเทศไต้หวัน สิงคโปร์ เกาหลี และประเทศอิสราเอล สร้างรายได้ประมาณเดือนละ 15,000 – 30,000 บาทต่อคน (สุรชัย ณรงค์ศิลป์, สัมภาษณ์ 2 ตุลาคม 2550)

ข. การค้าขาย ชาวบ้านมีการค้าขายในหมู่บ้าน 2 ลักษณะคือ อย่างแรกเป็นการเปิดธุรกิจร้านค้าขนาดเล็กในหมู่บ้าน อีกอย่างเป็นการค้าขายปลาและผลผลิตจากป่าบุงป่าทามในลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่าง ร้านค้าในหมู่บ้านส่วนมากขายสินค้าเบ็ดเตล็ดและของชำ บางแห่งขายอาหารประเภทก๋วยเตี๋ยว ส้มตำไก่ย่างและอาหารง่ายๆ ที่ชาวบ้านสะดวกซื้อไปรับประทาน จำนวนร้านค้าภายในหมู่บ้านประกอบด้วย ร้านค้าจำนวน 6 ร้าน สินค้าเบ็ดเตล็ดและของชำที่ขายดีในหมู่บ้านได้แก่ “ผงชูรสและผงซักฟอก” ส่วนสินค้าชนิดอื่นๆ นอกจากสินค้าเบ็ดเตล็ดและของชำแล้วชาวบ้านนิยมเดินทางไปซื้อหาที่ตลาดอำเภอศรีสงคราม เนื่องจากหมู่บ้านตั้งอยู่ไม่ไกลจากตัวอำเภอศรีสงครามและการคมนาคมสะดวก

สำหรับการค้าขายปลาผลิตภัณฑ์จากปลาและผลผลิตจากป่าบุงป่าทามมีความสำคัญเช่นกัน เนื่องจากชาวบ้านสามารถจับปลาได้มากและจับได้ตลอดทั้งปีในลำน้ำสงครามหรือตามห้วยหนองและแหล่งน้ำบริเวณใกล้เคียง การขายมีทั้งขายปลาสดที่มีผู้รับซื้อปลาในหมู่บ้านแล้วไปขายต่อในตลาดอำเภอศรีสงครามและที่อื่น นอกจากนี้ที่บ้านทำบ่อยังมีชื่อเสียงในการทำปลาส้มออกจำหน่ายทั่วไป หมู่บ้านทำบ่อมีโรงงานผลิตปลาส้มจำนวน 10 โรงมีการผลิตปลาส้มจำนวนมาก ทำให้ต้องสั่งซื้อปลาจากจังหวัดอ่างทองมาเป็นวัตถุดิบ ในหมู่บ้านยังมีผลิตภัณฑ์อื่นๆ จากปลาที่ผลิตออกจำหน่ายเช่น ปลาแดก ปลาแห้ง

ปลาร่มควัน น้ำปลาและปลาแดกของ ส่วนผลผลิตจากป่าบุงป่าทามที่สำคัญคือ การเก็บหน่อไม้ “ไผ่กะชะ” ออกขาย โดยเฉพาะในช่วงต้นฤดูฝนมีการเก็บหน่อไม้ออกจากป่าบุงป่าทามใส่รถบรรทุก 6 ล้อออกขายวันละหลายสิบก้น (บุญเต็ม ณรงค์ศิลป์, สัมภาษณ์ 2 ตุลาคม 2550)

สรุป สภาพทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านในลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่างของ หมู่บ้านท่าบ่อ แสดงไว้ในตารางกิจกรรมทางเศรษฐกิจในรอบหนึ่งปีตามตาราง ดังนี้

ตาราง 5 : แสดงกิจกรรมทางเศรษฐกิจในรอบหนึ่งปี หมู่บ้านท่าบ่อ

กิจกรรม	เดือน	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
	1. ทำนา - นาปี - นาปรัง												
2. ประมง													
3. เลี้ยงวัวควาย													
4. ค้าขายปลา, ปลาสด													
5. เลี้ยงปลาในกระชัง													
6. เพาะกล้ายูคาลิปต์													
7. รับจ้าง													
8. เก็บของป่าและล่าสัตว์													

ที่มา : สพลันต์ เพชรคำ, 2549 หน้า 33

จากตาราง พบว่ากิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของหมู่บ้านคือ ทำนาและการประมง โดยเฉพาะการประมงมีชาวบ้านหาปลาเกือบทุกหลังคาเรือน อาจยกเว้นเพียงแต่ข้าราชการครูที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านเพียง 7-8 รายเท่านั้น กิจกรรมทางเศรษฐกิจของบ้านท่าบ่อที่แตกต่างจากบ้านหมู่บ้านอื่น คือ

“การเลี้ยงปลาในกระชัง” เนื่องจากหมู่บ้านทำบ่ออยู่ติดแม่น้ำสงครามทำให้มีศักยภาพในการเลี้ยงปลาในกระชัง แต่มีชาวบ้านเลี้ยงเพียง 6-7 รายเท่านั้นเพราะลงทุนสูง ปลาที่เลี้ยงในอดีตได้แก่ ปลาดุก ต่อมาชาวบ้านเริ่มมาเลี้ยงปลายอน ปลานู ปลานูหมาดและปลานิลซีพี

ลักษณะเด่นทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านทำบ่ออีกอย่างคือโรงงานปลาต้มซึ่งมีทั้งหมดจำนวน 10 โรง ทำให้เกิดการจ้างแรงงานในการซำและปลา ส่วนที่คล้ายคลึงกันกับหมู่บ้านอื่น คือ การเพาะกล้าและการปลูกไม้ยูคาลิปตัส ซึ่งปัจจุบันนิยมทำกันเกือบทุกหลังคาเรือน

ดังนั้นจึงพบว่าสภาพเศรษฐกิจของหมู่บ้านทำบ่อมีการประกอบอาชีพทำนาปีและนาปรัง การประมง การเลี้ยงวัวควาย การเก็บของป่าและการรับจ้างทั่วไปที่คล้ายคลึงกัน และอยู่ในช่วงระยะเวลาใกล้เคียงกัน ปัจจุบันชาวบ้านนิยมการเพาะกล้าไม้ยูคาลิปตัสมากขึ้น ส่วนใหญ่เป็นการเพาะกล้ายูคาไว้ปลูกตามหัวไร่ปลายนาของตนเท่านั้น ลักษณะกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เด่นของหมู่บ้านทำบ่อคือ การเลี้ยงปลาในกระชังและโรงงานปลาต้ม ถึงแม้ว่ามีเพียงไม่กี่รายแต่ก่อให้เกิดการจ้างงานในหมู่บ้าน ส่วนร้านค้าในทุกหมู่บ้านส่วนมากเป็นร้านค้าขายสินค้าเบ็ดเตล็ด ของชำและอาหาร ส่วนการค้าขายปลาสดและผลิตภัณฑ์จากปลามีทุกหมู่บ้านเช่นกัน

3.8 ความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนทำบ่อ

ชุมชนที่อาศัยอยู่ริมแม่น้ำสงครามตอนล่างถือได้ว่าเป็น สังคมชาวนา (Peasant society) ซึ่งมีพื้นฐานในการดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจพอเพียงและยั่งยืนอันเนื่องมาจากการเรียนรู้และปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมธรรมชาติอย่างเหมาะสม สามารถสร้างภูมิปัญญาในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ การดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันของชุมชนในท้องถิ่นอย่างราบรื่นหลายศตวรรษ

หลักฐานที่ได้จากการศึกษา อันเป็นสิ่งที่แสดงถึงความเป็นอยู่ของชาวบ้านที่มีวิถีชีวิตพึ่งพิงลุ่มน้ำสงครามตอนล่างนั้นมี 3 สิ่งที่สำคัญ กล่าวคือ ข้าวและปลา ความสัมพันธ์ฉันท์พี่น้องที่เสมอภาค หรือความเป็น “ไทบ้าน” (คำเรียกแทนเพื่อนบ้านที่มีความสนิทสนมกัน : ขยายความโดยผู้เขียน) และประเพณีพิธีกรรมบนความเชื่อพุทธและผี ทั้งสามอย่างมีความสัมพันธ์ เชื่อมโยงกันเป็นองค์รวม ข้าวปลาอาหารเป็นหัวใจในด้านปัจจัยที่ทำให้คนมีชีวิตอยู่ ความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นสิ่งที่ทำให้คนต้องอยู่ร่วมกันในพื้นที่เดียวกันจนมีความผูกพัน ไว้วางใจ และช่วยเหลือเกื้อกูลกันทางสังคมเป็นชุมชนขึ้น ในขณะที่เดียวกันความเชื่อในเรื่องศาสนาพุทธและผีเป็นสิ่งที่ทำให้คนในชุมชนท้องถิ่นมีความมั่นคงทางจิตใจและเกิดสำนึกการอยู่

รวมกันอย่างเสมอภาคในสังคม ซึ่งเห็นได้จากการดำรงอยู่ของบรรดาประเพณีพิธีกรรมในพิธีต่างๆของรอบปี

ความสัมพันธ์ของสิ่งที่เป็นโครงสร้างทั้งสามอย่างที่กล่าวมานี้ คือสิ่งที่เรียกว่า วัฒนธรรม เป็นสิ่งที่คนในท้องถิ่นใช้ในการจัดการในการอยู่ร่วมกันในสังคมท้องถิ่น ร่วมกันสร้างขึ้นเพื่อดำรงชีวิต จนเกิดเป็นรูปแบบเฉพาะตัวขึ้น ในลุ่มน้ำสงครามนับเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งของภาคอีสาน อันเนื่องมาจากการมีลักษณะภูมิประเทศที่ประกอบด้วยที่ราบลุ่มตื้นน้ำท่วมถึง ที่มีลำน้ำและธารน้ำหลายสาย ไหลลงจากเทือกเขาภูพานหล่อเลี้ยงในฤดูแล้งและในฤดูฝนที่แม่น้ำโขงล้นฝั่งก็จะไหลบ่าเข้ามาตามลำแม่น้ำให้บรรดาพื้นที่ตื้นน้ำท่วมถึงกลายเป็นหนองบึงและทะเลสาบไปทั่ว ทำให้เกิดระบบนิเวศท้องถิ่นที่เป็นระบบความสัมพันธ์ในการดำรงอยู่ร่วมกันของคน สัตว์ พืชพันธุ์ และสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่แตกต่างไปจากถิ่นอื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ความโดดเด่นที่เห็นได้จากวิถีชีวิตความเป็นมาของชาวบ้านในท้องถิ่น อันเนื่องมาจากการปรับตัวเข้าสู่สภาพแวดล้อม ก็คือ การจับปลาเพื่อกินและขาย ปลามีส่วนเกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตในรอบปีมากกว่าอย่างอื่น แม้แต่ข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักและอาชีพหลักของคนของในสังคมชาวนาโดยทั่วไป ซึ่งสิ่งเหล่านี้ สะท้อนให้เห็นจากการมีเครื่องดักปลาจับปลามากมายหลายชนิดที่สร้างจากภูมิปัญญาของคนในท้องถิ่น และที่สำคัญก็คือ มีการผลิตปลาแดกหรือปลาร้า ขายมากกว่าแหล่งอื่นๆในประเทศก็ได้

โดยเหตุที่ปลาและการจับปลามีความสำคัญมากมายในการดำรงชีวิตของคนในชุมชน การให้เวลาในเรื่องของปลา ไม่ว่าจะเป็นการจับปลา การกินปลา การขายปลา จึงมากกว่ากิจกรรมอื่นๆ ในรอบปีทำให้เรื่องของปลาซึ่งมีพื้นฐานมาจากมิติทางเศรษฐกิจเข้าไปพัวพันกับมิติอื่นๆ ในวิถีชีวิตทั้งในทางสังคมและวัฒนธรรม ดังนั้นในที่นี้จึงเรียกชีวิตวัฒนธรรมหรือวิถีชีวิตของชาวบ้านในสังคมชาวนา ที่อยู่ในสภาพแวดล้อมที่ใกล้ชิดกับแหล่งน้ำต่างๆนี้ว่าวัฒนธรรมปลาแดก(ศรีศักร วัลลิโภดม, 2541)

ถ้าหากมองให้กว้างไกลและลุ่มลึก จากมิติของคนในภูมิภาค วัฒนธรรมปลาแดกอาจนับได้ว่าเป็นวัฒนธรรมของภาคอีสานทั้งหมดก็ได้ เพราะโดยสภาพแวดล้อมและภูมิอากาศแล้วยังเป็นเขตแห้งแล้ง (dry areas) ที่นอกจากมีฝนตกน้อยแล้ว ยังมีความแตกต่างกันระหว่างหน้าฝนและหน้าแล้งเป็นอย่างมาก หน้าฝนมีน้ำค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ แต่พอหน้าแล้งขาดแคลนน้ำและกันดารเพราะพื้นดินไม่อุ้มน้ำเพราะมีสภาพเป็นดินเค็ม อันเกิดจากการระเหยของเกลือใต้ดิน ทำให้คนอีสานต้องกระตือรือร้นในฤดูฝนปลูกข้าวและจับปลาอย่างเพียงพอเพื่อกักเก็บไว้กินในฤดูแล้ง โดยเฉพาะปลานั้นจะเก็บได้ก็ด้วยวิธีการหมักดอง

แบบปลาแดกข้าวและปลาแดกสามารถแลกเปลี่ยนกันระหว่างท้องถิ่นที่มีและไม่มีทั่วทั้งภูมิภาค แต่ว่าการกินข้าวและปลาแดก ก็ไม่ได้กลายเป็นที่จำเป็นของคนอีสาน อย่างที่คนภูมิภาคอื่นที่มอง หากแต่เต็มไปด้วยรสชาติตามท้องถิ่นและฤดูกาลในธรรมชาติ ข้าวและปลาแดก คืออาหารหลัก โดยเฉพาะปลาแดกสามารถนำไปปรุงแต่งเป็นรูปแบบและรสชาติต่างๆ ร่วมกับบรรดาพืชผัก แมลง และสัตว์อื่นๆ ตามฤดูกาลในท้องถิ่นต่างๆของรอบปี ทำให้ชาวอีสานคือนักธรรมชาติวิทยาตัวฉกาจ ที่นอกจากสามารถพักผ่อนธรรมชาติในด้านอาหารการกิน และปัจจัยสี่อื่นๆแล้วยังสามารถสร้างสรรค์ต่างๆอย่างในมิติทางด้านจิตวิญญาณที่สัมพันธ์กับธรรมชาติและฤดูกาล เพื่อดำรงชีวิตที่มีดุลยภาพทั้งด้านวัตถุและจิตใจอีกด้วย ซึ่งสิ่งเหล่านี้อาจเห็นได้จากบรรดาศิลปวัฒนธรรม ทั้งที่เป็นสถานที่ สิ่งของ ตลอดจนประเพณีพิธีกรรมและการสนุกสนานหย่อนใจในรอบปี (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2546)

ชุมชนเครือข่ายที่เกิดขึ้นจากประเพณีและพิธีกรรมอีกรูปแบบหนึ่ง คือ การเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างคน 2 คน ที่มีได้เป็นเครือข่าย อาจอยู่หมู่บ้านเดียวกันหรือต่างหมู่บ้าน ให้กลายเป็นคนบ้านเดียวกัน นับถือเป็นลูกหลาน ญาติมิตร มีการช่วยเหลือ เกื้อกูลและพึ่งพากัน คือ “การผูกเสี่ยว” ซึ่งผู้อาวุโสจะเป็นผู้ผูกเสี่ยวให้ โดยพิจารณาจากหน้าตา อุปนิสัย อายุ และบุคลิกภาพที่คล้ายคลึงกัน พิธีผูกเสี่ยวอาจมีทั้งแบบเรียบง่ายและมีขั้นตอน มีเครื่องประกอบพิธี ขึ้นอยู่กับผู้ประกอบพิธีและชุมชนจะเลือกใช้

สิทธิของ “เสี่ยว” ก็คือ ได้รับการรับรองเข้าเป็นสมาชิกของชุมชนคุ้มบ้าน เป็นเสมือนคนในครอบครัวและเครือข่าย สามารถเข้าถึงและใช้ทรัพยากรร่วมกัน ทั้งใน ชุมชน และระหว่างชุมชนกับชุมชน “เสี่ยว” ต่างก็มีหน้าที่ในการดูแลทุกข์สุข ช่วยเหลือ เกื้อกูลกันและกัน เป็นลักษณะพิเศษในการจัดความสัมพันธ์ด้านสังคมและเศรษฐกิจ ยึดโยงเกาะเกี่ยวชุมชนระดับเครือข่ายและตระกูล ในชุมชนอีสานมาจนถึงปัจจุบัน

3.9 ความสัมพันธ์ทางสังคมบนเส้นทางสายปลาแดก

ความเป็นมาบนเส้นทางสายปลาแดก

จากการศึกษาวัฒนธรรมปลาแดก ของ ศรีศักร วัลลิโภดม และคณะ (2541)ทำให้เห็นว่าในระยะแรกวิถีชีวิตชาวอีสานมีส่วนสัมพันธ์กับวิถีเศรษฐกิจของหมู่บ้านในลักษณะการผลิตหรือทำใช้เอง ผลิตเพื่อใช้บริโภคภายในครอบครัวและเครือข่าย ปลาข้าว หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ปลาแดก” กล่าวกันว่าอาจเป็นเพราะการหมักปลาทั้งขนาดเล็ก-ใหญ่ที่จะทำปลาแดก ซึ่งนำมาตำในครกหรือใช้มือขยำให้เข้ากับเกลือแล้ว หมักน้ำเกลือไว้ระยะหนึ่งแล้วจึงนำข้าวหรือข้าวคั่วผสมลงไปคลุกให้เข้ากันแล้วจับยัดลงในไหหรือ

ภาชนะซึ่งชาวบ้านเรียกการยัดนี้ว่า “แตก” ไม่ใช่หมายถึงการกินหรือคำหยาบแต่อย่างใด (สุวัฒน์ ไพไหล, 2541) โดยใครมีปลาแตกนำไปแลกปลาแตกดวงเพื่อนำมาทำน้ำแจ่วจ๊ะกับมะม่วงดิบ มะขามดิบหรือตำเมียง หรือนำปลาแตกดวงไปแลกกับปลาแตกนัวมาปรุงรส ลาบ ก้อย ซอยแซ่ ฯลฯ ปลาแตกที่มีบทบาทต่อวิถีชีวิตด้านเศรษฐกิจของหมู่บ้านทำบ่อมาโดยตลอด อาทิเช่น การผลิตเพื่อการบริโภคเพื่อยังชีพ เพื่อการแลกเปลี่ยน เพื่อการค้าขาย รวมทั้งคุณภาพชีวิตของประชากรในการบริโภคปลาแตกในระยะแรกที่มีการผลิตปลาแตกด้วย เหตุผลที่ต้องการเก็บถนอมอาหารไว้กินนานๆและบริโภคภายในครอบครัวและเครือญาติ ต่อมาเมื่อมีการผลิตปลาแตกจำนวนมากขึ้นเนื่องจากการจับปลาได้มากหรือผลิตเพื่อแบ่งปันให้แก่ญาติที่อยู่ห่างไกลนำไปบริโภคเพราะขาดแคลนปลาแตก จึงเกิดกระบวนการแลกเปลี่ยนกันขึ้น สืบเนื่องมาจากวัฒนธรรมของคนอีสานทั่วไปเมื่อไปเยี่ยมเยียนคนอื่นต้องมีของฝากติดไม้ติดมือ ดังนั้นเมื่อญาติหรือเสี่ยวจากหมู่บ้านอื่นจะมาเยี่ยมจะนำเอาของพื้นบ้านนั้นๆมาฝากเมื่อถึงเวลาจะเดินทางกลับญาติหรือเสี่ยวที่บ้านทำบ่อก็จะหาปลาแตกให้เป็นของฝากของติดไม้ติดมือเช่นกัน จึงเกิดการแลกเปลี่ยนเรื่อยมา จนถึงยุคการเปลี่ยนแปลง ระบบเศรษฐกิจของประเทศไทยที่แผ่ขยายมาถึงท้องถิ่นต่างๆจึงเกิดการผลิตเพื่อการค้าขายขึ้น ในช่วงสี่ห้าทศวรรษที่ผ่านมาได้มีนายฮ้อยปลาแตกจากบ้านท่าแฮ่(ท่าแร่) ตำบลท่าแร่ อำเภอเมืองจังหวัดสกลนคร ซึ่งนำปลาแตกจากหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำสงคราม ลุ่มน้ำยาม ลุ่มน้ำอูน บรรทุกเกวียนมาขายเป็นกองคาราวาน 10-15 เล่ม ไปยังหมู่บ้านต่างๆในเขตจังหวัดสกลนครและจังหวัดใกล้เคียง เมื่อเดินทางผ่านมายังหมู่บ้านโพนบกก็จะขายปลาแตกปลาหนังหรือปลาแตกปลาผืนซึ่งชาวบ้านโพนบก กล่าวว่า เป็นปลาแตกที่มีรสดี อร่อย ในขณะที่เดียวกันนายฮ้อยก็จะซื้อปลาแตกจากชาวบ้านท่าบ่อเดินทางไปขายยังหมู่บ้านอื่นๆต่อไป ในระยะต่อมาไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่านายฮ้อยยุคการค้าขายปลาแตกลงเมื่อไร การผลิตปลาแตกเพื่อการค้าขายในหมู่บ้านทำบ่อได้เปลี่ยนแปลงการค้าขายปลาแตกมาค้าขายภายในกลุ่มหมู่บ้านด้วยตนเอง และไม่ใช่เป็นลักษณะการค้าขายเป็นอาชีพการผลิตปลาแตกส่วนใหญ่เป็นการผลิตเพื่อการบริโภคภายในครอบครัวยังคงมีต่อไป

จะเห็นได้ว่าอาหารทุกประเภทของชาวบ้านจะมีเครื่องปรุงรสที่จะขาดเสียมิได้คือ ปลาแตก อาหารพื้นบ้านแต่ละอย่างในชีวิตประจำวันของชาวบ้านล้วนเป็นองค์รวมที่ผู้ปรุงได้ถ่ายทอดจากประสบการณ์ของบรรพชนต่อเนื่องกันมาหลายชั่วคน การนำสิ่งหนึ่งมาปรุงแต่งผสมผสานกับสิ่งหนึ่งจึงเป็นสิ่งที่ทำกันอย่าง ยืนต่อง(กลิ่นกรองความคิด) การมีอาหารที่มีส่วนประกอบเหมือนกัน วิธีการปรุงเหมือนกัน จึงมิได้

เกิดจากความคลั่งจองหรือความบังเอิญ แต่เป็นเพราะชาวบ้านมีทักษะ ความรู้ว่าอาหารนั้นมีผลอย่างไร ต่อสุขภาพกาย สุขภาพจิต นั่นคือเกิดจากการใช้ภูมิปัญญาในการดำรงชีพโดยแท้ (สุวัฒน์ ไพบูลย์, 2541)

ปลาแดกเป็นรากเหง้าของวัฒนธรรมการกินของชาวบ้านทั่วไปในภาคอีสานเมื่อชาวบ้านจับปลาได้ จำนวนมากจะทำอาหารแห้ง หมักดอง ทำปลาส้มหรือส้มปลาไว้บริโภคในระยะสั้น ส่วนหนึ่งจะถนอมรักษาไว้บริโภคในระยะเวลายาวนาน คือ ปลาแดก เป็นทั้งอาหารและเครื่องปรุงรสอาหารทุกชนิด จัดเป็นระบบ เศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองที่มีข้าวกับปลากแดกในปริมาณเพียงพอ ชาวบ้านสามารถมีอาหารการกินได้ ตลอดปี

ปลาแดกกับสังคมชาวบ้าน

ปลาแดกสร้างความมั่นคงในชีวิต ชาวบ้านผลิตเพื่อใช้ในครอบครัว การมีข้าวเหนียวกับปลาแดก ในปริมาณที่เพียงพอ ย่อมประกันได้ว่าเขาจะมีชีวิตอยู่รอดได้ตลอดปีโดยไม่อดตาย ข้าวเหนียวกับปลาแดก จึงเป็นสิ่งที่แสดงความมั่นคงในชีวิต การผลิตปลาแดกเพื่อกินในครอบครัว วัตถุประสงค์ในการผลิตปลาแดกต้อง หลีกเลี่ยงแหล่งธรรมชาติ การไปหาวัตถุดิบอาจไปมากกว่าหนึ่งคน จึงเกิดสัมพันธภาพระหว่างบุคคลขึ้น เมื่อได้วัตถุดิบจำนวนมากจะแบ่งปันให้ญาติพี่น้องหรือเพื่อนบ้านรวมทั้งการขอปลาแดกระหว่างบ้านใกล้ เรือนเคียง ชาวบ้านจะถือว่าเป็นเรื่องปกติธรรมดา

กระบวนการผลิตปลาแดก ได้รับการสืบทอดมาจากบรรพบุรุษโดยฝ่ายหญิง เมื่อหญิงสาวมีวัย สมควรออกเรือนจะมีการเรียนวิธีการทำปลาแดกจากญาติผู้ใหญ่ ครั้งแรกอาจประสบปัญหาปลาแดกเน่า ไม่สามารถจะนำไปกินได้ ทำให้ไม่กล้าที่จะทำปลาแดกต่อไป เพราะเสียดายวัตถุดิบที่เสียไป จนกระทั่งเมื่อ แต่งงานออกเรือน แม่บ้านจะทำการหมักปลาแดกเมื่อมีความจำเป็นจะหมักปลาแดกอีกครั้ง โดยใส่เกลือ ให้มากและต้องเรียนรู้ประสบการณ์จากการสังเกตจึงเกิดความชำนาญ การสืบทอดวิธีการทำปลาแดกทำ ให้เกิดความสัมพันธ์ในสายเครือญาติ มีความรับผิดชอบต่อครอบครัว มีความเชื่อมั่นในตนเองและพร้อมที่จะ แก้ปัญหาต่างๆในชีวิตเพื่อความอยู่รอดของชีวิตในสังคมต่อไป

เมื่อมีการอพยพมาตั้งถิ่นฐานในระยะแรกมีสมาชิกในสังคมน้อย ต่อมาได้มีผู้อพยพเข้ามาสมทบ มี การแต่งงานและขยายมากขึ้นจนกลายเป็นสังคมขยาย ย่อมมีการปฏิบัติหรือกระทำต่อกัน ทางสังคม (Social interaction) แม้จะมีเพียงไม่กี่ตระกูล แต่มีการแต่งงานและเกิดการกลืนกลายเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ ทำให้ สังคมในหมู่บ้าน มีความรู้สึกนึกคิด ทัศนคติไม่เหมือนกัน บางคนทำอะไรตามความพอใจของตน หรือ ความเคยชินของตน ทำให้เกิดปัญหาความวุ่นวายขึ้นมาได้ ดังนั้น สังคมในหมู่บ้านจึงได้กำหนดแนวทางไว้

ให้กับสมาชิกในสังคมได้ปฏิบัติเป็นแนวทางเดียวกัน ในขณะที่เดียวกันกฎหมายของรัฐเป็นหลักในการปฏิบัติตนรวมกันอยู่ด้วยย่อมเกิดความเป็นระเบียบ และอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข วัฒนธรรมปลาแดกเป็นส่วนหนึ่งที่มีบทบาทต่อการจัดระเบียบของสังคมให้มีรูปแบบของพฤติกรรมและกระบวนการสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัวและกลุ่มสังคมหลายอย่างดังนี้ (สุวัฒน์ ไพไหล, 2541)

บรรทัดฐานทางสังคม ปลาแดกเป็นอาหารที่สมาชิกทุกคนในครอบครัวบริโภคสืบเนื่องกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ จนกลายเป็นคตินิยมที่สังคมกำหนดไว้เป็นแนวทางให้บุคคลซึ่งเป็นสมาชิกของสังคมได้มีพฤติกรรมการบริโภค การปฏิบัติ เป็นไปในทิศทางเดียวกัน จนกลายเป็นบรรทัดฐานของสังคมจำแนกได้ดังนี้

วิถีชาวบ้าน การบริโภคปลาแดกเป็นสิ่งที่สมาชิกในครอบครัวของสังคมหมู่บ้าน ปฏิบัติกันมาจนกลายเป็นความเคยชินหรือทำจนติดเป็นนิสัย ไม่ได้เกิดจากการถูกบังคับด้วยระเบียบข้อบังคับต่างๆ ไม่มีกฎหมายบังคับว่าถ้าใครไม่กินปลาแดกแล้วมีความผิด และหรือทุกคนต้องกินปลาแดก วิถีชาวบ้านจึงเป็นสิ่งที่ปฏิบัติกันโดยอัตโนมัติ ไม่มีการคิดหรือเตรียมการล่วงหน้ามาก่อน การบริโภคปลาแดกไม่จำกัดว่าใครควรบริโภคหรือไม่ การบริโภคปลาแดกนอกจากใช้บริโภคภายในครอบครัวแล้ว ยังใช้สำหรับเป็นของฝากและปรุงอาหารเลี้ยงต้อนรับผู้มาเยี่ยม วิถีชาวบ้านเกี่ยวกับการบริโภคปลาแดกของหมู่บ้านจึงเกิดขึ้นเองโดยไม่มีการวางแผนไว้ล่วงหน้า แต่เกิดจากการที่สมาชิกในครอบครัวสังคมในหมู่บ้านได้ปฏิบัติกันมาโดยตลอดจนกลายเป็นวัฒนธรรมปลาแดกไปในที่สุด โดยปรกติแล้วปลาแดกมักจะดำรงอยู่คู่กับสังคมได้นานจึงจะมีการเปลี่ยนแปลงในบางอย่างเกี่ยวกับการผลิต การบริโภค การค้าขาย ซึ่งขึ้นอยู่กับสถานการณ์ในแต่ละยุคสมัย

สถานภาพและบทบาท ถือเป็นการจัดระเบียบทางสังคมอย่างหนึ่งโดยเฉพาะในสังคมที่มีคนจำนวนมาก สถานภาพถือเป็นเรื่องจำเป็นอย่างยิ่งเพราะการติดต่อสัมพันธ์กันทางสังคมไม่อาจจะอาศัยความรู้จักมักคุ้นกันเป็นการส่วนตัวเพียงอย่างเดียวได้ จำเป็นต้องอาศัยความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการเข้าช่วย กล่าวคือ ในชุมชนการติดต่อสัมพันธ์กับผู้คนในสังคมหมู่บ้านอื่นๆโดยผ่านวัฒนธรรมปลาแดกเท่าที่เคยมีมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เช่นเมื่อมีญาติหรือคนรู้จักกัน(เสียว)จากหมู่บ้านอื่นมาเยี่ยมจะมีของฝาก (ของพื้นบ้าน) มาต้อนรับและนำไปฝากให้ญาติๆหรือบ้านใกล้เคียงหรือเคียง ซึ่งบางครั้งไม่เคยรู้จักกันมาก่อน เจ้าของบ้านก็จะพาเสียวหรือญาตินำของไปฝากเพื่อแลกเปลี่ยนกับปลาแดก นอกจากนี้ยังก่อให้เกิดการรู้จักมักคุ้น ความรักความผูกพันได้ บางรายเกิดความเคารพนับถือกันฉันท์ญาติมิตรหรือเป็น

ญาติสนิท ในกรณีของบทบาทปลาแดกเข้าไปมีส่วนในการกำหนดบทบาทของคนในสังคมหมู่บ้านโพนบกได้ โดยการแสดงบทบาทของบุคคลในสังคมเมื่อมีการอยู่ร่วมกันจำเป็นต้องมีความสัมพันธ์กันตามบทบาทตามสถานภาพที่จะปฏิบัติต่อกัน เช่น ในการผลิตปลาแดกที่มีขั้นตอนการผลิตเริ่มจากการเตรียมอุปกรณ์ในการจับปลาที่เป็นหน้าที่ของผู้ชายที่จะต้องทำหรือซ่อมแซมเครื่องมือจับปลาและหาจับปลามาให้ ส่วนผู้หญิงจะทำหน้าที่คว่ปลา (ซ้าแหละปลา) และทำปลาแดก รวมทั้งการเก็บรักษาปลาแดก สำหรับการปรุงอาหารส่วนใหญ่มักจะเป็นหน้าที่ของผู้หญิงที่จะต้องนำปลาแดกมาใช้ในการปรุง ส่วนผู้ชายหลายๆจะทำหน้าที่ปรุงอาหารและจะปรุงในส่วนที่เป็นอาหารประเภท ลาบ ก้อย ซอยแซ่ เป็นต้น

การควบคุมทางสังคม เป็นการควบคุมความเป็นระเบียบเรียบร้อยซึ่งต้องยอมรับความจริงอยู่อย่างหนึ่งว่า ในสังคมที่มีคนหมู่มากแต่ละคนจะมีสถานภาพและบทบาทต่างกันไป บางคนรวย บางคนจน บางคนมีการศึกษาดี บางคนไร้การศึกษา ฯลฯ จึงต้องมีการสอดส่องดูแล ควบคุมให้ผู้คนถือปฏิบัติตามบรรทัดฐานของสังคม ปลาแดกเป็นส่วนหนึ่งที่คอยควบคุมความเป็นระเบียบเรียบร้อยของสังคมบ้านโพนบก เพราะสังคมบ้านโพนบกไม่ว่าคนรวย คนจน คนมีการศึกษาดี-ไร้การศึกษา ทุกคนในหมู่บ้านต่างบริโภคปลาแดกในวิถีชีวิตตลอดมา จึงดูเหมือนไม่มีความแตกต่างกัน

นอกจากปลาแดกจะเป็นอาหารตลอดชีวิตดังที่กล่าวแล้วแต่ยังพบว่าในวิถีชีวิตของชาวบ้านนั้น ปลาแดกยังมีความพิเศษอีกประการหนึ่งคือการเป็น “อาหารว่าง” อีกด้วย ในวิถีชีวิตที่เรียบง่ายอยู่อย่างกินง่าย ผูกพันธรรมชาติอันเป็นลักษณะของหมู่บ้านที่เป็นชุมชนชาวนา ขณะที่ชาวบ้านลงมือทำงานหรือทำมาหากินอาจจะต้องการหยุดพักชั่วคราวเพื่อกินของว่าง นั่นก็คือ “การกินส้ม” กล่าวคือจะนำผลไม้รสเปรี้ยวซึ่งส่วนมากจะนำมะขามหรือมะม่วงมาจิ้มปลาแดกกินเป็นการพักผ่อนคลายความเหน็ดเหนื่อยก่อนที่จะลงมือทำงานต่อเรียกเทียบเคียงวัฒนธรรมตะวันตกว่า กินเบรคหรือรับประทานเบรคได้ ซ้ำยังสามารถนำมาเป็นอาหารในยามว่างได้อีกด้วย ที่สำคัญของการพักผ่อนโดยการกินส้มกับปลาแดก(อาจมีพริกด้วย) อยู่ที่บทบาทที่แฝงอยู่ กล่าวคือในกลุ่มของชาวบ้านผู้ร่วมวงอยู่ไม่ว่าจะเป็นการทำงานร่วมกันจากการจ้างหรือลงแขกหรือการนัดเพื่อนบ้านในละแวกคุ่มเดียวกันมาร่วมวงกันกินจะได้มีโอกาสพูดคุยสารทุกข์สุกดิบซึ่งกันและกัน เป็นโอกาสของการปรึกษาหารือกัน รวมทั้งได้หยอกล้อสนุกสนาน สิ่งที่สังเกตเห็นได้คือการกินอาหารว่างนี้แม้สามารถจัดการหากินได้ง่ายแต่ชาวบ้านไม่นิยมกินคนเดียวจะต้องกินหลายคนจึงจะแซบและถูกสูตร(วัฒนธรรม) ถือว่าเป็นการกินเพื่อสังคม เป็นการสังสรรค์แบบชาวบ้าน ลักษณะดังกล่าวเป็น

วัฒนธรรมที่เป็นสากลให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในกลุ่มผู้หญิง แม่บ้านคนใดมีปลาแดกหนักก็จะถูกเพื่อนร่วมวงขอให้นำมาเป็นปลาแดกเพื่อกินส้ม

ทั้งนี้ ปรากฏการณ์น้ำแดงหรือน้ำท่วมที่เกิดขึ้นเป็นเวลานานนับเดือน ทำให้ปลาจากแม่น้ำโขงเข้ามาอาศัยและวางไข่บริเวณปากน้ำสงครามเป็นจำนวนมาก และเมื่อน้ำลด ปลาจะยังคงตกค้างอยู่ในบึง จนกลายเป็นจุดกำเนิดของ "วัฒนธรรมปลาแดก" ในที่สุด ปัจจุบันเศรษฐกิจของชาวบ้านในกลุ่มน้ำสงครามตอนล่างยังคงขึ้นอยู่กับผลผลิตจากป่าบุงป่าทาม ทั้งปลาสดและปลาแปรรูป พรรณพืชธรรมชาติ การเลี้ยงวัวควาย และการทำเกษตรทาม ความอยู่เย็นเป็นสุขจากการหาอยู่หากินตามธรรมชาติเหล่านี้ มีความงดงามและเต็มไปด้วยสีสันอันอบอุ่นของวิถีชีวิตที่ไม่เดือดร้อนอะไร

3.10 คติความเชื่อในชุมชน

ชุมชนอีสานมีหลายระดับ ระดับครอบครัว ผู้อยู่อาศัยเป็นเครือญาติที่อพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกัน กลุ่มบ้านหนึ่งเรียกว่า "คุ้มบ้าน" ผู้อาวุโสในตระกูลหลักเป็นผู้นำที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือ เรียกว่า **เจ้าโคตร** ซึ่งมักเป็นตระกูลแรกๆ ที่ตั้งบ้านเรือนสืบลูกหลาน ความสัมพันธ์ระบบเครือญาติและเครือชายชุมชนตระกูล มีความเชื่อและพิธีกรรมร่วมกันเกี่ยวกับ "ผีปู่ตา" ซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษ คุ้มครองดูแลชาวบ้าน มีการสร้างศาลปู่ตาขึ้นในหมู่บ้าน เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การนับถือ "ผีปู่ตา" ร่วมกันแสดงว่านับญาติกัน แม้จะมีเชื้อสายโลหิตสืบตระกูลเดียวกันก็ตาม

สิทธิที่ได้รับจากผีปู่ตา ก็คือ การคุ้มครองจากผีบรรพบุรุษทั้งในเรื่องของการเดินทาง ความเจ็บป่วย และขจัดภัยอันตรายต่างๆ ไปจากชุมชนด้วยการร้องขอ (บ๋า, บะบน) จากสมาชิกในชุมชน ถือเป็นหน้าที่ของทุกคนที่จะต้องช่วยกันดูแลรักษา "ป่าปู่ตา" ซึ่งเป็นตั้งของศาลปู่ตา

สิ่งยึดโยงความเป็นคนคุ้มเดียวกันนอกจาก "ศาลปู่ตา" ก็คือ "วัด" ซึ่งเป็นศูนย์กลางการจัดกิจกรรมตามประเพณีในรอบปีที่เรียกว่าฮีตสิบสอง เช่น บุญคูณลานหรือบุญกุ่มข้าวในเดือนยี่ บุญบั้งไฟในเดือนหกกิจกรรมในลักษณะนี้ทำให้เกิดการเรียกขานว่า "คุ้มวัด, คุ้มบ้านเหนือ, คุ้มบ้านใต้ ฯลฯ" โดยคำนึงถึงสภาพพื้นที่ในทางภูมิศาสตร์เพิ่มเติมจากความสัมพันธ์แบบเดิม

คติความเชื่อเรื่อง "ผี" นั้นชาวอีสานเชื่อกันว่าผีมีอยู่สองกลุ่มใหญ่ กลุ่มหนึ่ง เป็นผีประเภทแผ่คุณความดี ช่วยปกป้อง คุ้มครองภัยพิบัติทั้งปวงที่จะมากล้ากราย ตลอดจนดูแลรักษาชุมชนให้เกิดสันติสุข ขณะเดียวกัน ก็อาจบันดาลให้เกิดความเดือดร้อนยุ่งยากได้ หากผู้ใดล่วงละเมิด ขาดความเคารพยำเกรง หรือมีพฤติกรรม อันไม่พึงปรารถนาของชุมชน กลุ่มผีให้คุณ ที่ชาวบ้านให้ความเคารพศรัทธาค่อนข้างมาก

นั้นดูจะเป็น "ผีปู้ตา" ซึ่งถือว่าเป็นกลุ่มผีบรรพชน หรือกลุ่มผีประจำตระกูลที่ล่วงลับไปแล้วของชาวอีสาน แต่ดวงวิญญาณ ยังเป็นห่วง บุตรหลานอยู่จึงเฝ้าคอยดูแล รักษา คุ่มครอง ป้องกันภัยร้ายทั้งปวงที่จะเกิดขึ้นในชุมชน ชาวบ้านมีความเชื่อในเรื่องอำนาจของผีบรรพชนและป่าดอนปู่ตาอย่างจริงจังปฏิบัติยึดถือ และละเว้นอย่างเคร่งครัด เป็นต้นว่า จะไม่มีชาวบ้านคนใดเข้าไปตัดต้นไม้หรือจับสัตว์น้ำโดยเฉพาะ เต่า ตะพาน้ำ ตะกวด เป็นต้น ซึ่งชาวบ้านเชื่อว่าเป็นสัตว์เลี้ยงของผีปู้ตา หากผู้ใดฝ่าฝืน บุคคลนั้นก็จะมีอันเป็นไปต่างๆ ตามที่ผีปู้ตาบันดาลให้เป็นไป

ลักษณะการใช้ประโยชน์จากดอนปู่ตา โดยทั่วไปนั้นมีอยู่ 2 ประการใหญ่ๆ กล่าวคือ ประการแรก ใช้เป็นสถานที่ในการประกอบพิธีกรรม โดยปกติแล้วดอนปู่ตาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์อันเป็นที่เคารพ ยำเกรงของชาวบ้าน ชาวบ้านจะใช้ เป็นสถานที่ในการประกอบพิธีกรรมต่างๆอันเกี่ยวกับความศรัทธาที่มีต่อ ผีปู้ตา พิธีกรรมต่างๆ เช่น พิธีกรรมเลี้ยงประจำปี ในเดือนสามและเดือนหก ซึ่งเรียกว่า "เลี้ยงขึ้น" (เป็นการเลี้ยง เมื่อเสร็จสิ้นการเก็บเกี่ยว) และ "เลี้ยงลง" (เป็นการเลี้ยง เมื่อจะเริ่มต้นฤดูการปักดำ) นอกจากนี้ มีพิธีการเสี่ยงทายสภาพดินฟ้าอากาศ ก่อนจะเริ่มต้นไถหว่านและพิธีบนบานเฉพาะราย (ชาวอีสานเรียกว่า "บ่า") ซึ่งทุกพิธีกรรมจะมีการเซ่นไหว้บูชาและเลี้ยงดูด้วยสำนึกในพระคุณพร้อมกับอันเชิญดวงสรวงผีปู้ตาให้มาช่วยดลบันดาลให้ชาวบ้านอยู่ดีกินดี มีสุขโดยทั่วหน้า นอกจากนี้จะใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีดังกล่าว ดอนปู่ตาบางพื้นที่ยังใช้เป็นสถานที่เผาศพในบางโอกาสอีกด้วย

ประการที่สอง เป็นสถานที่ใช้ประโยชน์ทั่วไปของชุมชน เช่น เลี้ยงสัตว์ ประเภทวัว ควาย ชุมชนอาจร่วมมือกัน จับสัตว์น้ำตามหนองน้ำในบริเวณป่าดอนปู่ตา โดยเงื่อนไขในป่าดอนปู่ตาเหล่านี้มีต้นไม้ประเภทต่างๆ มีพืชพันธุ์ผัก เห็ด แมลง พืชสมุนไพร เป็นต้น คนในชุมชนสามารถขออนุญาตตัดไม้ ค้นหาเก็บผลิตผลป่ามาสว่างบ้านเรือนที่อยู่อาศัย ตามความจำเป็นเฉพาะราย บางบ้านเก็บใบตองของไม้บางชนิดมาเย็บเป็นฝากั้นห้องหรือแม้แต่ใช้เศษไม้และกิ่งไม้มาเป็นเชื้อเพลิง ตลอดจนทำเป็นไม้หลักสำหรับพืชประเภทแตงกวา แตงร้าน เป็นต้น ซึ่งการใช้ประโยชน์ดังกล่าวต้องได้รับความยินยอมจากกรรมการหมู่บ้านและเผ่าเจ้า

อาจกล่าวได้ว่า ผีปู้ตา เผ่าเจ้า และชุมชน เป็นองค์ประกอบประสานร่วมกันของสังคมในอันที่จะผลักดันให้ชุมชนเกิดแรงศรัทธา ความเชื่อ ความสามัคคีที่จะสืบทอดเจตนารมณ์ของบรรพชนในการอนุรักษ์ทรัพยากร "ดงปู่ตา" ซึ่งเป็นสาธารณสมบัติส่วนรวมของชุมชน นอกจากนี้ลักษณะพิธีกรรมเกี่ยวกับการเลี้ยงผีปู้ตาหรือการบ่าก็ตามเป็นเงื่อนไขที่อาจแสดงให้เห็นถึงปัจจัยทางด้านวัฒนธรรม การกิน

อยู่ ความอุดมสมบูรณ์ด้านเกษตรกรรม และความมุ่งหวังในอนาคตเพื่อปรับสภาวะจิตใจให้มั่นคงจากผลอันเกิดจากการเสียหายที่เป็นไปในลักษณะใดก็ได้ ทั้งนี้เพื่อจะได้เตรียมรับสถานการณ์อันอาจจะเกิดขึ้นโดยไม่ประมาท

จากที่กล่าวมา ความเชื่อถือศรัทธาในผีบรรพชน "ผีปู่ตา" ซึ่งนับเป็นภูมิปัญญาอันชาญฉลาดของชุมชนชาวอีสานที่สืบทอดเกี่ยวโยงไปถึงความผูกพันระหว่างคนกับป่าอย่างแนบแน่น ด้วยเหตุที่ชุมชนต้องพึ่งพาป่าเพื่อยังชีพ ตั้งแต่ก่อตั้งบ้านเรือนเป็นต้นมาจึงต้องกระทำตนให้ประสานกลมกลืนกับป่าทั้งใช้สอยทรัพยากร ผลิตผลป่าอย่างประหยัด ด้วยจิตสำนึกและรู้คุณค่าเรื่อง "ผีปู่ตา หรือ ผีอารักษ์บ้าน"

ปัจจุบันชุมชนท่าบ่อยังมีกลวิธีในการบริหารจัดการป่าดอนปู่ตาอย่างมีประสิทธิภาพ ความมีจิตสำนึกของผู้นำชุมชน ความมีจิตสำนึกร่วมกันของชาวบ้าน ความใส่ใจของพระที่ต่างได้เล็งเห็นคุณค่าของป่าวัฒนธรรมที่จะสามารถอำนวยความสะดวกต่อการดำเนินชีวิตของชุมชนได้อย่างต่อเนื่องครบวงจรนั่นเอง ประกอบกับการสร้างเสริมภูมิปัญญาพื้นบ้านที่สืบทอดเป็นมรดกมาในรูปแบบของ "ชะล้า" หรือข้อห้าม เป็นต้นว่า ห้ามกินเนื้อสัตว์บางชนิด เช่น เต่า กระรอกเผือก ผู้ฝ่าฝืนจะทำให้มนต์เสื่อม ความศักดิ์สิทธิ์หรือมีอันเป็นไปต่างๆในกรณีเก็บยาสมุนไพร ก็เช่นกัน ต้องมีพิธีกรรมเช่นสรวง บัดพลีกับผี หรือเทวดาที่รักษาต้นไม้ต่างๆ เพื่อขออนุญาตก่อนที่จะลิดรอน ขุด ตัด เอาเฉพาะราก หัว เปลือก กิ่ง ใบ ยอด ดอก ผล เท่านั้น มิได้ทำลายทั้งต้น มิฉะนั้นแล้วจะถือว่าผิดครุฑที่ประสิทธิประสาทวิชาความรู้ มาแต่ต้น

ป่ามีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่เกี่ยวข้องถึงการดำรงชีวิตพื้นฐาน ซึ่งมีผลทำให้มนุษย์ผูกพันอยู่กับธรรมชาติอย่างแน่นแฟ้น การพึ่งพาป่า "ดอนปู่ตา" ของชุมชนดูจะเป็นไปเพื่อการยังชีพ ซึ่งเป็นเหตุให้ชาวบ้านต้องประสานกลมกลืนกับป่าอย่างมีเงื่อนไข เป็นต้นว่า เก็บผลิตผลหรือใช้ประโยชน์จากป่าอย่างประหยัดหวงแหนและด้วยความเคารพ ด้วยเป็นที่พึ่งแหล่งสุดท้ายของชุมชนไม่ว่าจะเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ใดก็ตาม (มงคล ด้านธานินทร์ และคณะ, 2536)

ในชุมชนลุ่มน้ำสงครามตอนล่างมีความคิดความเชื่อซึ่งเกี่ยวข้องข้องในประเด็นเรื่องระบบนิเวศดังจะเห็นได้จากวิถีชีวิตวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นกับป่า แม่น้ำ ดำเนินควบคู่กันไปด้วยความผูกพันและเอื้ออำนวยต่อกันมาช้านาน สังคมวัฒนธรรมที่เห็นได้ชัดเจนในเรื่องการจัดการทรัพยากรซึ่งเป็นการรักษาป่าบนพื้นฐานความเชื่อบางประการ เช่น ความเชื่อเรื่องดอนปู่ตาของชุมชน ความเชื่อเหล่านี้ก่อให้เกิดประเพณีการใช้ป่าอย่างอ่อนน้อมยำเกรงในบุญคุณและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สถิตอยู่ในป่า นอกจากนี้ วัฏธรรมที่แสดงให้เห็นว่าองค์กรชาวบ้าน และหลายชุมชนได้ร่วมกันรักษาป่า คือ การไหว้ผีปู่ตา อันเป็นสื่อและ

สัญลักษณ์ที่แสดงถึงความผูกพันและพึ่งพาอาศัยกันระหว่างคนกับธรรมชาติและ การปลูกพลัง ปลูกจิตวิญญาณของคนและชุมชนให้ลุกขึ้นมาปกป้องผืนป่า และสายน้ำเพื่อวิถีที่ยั่งยืน

การดำรงอยู่ของประเพณีและพิธีกรรมทั้งพิธีเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟและพิธีบายศรีสู่ขวัญ หากมองบริบทเชิงสังคมและวัฒนธรรมอย่างเป็นองค์รวม มาจากเหตุผลสำคัญคือ

1. ประเพณีและพิธีกรรมเป็นสิ่งที่ถูกกำหนด โดยแบบแผนทางวัฒนธรรม พิธีกรรมเป็นรหัสทางวัฒนธรรมและความหมายทางสังคม (Cultural code and social message) สื่อสารระความคิดของชุมชนในด้านอุดมคติและความรู้สึกประเพณี และพิธีกรรมทั้งสามลักษณะ สื่อความคิด ความเชื่อในอำนาจของผีบรรพชน (ผีปู่ตา) ที่คุ้มครอง จัดระเบียบสังคมให้ทุกคนเคารพยำเกรง ไม่ละเมิดกฎต่างๆ ทำให้การรวมกลุ่ม “ชุมชนเดียวกัน” ดำเนินต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง ส่วนพิธีบายศรีสู่ขวัญเป็นความเชื่อเรื่อง “ขวัญ” ที่ทำหน้าที่เพิ่มขวัญและกำลังใจแก่ทุกคนในช่วงต่างๆ ของชีวิต บุญบั้งไฟสะท้อนความเชื่อทั้งเรื่องผี พุทธศาสนา และลัทธิพราหมณ์ผสมผสานกันเป็นการเตรียมการก่อนฤดูทำนา สร้างความสามัคคี สนุกสนานร่วมกันก่อนการทำงานหนัก ความคิด ความเชื่อและความรู้สึกร่วมกัน ในแบบแผนชีวิตที่สืบทอดมา ได้แสดงควมมีตัวตนของชุมชนอย่างชัดเจน

2. ประเพณีและพิธีกรรม ในกระบวนการเกิดขึ้น พัฒนาการและดำรงอยู่ ย่อมตอบสนองต่อความเชื่อ อุดมการณ์และค่านิยมของสังคมนั้นๆ และขณะเดียวกันก็ต้องมีพลังทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองรองรับ

ในฐานะปรากฏการณ์ทางสังคม ประเพณีพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟ และบายศรีสู่ขวัญ เป็นประเพณีพิธีกรรมที่เกิดขึ้นในวงกว้างและตรงกับช่วงเวลาเดียวกัน ชุมชนอีสานทั่วไปจะเลี้ยงผีปู่ตา ในช่วงเดือนหกบุญบั้งไฟในช่วงเดือนหกและบายศรีสู่ขวัญในช่วงสำคัญๆ ของชีวิตเช่นกัน คือ แต่งงาน บวช ฯลฯ จึงเป็นปรากฏการณ์สำคัญของชุมชนอีสานที่ได้รับการรับรองจากชุมชนอีสานทั่วไปด้วยการปฏิบัติสืบทอดกันมา

การดำรงอยู่ของประเพณี พิธีกรรมในชุมชนอีสานแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชน ในด้านการมีส่วนร่วมประกอบประเพณีพิธีกรรม โดยองค์กรชุมชนบนพื้นฐานความคิด ความเชื่อร่วมกัน จึงเป็นพลังภายในชุมชน (สังคม) ที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของสิทธิชุมชน

ปัจจัยภายนอกชุมชน ได้แก่ ระบบของการศึกษา ระบบเศรษฐกิจ นโยบายของรัฐเพื่อพัฒนาองค์กรและหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับชุมชน ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ ค่านิยมของบุคคลใน

ชุมชนมีส่วนสำคัญต่อการดำรงสิทธิชุมชนดั้งเดิมให้ปรับเปลี่ยนไปในสภาวะปัจจุบัน ปัญหาการเข้าถึงและมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรของชุมชนอีสานได้เกิดขึ้นมากมาย ชุมชนเรียนรู้และแก้ปัญหาโดยการประสานความร่วมมือ สร้างเครือข่ายและบริหารจัดการเพื่อเรียกร้อง ปกป้องสิทธิชุมชนให้ดำรงอยู่

การแสวงหาความเข้าใจในวิถีชีวิต และสังคมวัฒนธรรมของชุมชนซึ่งเป็นองค์ความรู้ท้องถิ่น พัฒนาขึ้นตามบริบททางกายภาพและวัฒนธรรมต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน และการยอมรับ “ระบบความคิด” ที่มีความผูกพันกับธรรมชาติแวดล้อม เป็นพื้นฐานในการพัฒนาชุมชนโดยไม่ล่องละเมิด “สิทธิชุมชน” จะดำเนินไปเพียงใด ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องคงต้องแสวงหาแนวทาง และประสานความร่วมมือกันต่อไป

ฐานทรัพยากรธรรมชาติจึงเป็นสิ่งสำคัญ ทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์เป็นหลักประกันความมั่นคงและความอยู่รอดของชุมชน ในขณะที่เดียวกันชุมชนอีสานก็มีภูมิปัญญาในการใช้ทรัพยากร โดยเปิดโอกาสให้ทุกคนใช้ทรัพยากรได้อย่างเท่าเทียมกัน โดยไม่ทำลายความอุดมสมบูรณ์ ยิ่งไปกว่านั้นยังเน้นย้ำให้รักษาระบบนิเวศและทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน เพื่อประโยชน์สุขของคนและชุมชน

3.11 ภูมิปัญญาในวิถีชีวิต

ความรู้ของคนหาปลาแห่งลุ่มน้ำสงครามสะท้อนให้เห็นชัดผ่านเครื่องมือประมงหลายหลากชนิด วิธีการ ระยะเวลากับการเลือกใช้เครื่องมือชนิดต่างๆ ล้วนมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับความรู้อีกหลายด้านด้วยกัน กล่าวคือ

3.11.1 ความรู้เกี่ยวกับสภาพนิเวศของแม่น้ำ อันได้แก่ ลักษณะการไหลของกระแสน้ำซึ่งขึ้นกับการขึ้นลงของระดับน้ำในลำน้ำ อุณหภูมิของน้ำ ลักษณะพื้นใต้ท้องน้ำ เป็นต้น

เมื่อเข้าสู่ฤดูฝน น้ำจากต้นน้ำไหลหลากลงสู่ลำน้ำสงคราม ทำให้ระดับน้ำในลำน้ำสงครามค่อยๆ เพิ่มขึ้น ต่อมาอิทธิพลจากน้ำโขงที่ไหลเอ่อล้นเข้ามาในลำน้ำสงครามจนกระทั่งน้ำหลากล้นฝั่งเข้าท่วมพื้นที่ทุ่งทาม ทุ่งหญ้าและทุ่งนา คนหาปลาจะรู้ว่าควรใช้เครื่องมือชนิดไหน เช่น ยามน้ำหลากใหม่ๆ หรือที่คนหาปลาเรียกว่า “น้ำแก่ง” จะใช้ ไช่ ลอบ วางดักปลาตามร่องน้ำไหล ตุ่มปลากด ตุ่มปลาแขยง ก็ใช้ได้ในช่วงนี้ หรืออาจใส่เบ็ด ลอบ ฯลฯ พอน้ำท่วมเต็มไร่นาก็เปลี่ยนมาใส่มอญ เพราะปลาจะว่ายเลาะตามที่โนนที่ดอนซึ่งพ้นจากน้ำท่วม พอระดับน้ำเริ่มอยู่ตัว น้ำจะนิ่งอยู่ระยะหนึ่ง ก็เริ่มเปลี่ยนมาใส่ตุ่มปลาขาว หลังจากน้ำเอ่อเต็มที ถิ่นหากินของปลาจะกว้างทำให้จับปลาได้ยากขึ้น ช่วงนี้จึงได้ปลาแค่พอกิน จับไม่ได้มากเหมือนช่วงน้ำหลากใหม่ๆ (สุรชัย ณรงค์ศิลป์ สัมภาษณ์ 7 ธันวาคม 2550) พอน้ำเริ่มลดลงช่วงเดือนกันยายนสามารถใส่ตุ่ม ใส่มอญได้อีก ช่วงนี้จะได้ปลามากเพราะเป็นระยะที่ปลาว่ายจากน้ำน้อยไปน้ำใหญ่หรือปลา

เริ่มว่ายกลับแม่น้ำโขง เมื่อเข้าเดือนตุลาคมใส่ไซ ลอบได้อีก พอน้ำลงหมดช่วงเดือนพฤศจิกายน พอเหลียมก็จะลงไปหาปลาตามกุดและหนองน้ำ วิธีการเลือกใช้เครื่องมือประมงนั้นแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชนิดเครื่องมือกับระดับการขึ้นลงของน้ำ

กระแสการไหลของน้ำมีความหมายมากต่อการลงไต่ ซึ่งเป็นเครื่องมือประมงขนาดใหญ่ ไต่จะใส่ได้เฉพาะช่วงที่ระดับน้ำเริ่มลดและไหลลงแม่น้ำโขง คือในช่วงเดือนสิงหาคม-เดือนตุลาคม เป็นช่วงเหมาะที่จะลงไต่ ระยะเวลาที่วางไต่ในแต่ละปีจะไม่เท่ากัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับกระแสน้ำในลำน้ำสงครามเป็นสำคัญ การวางไต่ยังขึ้นกับ “ลวง” อีกด้วย เพราะจะมีผลต่อปริมาณปลาที่จับได้ ถ้าลวงดีก็จับปลาได้มาก ลวงที่ดีต้องเป็นบริเวณที่น้ำไหลลงทางเดียวไม่มีแก่งขวาง เป็นคุ่มน้ำ มีวังน้ำที่มีแก่งและลั้งปิดหัวปิดท้ายเรียกหัววังท้ายวัง

คนหาปลาจะรู้ว่าวังน้ำอยู่บริเวณใดของลำน้ำสงครามหรือในลำน้ำยามช่วงที่ไหลผ่านหมู่บ้าน คนหาปลาจะรู้จักวังที่อยู่ห่างไกลออกไปจากหมู่บ้าน เพราะเป็นหมู่บ้านที่มีอาชีพหาปลาเป็นหลักซึ่งต้องออกไปหาปลานอกเขตบ้านบ้านปากยาม บางแห่งก็เป็นถ้ำหิน คนหาปลาก็จะไปหว่านแหหรือกางมอตกไว้แล้วจึงไล่ปลาตามถ้ำหินออกมา (สุรียา โคตะมี, สัมภาษณ์ 6 ธันวาคม 2550)

ตำแหน่งที่จะวางเครื่องมือก็มีความสำคัญ เช่น ถ้าใส่ลอบนอนบริเวณที่น้ำโจนลงมา โดยตอนบนเป็นหนองน้ำ เวลาฝนตกหนักๆ น้ำโจนลงมา จะได้ปลาดี เพราะปลาชอบว่ายทวนน้ำไหลเพื่อว่ายไปหาหนองน้ำ หรือการใส่ลอบปลาหมูจะวางบริเวณกระแสน้ำวน เพราะปลาหมูจะว่ายไปเป็นกลุ่ม ล่องตามกระแสน้ำ การวางลอบต้องหันปากรับทางปลาล่อง โดยการทำ “เผือก” เพื่อรับปลาที่ล่องมาตรงกับตำแหน่งน้ำวน จะทำให้ปลาวนเข้าลอบพอดี นอกจากนี้การใส่ลอบปลาหมูลงในน้ำต้องไม่ให้ลึกนัก ยกเว้นถ้าต้องการจับปลาหนึ่งจึงค่อยวางลอบให้ลงลึกถึงก้นแม่น้ำ การใส่ลอบนอนต้องวางตามลำห้วย ร่องน้ำหนอง กุด ส่วนลอบตั้งจะใส่ในลำน้ำสงคราม เป็นต้น (ผู้ใหญ่บ้านท่าโขง สัมภาษณ์ 1 ตุลาคม 2550)

3.11.2 ภูมิปัญญาการจัดการน้ำ

การจัดการน้ำในพื้นที่โคก การจัดการน้ำในบริเวณภูมินิเวศโคกหัวไร่ปลายนา นั้น ในสมัยก่อนชาวบ้านจะนิยมขุดบ่อน้ำตื้น (น้ำล่างหรือบ่อน้ำจั้น) เพื่อใช้น้ำในการปลูกพืชผักสวนครัวอายุสั้น แต่หากจะปลูกพืชที่ต้องการใช้น้ำในปริมาณมากก็อาศัยน้ำตามฤดูกาล ซึ่งรวมไปถึงการเลือกชนิดของพืชที่ปลูกต้องให้สอดคล้องกับฤดูกาลด้วยเช่นกัน และในปัจจุบันชาวบ้านนิยมขุดสระ (บ่อน้ำ) เพื่อเก็บกักน้ำไว้เพาะปลูกพืชฤดูแล้งอายุสั้นหรือพืชผักสวนครัว เช่น พริก ถั่วฝักยาว ฯลฯ ตลอดจนการปลูกไม้ยืนต้น

การจัดการน้ำในพื้นที่ทุ่ง (โสภณา) การจัดการน้ำในพื้นที่ทุ่งนั้น มีการปลูกเป็นพืชชนิดหลัก โดยมีการขุดพื้นที่ออกเป็นช่วง ๆ และคันด้วยคันดิน (คันนา) เพื่อกักเก็บน้ำ คันนาก็เป็นระบบการจัดการน้ำในแปลงนาแบบหนึ่งซึ่งเป็นกลไกที่ตอบสนองในการใช้ประโยชน์อย่างยิ่ง กล่าวคือ เมื่อน้ำมากน้ำก็จะไหลล้นคันนาออกไปหรือผ่านทางช่องระบายน้ำที่เจาะไว้ หากน้ำน้อยน้ำก็จะถูกปิดขังเพื่อเก็บน้ำไว้ในแปลงนาและความสูงของคันนาขึ้นอยู่กับลักษณะของสภาพพื้นที่ โดยหลักการการยกคันนาก็เพื่อจะปรับสภาพพื้นที่นาให้เกิดความสม่ำเสมอ เพื่อที่น้ำจะได้หล่อเลี้ยงต้นข้าวทั่วทั้งแปลง

ในกรณีที่ฝนทิ้งช่วงหรือฝนแล้งสมัยก่อนชาวบ้านจะวิดน้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติ เช่น หนองหรือห้วยเข้าสู่แปลงนาด้วยคันไช่หรือกระโช่ (ชิงโลง) ที่จะนาบางแห่งจะมีการปรับสภาพของ 'โสภ' หมายถึง บริเวณที่ต่ำที่สุดซึ่งเป็นแหล่งไหลรวมของน้ำจากทุกส่วนให้เป็นที่รองรับและเก็บน้ำไว้ใช้ ขณะเดียวกันก็สามารถใช้เป็นแหล่งหล่อเลี้ยงปลาตามธรรมชาติ หรือใช้น้ำในการรดพืชผักสวนครัวที่นิยมปลูกกันตามเนินดินหรือโพนนา ที่นาบางแห่งชาวบ้านยังนิยมทำคันนาแบบคันนาแฝด โดยเว้นช่องตรงกลางระหว่างคันนาให้เป็นร่อง เพื่อเป็นทางน้ำสำหรับนำน้ำเข้าหรือระบายน้ำออกจากแปลงนา

ปัจจุบัน การวิดน้ำเข้านาด้วยกระโช่ยังมีใช้เฉพาะบริเวณที่รถไถนาเข้าไปไม่ถึงเท่านั้น ในบริเวณที่รถไถนาเข้าถึงก็มีการใช้รถไถนาชุดเครื่องสูบน้ำ เพื่อนำน้ำไปใช้เฉพาะที่

การจัดการน้ำในพื้นที่ทาม เป็นการจัดการน้ำที่ต้องใช้องค์ความรู้หลาย ๆ ด้านประกอบกัน เช่น ความรู้เกี่ยวกับความแตกต่างของสภาพพื้นที่ ความสัมพันธ์ของระบบการไหลของน้ำ การพัฒนาเทคนิค รวมไปถึงการคัดเลือกพันธุ์พืชที่จะเพาะปลูกให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ จะเห็นได้ว่าวิธีการของการจัดการน้ำของชาวบ้านได้ใช้หลักการที่สอดคล้องและเป็นมิตรกับธรรมชาติมาโดยตลอดตั้งแต่ยุคโบราณต่อเนื่องมาจนปัจจุบัน

กลุ่มนักวิจัยไทบ้านทำบ่อ อธิบายว่า ชาวบ้านทำนาปรังในทามน้ำสงครามเพียงพื้นที่แค่ 3-8 ไร่ ก็มีข้าวเพียงพอกินได้ทั้งปี มีเครื่องสูบน้ำ 3 เครื่อง มีครุฑเรือที่ทำนาปรังประมาณ 30 กว่าครุฑเรือ ที่นาก็แบ่งกันทำ เจ้าหนึ่งแบ่งกันทำ 2-3 ครุฑเรือก็มี ตรงที่ทำนาจุดใหญ่เป็นหนองแฉก ซึ่งมีน้ำตลอดทั้งปี ที่นาไม่ได้ทำกันเยอะ ส่วนใหญ่ก็คนละ 3-4 ไร่ เพราะถ้าทำกันเยอะจะเสี่ยงกับการเก็บเกี่ยวไม่ทัน เขาได้ข้าว 400-600 กิโลกรัมต่อไร่ "ทำนาปรังแฉมนาปี" ซึ่งหมายความว่า คนที่ทำนาด้วยกันได้ข้าวไม่มาก และไม่พอกินทั้งปี ต้องเอาข้าวนาปรังเสริมจึงจะพอกิน ผลผลิตข้าวนาปรังในทามให้ผลผลิตสูงกว่าข้าวนาดอน เป็นการทำนาที่แทบไม่ต้องใส่ปุ๋ยเลย ความรู้ของชาวบ้านบอกเราว่า ดินทามนั้นเป็นดินที่มี

ลักษณะความสมบูรณ์ของดิน อันเกิดจากการทับถมของตะกอนที่มีทุกปี ช่วงที่น้ำหลากท่วม (สุรชัย ณรงค์ศิลป์, สัมภาษณ์ 27 ธันวาคม 2550)

กิจกรรมของชาวบ้านที่เกิดขึ้นที่กุดนี้ ก็มีตั้งแต่ มาอาบน้ำ เอาวัว ควายมาลงกินน้ำ แต่ตรงที่วัวควายลงนี้ เขาจะกำหนดด้วยกันว่าตรงไหนที่วัวควาย ลงได้ ลงไม่ได้ น้ำที่เอามาทำนาทาม ปลูกผัก ต้มเกลือ ต้มเหล้า ก็ใช้น้ำจากกุดแห่งนี้และยังใช้เป็นน้ำที่แข่งเรือประจำปีของหมู่บ้านด้วย จากตรงนี้ทำให้เราเห็นว่ากิจกรรมตลอดปีของชุมชนขึ้นอยู่กับน้ำจากกุดแห่งนี้ และนี่ยังหมายถึงว่ากิจกรรมอื่นๆที่ต่อเนื่องกับกิจกรรมที่ใช้ประโยชน์จากกุดแห่งนี้ ไม่ว่าจะเป็นรายได้การมีงานทำ การมีอาหารกิน ความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ฯลฯ

การจัดการน้ำของชาวบ้านท่าบ่อยังทำให้เห็นว่า เป็นเรื่องไม่ง่ายเลยที่จะจัดการน้ำจากกุดแห่งนี้เดียวให้กระจายทั่วถึง แต่ชุมชนที่นี่ก็ทำได้ ให้การจัดการน้ำของชุมชนประสบผลสำเร็จ สิ่งหนึ่งที่เห็นก็คือชุมชนเขาอยู่กับตรงนั้น มีความเข้าใจกับพื้นที่ เข้าใจการใช้ประโยชน์ของตนในพื้นที่ของเขาเอง

3.11.3 ความรู้เกี่ยวกับเครื่องมือหาลาปลา

การจับปลาเป็นการแสวงหาอาหารของมนุษย์เช่นเดียวกับการล่าสัตว์ โดยอาศัยกลไกของเครื่องมือจากง่าย ๆ ไปจนถึงเครื่องมือที่มีความยุ่งยากซับซ้อนใหญ่โตเพื่อจับปลาให้ได้ปริมาณมากๆ ขณะเดียวกันก็เรียนรู้สภาพแวดล้อมและธรรมชาติของปลาพร้อมกันไปกับการพัฒนาเครื่องมือและนำเครื่องจักรกลมาใช้ประกอบ การจับปลาจึงมีเทคนิคและพัฒนารวมกันไป การจับปลายุคแรก ๆ ที่มีเครื่องมือง่าย ๆ จับปลาได้น้อย จึงเหมาะสำหรับการบริโภค เหลือกินจึงเก็บไว้ในรูปปลาแห้ง ปลาจืด (ปลาแดด) แต่เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงไปประชากรเพิ่มมากขึ้น ความต้องการบริโภคปลาเกิดขึ้นเป็นเงาตามตัว การผลิตเครื่องมือและพัฒนารวมของเส้นใยในลอนเข้ามาแทนที่ป่าน ปอ ทำให้ปลาลดจำนวนลงอย่างรวดเร็ว

อาจกล่าวได้ว่าเครื่องมือจับปลา เช่น แห เบ็ด โทง เขี่ยก เป็นเครื่องมือในยุคต้นที่ใช้กันมานานแล้ว เทคโนโลยีอยู่ที่การใช้เหยื่อให้ได้ปลาตามชนิดที่ต้องการ เมื่อได้ปลามาแล้วก็แขวนกับล้าไม้ไผ่ย่างไฟให้แห้ง ปลาที่ได้มักเป็นปลาตัวใหญ่ เช่น ปลาช่อน ปลาแห้ง เหล่านี้อยู่ระบบแลกเปลี่ยน (Barter system) คือใช้แลกกับข้าวเปลือกที่มีผู้นำมาจากภายนอก เช่น กลุ่มไทโซ่ด้วยกัน ส่วนอัตราแลกเปลี่ยนมิได้กำหนดอัตราแน่นอนอนดูความเหมาะสม หากผู้เอาข้าวมาน้อยเที่ยวหน้าโอกาสต่อไปก็เอามาเพิ่มให้อีก นอกจากความต้องการปลาขึ้นอยู่กับจำนวนปลาซึ่งมีจำนวนมากและเครื่องมือจับปลายังใช้เทคโนโลยีต่ำ ข้อจำกัดประการสำคัญคือ เกลือ ยังหายาก พ่อค้าเกลือจากบ่อหัวแฮค บ้านท่าสะอาดอำเภอเซกาายังมา

ขายไม่ถึงบริเวณนี้ ไหบรรจปลาเพื่อทำปลาร้าจากบ้านโพนพิสัย บ้านท่าหลวงยังไม่นำมาจำหน่าย การจับปลาจึงเป็นสินค้าเพื่อบริโภคหรือแลกเปลี่ยนกับปัจจัยที่จำเป็นในการดำรงชีวิตเท่านั้น

มอง หรือตาข่าย เป็นเครื่องมือจับปลา แรกเริ่มทำด้วยป่าน มีผู้นำเข้ามาจากอำเภอท่าอุเทนและมุกดาหาร มองในยุคนี้จับได้ปลาขนาดใหญ่ เช่น ปลาบึก ปลาทราย ปลากระโทง ปลาหาง เป็นต้น ปลาเหล่านี้เหมาะที่จะทำปลาแห้งและทำปลาร้าประเภทปลาเนื้ออ่อนที่เป็นยุคที่มีการเริ่มต้นทำปลาร้า

ชุมชนบ้านท่าบ่อ มีทั้งชาวไทโซ่ ไทญ้อ ไทลาว ต่างเรียนรู้วิธีจับปลาและการใช้เครื่องมือซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะเครื่องมือพื้นฐาน เช่น โทง เฝือก ชาวไทโซ่มีความชำนาญกว่าแต่เมื่อเข้าสู่ยุคที่ต้องซื้อเครื่องมือราคาสูง เช่น มอง มีราคาในช่วงนั้นฝืนละ 50-60 บาท ชาวไทโซ่ส่วนใหญ่ไม่มีเงินซื้อจึงต้องใช้เบ็ด ใช้แห ไปตามที่มีอยู่ขณะเดียวกันในช่วงนี้เป็นยุคของการเริ่มทำปลาร้าขาย โดยมีพ่อค้านำเกลือสินเธาว์จากบ่อหัวแฮดล่องเรือมาขายถึงท่าหน้า จึงเป็นการเปลี่ยนเข้าสู่ยุคการผลิตเพื่อจำหน่าย (สุวิทย์ ธีรศาสตร์และคณะ, 2530)

แนบ คือ เรือสองลำนำมาแนบติดกัน โดยลำที่แนบติดเรือหลักจะทำมุมประมาณ 45 องศา ที่กราบเรือหลักจะติดแผ่นไม้ปูด้วยกาบกล้วยสีขาวเรียงเป็นระนาบ จากกราบเรือถึงพื้นน้ำผู้ใช้เรือแนบจะพายเรือหาปลาในเวลากลางคืน โดยลัดเลาะไปตามชายฝั่งเมื่อปลาตกใจจะกระโดดขึ้นจากพื้นน้ำมาบนกาบกล้วยซึ่งมีสีขาวยคล้ายพื้นน้ำไหลขึ้นไปบนเรือ ในภาคใต้เรียกเรือชนิดนี้ว่า “เรือผีหลอก” เชื่อว่าเรือชนิดนี้คนญวนจากอำเภอธาตุพนมเป็นผู้นำเข้ามาใช้ในบ้านปากอูนก่อน สามารถจับปลาได้มากเพราะปลาชุกชุมอยู่แล้ว ในราว พ.ศ. 2490 ชาวบ้านเคยหาปลาโดยใช้เรือแนบได้ปลาเข้าลำเรือหนักจนเรือล่มถึง 2 ครั้ง จนต้องทิ้งปลาบางส่วนลงน้ำและพายเรือกลับบ้าน อย่างไรก็ตามการใช้แนบก็ต้องมีเรือ 2 ลำซึ่งเมื่อติดแนบแล้วก็ต้องใช้เรือแนบปลดแนบเข้า-ออกลำบาก และต้องออกหาปลาในเวลากลางคืนซึ่งเป็นเวลาหลับนอนและช่วงหาปลาเป็นช่วงน้ำลดเข้าสู่ฤดูหนาว เรือแนบจึงไม่ค่อยได้รับความนิยม ทั้งนี้เพราะในช่วงปลาชุกชุมเครื่องมืออื่น ๆ ก็หาปลาได้เหมือนกันไม่ต้องทนหนาวและอดนอน

เรือแนบลดความนิยมในราว พ.ศ. 2495 ทั้งนี้เพราะปลาลดปริมาณลงไม่ค่อยมีปลาขึ้นบนแผ่นกาบกล้วย (ต่อมาพัฒนาโดยใช้ไม้และสังกะสีทาสีขาว) ในขณะเดียวกันก็มีเครื่องมืออื่น ๆ ที่มีประสิทธิภาพเข้ามาให้เลือกอีกหลายชนิด (เครือข่ายนักวิจัยไทบ้าน กลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง, 2548)

ซ็อน เป็นเครื่องมือจับปลาที่เข้ามาโดยคนญวน ซ็อนเป็นเครื่องมือที่มีประสิทธิภาพตกปลาได้ครั้งละมาก ๆ แต่ส่วนมากก็เป็นปลาขนาดเล็กเพราะซ็อนยังไม่สามารถจะลงได้ลึกถึงดินก้นลำน้ำซึ่งมีปลาหนัง เช่น ปลาเนื้ออ่อนอาศัยอยู่

การใช้ซ็อนจะใช้ในเวลากลางคืนในช่วงน้ำลดในฤดูหนาว ชาวโซผู้นิยมใช้ซ็อนกล่าวว่า ในยุคที่มีซ็อนเข้ามาใช้เวลาเพียง 3-4 ชม. จะได้ปลา 30-40 หมื่นเต็มลำเรือ ในขณะที่คนหาปลาส่วนใหญ่ยังไม่รู้จักใช้เครื่องมือชนิดนี้ ซ็อนติดเรือพายใช้ที่บ้านท่าบ่อไม่นานนักในเวลาต่อมาก็มีการนำเอาเครื่องยนต์มาใช้กับเรือหาปลา โดยเริ่มใช้กับเรือติดซ็อนราวทศวรรษ 2490 โดยเริ่มที่บ้านท่าบ่อก่อน ราคาเริ่มแรกเครื่องละ 3,000 บาท และเพิ่มเป็น 4,000 และ 5,000 บาทในเวลาต่อมา การมีเครื่องยนต์ติดท้ายเรือทำให้จับปลาได้เร็วขึ้นในเวลาเพียง 1 ชม. ก็สามารถจับปลาได้เต็มลำเรือ หมู่บ้านท่าบ่อจึงมีรถยนต์สิบล้อ 2-3 คัน เข้ามาบรรทุกปลา นับว่าในช่วงประมาณ พ.ศ. 2494-95 เป็นต้นมา เศรษฐกิจหมู่บ้านท่าบ่อคึกคักมากที่สุด เสียงเรือตัดเครื่องยนต์ดังก้องไปทั่วทั้งท้องนา มีทั้งเรือหาปลาและเรือพ่อค้าซื้อปลาซึ่งตระเวนไปซื้อปลาจากเรือจับปลาด้วยเรือติดเครื่องยนต์เช่นเดียวกัน แหล่งที่มีปลาชุก เช่น กุดตะกาบ อุนหลง ท่าบ่อ ปากอุน พ่อค้าจะขับเรือยนต์ไปซื้อถึงเรือปลากลางน้ำ โดยรับซื้อเฉพาะปลาขนาดใหญ่แยกเป็นปลาเนื้อ ปลาหนัง ปลาเกล็ด ส่วนปลาเล็กปลาน้อยชาวประมงนำไปทำปลาร้าใส่ไหใส่ถังซีเมนต์ไว้ได้ถุนเรือน

การซื้อเครื่องยนต์ติดเรือหาปลาเป็นเรื่องทำหายที่ต้องเสี่ยงลงทุน ในช่วงนั้นแม้ชาวประมงไม่มีเงินแต่ก็มีพ่อค้าชาวญวนที่รับซื้อปลา ปลาร้า นำเงินมาให้ยืมไปซื้อเครื่องยนต์ก่อน เมื่อได้ปลาก็คัดเอาปลาราคาดี เช่น ปลานาง ปลาโจก ขึ้นตาซัง ขายตน แล้วหักเงินไว้ นอกจากนี้เครื่องมือชนิดนี้ ที่ไม่ต้องทนต่อความหนาวเย็นเหมือนลงแหบางครั้งต้องเปียกทั้งตัว สามารถสูบยากินเหล่าได้เพราะอยู่บนเรือ (สุรชัย ณรงค์ศิลป์ สัมภาษณ์ 7 ธันวาคม 2550)

สะดุ้งหรือยอใหญ่ เริ่มมีในช่วง พ.ศ. 2490-2491 และมีใช้กันอย่างแพร่หลายในหมู่บ้านยางงอย สามผง ปากยาม ท่าบ่อ เชื่อว่าเครื่องมือชนิดนี้นำมาจากแหล่งประมงในเขื่อนชลประทาน เช่น เขื่อนลำปาว ในจังหวัดกาฬสินธุ์ เขื่อนอุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น ทั้งนี้เพราะเป็นแหล่งปลาขนาดใหญ่มีปลาใหญ่น้อยมากมายและทางราชการห้ามใช้เครื่องมือจับปลาขนาดใหญ่ และห้ามจับปลาในช่วงฤดูผสมพันธุ์อย่างเคร่งครัด (สนั่น ชูสกุล, 2541)

สะดุ้งเป็นเครื่องมือที่ลงทุนสูงนับแต่การหาไม้ไผ่จำนวนมากมาทำเป็นแพและหาไม้ไผ่ลำดีมาทำขาสะดุ้ง แต่สะดุ้งก็ยกขึ้นและได้ปลาคุ้มค่า อย่างไรก็ตามชาวประมงบ้านปากอูนกลับนิยมซื้อดาง (ตาข่าย) มาตัดเย็บเป็นแผ่นสะดุ้งแทนที่จะซื้อผืนสะดุ้งซึ่งราคาแพง

มองกวาด มองแก่ หรืออวนลาก เป็นเครื่องมืออวนชนิดหนึ่งที่ใช้จับปลาในช่วงฤดูน้ำลดและน้ำไม่ไหลแรง มองกวาดต้องใช้คนตั้งแต่ 3-11 คน แล้วแต่ความยาวของอวน การลากแต่ละครั้งใช้เวลาประมาณ 1-2 ชม. โดยใช้เรือแจวหรือเรือติดเครื่องยนต์ โดยใช้คน 3-5 คน เชื่อว่าเป็นเครื่องมือที่คนญวนชาวประมงนำเข้ามา พ.ศ. 2474 - 75 ที่บ้านท่าบ่อ แต่ไม่กล้าใช้เพราะเกรงว่าคนไทยจะต่อต้าน จึงนำมาใช้ที่บ้านปากอูน เพราะอวนลากต้องใช้เรือแจวเพราะมีกำลังดีกว่าเรือพายซึ่งเป็นของพื้นบ้าน เรือแจวมีทั้งชนิด 3 คู่ 6 หลัก และ 4 คู่ 8 หลัก ซึ่งมีกำลังมากทำให้มองกวาดทำงานได้เร็ว หลังจากคนญวนลองมองกวาดราว 10 ปี ชาวประมงพื้นบ้านจึงเริ่มใช้บ้าง ที่เป็นเช่นนี้เพราะยังติดใจเครื่องมือหาปลาดั้งเดิม เช่น เบ็ด มอง ตุ่ม ไม่อยากเปลี่ยนแปลงทั้งๆที่มองกวาดได้ปลาเป็นลำเรือจนปลาน้อยลง เมื่อเครื่องมือเหล่านี้หาปลาได้ลดลงจึงหันมาใช้มองกวาดตามคนญวน (สพสันต์ เพชรคำ, 2540)

ในช่วงมองกวาดเข้ามามีบทบาทในการจับปลาในหมู่บ้านท่าบ่อนั้นเป็นช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลงหลายอย่างที่น่าสนใจและผลักดันให้ชาวประมงให้ความสำคัญต่อเครื่องมือชนิดนี้ นับแต่การห้ามปรามของเจ้าหน้าที่ประมงมิให้ใช้มอง หรือตาข่ายซึ่งกันลำน้ำถือว่าผิดกฎหมาย มองหรือตาข่ายทำขึ้นจากในล่อนจับปลาได้ดีกว่ามองที่ทำด้วยเส้นป่าน สามารถใช้เรือแจวหรือเครื่องยนต์ติดท้ายเรือได้เมื่อเกรงว่าเจ้าหน้าที่จะทราบว่ามีการใช้อวนลากก็ใช้เรือแจวและเหนือสิ่งอื่นใดคือ อวนลากมีประสิทธิภาพจับปลาได้มากทั้งปลาใหญ่น้ำลึก เช่น ปลาเค็ม ปลาทราย ปลาเทโพ ปลาเนื้ออ่อน ปลาตะเพียน ฯลฯ ส่วนปลาเล็กเช่น ปลาหลด ปลากะตัง ปลาเม่า เป็นต้น แม้ว่าการทำประมงโดยใช้อวนลากจะต้องลงทุนมากนับแต่ซื้ออวน ซื้อเรือ และที่สำคัญ การจ้างคนลากอวนซึ่งค่าแรงสูง ต้องเลี้ยงดูให้ที่พักอาศัย แต่เมื่อหักค่าใช้จ่ายแล้วก็มีกำไรอย่างงาม ชาวประมงบางคนใช้วิธีรวมทุนในหมู่เพื่อนฝูงเพื่อลดค่าจ้างคนงานทำให้คนในหมู่บ้านปากอูน มีการผสมกลมกลืนระหว่างเผ่าพันธุ์กันมากขึ้นเพื่อความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวประมงบ้านปากอูนในยุคอวนลากซึ่งสะท้อนเศรษฐกิจ-สังคม (สพสันต์ เพชรคำ, 2540)

กล่าวโดยสรุปจะเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงเครื่องมือจับปลาในยุคที่ 2 เป็นยุคที่เข้าสู่การจับปลาเป็นอุตสาหกรรม โดยปลาที่ขายให้พ่อค้ามีทั้งปลาหนัง เช่น ปลาเนื้ออ่อน ปลากด ปลาชะโด การจับ

ปลาเป็นไปอย่างคึกคัก ชายคลอง นอกจากนี้เส้นทางคมนาคมถนนสายศรีสงคราม-นครพนม สะดวกสบายกว่าแต่ก่อนมาก รถบรรทุกปลาสามารถนำปลาเข้าไปส่งในตลาดนครพนมและสกลนครโดยไม่ต้องวิตก การใช้น้ำแข็งแช่ปลาซึ่งเริ่มขึ้นในราว พ.ศ. 2518 ในเวลาต่อมาอีกไม่นานก็มีรถยนต์บรรทุกน้ำแข็งมารับปลา กิจกรรมปลาแช่แข็งก็เริ่มขึ้น ดังนั้นการพัฒนาเครื่องมือที่ใช้สามารถจับปลาได้ครั้งละมากๆจึงเกิดขึ้นอย่างไรก็ดีเครื่องมือแต่ละชนิดก็มีข้อจำกัดในตัวเอง เช่น การใช้ช้อนกับเรือพาย มีข้อดีที่ใช้ช้อนติดเรือผู้พายไม่ต้องจับ แต่ข้อเสียคือปลาหนีออกได้ขณะกดช้อนในน้ำ แต่ช้อนติดเครื่องยนต์แม้หาปลาได้แต่ก็ต้องใช้เครื่องมือถือช้อนอยู่ตลอดเวลา และรีบยกช้อนขึ้นเมื่อรู้ว่าปลาติดช้อน ส่วนสะดุ้งแม้จะสะดวกเพราะทำงานอยู่บนแพไม้ไผ่ สามารถประกอบอาหารหลับนอน แต่จำเป็นต้องใช้กับบริเวณที่มีกระแสน้ำไหลส่งให้ปลาเข้าทางสะดุ้งที่รออยู่ สำหรับมองกวาด มองแก่นั้น แม้จับปลาได้มากแต่ก็ต้องเสียค่าจ้างคนช่วยลากอวนต้องใช้เรือแจว เรือติดเครื่องยนต์ประกอบ (สพสันต์ เพชรคำ, 2540)

อย่างไรก็ดีประเด็นที่สำคัญก็คือ เครื่องมือจับปลาที่พัฒนาขึ้นมีจุดมุ่งหมายที่ต้องการจับปลาให้ได้มากในขณะที่ปลาลดลง เพราะเครื่องมือและคนจับปลาเพิ่มมากขึ้น ผู้ที่ใช้เครื่องมือโบราณง่าย ๆ นับว่าหาปลาได้น้อยลง ทำอย่างไรจะได้เครื่องมือที่จับปลาได้มากโดยไม่ต้องใช้เวลาทำงานตลอดวันหรือทำงานในเวลากลางคืน ในที่สุดชาวประมงก็พัฒนาการจับปลาโดยใช้เครื่องมือที่เรียกว่า “โพงพาง” หรือ “โต่ง” ที่นับว่าเป็นเครื่องมือที่แก้ปัญหาคือ จับปลาได้มากในช่วงเวลาสั้น และไม่ต้องลำบากในยามค่ำคืน

โต่งหรือโพงพางเป็นเครื่องมือจับปลาที่มีประสิทธิภาพเหนือเครื่องมืออื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้ว กล่าวคือ (สนั่น ชูสกุล, 2541)

1. ให้ความสะดวกในการจับปลา เมื่อวางโต่ง (ซึ่งเชือกโต่ง) แล้วก็หมดภาระ การยกโต่งหรือยกโต่งทำวันละ 2 ครั้ง หรือ 3 ครั้ง ทั้งนี้แล้วแต่ความต้องการเพื่อนำปลาที่ไหลเข้าโต่งไปขายหรือทำปลาร้า

2. จับปลาได้มาก โต่งเป็นเครื่องมืออาศัยความแรงของกระแสน้ำที่ไหลกลับแม่น้ำโขงช่วงน้ำลดเป็นตัวส่งปลาเข้าปากโต่งซึ่งวางขวางทางปลาไว้ หากวางโต่งถูกทิศทางแล้ว ปลาจะไหลเข้าโต่งเองโดยไม่ต้องใช้เหยื่อล่อแต่อย่างไร

3. ใช้เวลาจับปลาสั้น ๆ การทำงานของโต่งจะทำได้เฉพาะในช่วงน้ำลดและน้ำมีแรงส่งพอสมควร ช่วงเวลาจับปลาหรือที่เรียกว่า “ลงโต่ง” จึงขึ้นอยู่กับปริมาณของน้ำที่ไหลลงสู่แม่น้ำโขง ว่ามีมากหรือน้อย

ในแต่ละปี โดยทั่วไปจะอยู่ในช่วงไม่เกิน 1 เดือน แต่ในช่วงสั้น ๆ สามารถจับปลาได้มาก “ลงโตง” 1 เดือนหาเงินได้เท่ากับหาปลาตลอดปี

4. ไม่ยุ่งยากเรื่องการจ้างแรงงาน การใช้โตงหรือที่เรียกว่าการทำโตงเสียค่าจ้างคนงานในช่วงสั้นๆ คือ จ้างผูกโตงหรือชิงโตงเพียง 1 วัน และจ้างคนงานประจำเรือกู้โตงขณะจับปลาเพียงลำละ 2 คน โดยเจ้าของโตง 2 คน ประจำเรือคนละ 1 ลำ การจ้างเป็นการจ้างระยะสั้น โดยจะใช้วิธี “ลงแขก” กับญาติพี่น้องหรือขอแรงลูกหลานในหมู่บ้าน

เนื่องจากการวางโตงจะใช้พื้นที่พอสมควร พื้นที่เหล่านี้มีการจับจองกันมานานสิบปีแล้ว ดังนั้น การขยับปากโพงพางจะต้องระมัดระวังผู้ที่วางเบ็ดวางชิงชิงระโยงระยงค์ เช่นเดียวกับการชิงเชือกโตง ซึ่งอาจก่อความเสียหายให้แก่เจ้าของเบ็ดได้ ด้วยเหตุนี้ชาวประมงจึงอยู่ร่วมกันได้ ด้วยการอะลุ่มอล่วยซึ่งกันและกันและหากจำเป็นต้องการพื้นที่แห่งใดแห่งหนึ่งก็อาจขอซื้อพื้นที่วางโตงในราคาที่พอใจ เช่น 1,000-10,000 บาท ซึ่งหมายความว่าผู้นั้นจะใช้พื้นที่นั้นได้ตลอดไป (ประยงค์ ดาวยังยุทธ์ สัมภาษณ์ 12 ธันวาคม 2550) แม้การใช้โตงจับปลาจะไม่ยุ่งยากเท่าการใช้อวนลากหรือมอญกวาดที่ต้องใช้คนถึง 7-8 คน ในการลากมอญ แต่การใช้คนช่วยเหลือก็ยังจำเป็นต้องอยู่บ้างในช่วงการวางโตงครั้งแรก เพราะต้องผูกเชือกชิงโตงเข้ากับหลักไม้ประกอบกับราคาโตงทั้งซื้อสำเร็จรูปและผลิตเองยังมีราคาแพง ดังนั้นชาวประมงที่รู้จักมักคุ้น เป็นญาติสนิทจึงมีการรวมกลุ่มเข้าหุ้่นโตงแต่ละฝืนเข้าด้วยกัน ทำให้จำนวนโตงเพิ่มขึ้นตามลำดับ

3.11.4 การเรียนรู้จากการสังเกตธรรมชาติ

ชาวบ้านมักมีคำอธิบายเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติและอาการพยากรณ์การเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศ ซึ่งชาวบ้านอาจสังเกตเห็นจากพืช สัตว์และปรากฏการณ์และความเชื่ออื่นๆ ดังนี้ (สพลันต์ เพชรคำ, 2549: 42-45)

การคาดการณ์ที่สังเกตจากพืช ชาวบ้านสามารถคาดการณ์หรือพยากรณ์อากาศได้จากการสังเกตจากพืชเช่น การสังเกตดูต้นไม้ที่กำลังผลิติดอกออกผล หากปีใดมีการผลิติดอกออกผลมากกว่าปกติ แสดงว่าปีนั้นฝนดีมีฝนตกมากและอาจมีน้ำท่วม ชาวบ้านบอกว่าสังเกตดูได้จากต้น “หมากผีพวน” และ “หมากยาง” หากออกผลดกในปีใดก็พยากรณ์ได้ว่าปีนั้นมีฝนดีและมีน้ำมาก แต่ถ้าหากมีผลน้อยออกผลไม่ดกก็คาดการณ์ได้ว่าปีนั้นจะแห้งแล้ง

ชาวบ้านบางคนอาจสังเกตดูจากความสูงของต้น “หญ้าแฝก” ถ้าหากดอกหญ้าแฝกขึ้นสูงแสดงว่าน้ำจะท่วมหรือมีระดับน้ำขึ้นสูงเท่าความสูงของดอกหญ้าแฝก หรือบางคนสังเกตได้จากการดู “หญ้า

วงช้าง” หากวงของหญิงอ้วนลงมากก็คาดการณ์ได้ว่าปีนั้นฝนดี แต่ถ้าหากวงของหญิงค่อนช้างเหยียดตรงก็พยากรณ์ได้ว่าปีนั้นฝนแล้งและมีน้ำน้อย (สพสันต์ เพชรคำ, 2549: 42-45)

การคาดการณ์ที่สังเกตจากสัตว์ ชาวบ้านส่วนใหญ่มักคาดการณ์พยากรณ์อากาศได้จากการสังเกตสัตว์ สัตว์ที่สังเกตได้ง่ายที่สุดคือ “มด” โดยเฉพาะ “มดลีน” และ “มดแดงไฟ” หากสังเกตเห็นมดเหล่านั้นอพยพย้ายรังจากดิน พวกกันหามไข่เคลื่อนย้ายขึ้นไปสร้างรังบนที่สูงตามเถียงนาหรือต้นไม้ ชาวบ้านพยากรณ์อากาศตามสัญชาตญาณสัตว์ว่า ในช่วงนั้นมีฝนตกหนักและน้ำท่วม แต่ในทางกลับกัน หากเห็นมดย้ายรังลงสู่เบื้องล่างในพื้นดิน ชาวบ้านก็คาดการณ์ภูมิอากาศว่าแห้งแล้ง นอกจากนี้บางคนอาจสังเกตได้ว่าบางครั้ง “มดลีน” ไม่ย้ายรังขึ้นสูงบนต้นไม้แต่อาจอพยพย้ายที่อยู่บนดินขึ้นไปสู่คอนที่อยู่สูงกว่าเดิม แล้วสร้าง “คูดิน” เป็นวงกลมสูงชันประมาณ 3-4 นิ้ว ชาวบ้านพยากรณ์ว่ามีฝนตกหนักและน้ำท่วมเช่นกัน

นอกจากมดแล้วอาจสังเกตได้จาก “ปลวก” ย้ายรังหรือบางคนบอกว่าสามารถคาดการณ์ได้ว่าน้ำจะท่วมหากเห็น “ไส้เดือน” ออกมาจากดินมากจนผิดปกติ แต่ชาวบ้านลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่างมีความเชื่อมากอย่างหนึ่งในการคาดการณ์ภูมิอากาศคือการสังเกตรูขงของ “ผึ้ง” “ตัวต่อ” หรือ “แตน” ที่สร้างรังอยู่ตามป่าบุงป่าทาม หากสร้างรังสูงอยู่ปลายต้นไม้กะชะก็พยากรณ์ได้ว่าปีนั้นน้ำท่วมสูง แต่ในปีนี้ (พ.ศ. 2550) มีชาวบ้านท่าบ่อหลายคนสังเกตเห็นรังต่อรังแตนอยู่ต่ำ เกือบติดพื้นผิวลำน้ำสงคราม ทำให้คาดการณ์ว่าปีนี้ฝนแล้งอย่างแน่นอน (สพสันต์ เพชรคำ, 2549: 42-45)

การคาดการณ์ที่สังเกตจากปรากฏการณ์และความเชื่อ เช่น สังเกตว่าฝนจะตกหนักจากการดูจากท้องฟ้ามีดครึ้มและมีเมฆลอยต่ำ แต่ถ้าเมื่อใดที่ท้องฟ้าเปลี่ยนเป็นสีแดงมักเกิดพายุลมฝนอย่างรุนแรงตามมา บางคนสังเกตดูจากเส้นใยแมงมุมที่ลอยไปตามอากาศเมื่อเวลามีลมพัด และหากมองเห็นเส้นใยแมงมุมลอยปลิวตามท้องฟ้า เป็นเส้นสีขาวๆ ยาวขนานลอยผ่านหมู่บ้านในช่วงเช้าก็พยากรณ์ว่ามีฝนตกหนัก บางครั้งชาวบ้านอาจดูได้จาก “หมอก” ในทุ่งนา หากหมอกมีมากและหนากว่าปกติแสดงว่ามีน้ำท่วมหรือ “น้ำแก้ง” ขึ้นสูง

นอกจากนี้มีการสังเกตดูจากร่างกายเช่น หากเกิดผดผื่นที่ชาวบ้านเรียกว่าเป็น “หมื่น” และมีอาการคันเนื้อคันตัวก็คาดการณ์ว่าวันนั้นอากาศจะร้อนอบอ้าวและมีฝนตก ส่วนการคาดการณ์อีกอย่างมาจากความเชื่อในเรื่องเกี่ยวกับ “ความฝัน” ของคนแก่ในหมู่บ้าน ชาวบ้านเชื่อกันว่าคนแก่มัก “ฝันคิ้ว”²

² “ฝันคิ้ว” หมายถึง การฝันแม่นยำหรือมักจะเกิดเหตุการณ์ขึ้นจริงตามความฝัน

และเกิดขึ้นจริงๆ เช่น ฝนเห็นวัวควายกินหญ้าอยู่บนที่ดอนหมายถึงปีนั้นมีน้ำท่วมมาก หรือฝนเห็น “ควาย” กินหญ้าอยู่บริเวณหน้าบ้านก็คาดการณ์ว่าปีนั้นมีฝนตกหนักและน้ำท่วม แต่ถ้าฝนเห็น “วัว” กินหญ้าอยู่หน้าบ้านก็คาดการณ์ว่ามีแดดจัดและมีฝนตกน้อย ความฝันของคนเฒ่าคนแก่ดังกล่าวเมื่อนำมาบอกเล่าสู่กันฟัง ทำให้บางคนเชื่อถือถึงกับวางแผนในการปรับตัวล่วงหน้าเพื่อให้เกิดผลกระทบต่อการประกอบอาชีพของตนเองน้อยที่สุด

การคาดการณ์พยากรณ์อากาศของชาวบ้านบางครั้งดูได้จากการทำนายของ “จ้ำ” หรือผู้ทำพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ตาของหมู่บ้าน ด้วยการทำนายจากการเย็บใบตองกล้วยเป็นรูปเรือแต่งเป็นชั้น 5 จากนั้นอธิษฐานแล้ววางลงบนน้ำ ถ้าหากน้ำท่วมเรือ (ชั้น 5) แสดงว่าปีนั้นมีน้ำท่วมหมู่บ้าน แต่บางคนเชื่อว่าปีไหนมีน้ำท่วมมากให้สังเกตจากปีที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า “มะ” เช่น ปีมะโรง, มะเมีย, มะแม เป็นต้น ความคิดเห็นและความเข้าใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศของชุมชนในกลุ่มน้ำสงครามตอนล่างพบว่า ชาวบ้านทำบ่อส่วนมากมีความคิดเห็นและความเข้าใจว่า “น้ำท่วม” ในกลุ่มน้ำสงครามเป็นเรื่องปกติ เพราะชาวบ้านเห็นมานานตั้งแต่เกิดมีน้ำท่วมในหมู่บ้านทุกปี แต่น้ำท่วมที่ชาวบ้านเห็นว่าเป็น “อุทกภัย” เกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2509 และปี พ.ศ.2538 มีระดับน้ำท่วมสูงถึงถนนเชื่อมต่อกับอำเภอ ทำให้สภาพบ้านเรือน ไร่นา พื้นที่เลี้ยงสัตว์ของหมู่บ้านทำบ่อส่วนใหญ่ถูกน้ำท่วมเกือบทั้งหมด

ส่วนสภาวะฝนแล้ง/ภัยแล้งชาวบ้านทำบ่อเล่าว่า “ความแห้งแล้งของชาวบ้านคือ การที่น้ำสงครามท่วมล้นจากตลิ่งออกไปไม่เกิน 15-20 เมตรแสดงว่าปีนั้นแห้งแล้ง แต่ชาวบ้านได้ข่าวมากสามารถเก็บไว้กินทดแทนช่วงที่ถูกล้นน้ำท่วมได้ 3-4 ปี” แต่ถ้าน้ำท่วมปกติคือ “มีน้ำท่วมถึงขั้นแรกของบ้านกำนัน นั้นแสดงว่าปีนั้นมีน้ำท่วมเป็นปกติ” (สพสันต์ เพชรคำ, 2549: 42-45)

ลักษณะของน้ำท่วมของพื้นที่กลุ่มน้ำสงครามตอนล่างไม่เหมือนกับการเกิดน้ำท่วมหรืออุทกภัยทั่วไป กล่าวคือระดับน้ำที่สูงขึ้นเกิดจากปริมาณน้ำฝนที่มีมากประกอบกับน้ำของแม่น้ำโขงไหลหนุนเข้ามา ดังนั้นสภาพน้ำท่วมจึงมีระดับน้ำที่ค่อยๆ เพิ่มสูงขึ้นเรื่อยๆ แล้วไหลบ่าท่วมรอบๆ บริเวณริมฝั่งน้ำและพื้นที่แอ่งต่ำใกล้ลำน้ำที่ชาวบ้านเรียกว่า “บุงทาม” ไม่ได้เกิดน้ำท่วมอย่างฉับพลันเหมือนภาคอื่น ชาวบ้านจึงเตรียมตัวรอรับสถานการณ์ของน้ำท่วมได้ทัน่วงที

อย่างไรก็ตามน้ำท่วมตามปกติดังกล่าวส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตชาวบ้าน สร้างความเสียหายเดือดร้อนไม่ว่าทางการเกษตรที่มีน้ำท่วมข้าวเน่าตาย ส่งผลกระทบต่อถนนทำให้การสัญจรไปมาลำบาก ต้องใช้เรือเป็นพาหนะแทนรถยนต์หรือรถมอเตอร์ไซด์ นอกจากนี้ชาวบ้านยังได้รับผลกระทบจากการที่ไม่มีทุ่ง

หญ้าเลี้ยงสัตว์ โดยเฉพาะที่สาธารณะที่ใช้สำหรับเลี้ยงวัวและควายต่างก็ถูกน้ำท่วมเหลือเพียงแค่ดอนเล็กๆ ที่มีพื้นที่ไม่มากนัก

ส่วนฝนแล้งและภัยแล้งในพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามนั้นเกิดขึ้นน้อยมาก พบบ้างเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2532 ที่ปริมาณน้ำในลุ่มน้ำสงครามมีน้อยกว่าปกติ ทำให้พื้นที่ปลูกข้าวบางส่วนในที่สุดต้องแห้งตาย แต่ชาวบ้านบางคนเล่าว่า ส่วนหนึ่งอาจมาจากการทำนาปรังของชาวบ้านที่เริ่มมีมากขึ้นทุกวัน ปัจจุบันยังพากันสูบน้ำเข้านาปรังจนไม่เหลือน้ำเพียงพอที่ทำการเพาะปลูกพืชอย่างอื่นเลย

ส่วนสภาพน้ำท่วมปกติที่เกิดขึ้นเป็นประจำทุกปี โดยน้ำจะท่วมเฉพาะไร่นาปีแต่ไม่ได้ท่วมถึงบ้านเรือน ชาวบ้านจึงถือว่าเป็นเรื่องธรรมดาที่มีน้ำท่วมแบบนี้ ผลกระทบที่ชาวบ้านได้รับคือข้าวที่ปลูกในนาต่างถูกน้ำท่วมตาย ความเสียหายของแต่ละปีขึ้นอยู่กับปริมาณหรือระยะเวลาที่น้ำท่วม หากน้ำท่วมขังระยะเวลาสั้นเกิน 15-20 วันก็จะทำให้ต้นข้าวตายเสียหายหมด แต่ถ้าหากน้ำลดลงเร็วท่วมขังไม่นานต้นข้าวไม่เน่าเปื่อย และในปีนั้นจะสามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตข้าวในนาปีได้บ้าง ชาวบ้านจึงต้องทำ “นาเลี้ยง” ต่อการถูกน้ำท่วมทุกปี

จากการศึกษาของสพสันต์ เพชรคำ (2549) พบว่า ชาวบ้านสังเกตและจำแนกช่วงเวลาของสภาวะภูมิอากาศในช่วงน้ำท่วมว่า ฝนแรกของทุกปีเริ่มขึ้นเมื่อประมาณกลางเดือนพฤษภาคมเป็นต้นไป จากนั้นมีฝนตกต่อเนื่องกันจนถึงเดือนมิถุนายน-กรกฎาคม ช่วงนี้เริ่มมีน้ำไหลท่วมขังตามลำห้วย หนองน้ำและตามแอ่งพื้นที่ลุ่มต่ำในป่าบุงป่าทาม เนื่องจากแม่น้ำสงครามมีระดับน้ำสูงขึ้นจนไหลท่วมขอบตลิ่งเอ่อล้นเข้าไปในบริเวณดังกล่าวนับตั้งแต่ต้นเดือนกรกฎาคมเป็นต้นมา ชาวบ้านเรียกน้ำท่วมในช่วงต้นฤดูฝนนี้ว่า “น้ำขึ้นแก่ง” หรือ “น้ำท่วมแก่ง”

ต่อมาถึงเดือนสิงหาคม-กันยายนเป็นช่วงที่มีฝนตกชุกมากที่สุดในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่าง เพราะมีพายุฝน “ดีเปรสชัน” จากทะเลจีนใต้พัดเข้ามาปีละประมาณ 3-4 ลูก ทำให้เกิดฝนตกหนักและต่อเนื่องกันจนระดับน้ำเพิ่มสูงขึ้นเรื่อยๆ แล้วไหลท่วมพื้นที่ป่าบุงป่าทามและทุ่งนาข้าวเป็นบริเวณกว้าง ลุ่มน้ำสงครามตอนล่างช่วงนี้จึงมีสภาพกลายเป็นทุ่งน้ำ “ทะเลสาบ” ขนาดใหญ่มีพื้นที่หลายแสนไร่ โดยเฉพาะในช่วงปลายเดือนสิงหาคมถึงต้นเดือนกันยายนเป็นช่วงที่มีระดับน้ำขึ้นถึง “จุดสูงสุด” ของลุ่มน้ำเป็นประจำเกือบทุกปี

เมื่อระดับน้ำขึ้นสูงสุดน้ำในแม่น้ำสงครามตอนล่างจึงทรงตัวอยู่ต่อไปอีกระยะหนึ่งประมาณ 15-20 วัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปริมาณน้ำที่ไหลหนุนเข้ามาจากแม่น้ำโขงและปริมาณน้ำฝนจากลมพายุดีเปรสชัน

หลังจากนั้นน้ำจึงลดระดับลงตั้งแต่ประมาณกลางเดือนกันยายนจนถึงกลางเดือนตุลาคม ปริมาณน้ำที่เคยท่วมถึงตามป่าบุงป่าทามเริ่มแห้งซอดเหลือเพียงตามลำห้วย หนองน้ำและแอ่งพื้นที่ต่ำเท่านั้น ชาวบ้านบอกว่า “น้ำสงครามลดลงจากป่าบุงป่าทามเกือบหมดเมื่อถึงตอนออกพรรษาหรือประมาณกลางเดือนตุลาคม”

ปรากฏการณ์เช่นนี้ชาวบ้านถือว่าเป็นเหตุการณ์ “น้ำท่วมตามปกติ” ของชุมชนในลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่าง แต่ในปี พ.ศ. 2509 และปี พ.ศ. 2538 มีฝนจากลมพายุดีเปรสชันที่พัดเข้ามามากกว่าปกติ รวมทั้งปริมาณน้ำจากแม่น้ำโขงไหลหนุนเข้ามาทำให้เกิดน้ำท่วมมากและท่วมนานเกือบ 2 เดือนกลายเป็น “อุทกภัย” ระดับท่วมสูงจนถึงปลายเดือนตุลาคมในพื้นที่ป่าบุงป่าทามยังมีน้ำท่วมขังอยู่ ชาวบ้านต่างถือว่าน้ำท่วมในช่วงสองครั้งนี้เป็นอุทกภัยที่สร้างความเสียหายและความเดือดร้อนให้กับชาวบ้าน แต่ถ้าปีใดมีลมพายุดีเปรสชันพัดเข้ามาน้อยกว่าปกติและปริมาณน้ำจากแม่น้ำโขงไหลหนุนเข้ามาน้อย ในปีนั้นระดับน้ำของแม่น้ำสงครามจึงเริ่มลดลงเร็ว พื้นที่ป่าบุงป่าทามมีน้ำแห้งซอดตั้งแต่กลางเดือนกันยายน แต่ปรากฏการณ์ที่มีน้ำท่วมน้อยเช่นนี้มีเพียงไม่กี่ปีเช่นกัน (สพสันต์ เพชรคำ, 2549: 42-45)

3.11.5 ความรู้ ระบบกรรมสิทธิ์ และการจัดการทรัพยากรของชุมชน

สำหรับชุมชนริมน้ำสงคราม การเลือกที่ตั้งชุมชนมักเลือกจากแหล่งหาปลาเป็นพื้นที่ที่สำคัญมากที่สุด ชุมชนริมน้ำจึงมักตั้งใกล้กับแหล่งหาปลาที่มีปลาชุกชุมหรือแหล่งที่สามารถใช้เครื่องมือหาปลาพื้นบ้านได้ อย่างไรก็ตาม การหาปลาในหลายพื้นที่ก็ไม่ได้เจาะจงเฉพาะแหล่งหาปลาในชุมชนเท่านั้น แต่คนหาปลาจะรวมกลุ่มกันเดินทางไปหาปลาในแม่น้ำที่ห่างออกไปจากชุมชน บางครั้งอาจเดินทางไปหาปลาเป็นแรมเดือนโดยตั้งเพิงพักอาศัยตามเกาะแก่งต่างๆ ในแม่น้ำโขงหรือน้ำสาขา

คนหาปลาในลุ่มน้ำสงครามตอนล่างจะเรียกพื้นที่ในการหาปลาว่า “ลวง” ส่วนแม่น้ำโขงแถบพรมแดนไทยกับลาวทางตอนบนเรียกว่า “ลั้ง” ทั้งนี้ “ลวง” หรือ “ลั้ง” หมายถึงพื้นที่ในแม่น้ำที่ช่วงเวลาหนึ่งมีการบรรจบกันระหว่างปลาและระบบนิเวศน์ที่เหมาะสมสำหรับการใช้เครื่องมือหา ปลาพื้นบ้านชนิดใดชนิดหนึ่ง “ลวง” หรือ “ลั้ง” จะมีการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์และชนิดปลาตลอดเวลาหมุนเวียนกันไป ในรอบปี ทำให้คนหาปลาต้องเปลี่ยนเครื่องมือให้เหมาะสมกับฤดูกาลและชนิดปลา ทำให้ชุมชนคนหาปลาในลุ่มน้ำโขงมีเครื่องมือหาปลาพื้นบ้านที่หลากหลาย

“ลวง” หรือ “ลั้ง” มีความสลับซับซ้อนของระบบกรรมสิทธิ์และการจัดการซึ่งจะเป็นตัวกำหนดว่าใครบ้างมีสิทธิ์เข้าถึงทรัพยากรหรือมีสิทธิ์ลงหาปลา รวมทั้งการที่ต้องดูแลรักษา คือมีทั้งพื้นที่ที่หาปลาที่เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนรวม (Common property) และพื้นที่หาปลาที่เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล (Private property)

และกรรมสิทธิ์เฉพาะหมู่เครือญาติ “ลวง” หรือ “ลั้ง” ที่เป็นของส่วนรวม ส่วนใหญ่เป็น “ลวงไหลมอง” ซึ่งพบได้ตลอดลำน้ำสงครามและน้ำสาขาขนาดใหญ่ ส่วนลวงที่เป็นของเครือญาติก็เช่น “ฮอง” ตาม “ป่าบุงป่าทาม” ซึ่งเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำชนิดหนึ่งซึ่งชาวบ้านจับปลาโดยการ “ตีปลาฮอง” ส่วน “ลวง” เฉพาะบุคคลหรือครอบครัว เช่น ลวงเบ็ด ลวงลอบ ลวงตุ้ม ฯลฯ พบได้ทั่วไป

อย่างไรก็ตามระบบกรรมสิทธิ์นี้ก็ได้ตายตัวเสมอไป เช่น กรณี “ลวง” ที่เป็นกรรมสิทธิ์เฉพาะบุคคลในลุ่มน้ำมูนตอนล่าง หากเจ้าของ “ลวง” ไม่ลงหาปลา 2 หรือ 3 ปีติดต่อกัน คนหาปลาคนอื่นๆ ก็มีสิทธิในการใช้ “ลวง” นั้นวางเครื่องมือได้

“ลวง” เฉพาะบุคคลและเครือญาติอาจมีการเปลี่ยนแปลงกรรมสิทธิ์ผ่านการสืบทอดตามประเพณี (Customary rights) หรืออาจจะมีการเปลี่ยนมือโดยผ่านระบบการ “ขอ” คือ คนที่มี “ลวงไม่หมาน” ซึ่งหมายถึงจับปลาไม่ได้ก็สามารถขอจากคนที่มี “ลวงหมาน” ได้ นอกจากนี้ อาจมีการเอาของมาแลกเปลี่ยนกับ “ลวงที่หมาน” เช่น นำวัวควายมาแลกเปลี่ยน คนหาปลาจะเคารพสิทธิใน “ลวง” หรือ “ลั้ง” ของผู้อื่น เช่น ไม่วางเครื่องมือหาปลารบกวนพื้นที่หาปลาของคนอื่น ซึ่งกฎเกณฑ์นี้พบได้ทั่วไปในทุกพื้นที่

สำหรับ “ลวง” หรือ “ลั้ง” ส่วนรวม โดยเฉพาะ “ลวงไหลมอง” คนหาปลาจะมีกฎเกณฑ์การใช้ร่วมกัน เช่น มีการเข้าคิวการลงหาปลา และไม่อนุญาตให้ใช้เครื่องมือที่เป็นการทำลายล้าง การหาปลาใน “ลวง” และ “ลั้ง” ประเภทนี้ส่วนใหญ่จะไม่มีภารกิจกันคนนอกที่จะลงหาปลา แต่หากมีคิวลงหาปลาเยอะคนหาปลาก็จะย้ายไปหาตามพื้นที่อื่นแทน

คนหาปลาจะจัดการ “ลวง” หรือ “ลั้ง” ร่วมกัน โดยก่อนฤดูหาปลาของทุกปี คนหาปลาจะต้องทำความสะอาด “ลวง” หรือ “ลั้ง” ด้วยการนัดวันร่วมกันนำขอนไม้ที่น้ำพัดพามาทับถมออกจากท้องน้ำเพื่อไม่ให้มองเสียหาย หากใครไม่สามารถมาร่วมได้ก็จะสมทบเป็นอาหารเครื่องต้มแทน ลุ่มน้ำโขงทางตอนล่างและน้ำมูนตอนล่างเรียกการทำความสะอาดนี้ว่า “สาวลวง” ส่วนลุ่มน้ำโขงทางตอนบนเรียกว่า “เผี้ยวลั้ง”

การจัดการลวงในแม่น้ำโขงทางตอนบนจะเป็นลักษณะการรวมกลุ่มของสมาชิกในชุมชนและนอกชุมชนที่ลงมาหาปลาโดยไม่ได้มีหัวหน้า เมื่อถึงเวลา “เผี้ยวลั้ง” ก็จะนัดกันทำ บางลวงอาจจะมีการจ้างให้คนที่ดำน้ำเก่งทำการ “เผี้ยวลั้ง” สำหรับ “ลวง” ในลำน้ำโขงพรมแดนไทย-ลาวแถบนครพนมมีหัวหน้ากลุ่มและ รองหัวหน้ากลุ่มคอยดูแลลูกทีมรวมถึงการเจรจาต่อรองในกรณีที่มีปัญหา ขณะที่ในลุ่มน้ำมูนตอนล่างคนหาปลาจะรวมกลุ่มกัน “สาวลวง” โดยการนัดกันเช่นกัน ซึ่งอาจมีผู้จัดการนัดวันและจัดการเรื่องค่าใช้จ่าย ส่วนใหญ่คือคนหาปลาที่รับซื้อปลาไปขายด้วย กฎเกณฑ์ในการใช้และจัดการ “ลวง” และ “ลั้ง”

นี้กล่าวได้ว่าเป็นกฎเกณฑ์ตามจารีต (Traditional rules) ที่คนหาปลาจะต้องยึดถือ ทำให้การจัดการแหล่งหาปลาเปรียบเสมือนการจัดการทรัพยากรประเภทอื่นๆ เช่น ป่าชุมชน เป็นต้น

การหาปลาโดยใช้โพงขึ้นกับปัจจัยสำคัญบางประการ เช่น การเลือกสถานที่วางโพงที่เรียกว่า “ลวง” หากลวงเป็นพื้นที่ที่มีแรงส่งของกระแสน้ำยาวนานกว่าแหล่งอื่นก็สามารถจับปลาได้ยาวนานกว่าคนอื่นทั้งสามารถลงโพงได้ก่อนและเลิกใช้โพงหลังคนอื่น การเรียนรู้ “ทางปลา” ในกลุ่มไทลาวมีภูมิปัญญาไม่น้อยกว่าชาวผู้ไทย เทคนิคการวางโพงต้องวางให้ตรงทางปลา ปลาจะลัดกระแสน้ำมาลงที่ปากโพงพอดี แม้ชาวประมงจะรู้เทคนิคต่าง ๆ ของการวางโพง ตลอดจนการถ่วงหินที่ปากโพงเพื่อให้ปากโพงใกล้พื้นดินมากที่สุด แต่เทคนิคเหล่านี้ก็ยังมีค่าน้อยกว่าการเลือกสถานที่หรือ “ลวง” ที่เหมาะสมซึ่งมีไม่มากแห่งและลวงเหล่านี้ถูกจับจองจนไม่มีที่ว่าง ดังนั้นผู้ที่มีโพงรุ่นหลัง ๆ จึงต้องออกไปหาที่วางโพงไกลหมู่บ้านออกไปทุกที ดังนั้นการหาปลาได้มากหรือน้อยจึงขึ้นอยู่กับความฉลาดความรวดเร็ว ความกล้าลงทุนซื้อโพงของชาวประมงเป็นสำคัญ (จารุวรรณ ธรรมวัตร, 2531)

กัตในภาษาอีสานที่นำมาใช้กับการจับปลาเป็นคำกริยา เป็นลักษณะการสกัด กั้น เช่น การเอาฝือกหรือดางแหไปกั้นทางน้ำไหลเพื่อสกัดเอาปลาเรียกกัตปลา สกัดปลา กัตหอย กัตหนอง กัตบุง กัตทาม เป็นต้น คำว่า “กัต” ในภาษาเครื่องมือประมงจึงต่างจาก “กัต” ในภาคใต้ซึ่งชาวประมงอิสลามหมายถึง เครื่องมือประเภทอวน เช่น อวนติด อวนลอย อวนล้อมติด และใช้กับเครื่องมือจับปลาชนิดต่าง ๆ เช่น อวนปลาลัง เรียกกัตปลาลัง เป็นต้น การกัตปลาเชื่อว่ามีมานานแล้วเช่นเดียวกับการใช้เบ็ดใช้แห โดยทำกัตจากไม้ไผ่มาสานเป็นตาถี่ ๆ แล้วนำมาวางต่อกันเป็นแนวยาว เว้นช่องที่จะให้ปลาเข้าไหลเข้าไปอยู่ในที่รวมกัน โดยวางเครื่องมือบางอย่าง เช่น ลอบตั้ง หรือสะดุ้งที่จะตักปลา ยกปลาที่ขังอยู่ตามต้องการ เครื่องมือที่ใช้กัตปลาที่ทำจากไม้ไผ่มาสานเป็นตาข่ายตาถี่หรือทำฝือกได้เปลี่ยนเข้าสู่ยุคการใช้ตาข่ายในล่อนตาถี่ที่ชาวบ้านเรียก “ดางเขียว” ประมาณ พ.ศ. 2500 (สุรัชย์ ณรงค์ศิลป์, สัมภาษณ์ 2 ตุลาคม 2550)

การทำกัตในยุคปัจจุบันมิได้ทำง่าย ๆ เช่นในอดีต เพราะเป็นการลงทุนในด้านเครื่องมือ จำงแรงงานคนวางกัต ฝังกัต และที่สำคัญคือการประมวลแหล่งทำกัตหรือ “ลวง” โดยเฉพาะแหล่งใหญ่ ๆ ที่ได้ปลาจำนวนมาก มีการลงทุนเป็นเงินนับแสนบาท ผู้ที่จะทำกัตจึงต้องกล้าเสี่ยงและมีทุนทรัพย์

การประมวลกัตเป็นข้อตกลงระหว่างผู้ต้องการได้ปลาและผู้เป็นเจ้าของพื้นที่ เช่น กรรมการหมู่บ้าน สำหรับลวงขนาดเล็ก ถ้าเป็นทำเลปลามากใหญ่ที่มีปลามากและมีพื้นที่คาบเกี่ยวหลายหมู่บ้าน

การประมูลจะเป็นหน้าที่ของสภาตำบล ซึ่งจะแบ่งรายได้ให้แก่ละหุ่มบ้านและส่วนหนึ่งตกเป็นของสภาตำบล เช่น อัตราส่วน 70:30 เป็นต้น รายได้ของเงินประมูล คณะกรรมการหมู่บ้านหรือสภาตำบลก็นำไปใช้ในการก่อสร้าง-ซ่อมแซมถนน วัดวาอาราม ไฟฟ้า ประปา ของหมู่บ้าน นับเป็นรายได้หลักของหน่วยงานบริหารระดับหมู่บ้าน ตำบล วิธีการประมูลราคามีทั้งการยื่นซองเสนอราคาพร้อมเงินประกัน เมื่อประมูลได้หลังจากนั้นจึงจ่ายเงินเป็นงวด ๆ (ศรีหา การิก, สัมภาษณ์ 2 ตุลาคม 2550)

การทำกีดกันว่าเป็นการหาปลาที่ประยุกต์จากเครื่องมือจับปลาดั้งเดิมเป็นการใช้เครื่องมือที่ดีกว่า ทนทานกว่า ผู้ประมูลพื้นที่บางรายลงใช้รถแมคโครขุดพื้นที่ทำร่องน้ำให้ปลาออกจากป่าบุงทาม เพื่อให้ได้ปลามากที่สุด กำไรมากที่สุด ป่าบุงทามซึ่งเคยเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลาในช่วงฤดูแล้ง เมื่อถึงฤดูฝนปลาเหล่านี้จะเป็นพ่อพันธุ์แม่พันธุ์ปลาเริ่มหมดไป เพราะปลาออกจากแหล่งน้ำในป่าเหล่านี้ ในกลุ่มชาวประมงมักถกเถียงกันอยู่เสมอว่าจำนวนปลาที่ลดน้อยลงเพราะเครื่องมือใด ปัญหาเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งที่เกิดจากการพัฒนาเครื่องมือจับปลาในยุคปัจจุบัน

นอกจากนี้ชาวบ้านทำบ่อยังเรียนรู้ว่าปลาชอบอาศัยบริเวณพื้นที่ที่มีการสะสมของใบไม้จนเกิดความเย็น จึงมีวิธีดักปลาด้วยการตัดกิ่งไม้ กิ่งไผ่มาทิ้งลงในแหล่งน้ำให้ใบไม้เน่าเปื่อยเป็นที่อาศัยของปลาก่อนที่จะนำตาข่ายมาล้อมจับปลา วิธีการนี้เรียกว่าการ “ชะปลา” ซึ่งน่าจะมาจากการใช้ไม้ไผ่ชนิดหนึ่งที่เรียกว่า “ไผ่กะชะ” มาทิ้งลงในแหล่งน้ำ (สุรชัย ณรงค์ศิลป์, สัมภาษณ์ 2 ตุลาคม 2550)

ลักษณะภูมิประเทศของลำน้ำสงครามที่มีระดับลุ่ม ๆ ดอน ๆ เมื่อเวลาน้ำท่วมทำให้เกิดพื้นที่ที่น้ำเข้าไปซังเว้าๆแหว่งๆที่เรียกว่า “ซิง” นับเป็นแหล่งที่ปลาเข้าไปวางไข่และเพาะเลี้ยงจนโต เมื่อน้ำแห้งลูกปลาจึงออกมาซิงเพื่อหาอาหารในลำน้ำบริเวณที่ “เป็นซิง” มักเป็นบริเวณป่าบุงป่าทาม มีไม้พุ่มนานาชนิด ความเย็นของพื้นที่ที่ปลาวางไข่และเจริญเติบโตกลายเป็นบริเวณที่อยู่ของปลา ชาวบ้านเรียกว่า “วังปลา” วังปลาเหล่านี้มีลักษณะเป็นบริเวณหลบความแรงของกระแสน้ำ มีระดับความลึกพอสมควรมีใบไม้ทับถมกันจนเน่าเปื่อยและมีอุณหภูมิต่ำพอสมควร วังปลาเหล่านี้มีเป็นจำนวนมากในลำน้ำสงครามเป็นที่รู้จักกันดีในหมู่นักจับปลาแสดงถึงลักษณะภูมิประเทศที่เอื้ออำนวยโดยเฉพาะลักษณะพื้นที่ละป่าบุง ป่าทามตามชายฝั่งลำน้ำสงคราม (สุรชัย ณรงค์ศิลป์, สัมภาษณ์ 2 ตุลาคม 2550)

3.12 จากการจัดการแบบพื้นบ้าน สู่การจัดการในรูปแบบที่เป็นทางการ

ผลจากการที่ทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามลดจำนวนลงอย่างมาก ซึ่งมีสาเหตุสำคัญหลายประการทั้งจากปัจจัยของการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านอย่างเกินขนาด การเปลี่ยนวิถีการประมงจากเพื่อบริโภคเพื่อการยังชีพสู่การค้า ก่อให้เกิดการแย่งชิง แข่งขัน และขัดแย้งระหว่างชาวประมงด้วยกัน การละเมิดกฎหมายชุมชนที่ห้ามจับปลาในเขตหวงห้าม ปัจจัยจากป่าทามซึ่งเป็นแหล่งอาหารของปลาถูกทำลายจากการสัมปทานไม้และการเผาถ่าน การบุกเบิกและจับจองที่ดินทำกินของชาวบ้าน และการบุกรุกที่ดินสาธารณะของบริษัทเอกชน ตลอดจนนโยบายและกฎหมายของรัฐล้าสมัยและไม่สอดคล้องกับสภาพพื้นที่ ประกอบกับชุมชนไม่มีสิทธิในการจัดการทรัพยากรอย่างแท้จริง

แต่จากการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับสิทธิในการจัดการทรัพยากรของชุมชนที่บรรจุในกฎหมายรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 ได้กำหนดบทบาทหน้าที่และสิทธิของประชาชน ชุมชนและองค์กรท้องถิ่นเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเอาไว้ แนวทางในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามจึงมีการเปลี่ยนแปลงไปทั้งในส่วนของจัดการโดยรูปแบบที่ไม่เป็นทางการของชุมชน และมีการเพิ่มในส่วนของการจัดการในรูปแบบที่เป็นทางการ ในเชิงวิชาการ และนำไปสู่การจัดการในเชิงนโยบายมากขึ้น

รูปธรรมที่ชัดเจนได้เริ่มต้นจากกิจกรรมการศึกษาและเรียนรู้เกี่ยวกับทรัพยากรและวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นโดยผ่านรูปแบบกิจกรรม “งานวิจัยท้องถิ่น” หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “วิจัยไต่บ้าน” โดยอาศัยการรวมกลุ่มจากผู้สนใจ ซึ่งในระยะแรกมี 4 หมู่บ้านที่ได้เข้าร่วมงานวิจัยภายใต้ชื่อ “เครือข่ายนักวิจัยไต่บ้านลุ่มน้ำสงคราม” ได้แก่ บ้านปากยาม บ้านยางออย บ้านอ้วน และบ้านท่าบ่อสงคราม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม ทั้งนี้โดยมีความร่วมมือจากทั้งภาครัฐ คือ สำนักงานแผนและนโยบาย กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และองค์กรพัฒนาเอกชน คือ โครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ลุ่มน้ำลุ่มน้ำโขง (Mekong Wetlands Biodiversity Conservation and Sustainable Use Programme-MWBP) ซึ่งเป็นโครงการความร่วมมือระหว่างรัฐบาล 4 ประเทศ ในเขตลุ่มน้ำโขงตอนล่างประกอบด้วย สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ราชอาณาจักรกัมพูชา สาธารณรัฐสังคมนิยมเวียดนาม และประเทศไทย ด้วยความร่วมมือและสนับสนุนจาก โครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ (UNDP) สหภาพสากลว่าด้วยการอนุรักษ์ (IUCN) และคณะกรรมการแม่น้ำโขง (MRC) เพื่อสร้างความเข้มแข็งและประสิทธิภาพของคน และหน่วยงานในการตระหนักถึงการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ และการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ ตลอดจนการดำรงชีวิตของคนในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ลุ่มน้ำอย่างยั่งยืนในการถ่ายทอดองค์ความรู้และประสบการณ์ มีกระบวนการและ

ขั้นตอนวิธีการศึกษาวิจัยที่สร้างสรรค์ร่วมกับผู้ช่วยนักวิจัย ซึ่งไต้หวันไม่เพียงมีส่วนร่วมทุกขั้นตอนเท่านั้น หากแต่ยังเป็นเจ้าขององค์ความรู้ดังกล่าว รวมทั้งเป็นผู้กำหนดประเด็นการศึกษาวิจัย มีการจัดเก็บข้อมูลอย่างเป็นระบบระเบียบ สามารถสื่อสารกับสาธารณะได้ง่ายขึ้น(โครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำโขง,2548)

วิจัยไต้หวันจะช่วยอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆที่เกิดขึ้นกับชีวิตความเป็นอยู่และสิ่งแวดล้อมในชุมชน โดยอาศัยผู้รู้และภูมิปัญญาชาวบ้านที่มีการสั่งสมมายาวนาน เป็นการใช้คุณค่าของคนในพื้นที่ในการแสดงศักยภาพตัวตนของชุมชนร่วมกัน ทั้งนี้ก็เพื่อการจัดการทรัพยากรและแก้ไขปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรมอันเกิดขึ้นกับชุมชนอย่างยั่งยืน และงานวิจัยไต้หวันจะเป็นส่วนสำคัญที่ตอบคำถามเกี่ยวกับการพัฒนาและการจัดการทรัพยากรอย่างมีเป้าหมาย นั่นคือ เพื่อรวบรวมองค์ความรู้ของไต้หวันที่มีอยู่อย่างเป็นระบบ สามารถนำเอาองค์ความรู้ที่ได้รวบรวมไว้เป็นข้อมูลในการแก้ไขปัญหาที่จะเกิดขึ้นในชุมชนซึ่งมักมาจากโครงการพัฒนาต่างๆทั้งจากภาครัฐและภาคเอกชน

งานวิจัยไต้หวันได้นำเอาวิธีวิทยาแบบวิจัยมาปรับใช้ โดยให้ความสำคัญกับความรู้ไต้หวันเรื่องระบบนิเวศ และการเข้าถึงทรัพยากร ประวัติศาสตร์ชุมชน ทั้งการตั้งถิ่น ระบบเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และวิถีชีวิตไต้หวันในป่าทาม ทั้งนี้ องค์ความรู้ที่ได้ ยังนำไปใช้ในการจัดการทรัพยากรในชุมชนอย่างยั่งยืน เพื่อให้ชุมชนมองเห็นคุณค่าหรือผลกระทบที่อาจจะเกิดขึ้นในการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนของตนเอง ส่งผลให้ชุมชนตระหนักว่าทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนเองเป็นของชุมชน รู้สึกรักและหวงแหน รวมทั้งช่วยกันอนุรักษ์ทรัพยากรของชุมชนร่วมกันอย่างยั่งยืน ที่สำคัญคือ กระบวนการวิจัยไต้หวันทำให้ไต้หวันหลายกลุ่มอาชีพมา "โสด" กัน และนำไปสู่การแก้ไขปัญหาาร่วมกัน เช่น การแสวงหาแนวทางเพื่อยกเลิกการใช้เครื่องมือหาปลาเชิงพาณิชย์โดยไม่มีความขัดแย้ง งานวิจัยไต้หวันจึงเป็นเวทีของการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและแก้ไขปัญหาโดยเริ่มจากชุมชนเอง ซึ่งนับว่าเป็นการจัดการลุ่มน้ำภายใต้การมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงของชาวบ้าน (เหล่าไท นิลนวล, สัมภาษณ์ 27 ธันวาคม 2550)

การจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามบนเส้นทางกรรวมองค์ความรู้แบบวิจัยไต้หวัน นับเป็นมิติใหม่ของการนำภูมิปัญญาชาวบ้านมาผสานกับหลักวิทยาศาสตร์ ส่วนหนึ่งของความสำเร็จของวิจัยไต้หวันในครั้งนี้ เกิดขึ้นจากการที่ชาวบ้านได้ตั้งคำถามการวิจัยตลอดจนนิยามคำถามนั้นด้วยตนเอง คำถามการวิจัยเป็นคำถามที่ชาวบ้านเองอยากได้คำตอบ ไม่ใช่คำถามที่ถูกนักวิชาการภายนอกนิยามให้ นอกจากนี้ชาวบ้านเป็นนักวิจัยเอง ความรู้ที่วิจัยไต้หวันสร้างสรรค์ขึ้นจากงานวิจัยชิ้นนี้ จึงมีลักษณะที่แตกต่างจาก

งานวิจัยทั่วไป ซึ่งมักเป็นความรู้ที่ได้จากการสังเกตการณ์ของคนภายนอก แต่วิจัยไต้หวันให้ข้อมูลและการวิเคราะห์จากภายใน (เหล่าไท นิลนวล, สัมภาษณ์ 27 ธันวาคม 2550)

กิจกรรมการดำเนินงานที่ผ่านมาเป็นส่วนผลักดันอันเป็นบ่อเกิดของวิถีชีวิตและการใช้ประโยชน์อย่างชาญฉลาด โดยชาวบ้านสามารถยืนหยัดด้วยตนเองได้โดยไม่ต้องพึ่งพาผู้อื่น แม้จะเกิดปัญหามากมาย แต่ด้วยความร่วมแรงร่วมใจกันของชาวบ้าน ที่ให้ความร่วมมือกับโครงการดังกล่าวเป็นอย่างดี ก็ส่งผลให้เกิดการวางรากฐานที่ดีในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำสงครามได้เป็นรูปธรรมขึ้น ชาวบ้านรู้จักวางแผนและขณะเดียวกันก็รู้จักใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพที่สอดคล้องกับปัญหาและความต้องการของพื้นที่ชุ่มน้ำ เช่นรู้จักอนุรักษ์ป่าบุ่ง ป่าทาม การป้องกันกำจัดมลภาวะ ชยะ น้ำเสีย การปรับปรุงแหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์

ต่อมาในปี พ.ศ. 2549 ทางเครือข่ายฯ ได้ขยายบทบาทการทำงานในพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามให้มากขึ้น ครอบคลุมพื้นที่ 28 หมู่บ้าน 5 ตำบล ได้แก่ ตำบลบ้านข่า ตำบลสามผง ตำบลหาดแพง ตำบลศรีสงคราม และตำบลท่าบ่อสงคราม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม พร้อมทั้งได้เปลี่ยนชื่อใหม่เป็นเครือข่ายวิจัยเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาวิถีชุมชนพื้นที่ลุ่มน้ำสงคราม

ผลงานที่ผ่านมาคือ งานวิจัยไต้หวัน ที่ทำการรวบรวมภูมิปัญญาท้องถิ่น ลุ่มน้ำสงคราม จัดพิมพ์เป็นหนังสือ “นิเวศวิทยาและประวัติศาสตร์ ป่าบุ่งป่าทามลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง” และ “พันธุ์ปลาในป่าทาม: ความรู้พื้นถิ่นของคนหาปลา ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง” บทบาทในการจัดทำแผนการจัดการทรัพยากรร่วมกับ 5 อบต. ในลุ่มน้ำสงคราม การส่งเสริมและสนับสนุนอาชีพชุมชน กลุ่มออมทรัพย์ การจัดทำแนวเขตอนุรักษ์วังปลา วังหอย ป่าทามชุมชน ป่าชุมชน การส่งเสริมหลักสูตรท้องถิ่นและบูรณาการงานวิจัยไต้หวันสู่ระบบการเรียนการสอนในโรงเรียน การแลกเปลี่ยนประสบการณ์องค์กรภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน เครือข่ายองค์กรชุมชนทั้งในและต่างประเทศ ฯลฯ (โครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำโขง ,2548)

สำหรับการดำเนินงานโครงการฯ ในปี พ.ศ. 2549 มีความสำเร็จและความก้าวหน้า โดยสรุปดังต่อไปนี้ (โครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำโขง ,2548)

ตารางที่ 6 : โครงการและกิจกรรมที่ดำเนินการในอำเภอศรีสงคราม

ด้าน	โครงการกิจกรรม
ด้านประชาสัมพันธ์ และเผยแพร่	1.ปรับปรุงฐานข้อมูลงานวิจัยในพื้นที่เพื่อเผยแพร่สู่สาธารณะชนในหลายรูปแบบ 2. ประชุมแนวทางทิศทางการดำเนินงานเครือข่ายฯ 3. ประสานงานส่วนราชการ/อปท. ที่เกี่ยวข้องทุกระดับ
ด้านการอนุรักษ์และ ฟื้นฟูทรัพยากร	4. จัดทำแผนเชิงปฏิบัติการ เพื่ออนุรักษ์/ฟื้นฟูทุกตำบล (เน้นการจัดการน้ำ) 5. เพาะกล้าไม้ท้องถิ่นหรือธนาคารพันธุ์ไม้เพื่อลดการปลูกยูคาลิปตัส 6. ขยายผลการอนุรักษ์พื้นที่อนุรักษ์ของชุมชน 7. ศึกษารูปแบบแหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ระดับชุมชน
ด้านการพัฒนา บุคลากร/กองทุน ชุมชน	8. อบรมทักษะการบริหารจัดการเครือข่าย คณะกรรมการ ผู้นำชุมชน 9. ระดมทุนจากสมาชิก เพื่อเตรียมจดทะเบียนอย่างเป็นทางการ 10. อบรมการพัฒนาการโครงการฯ ขอรับการสนับสนุนจากแหล่งชุมชนภายนอก
ด้านการส่งเสริมและ พัฒนาอาชีพ	11. ประชุมเชิงปฏิบัติการการจัดทำแผนโครงการแต่ละกลุ่มกิจกรรม(กลุ่ม ออมทรัพย์ กก ฝื่อ หน่อไม้แปรรูปปลา ปศุสัตว์ ทอผ้า ทำนาปราง อีฐดินฯ ฯลฯ) 12. จัดทำแผนด้านการตลาดทุกกลุ่มกิจกรรม 13. ส่งเสริมการแปรรูปและเพิ่มมูลค่าผลิตภัณฑ์ ได้แก่ ปลา หน่อไม้ กก ฝื่อ 14. ขยายผลอีฐดินฯ 15. สนับสนุนกลุ่มออกทรัพย์ กลุ่มเครดิตยูเนียน
ด้านสิ่งแวดล้อม ศึกษา	16. กิจกรรมเยาวชนรักษ์สิ่งแวดล้อม 17. สร้างการมีส่วนร่วมชุมชนในการจัดการขยะและนำมาใช้ประโยชน์ 18. สนับสนุนภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่นในการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่น 19. ร่วมจัดงานเทศกาลปลาลุ่มน้ำสงคราม 20. ผลักดันงานธรรมชาติวิทยาตราและวันป่าบุงป่าทามโลก 21. จัดตั้งศูนย์เรียนรู้ป่าบุงป่าทาม ลุ่มน้ำสงคราม

ด้าน	โครงการกิจกรรม
ติดตามประเมินผล	22. ประชุมประจำเดือนเครือข่าย 23. ปรับปรุงศูนย์ประสานงานและระบบการทำงาน การประสานงาน 24. ประสานความร่วมมือคณะทำงาน (จังหวัด/ อำเภอ) และองค์กรพันธมิตร

ที่มา : โครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำ

ลุ่มน้ำโขง, 2548

โครงการและกิจกรรมที่ดำเนินการข้างต้นมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1.งานด้านการอนุรักษ์และฟื้นฟูพื้นที่ชุ่มน้ำ

- กิจกรรมสนับสนุนการผลิตกล้าไม้พื้นถิ่น การปลูกป่า และการฟื้นฟูสภาพป่าบุงป่าทาม € โดยการมีส่วนร่วมขององค์กรท้องถิ่น โดยการสนับสนุนชุมชนในการเพาะกล้าไม้พื้นถิ่นเพื่อฟื้นฟูป่าบุงป่าทาม ซึ่งได้ดำเนินการเพาะกล้าไม้ในช่วงต้นปีและเตรียมนำไปปลูกหลังฤดูน้ำลด โดยได้ดำเนินการในพื้นที่ 5 ตำบล ในอำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม รวม 19 หมู่บ้าน คิดเป็นพื้นที่ 13.77 ตารางกิโลเมตร ทำการผลิตกล้าไม้รวมทั้งสิ้น 54,077 ต้น

- กิจกรรมสนับสนุนจัดทำป้ายแสดงแนวเขตพื้นที่ป่าชุมชน แนวเขตวังอนุรักษ์พันธุ์ปลา รวมถึงป้ายแสดงกติกาข้อตกลงในการจัดการพื้นที่อนุรักษ์ โดยได้ดำเนินการจัดทำป้ายแล้วเสร็จทั้งสิ้น 216 ป้าย ครอบคลุมพื้นที่อนุรักษ์พันธุ์ปลาและพันธุ์สัตว์น้ำ 28 แห่ง ความยาวกว่า 1.6 กิโลเมตร ซึ่งกิจกรรมนี้ยังคงมีการดำเนินงานอย่างต่อเนื่องโดยจะมรการทำป้ายเพิ่มเติม และขยายเขตพื้นที่ป่าชุมชนและพื้นที่อนุรักษ์

- กิจกรรมผลิตปุ๋ยหมักชีวภาพ ซึ่งเป็นกิจกรรมที่ส่งเสริมและสนับสนุนให้เกษตรกรในพื้นที่รวมทั้งเครือข่ายโรงเรียนในการทำปุ๋ยหมักชีวภาพใช้เองทดแทนการใช้ปุ๋ยเคมี

2.งานด้านการพัฒนาอาชีพและการแก้ไขปัญหาความยากจนของชุมชนที่พึ่งพาทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพพื้นที่ชุ่มน้ำ

- กิจกรรมการฝึกอบรมและสนับสนุนการศึกษาดูงาน เพื่อพัฒนาฝีมือและเพิ่มทักษะการพัฒนาธุรกิจ(วัตถุดิบ การผลิต การตลาด การจัดกลุ่ม การรักษาต้นทุนสิ่งแวดล้อม) เป็นการพัฒนากลุ่มและเครือข่ายงานด้านหัตถกรรมของกลุ่มแม่บ้านในอำเภอศรีสงคราม เช่นการทอเสื่อจากกก กลุ่มหัตถกรรมไม้ไผ่ กลุ่มแปรรูปปลา เป็นต้น

- กิจกรรมสร้างความเข้มแข็ง กลุ่มออมทรัพย์เพื่อพึ่งพาตนเองด้านเงินทุน (เน้นการออม การใช้จ่ายอย่างมีเหตุผล การบริโภคอย่างพอเพียง และการสร้างสังคมร่มเย็นเป็นสุขด้วยการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ไม่ทิ้งใคร)

- กิจกรรมฝึกอบรมการทำอิฐซีเมนต์ของกลุ่มชาวประมงในพื้นที่โครงการ
- กิจกรรมการปรึกษาหารือแนวทางการริเริ่มกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์โดยชุมชน เพื่อเรียนรู้วิถีชีวิตคนหาปลา และศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพพื้นที่ชุ่มน้ำสงคราม

3.งานสร้างความเข้มแข็งองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและเครือข่ายชุมชนในการบริหารจัดการทรัพยากร

- กิจกรรมศึกษาดูงานในจังหวัดอื่นๆ เพื่อการเรียนรู้ประสบการณ์ดำเนินงานและสร้างเครือข่ายด้านการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

- การศึกษาดูงานเครือข่ายป่าชุมชนดงนาทามจังหวัดอุบลราชธานี
- การศึกษาดูงานชมรมเกษตรกรรมธรรมชาติ จังหวัดยโสธร
- การศึกษาดูงานโครงการจัดการและคุ้มครองพื้นที่ชุ่มน้ำปากแม่น้ำกระเป๋ จังหวัดกระบี่
- กิจกรรมการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการเขียนโครงการและทักษะวิทยากรกระบวนการจัดทำแผนชุมชนระดับตำบล

- กิจกรรมการวางแผนและทบทวนยุทธศาสตร์ด้านการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น

- กิจกรรมสนับสนุนกระบวนการจัดทำแผนการจัดการทรัพยากรขององค์การบริหารส่วนตำบล นาร่อง 5 ตำบลในอำเภอศรีสงคราม

4.งานด้านสิ่งแวดล้อมศึกษาและหลักสูตรท้องถิ่นการสร้างจิตสำนึก

- กิจกรรมการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นลุ่มน้ำสงครามโดยร่วมมือกับ 11 โรงเรียน ในเขตพื้นที่การศึกษา จังหวัดนครพนม

- กิจกรรมเครือข่ายเยาวชนติดตามตรวจสอบคุณภาพน้ำในแม่น้ำสงคราม

- กิจกรรมการศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ชุ่มน้ำกลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง เป็นการเตรียมข้อมูลสำหรับเสนอให้พื้นที่ชุ่มน้ำสงครามตอนล่างเป็น Ramsar site ซึ่งที่ผ่านมา ได้มีการจัดการประชุมหารือกับหน่วยงานและองค์กรท้องถิ่นไปแล้ว 2 ครั้ง
- กิจกรรมการวางแผนการจัดการน้ำแบบบูรณาการในกลุ่มน้ำสงคราม (E-Flow) โดยได้ร่วมกับผู้เชี่ยวชาญจาก IUCN ทำการศึกษา Flow Assessment ในฤดูน้ำหลากและวางแผนดำเนินการอีกครั้งหนึ่งในฤดูแล้งเดือนมีนาคมนี้ โดยการเสนอรายงานในการประชุมเชิงปฏิบัติการในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2550
- กิจกรรมการศึกษาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศในกลุ่มน้ำสงคราม
- กิจกรรมการพัฒนาฐานข้อมูลระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์กลุ่มน้ำสงคราม

6.งานด้านการพัฒนากลไกการดำเนินงานในพื้นที่และเชื่อมโยงสู่การเสนอแนะนโยบาย

- กิจกรรมการจัดเวทีเครือข่ายนักวิจัยไทบ้านกลุ่มน้ำสงคราม ซึ่งปัจจุบันเปลี่ยนแปลงชื่อเป็น “เครือข่ายวิจัยเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาวิถีชีวิตกลุ่มน้ำสงครามอย่างยั่งยืน” ซึ่งเป็นองค์กรเครือข่ายด้านการอนุรักษ์พื้นที่ชุ่มน้ำและความหลากหลายทางชีวภาพในกลุ่มน้ำสงคราม มีสมาชิก 22 หมู่บ้าน มีการประชุมพบปะแลกเปลี่ยนรับรู้สถานการณ์ ติดตามความก้าวหน้าและวางแผนการทำกิจกรรมด้านการอนุรักษ์ร่วมกัน
- กิจกรรมสนับสนุนการจัดตั้งและการจัดประชุมคณะกรรมการพื้นที่ชุ่มน้ำจังหวัดและอำเภอ โดยมีผู้ว่าราชการจังหวัดและนายอำเภอเป็นประธาน เพื่อให้เป็นเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้และติดตามกำกับการดำเนินงานที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ชุ่มน้ำกลุ่มน้ำสงคราม ปีที่ผ่านมา มีการประชุมคณะกรรมการระดับจังหวัด 2 ครั้ง และคณะกรรมการระดับอำเภอ 2 ครั้ง
- กิจกรรมการจัดทำกรณีศึกษาเรื่อง “สิ่งไม่พึงกระทำต่อพื้นที่ชุ่มน้ำ” ขณะนี้อยู่ระหว่างการดำเนินการ โดยร่วมกับคณะกรรมการทำงานวิชาการพื้นที่ชุ่มน้ำในการลงพื้นที่รวบรวมข้อมูลสถานการณ์และการดำเนินการต่างๆที่ไม่เหมาะสมและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหน้าที่และบริการของพื้นที่ชุ่มน้ำแล้วจัดทำเป็นกรณีศึกษาเพื่อการเรียนรู้และป้องกันไม่ให้เกิดกรณีเช่นนี้ขึ้นอีกในอนาคต

- กิจกรรมการจัดทำกรณีศึกษาเกี่ยวกับบทเรียนและแนวทางการปฏิบัติที่ดีและเหมาะสมในการจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำ ขณะนี้อยู่ระหว่างการดำเนินการเพื่อเสนอถึงจุดเด่นและปัจจัยแห่งความสำเร็จในการดำเนินงานด้านบริหารจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำอย่างยั่งยืน โดยจะทำการศึกษกรณีพื้นที่ปากแม่น้ำกระบี่ จังหวัดกระบี่ ลุ่มน้ำสงคราม และพื้นที่หนองบงคาย จังหวัดเชียงราย อย่างไรก็ตาม คณะทำงานวิชาการอาจมีการเสนอเรื่องราวแห่งความสำเร็จเพิ่มเติมได้
- กิจกรรมการศึกษารวบรวม “ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ชุ่มน้ำอย่างชาญฉลาด” ขณะนี้อยู่ระหว่างดำเนินการในพื้นที่ลุ่มน้ำสงคราม ซึ่งเป็นการรวบรวมโดยการมีส่วนร่วมของโรงเรียน ครู นักเรียน และภูมิปัญญาท้องถิ่นในพื้นที่นั้น
- กิจกรรมการประเมินมูลค่าทางเศรษฐศาสตร์ของบริการและผลผลิตของระบบนิเวศพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง ขณะนี้อยู่ระหว่างดำเนินการโดยภาควิชาวิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อม คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ขอบเขตการศึกษาครอบคลุมทั้งด้านบริการและการผลิตของระบบนิเวศและคุณค่าของทรัพยากรและมูลค่าทางเศรษฐกิจ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 4

การเปลี่ยนแปลงวิถีชุมชน...สู่ผลกระทบต่อวิถีการจัดการทรัพยากร

ชุมชนท่าบ่อเป็นชุมชนที่มีการปรับตัวในการจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำสงครามตอนล่างภายใต้ระบบนิเวศท้องถิ่นอันเป็นบริบทที่เป็นผลมาจาก “การปรับความสัมพันธ์” ภายในชุมชน และ “การปรับตัว” กับภายนอกชุมชน ดังแสดงให้เห็นจากตารางข้างล่างนี้

4.1 พัฒนาการในการจัดการทรัพยากรของชุมชนท่าบ่อ

ช่วงเวลา	พ.ศ.	สถานการณ์และการเปลี่ยนแปลง
การเข้ามาตั้งหมู่บ้าน	ตั้งหมู่บ้าน- 2470	วิถีชีวิตเป็นการพึ่งพิงทรัพยากรเพื่อยังชีพ หาปลา และเก็บของป่า เครื่องมือที่ใช้ไม่มีเทคโนโลยีจากภายนอกเข้าไปเกี่ยวข้อง เกิดสงครามอินโดจีน ชาวบ้านท่าบ่อต้องส่งชายปลาแตกจำนวนมาก
	2482	
ช่วงการเปลี่ยนแปลงวิถีชุมชน	2500	พัฒนาเทคโนโลยีประมง สัมปทานจับปลา
	2504	การขยายตัวของเกษตรกรรมพืชไร่ การขยายตัวของการคมนาคม
	2508	บุกพื้นที่ป่าเพราะมีการเผาถ่านมากขึ้น
	2510	บุกเบิกพื้นที่ทำนาปรัง
	2515	การสัมปทานทำไม้ รัฐประกาศเขตอนุรักษ์เพิ่ม
	2527	ตั้งโรงงานอุตสาหกรรม ปลูกยูคาลิปตัส
2535	การกำหนดนโยบายการวางแผนสร้างเขื่อน	
ช่วงการตระหนักต่อการลดลงของทรัพยากรและวิถีชีวิตที่เปลี่ยนไป	2539	รวมกันก่อตั้ง “ชมรมอนุรักษ์ลุ่มน้ำสงคราม” เพื่อเคลื่อนไหวคัดค้าน
	2546	การสร้างเขื่อนสงคราม สร้างองค์ความรู้ในรูปของงานวิจัยไทบ้าน ในนาม “เครือข่ายนักวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง”
	2549	เครือข่ายและขยายงานอนุรักษ์เพื่อความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรในชุมชนท้องถิ่น

ตารางที่ 7 : ตารางสรุปพัฒนาการการจัดการทรัพยากรของชุมชนท่าบ่อ

ความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำสงครามไม่ได้มีคุณค่าแค่เพียงเป็นแหล่งผลิตอาหารเพื่อการดำรงชีพของคนในชุมชน เป็นแหล่งรายได้เพื่อตอบสนองความต้องการด้านเศรษฐกิจของชุมชนเท่านั้น หากแต่ยังเป็นแหล่งเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ที่ผูกพันกับจิตวิญญาณของบรรพบุรุษของคนจากรุ่นสู่รุ่น ชุมชน ทรัพยากรในชุมชน และระบบความสัมพันธ์ในชุมชนซึ่งทำให้กลายเป็นพื้นที่แสดงถึงรากเหง้าของคนกลุ่มน้ำสงครามหรือคนอีสานที่รุ่งเรือง และพึ่งตนเองมาได้เนิ่นนาน

4.2 ผลกระทบต่อวิถีการจัดการทรัพยากรในชุมชนทำบ่อ

ผลกระทบจากสิ่งที่เรียกว่าการพัฒนาสมัยใหม่และทิศทางของสังคมที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในยุคปัจจุบัน ทั้งความเร่งรีบ และมั่งคั่งของชีวิต ทำให้เกิดผลในเชิงลบต่อวิถีชีวิตและการจัดการทรัพยากรในชุมชน นำมาสู่ปัญหา ซึ่งมีสาเหตุมาจากปัจจัยต่างๆ ดังนี้

ประการแรก : การเพิ่มจำนวนประชากร ปัจจัยหลักที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงคือจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นทำให้ความต้องการมีมากขึ้น เกิดการขาดแคลน ระบบเศรษฐกิจแบบซื้อขายเข้าสู่หมู่บ้าน นอกจากนี้ยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่มีผลต่อทรัพยากร คือ สารเคมีที่ใช้กันมากในการเกษตร ได้แก่ ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช ทำให้แหล่งน้ำสะสมมลพิษอันมีผลกระทบต่อวงจรของปลาและสัตว์น้ำอื่น แหล่งน้ำสกปรก เป็นอันตรายต่อปลาในแม่น้ำ ส่งผลต่อการขยายพันธุ์ปลา และทำให้ปลาสะสมสารพิษ นอกจากนี้ยังพบว่าปัจจุบันชาวบ้านบางคนจะใช้วิธีจับปลาตามแหล่งน้ำ รวมทั้งไร่นาโดยใช้วิธีที่รุนแรงและเป็นการจับปลาอย่างล้างผลาญ เช่น การซื้อตักด้วยการใช้แบตเตอรี่ขนาด 12 โวลต์ ลักลอบซื้อปลาในเวลากลางคืน

ประการที่สอง : การเปลี่ยนแปลงของประเภท และขนาดของเครื่องมือประมง และการเข้าถึงทรัพยากร นับตั้งแต่ระบบเศรษฐกิจโลกถูกล้ำแหล่งทำมาหากินของชาวประมงพื้นบ้าน จนทำให้วิถีชีวิตของคนในชุมชนแปรเปลี่ยนไป มีการนำเครื่องมือประมงขนาดใหญ่เข้ามาใช้ การจ้างแรงงาน การเป็นหนี้สินจากการลงทุนในการประกอบอาชีพ และภูมิปัญญาท้องถิ่นถูกเหยียดหยาม ซึ่งเป็นวิกฤตที่คุกคามวิถีชีวิตดั้งเดิม ทำลายสภาพแวดล้อม ทำลายชุมชน และทำลายเอกลักษณ์ท้องถิ่น และในขณะเดียวกันระบบบริหารจัดการและพัฒนาการประมงที่รัฐพยายามบังคับให้ชุมชนปฏิบัติตาม เป็นระบบที่โยกย้ายอำนาจควบคุมแหล่งประมงของชุมชนไปให้กับบุคคลหรือองค์กร (บางกลุ่ม) ภายนอกซึ่งไม่ได้เกี่ยวข้องกับชุมชน

ปัญหาของความเข้าใจที่ผิดพลาด กล่าวคือ จากปัญหาของ “ระบบกรรมสิทธิ์ร่วม” (Common properties) เป็นประเด็นสำคัญที่หลายฝ่าย โดยเฉพาะมุมมองจากภาครัฐที่มีมุมมองว่า ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของทรัพยากรในกลุ่มน้ำสงครามนั้น เนื่องมาจากการมีสถานะของการเป็นทรัพย์สินร่วม ซึ่งถูกสร้างผ่านความเข้าใจที่ว่า “เมื่อไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าของปลาและสัตว์น้ำ ก็ไม่จำเป็นที่ใครจะต้องอนุรักษ์หรือถนอมใช้”

จึงทำให้เกิดวิกฤตการณ์ที่ทุกคนต่างพากันร่วมใช้ เอาประโยชน์ และทำลายอย่างล้างผลาญ ซึ่งจะเห็นได้ว่า ตัวอย่างที่เป็นการแก้ไขหรือหาทางออกจากระบบคิดดังกล่าว ก็คือ การกำหนดสิทธิในทรัพย์สินขึ้นโดยควบคุมการจับสัตว์น้ำ ทั้งนี้จะเห็นได้จากการอ้างอำนาจการจัดการของเจ้าหน้าที่รัฐ โดยการประกาศเขตอนุรักษ์เพิ่มเติม ทำให้เป็นการลดที่ดินทำกินและที่สาธารณะประโยชน์ของชุมชน

แต่จากการศึกษาพบว่า แท้ที่จริงแล้ว “ความเป็นทรัพย์สินร่วม” ที่มีความหมายที่สะท้อนผ่านนัยของการจัดการของชุมชนท่าบ่อนั้น ชุมชนได้แสดงให้เห็นถึงรูปแบบการใช้ การจัดการ และการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของกลุ่มน้ำสงครามว่า ความเป็นทรัพย์สินร่วมของชุมชนนั้นมีใช้สมบัติหรือทรัพยากรที่ปราศจากเจ้าของ หากแต่เจ้าของที่มีสิทธิในการควบคุม ดูแล และใช้ประโยชน์ นั้น ต้องเป็นสิทธิที่เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนด้วยกันเอง ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติที่ยังชีพด้วยวิถีการหากินที่พึ่งพาธรรมชาติและสายน้ำของแม่น้ำสงคราม และสิ่งยึดเหนี่ยวที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่แสดงสิทธิอันชอบธรรมในการใช้และการจัดการทรัพยากรคือ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติที่เป็นกฎกติกาในการควบคุมการใช้ให้สามารถเอื้อต่อระบบธรรมชาติและแบ่งปันความอุดมสมบูรณ์มายังคนรุ่นหลัง

ประการที่สาม : การเปลี่ยนระบบความสัมพันธ์จากการพึ่งพิงกันเป็นระบบพึ่งพาสังคมภายนอก วิถีชีวิตของชาวบ้านอันเป็นแม่บทหลักก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงมาถึงปัจจุบัน พบว่า สภาพของสังคมหมู่บ้านท่าบ่อดำรงชีวิตมาด้วยการเกษตรกรรมในสภาพภูมิศาสตร์เมืองร้อนบนพื้นฐานของความเชื่อทางพุทธศาสนาพึ่งพาธรรมชาติเป็นหลัก มีความสัมพันธ์กันแบบเครือญาติ แม้เส้นทางแห่งวิถีชีวิตที่มีศาสนาพุทธจะอยู่ในทัศนะความเชื่อของชาวบ้าน แต่ก็ได้ผนวกกับความเชื่อภูติผี คือ ผีปู่ตา และวิญญาณความลี้ลับของธรรมชาติเข้าไปด้วย แต่วิถีชีวิตของชุมชนหมู่บ้านท่าบ่อก็สามารถดำเนินมาได้ด้วยความสงบสุข ตามวิถีชีวิตที่เรียบง่ายอันดำรงอยู่บนพื้นฐานทางเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองและภูมิปัญญาชาวบ้านที่ควบคุมตัวเองได้ สิ่งเหล่านี้คือ รากเหง้าแห่งความเป็นมา อันเป็นแม่บทของวิถีชีวิตดั้งเดิม ซึ่งมีลักษณะสวนทางและขัดแย้งกับสภาพชีวิตปัจจุบันของชาวบ้านอยู่มาก หมู่บ้านท่าบ่อในอดีตจึงอยู่ในฐานะพึ่งตนเองได้โดยไม่ต้องเกี่ยวข้องกับสังคมภายนอก ทั้งการเกษตรและหัตถกรรมทางการเกษตร นอกจากจะปลูกข้าวแล้วยังมีการจับสัตว์น้ำในแม่น้ำสงคราม ขุดบ่อ ทำกิจกรรมร่วมกันเองในหมู่บ้าน ความจำเป็นที่จะต้องพึ่งคนอื่นหรือซื้อของจากภายนอกจึงไม่มี ในขณะเดียวกันความสัมพันธ์ทางเครือญาติและการนับถือผู้อาวุโส การยึดหลักคำสอนทางศาสนา ความเชื่อเรื่องผีและอำนาจลี้ลับของธรรมชาติก็มีการบอกเล่าสืบต่อกันมา ข้อกำหนดแบบแผนทางสังคมของหมู่บ้านไม่ได้ใช้ลักษณะของกฎหมาย แต่ใช้การถือ ฮีต และมีบทเสริมคุณค่า บทลงโทษแบบเบ็ดเสร็จ เช่น ฝ่าฝืนจะเกิดชะล่า หรือ ขวง (เสียด ัจญโร) การยกย่องนับถือบุคคลจะเน้นลักษณะของคนที่มีคุณงามความดี ทำประโยชน์ให้กับชุมชนมากกว่ายึดถือความมั่งคั่งทางวัตถุ ดังนั้นแบบแผนหรือบรรทัดฐานทางสังคมของวิถีชีวิตของชุมชนท่าบ่อจะถูกกำหนดด้วยความเข้าใจอยู่ในสำนึกของผู้คนที่ได้รับการถ่ายทอดมาโดยตลอด

ปัจจุบันวิถีชีวิตวัฒนธรรมของชาวบ้านทำบ่อได้เปลี่ยนแปลงไปตามแนวทางใหม่ของสังคม วัฒนธรรม เนื่องจากการแทรกแซงทางระบบเศรษฐกิจแบบใหม่โดยผ่านโครงสร้างสังคมเมืองและแพร่กระจายเข้าสู่หมู่บ้าน ลักษณะการแพร่กระจายและการพึ่งพาทางเศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรมดังกล่าวมีดังนี้

- ระบบเงินตรา เกิดจากโครงสร้างทางเศรษฐกิจของประเทศที่ใช้เงินตราเป็นสื่อกลาง ในการแลกเปลี่ยน การซื้อขาย การลงทุน ซึ่งมีผลกระทบต่อวิถีชีวิตระหว่างคนในสังคมทั่วไป หมู่บ้านทำบ่อเป็นสังคมชาวนา การผลิตที่นอกจากการบริโภคแล้วยังเกิดผลตามมาก็คือ เพื่อขาย เมื่อได้เงินมาแล้วก็นำไปซื้อสินค้าที่มีความจำเป็นในชีวิตประจำวันแทน เช่น ยารักษาโรค เครื่องนุ่งห่ม เครื่องมือเครื่องใช้ในบ้าน ความต้องการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรทำให้ชาวบ้านต้องพึ่งพิงวิทยาการใหม่ๆ เช่น ปุ๋ย เครื่องทุ่นแรง ซึ่งสิ่งเหล่านี้ต้องซื้อหาด้วยเงิน ทำให้การพึ่งพาธรรมชาติลดลง ชาวบ้านเริ่มเคยชินและไม่อาจอยู่ได้โดยปราศจากระบบตลาดและการพึ่งพาสังคมภายนอกได้ การผลิต ไม่ได้ผลิตทุกอย่าง เพื่อการดำรงชีพแต่ผลิตจำนวนน้อยชนิดลงหรือลดปริมาณอย่างหนึ่งไปเพิ่มอีกอย่างหนึ่ง จนเป็นที่น่าสังเกตว่า เหตุการณ์นี้เป็นการล่มสลายของเศรษฐกิจแบบยังชีพของหมู่บ้านทำบ่อหรือไม่ ในขณะที่วัฒนธรรมปลาแดกที่เคยผลิตขึ้นมาบริโภคภายในครอบครัวและแบ่งปันกันกินก็เกิดการซื้อขายกันขึ้นเพื่อต้องการเงิน กล่าวได้ว่า เงินตรามีส่วนสำคัญที่ทำให้วัฒนธรรมปลาแดกและวัฒนธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องถึงกันเปลี่ยนแปลงเพราะเงินตราเป็นที่มาแห่งความมั่งคั่ง ร่ำรวยและเป็นตัวกำหนดฐานะทางสังคมสมัยใหม่

- การตลาดและการค้าขาย สืบเนื่องมาจากการใช้ระบบเงินตราที่เป็นตัวกลางแห่งกลไกของตลาด การแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างชุมชนเกิดขึ้นและการนำสินค้าตัวใหม่เข้ามาในหมู่บ้านทำบ่อ ซึ่งล้วนแล้วแต่สะดวก รวดเร็วและมีคุณภาพใกล้เคียงกับสินค้าบางตัวที่มีอยู่ในท้องถิ่น เช่น มีการนำน้ำปลา ผงชูรส อาหารสำเร็จรูป เข้ามาจำหน่ายซึ่งจะเป็นตัวแปรที่สำคัญที่มีให้วัฒนธรรมปลาแดกเปลี่ยนแปลงไป แต่ก็เป็นแนวคิดของคนรุ่นใหม่ที่ไม่เห็นความสำคัญของปลาแดกในการปรุงรสอาหาร ในขณะที่คนรุ่นเก่ายอมรับว่าปลาแดกมีความจำเป็นในการปรุงรสอาหารทุกชนิด แม้จะมีน้ำปลา ผงชูรสก็ยังคงต้องใช้ปลาแดกร่วมอยู่ด้วย

นอกจากนี้กิจการการขายปลาร้าและปลาต้มในหมู่บ้านทำบ่อก็มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิต ทั้งในแง่ของการเพิ่มปริมาณการผลิตเพื่อส่งออกไปขายภายนอก ทำให้ปัจจุบันบ้านทำบ่อต้องสั่งซื้อปลาสดมาจากภายนอก เช่น จังหวัดอ่างทอง และในแง่ของการปรุงรสและบรรจุภัณฑ์ที่เน้นความทันสมัยและความสะดวก โดยเฉพาะการใช้ผงชูรสมากขึ้น นอกจากนี้ เนื่องจากต้องเน้นการปรับปรุงด้านบรรจุภัณฑ์และการเพิ่มปริมาณการผลิตจำเป็นต้องเพิ่มการลงทุนสูงขึ้น จึงเกิดเป็นการรวมกลุ่มภายใต้ “กลุ่มวิสาหกิจชุมชนทำบ่อ” ขึ้น แม้บ้านส่วนใหญ่จึงใช้เวลาไปกับการเร่งการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาด จนไม่มีเวลาหาปลาหรือทำอาชีพเกษตรกรรมอื่นๆ แต่เปลี่ยนเป็นการซื้อจากตลาดเพื่อมาบริโภคแทน

ทั้งนี้ มีข้อน่าสังเกตว่า แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงในวิธีการผลิตของการทำปลาร้า และปลาซึ่มของหมู่บ้านท่าบ่อ จนทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่สามารถออกไปหาปลาได้เหมือนเดิม โดยเฉพาะกลุ่มแม่บ้าน แต่จากการสอบถามพบว่า ปลาร้า และปลาซึ่มที่ชาวบ้านทำไว้เพื่อบริโภค เกือบทั้งหมดจะใช้ปลาที่หาได้จากแม่น้ำสงคราม ซึ่งยังคงเป็นสมาชิกในครอบครัวที่เป็นผู้ชายออกเรือไปหาปลาเพื่อประกอบอาหารในครัวเรือน แต่ปลาที่ใช้แปรรูปเพื่อส่งขายภายนอกจะใช้ปลาที่สั่งซื้อจากที่อื่น เพราะหากจะใช้ปลาจากลำน้ำสงครามก็ไม่เพียงพอทั้งปริมาณ และขนาดของปลาที่จะส่งขาย กล่าวได้ว่าชาวบ้านยังคงยึดติดกับค่านิยมในการกินปลาน้ำสงครามอยู่ ซึ่งจะเป็นการกินปลาตามฤดูกาลที่หาได้ และเป็นปลาตัวเล็กบ้างใหญ่บ้าง ซึ่งยังคงลักษณะการบริโภคปลาแบบเดิมไว้ แต่ถ้าส่งขายจะต้องใช้ปลาที่ตัวโตและเป็นปลาขนาดใหญ่ ปรากฏการณ์ดังกล่าวจึงเป็นการปรับตัวกับระบบตลาดจากภายนอก คือ สามารถทำการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการในกลไกตลาด แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ยังคงวิถีการบริโภคแบบเดิม คือการกินปลาที่หาได้จากลำน้ำสงครามและเป็นการกินปลาเล็กปลาน้อย หลายชนิดตามฤดูกาล และโดยเฉพาะการถนอมอาหารในรูปของปลาร้า ปลาซึ่ม เพื่อให้มีปลาบริโภคได้ตลอดปี

-ความเป็นสังคมเมือง นอกจากโครงสร้างแบบใหม่จะเป็นแหล่งดึงดูดความอุดมสมบูรณ์การผลิตจากชนบท เป็นศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนสินค้า ขณะเดียวกันเมืองก็กระจายสินค้าที่ผ่านมาจากการผลิตแล้วส่งขายไปยังชนบท และกระจายความเจริญแบบสมัยใหม่สู่ชนบทอีกด้วย ดังนั้นในสังคมหมู่บ้านท่าบ่อ และหมู่บ้านทั่วไปในจังหวัดนครพนมจึงมีสภาพของการเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดเจน

ประการที่สี่ : การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตสู่สังคมสมัยใหม่และก้าวสู่วัฒนธรรมบริโภคนิยม

ดังได้กล่าวไว้บ้างแล้วในเบื้องต้นว่าวิถีชีวิตทางสังคมวัฒนธรรมที่ทันสมัยได้แผ่ขยายเข้าสู่หมู่บ้านท่าบ่อทำให้คุณค่าทางสังคมดั้งเดิมหลายอย่างเปลี่ยนแปลง อาทิเช่น

การพัฒนาทางการศึกษา สังคมวัฒนธรรมและเทคโนโลยี การพัฒนาทางการศึกษามีส่วนทำให้แนวคิดของคนรุ่นใหม่ที่ได้รับการศึกษาสูง รักราชการหรือเดินทางไปทำงานที่กรุงเทพฯหรือต่างประเทศ ส่วนหนึ่งกลับเป็นกลุ่มที่รู้สึกอับอายในวัฒนธรรม ประเพณีท้องถิ่น เช่น การกินปลาแดก การมุ่งความสำคัญกับการศึกษาในระบบจนไม่รู้จักความรู้และภูมิปัญญาในท้องถิ่นของตน และที่สำคัญคือการไม่ให้เกียรติอาชีพที่บรรพบุรุษได้สืบทอดกันมา เช่น การทำปลาร้า ปลาซึ่ม เห็นได้จากกิจการเหล่านี้ขาดคนสืบทอด ส่วนการพัฒนาทางด้านสังคมวัฒนธรรมและเทคโนโลยีสมัยใหม่มีผลต่อวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปกลายเป็นวิถีชีวิตแบบบริโภคนิยม ที่ติดกับความสะดวกสบายของเครื่องใช้ไฟฟ้า มือถือ อุปกรณ์ทันสมัยต่างๆ เช่น การใช้รถไถนา ที่พัฒนาจากสองล้อมาเป็นสี่ล้อเพื่อเพิ่มปริมาณและประสิทธิภาพการผลิตในยุคอุตสาหกรรม

จากการศึกษาพบว่า การทำลายทรัพยากรในลุ่มน้ำสงครามอย่างล้างผลาญนั้นไม่อาจปฏิเสธสาเหตุที่เกิดจากปัญหาเชิงโครงสร้าง โดยการมุ่งประเด็นแต่เพียงว่าเกิดจากการแข่งขันการใช้ทรัพยากรในชุมชนที่มาจากกรณีสภาพเป็นทรัพยากรสินส่วนร่วม ซึ่งสิ่งใดที่เป็นกรรมสิทธิ์ร่วมก็เท่ากับว่าไม่มีใครมี

กรรมสิทธิเหนือสิ่งนั้นจริงๆ โดยใครก็ตามที่ฉลาดพอก็จะฉวยโอกาสใช้ประโยชน์ ทรัพยากรในกลุ่มน้ำสงครามจึงดูเป็นสิ่งที่ไร้ค่า และไม่มีหลักประกันใดๆ ต่อการยังคงมีอยู่ในอนาคตหากไม่ใช้ประโยชน์เสียแต่วันนี้ การกล่าวข้างต้นเป็นการบิดเบือนสาเหตุเชิงโครงสร้างที่เป็นการแทรกแซงการใช้ประโยชน์จากภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบตลาดที่เพิกเฉยและไม่เคารพสิทธิของชุมชนที่จะควบคุมการใช้และการอนุรักษ์ทรัพยากรที่เป็นทรัพย์สินส่วนรวม แม้ว่าสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้นจากปัจจัยภายในชุมชนเอง เช่น การเปิดเสรีให้ทุกคนได้เข้าถึงทรัพยากร จะเป็นสาเหตุการทำลายทรัพยากรธรรมชาติที่เกิดขึ้น แต่หากพิจารณาให้แน่ชัดแล้วจะเห็นถึงข้อเท็จจริงในส่วนที่เป็นการเข้าแทรกแซงและครอบงำของกระแสทุนจากภายนอก

จากปัจจัยการเปลี่ยนแปลงข้างต้น ชุมชนท้องถิ่นไม่สามารถตอบโต้หรือตั้งรับกับสิ่งที่เกิดขึ้นเพราะความอ่อนไหวใน 2 ลักษณะ คือ

1. **ความอ่อนไหวในเชิงโครงสร้างทางสังคม** โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “ค่านิยม” ที่ถูกกลืนเข้าสู่กระแส “บริโภคนิยม” ในส่วนของผลการศึกษาดูแลการจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำสงครามเองแล้ว บทสรุปจากการศึกษาในแง่มุมที่ว่า วิฤตการณ์การลดลงของทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำสงคราม ไม่ว่าจะเป็ปลา พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ในป่าปungป่าทาม ฯลฯ นั้นเป็นผลมาจาก “การจับปลามากเกินไปของชาวประมง” อาจดูเป็นการสรุปที่อาจมองข้ามการพิจารณาสาเหตุสำคัญที่ซ่อนเร้นอยู่ ผู้วิจัยกำลังกล่าวถึง “ปัญหาที่เกิดจากสาเหตุเชิงโครงสร้าง” โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับแบบแผนการบริโภคที่ถูกเร่งเร้าจากสภาวะแบบบริโภคนิยมที่เน้นการบริโภคแบบทันสมัย การอำนวยความสะดวกสบายจากเครื่องใช้ ไฟฟ้า ซึ่งปัจจุบันต้องเพิ่มด้วย “ขนาดและหน้าที่การใช้งาน” ประกอบกับแรงกดดันจากอุปสงค์ (ความต้องการของตลาด) ที่ทำให้ต้องลงทุนเพิ่มเพื่อซื้อและสร้างอุปกรณ์จับปลาชนิดใหม่ เช่น โต้ง ฯลฯ ซึ่งปัจจุบันเป็นเครื่องมือที่เพิ่มทั้ง “ขนาดและประสิทธิภาพในการกวาดล้างปลา” ให้ได้มากและคุ้มค่าที่สุด รวมทั้งการเข้ามาลงทุนทำธุรกิจของนายทุนทั้งจากคนที่มีฐานะในชุมชนกับนายทุนจากภายนอก อันเป็นธุรกิจที่ฉาบฉวยเพราะสนใจแต่การทำกำไรในระยะสั้น โดยเข้ามาฉกฉวยแสวงหาประโยชน์จากการเปิดช่องทางการลงทุนผ่าน “การกลายรูปของระบบกักตุน” โดยจะเป็นการ เข้ามากวาดให้หมดแบบไม่มีเหลือสำหรับการประมูลกัดเพื่อหาเงินพัฒนาหมู่บ้าน

2. **ความอ่อนไหวในเชิงพื้นที่** การเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้อย่างเด่นชัดจาก ความเสื่อมโทรมของความอุดมสมบูรณ์ในกลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง เห็นได้จากประเด็นดังต่อไปนี้

2.1 **ขาดการจัดการที่ดี** โดยเฉพาะการใช้ประโยชน์พื้นที่ทั้งในแง่การยังชีพ การประกอบอาชีพ ประเพณีวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง กิจกรรมต่างๆ นี้ดำเนินไปภายใต้ความคิดที่ว่าทรัพยากรของกลุ่มน้ำสงครามตอนล่างยังมีความอุดมสมบูรณ์อยู่มาก การมีส่วนร่วมของชุมชนในการกำหนดกฎเกณฑ์ กติกาต่างๆ รวมถึงการพัฒนาให้เกิดความยั่งยืน การแก้ปัญหาที่เกิดจากการใช้ทรัพยากรอย่างทำลายล้างในปัจจุบันจึงไม่ได้รับการพิจารณาหรือถูกกระตุ้นให้เกิดความตระหนักในสถานการณ์ของปัญหานั้น การจัดการที่จะ

ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตที่ทำลายทรัพยากรจึงไม่ได้รับความสนใจ โดยอ้างถึงสถานการณ์ที่เห็นว่ายังไม่วิกฤต การจัดการจึงเกิดผลกับกลุ่มคนที่ยังนับถือกัน และเห็นความสำคัญของทรัพยากรที่ปัจจุบันลดลงมาก ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากความรู้จากงานวิจัยที่บ้านที่เป็นส่วนที่ทำให้ชาวบ้านเห็นถึงปัญหาและเริ่มการจัดการที่จะแก้ปัญหา แต่ส่วนใหญ่ผู้ประกอบการที่เด่นชัดจะเป็นการสร้างการจัดการในระดับกลุ่ม เช่น กลุ่มคนที่หาปลาด้วยกัน ซึ่งจะ “ใส” หรือพูดคุยกัน การเยี่ยมเยียนกันเพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูล และเป็นการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์เพื่อหาแนวทางการจัดการร่วมกัน

2.2 ขาดการให้ความสำคัญในนโยบายของท้องถิ่น เช่น องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น สถาบันการศึกษา ยังละเลยที่จะให้ความใส่ใจ ส่งเสริม หรือเห็นความสำคัญ ทั้งในเชิงระบบเศรษฐกิจจากผลผลิตในป่าบุงป่าทามที่ตอบสนองการพึ่งตนเองในชุมชน การเป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ และแหล่งเรียนรู้วิทยาศาสตร์ท้องถิ่น เป็นต้น

2.3 ขาดระบบการสืบทอดทางภูมิปัญญาอย่างเป็นรูปธรรม แม้จะมีความรู้ในการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ เช่น เครื่องมือประมง การหาแหล่งน้ำ การเลือกพื้นที่ในการเกษตรกรรม ฯลฯ รวมทั้งภูมิปัญญาในการจัดการ ควบคุม และจัดระเบียบการอยู่ร่วมกันเช่น ประเพณีการให้วัวผีบูตา การทำวังปลาเพื่อการอนุรักษ์ การมีวิถีชีวิตแบบเห็ดดอยเห็ดกิน และระบบความสัมพันธ์ทางสังคมภายใต้วัฒนธรรมปลาแดก แต่ยังไม่มีการจัดทำชุดความรู้ หรือกระบวนการที่เป็นระบบในการส่งผ่านความรู้ภูมิปัญญา ตลอดจนความรัก ความห่วงใยต่อวิถีการผลิต วิถีชีวิตของชุมชน ซึ่งมีการสืบทอดที่ชัดเจนในกลุ่มคนสูงอายุ โดยเฉพาะเยาวชนรุ่นหลังยังไม่ให้ความสำคัญที่จะสืบทอดองค์ความรู้เหล่านี้อย่างต่อเนื่องในอนาคต

2.4 ขาดกระบวนการมีส่วนร่วม สิ่งสำคัญในการในการดำเนินงานใดๆจำเป็นต้องอาศัยการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน ทั้งในส่วนของกรปฏิบัติ และโดยเฉพาะด้านการขยายผล ทั้งนี้การเรียนรู้และบอกเล่าประสบการณ์สู่เวทีพูดคุยร่วมกันของชาวบ้าน การหาแนวทางแก้ปัญหา การส่งเสริมสนับสนุนจากหน่วยงาน หรือองค์กรต่างๆ การพัฒนาต่อยอดภูมิปัญญา สิ่งเหล่านี้ จะนำไปสู่การมีนโยบายสาธารณะที่ดีได้ แม้จะเป็นเพียงนโยบายสาธารณะระดับชุมชนก็ตาม แต่หากมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน ทั้งโรงเรียน ชาวบ้าน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น นักวิชาการ ผู้รู้ ปราชญ์ชุมชน ก็เกิดพลังที่ยิ่งใหญ่ แม้พบว่าสำหรับกลุ่มคนที่มีส่วนในการดำเนินการจากความตระหนักในความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติจะปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตที่จะเป็นการทำลายทรัพยากรจะมีความมุ่งมั่นที่จะรักษาความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร ลุ่มน้ำ สงครามไว้ แต่ในกลุ่มที่ยังไม่เห็นความสำคัญก็ยังคงทำลายทรัพยากร และมีแนวโน้มของความขัดแย้งที่เกิดจากความเห็นไม่ตรงกัน ซึ่งกลายเป็นอุปสรรคในการขับเคลื่อนการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร

4.3 บทสรุป

ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่า ทั้งความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนและคนที่มิวิถีชีวิตอยู่บนลุ่มน้ำเดียวกัน ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ได้ก่อเกิดเป็นมิติแห่งความสัมพันธ์ ผ่านการขัดเกลา หล่อหลอม ถ่ายทอด และยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมารุ่นต่อรุ่น จนกลายมาเป็นมิติทางวัฒนธรรมที่นำไปสู่การจัดระบบ ระเบียบ และเกิดกฎกติกาในการอยู่ร่วมกัน คำตอบของ “มิติทางวัฒนธรรม” ที่เป็นผลจากการศึกษาครั้งนี้จึงหมายถึง “มิติแห่งความสัมพันธ์” ที่เกิดจากชีวิตวัฒนธรรมของคนในท้องถิ่น ที่เป็นผลผลิตจากการสร้างสรรค์ “วัฒนธรรมแห่งการอยู่ร่วมกัน” โดยไม่ใช่การอยู่รอดเฉพาะกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง และมีใช้การอยู่ร่วมกันภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบโดดๆ แต่เป็นการอยู่ร่วมกับบนระบบความสัมพันธ์ของสังคมและโครงสร้างทางสังคมที่สร้างและสืบทอดวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำสงครามตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ข้อค้นพบในงานวิจัยชี้ให้เห็นว่า การจัดการทรัพยากรของชุมชนท่าบ่อมีกฎเกณฑ์ กลไกเชิงสถาบัน และองค์กรที่ทำหน้าที่ในการจัดการทรัพยากรอย่างเป็นระบบบนพื้นฐานของระบบคิดเชิงจารีต ระบบวัฒนธรรมที่ประกอบด้วย ระบบคุณค่า ระบบภูมิปัญญา และระบบอุดมการณ์อำนาจ ที่ชาวบ้านได้รักษาและสืบทอดกันมาอย่างยาวนาน ขณะเดียวกันชุมชนท่าบ่อก็มีศักยภาพในการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงได้อย่างเหมาะสม ภายใต้เงื่อนไขและข้อจำกัดของอำนาจของชุมชน

นอกจากนี้ ผลจากการศึกษาซึ่งได้จากการรวบรวมข้อมูลเชิงประจักษ์จากพื้นที่ทั้งข้อมูลจากการทำวิจัยไทบ้าน เรื่อง “พันธุ์ปลาในป่าทาม : ความรู้พื้นถิ่นของคนหาปลาลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง” “นิเวศวิทยาและประวัติศาสตร์ป่าบุงป่าทามลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง” และข้อมูลจากการศึกษาชุมชนได้แสดงให้เห็นข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรในชุมชนที่มีความสลับซับซ้อนและแตกต่างหลากหลายของสภาพปัญหาและเงื่อนไขต่างๆ ใน “การปรับความสัมพันธ์” ภายในชุมชนและ “การปรับตัว” กับภายนอกในการจัดการการใช้ การเข้าถึง และการดูแลรักษาทรัพยากรอันถือเป็น “แหล่งของวิถีชีวิตของชุมชน” ซึ่งไม่อาจใช้ข้อสรุปแบบตายตัวแบบใดแบบหนึ่งมาเป็นตัวแทนในการอธิบายแบบเหมารวมได้ รวมทั้งวิถีคิดของรัฐในการมองทรัพยากรในชุมชนท่าบ่อว่าไร้มูลค่าทางเศรษฐกิจและเป็นพื้นที่แห่งแล้ง เสี่ยงภัย เป็นพื้นที่ที่ต้องสร้างการจัดการในการจัดหาแหล่งน้ำ การประกอบอาชีพในลักษณะของการให้การจัดการแบบสงเคราะห์ ความช่วยเหลือ ทำให้มองข้ามพลังและศักยภาพในชุมชนท่าบ่อ

ข้อค้นพบจากการศึกษาข้างชี้ให้เห็นถึงความเข้าใจที่ผิดๆต่อการจัดการของชุมชนในลักษณะต่างๆ ทั้งจากเอกสารทางราชการที่ให้ความหมายของการเข้าใช้ทรัพยากรในชุมชนเป็นการบุกรุกพื้นที่ การสร้างอ่างเก็บน้ำในพื้นที่ป่าบุงป่าทามในพื้นที่น้ำท่วม การจัดการทรัพยากรร่วมมาเป็นสิทธิโดยปัจเจกมากขึ้น ก่อให้เกิดความเป็นเจ้าของ เอื้อให้นายทุนหรือกลุ่มคนภายนอกสามารถเข้าถึงทรัพยากรเหล่านี้ได้มากขึ้น ประเด็นต่างๆ นี้เป็นการดำเนินการในทิศทางที่ไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง เป็นการมอง

ปรากฏการณ์ในลักษณะที่หยุดนิ่ง ไม่มีความรู้ ความเข้าใจที่สัมพันธ์กับความเป็นจริงที่เปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา ซึ่งการไม่สามารถแยกแยะถึงความซับซ้อนของปรากฏการณ์ที่เป็นจริงนี้แล้วจะนำไปสู่การเสนอทางออกแบบสำเร็จรูป เช่น การจัดหาแหล่งน้ำ การขยายพื้นที่การผลิต การใช้สารเคมีในการแก้ปัญหาการผลิต ฯลฯ โดยที่ในความเป็นจริงแล้วเงื่อนไขทางระบบนิเวศ เศรษฐกิจ และสังคมมีความเฉพาะเจาะจงของแต่ละพื้นที่ ทั้งนี้นอกจากการดำเนินการข้างต้นของรัฐหรือการเข้ามาของการจัดการภายใต้ระบบการจัดการภายนอกจะไม่สามารถแก้ปัญหาแล้ว ยังเป็นการสร้างแรงกดดันและทำให้เกิดความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรทั้งภายในและภายนอกชุมชน จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องใช้การวิเคราะห์และพิจารณาการจัดการทรัพยากรให้เข้าใจได้ถึงบริบทที่แท้จริงของชุมชน การพิจารณาการจัดการที่ให้ความสำคัญกับศักยภาพของชุมชนในการจัดการที่เกิดจากความสามารภในการเรียนรู้และศักยภาพในการปรับตัวของชุมชนภายใต้มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากร เพื่อจะจะสามารถพัฒนาแนวทางการจัดการทรัพยากรที่ต่อเนื่อง ยั่งยืนและเหมาะสมต่อไป

การบังคับใช้สิทธิของชุมชนในทางปฏิบัติจะตั้งอยู่บนหลักการสำคัญ 3 ประการ คือ ประการแรก การสร้างความยืดหยุ่นในการเข้าถึงทรัพยากร เพื่อประกันความมั่นคงทางด้านอาหาร ประการที่สอง การรักษาความยั่งยืนให้กับระบบนิเวศ และประการที่สาม การสร้างความเป็นธรรมในชุมชน ระบบสิทธิถือเป็นหัวใจของกลไกเชิงสถาบันภายในชุมชน ซึ่งมีลักษณะที่หลากหลายและซับซ้อน เพราะประกอบด้วย 3 มิติที่เชื่อมโยงกัน กล่าวคือ การเข้าถึงสิทธิ ระดับของสิทธิ และหน่วยของสิทธิ เพื่อกำหนดผู้มีสิทธิในการเข้าใช้ระดับการจัดการ และระดับการควบคุมดูแล โดยโยงอยู่กับประเภทของพื้นที่ เช่น ป่าบุ่งป่าทาม ป่าดอนปู่ตา หัวไร่ปลายนา ฯลฯ ภายใต้เงื่อนไขของหน่วยในการใช้สิทธิ เช่น ชุมชน ครอบครัว เครือญาติ และปัจเจกชน

ผลจากการศึกษาเห็นได้ว่าชุมชนทำป้อมีกติกาและกฎเกณฑ์ที่ใช้ในการจัดการทรัพยากรของชุมชนและไม่ได้เป็นการปฏิบัติที่เลื่อนลอยไร้ความหมาย และไม่ได้เป็นการตกลงที่ขึ้นอยู่กับกฎหมายจากภายนอกเพียงอย่างเดียว แต่อาศัยกฎเกณฑ์อย่างหลากหลายที่ซ้อนทับกันในชุมชน เพื่อกำหนดการใช้ทรัพยากรและสร้างกติกาในการเข้าถึง ดูแล และความร่วมมือกันในการจัดการทรัพยากรของชุมชน โดยที่บางกฎเกณฑ์อาจอยู่ในรูปของจารีตประเพณีต่างๆ ซึ่งก็ไม่ได้มีความหยุดนิ่งและตายตัว เพราะชาวบ้านมักมีการปรับเปลี่ยนและสร้างความหมายใหม่ภายใต้สถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป และจะเห็นได้ว่ากฎเกณฑ์ที่หลากหลายเหล่านี้ยังมีลักษณะของการคานอำนาจซึ่งกันและกัน และในบางขณะกฎเกณฑ์ และการปรับตัวในการจัดการทรัพยากรในบางลักษณะก็บ่งบอกถึงสถานภาพและวิถีชีวิตของคนแต่ละกลุ่มที่แตกต่างกันในชุมชน ดังนั้นกฎเกณฑ์ จารีต ประเพณี และกติกาชุมชนต่างๆเหล่านี้จึงมีความสำคัญต่อการแสดงความเป็นตัวตน (Identity) และความมีคุณค่าและศักดิ์ศรีของชุมชน

ด้วยนัยข้างต้น จึงอาจกล่าวได้ว่า จารีตและกฎเกณฑ์ของชุมชนทำป้อมีความหมายและลักษณะไม่แตกต่างไปจากความหมายและลักษณะของ “สิทธิ” ตามที่เป็นความเข้าใจที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน ทั้งนี้ หาก “สิทธิ” หมายถึงอำนาจของชุมชนหรือกลุ่มในการกำหนดกฎเกณฑ์ ทั้งเพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันของชุมชน และเพื่อความสัมพันธ์กับภายนอกกลุ่ม

ผลจากการศึกษาจะให้เห็นว่ามีทิศทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามของชุมชนทำป้อมนั้นมีความซับซ้อนและหลากหลายภายใต้การปรับตัวในสถานการณ์ต่างๆ แสดงว่าการจัดการทรัพยากรของชุมชนมีพลวัตอยู่ตลอดเวลา ระบบคิดและกระบวนการในการจัดการทรัพยากรของชุมชนจึงไม่ใช่เพียงการศึกษาคุณค่าในเชิงอุดมคติของการจัดการตามกฎเกณฑ์เชิงจารีตที่เคยมีมาแต่เดิมเท่านั้น หากแต่วิถีคิดและกระบวนการจัดการทรัพยากรดังกล่าวยังเป็นการผลิตคุณค่าใหม่เพื่อปรับตัวการจัดการทรัพยากรกับบริบทที่เปลี่ยนแปลงด้วย นอกจากนี้ภายใต้มีทิศทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรยังเป็นเสมือนการเปิดพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมของการแสดงออกซึ่งความสัมพันธ์เชิงอำนาจภายใต้การปรับตัวในสถานการณ์ปัจจุบันด้วย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 5

ระบบคิดและกระบวนการทางวัฒนธรรม : พื้นฐานของสิทธิการจักระบบความสัมพันธ์ ในการจัดการทรัพยากร

5.1 บทนำ

การจัดการทรัพยากรของชุมชนท่าบ่อมีความหลากหลาย แต่มีความผสมกลมกลืนกันระหว่างคติความเชื่อชาวบ้าน ศาสนาภูมิศาสตร์ สภาพแวดล้อม และกระบวนการทางสังคม ดังจะเห็นได้จากคตินิยมท้องถิ่นที่ชาวบ้านปฏิบัติในชีวิตประจำวันเกี่ยวกับความเชื่อถือผีต่างๆ เช่น ผีแถน ผีปู่ตา เป็นต้น คติความเชื่อเหล่านี้เป็นพื้นฐานสำคัญในการผลิต การติดต่อสัมพันธ์กันของคนและชุมชน โดยมีการนำคติความเชื่อเหล่านี้ไปประกอบพิธีเพื่อความคลี่คลายข้อขัดแย้งระหว่างคนกับธรรมชาติ คนกับคน และคนกับกฎเกณฑ์ทางสังคม เช่น การเลี้ยงผีปู่ตา เป็นการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติที่ส่งผลกระทบต่อ การประกอบอาชีพ การทำมาหากิน คติความเชื่อนี้จึงเป็นอาวุธที่เป็นเกราะป้องกันภัยโดยอาศัยศรัทธา ความเชื่อและความกลัวในการเชื่อมโยงเป็นเอกภาพกับความศรัทธาในชีวิตของตนเองและการอยู่ร่วมกันกับสิ่งที่สามารถให้คุณให้โทษได้ ก่อให้เกิดความเป็น “เอกภาพ” ของวิถีการดำเนินชีวิตภายในสังคม

กระบวนการทางสังคมของชุมชนเกิดจากการอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัว เครือญาติ หรือทั้งชุมชน เนื่องจากลักษณะนิสัยของชาวบ้านที่มีทัศนคติในการใช้ชีวิตในการอาศัยอยู่ร่วมกัน ประกอบกับข้อจำกัดในทางกายภาพที่มีการเปลี่ยนแปลงของฤดูกาล การทำมาหากิน และความไม่แน่นอนของธรรมชาติส่งผลให้เกิดความจำเป็นในการช่วยกันคิดช่วยกันทำ การพึ่งตนเองและการพึ่งพิงกันจึงเป็นทางออกกับความไม่แน่นอนทั้งสภาพกายและจิตใจในการดำเนินชีวิต เห็นได้จากการประกอบอาชีพก็มักจะเป็นการขอแรงหรือออกแรงช่วยกัน การกำหนดกฎเกณฑ์ในการอยู่ร่วมกันในรูปของบรรทัดฐาน คำสอน กฎหมายท้องถิ่น ฮีตสิบสอง-คองสิบสี่ ซึ่งสาระสำคัญของฮีต-คอง เหล่านี้ คือ หน้าที่ของคนในชุมชนที่มีการปฏิบัติที่แตกต่างกันในแต่ละช่วงวัยของชีวิต เช่น หน้าที่ของพ่อแม่ หน้าที่ของลูกหลาน หน้าที่ของเกษตรกร เป็นต้น โดยบทบาทเหล่านี้จะเริ่มต้นจากวัยตามช่วงผ่านของชีวิต ซึ่งมีข้อน่าสังเกตว่าเมื่อชีวิตจะข้ามจากวัยหนึ่งสู่วัยหนึ่งหน้าที่หรือบทบาทของคนจะเปลี่ยนไป ในระยะเริ่มต้นของวัยใหม่ จึงมีประเพณี พิธีกรรมสู่ขวัญเพื่อให้ขวัญกำลังใจและเสนอแนวปฏิบัติที่ควรทำไว้ในเนื้อหาของพิธีกรรมหรือสัญลักษณ์ที่เป็นองค์ประกอบของพิธี ซึ่งสะท้อนได้ชัดเจนในทางหนึ่งในส่วนของการถ่ายทอดภูมิปัญญา และการเรียนรู้ของชาวบ้านที่มีรูปแบบหลากหลายตามเนื้อหาและกลุ่มเป้าหมาย วิธีที่นิยมมากคือ ผ่านการบอกเล่า การประกอบพิธีกรรม การแสดงในงานมหรสพ ซึ่งทุกวิธีการนั้นจะเห็นได้ว่าแอบอิงอยู่กับศรัทธาและความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ไม่นิยมการเรียนรู้ที่ขาดศรัทธารองรับ

กฎเกณฑ์ทางสังคมทั้งโดยตรงและโดยอ้อมเหล่านี้เกิดจากการเรียนรู้ สะสมและถ่ายทอดของบรรพบุรุษ ความรู้หรือกฎเกณฑ์บางส่วนอาจไม่เหมาะสมกับสภาพสังคมจึงมีการเปลี่ยนแปลงทั้งรูปแบบและองค์ประกอบบางอย่าง แต่กระบวนการทางสังคมหลายส่วนยังสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ในสภาพการณ์ปัจจุบัน เช่น พิธีการสู่ขวัญ เป็นพิธีกรรมที่ถ่ายทอดจิตสำนึกและสร้างจิตสำนึกที่ตึงามต่อตนเองและสิ่งที่ให้คุณแก่ตน เช่น การสู่ขวัญข้าว เป็นพิธีการกระทำที่สร้างเอกภาพระหว่างสิ่งสำคัญ 3 ประการคือ คติความเชื่อเรื่องขวัญ คุณค่าของข้าว และวิธีการทำนาของชาวอีสาน สารสำคัญที่สุดคือ ขวัญข้าวซึ่งมีคุณค่าเลี้ยงสิ่งมีชีวิตทุกสรรพสิ่ง พิธีสู่ขวัญข้าวจึงเป็นเสมือนสื่อแสดงปรัชญาชีวิตของคนในชุมชนในการเป็นการทำงานเพื่อความอยู่รอด และเป็นการสะสมบุญหรือความดี คำสู่ขวัญจึงเป็นสื่อโยงสายสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับकरण และสิ่งเหนือธรรมชาติ (จารุวรรณ ธรรมวัตร, 2531)

ระบบคิดแบบวัฒนธรรมผี เป็นระบบคิดที่ยังมีความเข้มข้นในชุมชนท่าบ่อ เนื่องจากผีเป็นคติความเชื่อที่มีความหมายต่อการดำรงอยู่ของคนตั้งแต่ระดับครอบครัวและทั้งชุมชน มูลเหตุของการอ่อนน้อมต่อผีนั้นเกิดจากคติความเชื่อที่ว่า ธรรมชาติทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นแผ่นดิน แม่น้ำ พืช สัตว์ หรือแม้แต่มนุษย์ต่างอุบัติขึ้นด้วยอำนาจของผีฟ้าหรือผีแถน ผีจึงสามารถให้ชีวิต คุ้มครองชีวิต ละในขณะเดียวกันก็สามารถทำลายชีวิตนั้นได้ด้วย ความสุขหรือการแก้ปัญหาต่างๆทั้งทางกายและจิตใจของชุมชนจึงมีการเชิญผีลงมาขจัดเหตุทุกข์ภัยในทุกครั้ง ความเชื่อเรื่องผีเกิดเป็นการเชื่อมโยงสมาชิกจากหลายครอบครัว หลายที่อยู่อาศัยที่อาจมาจากที่อื่น เป็นการหลอมศรัทธาให้เป็นหนึ่งเดียว กลายเป็นกลุ่มผู้ถือผีเดียวกัน คติความเชื่อเรื่องผียังมีบทบาทต่อการดำเนินชีวิตของชาวบ้านในด้านต่างๆ เช่น การผลิต การแจกจ่ายแบ่งปันผลผลิต การศึกษา และการรักษากฎกติกาของชุมชน ประการสำคัญที่เห็นได้ชัดในส่วนที่สอดคล้องกับการจัดการทรัพยากร คือ การที่ผีมีความหมายต่อภาวะความแปรปรวนของธรรมชาติ เช่น ฝนแล้ง น้ำท่วม โรคระบาด ฯลฯ อำนาจของผีสามารถดลบันดาลให้สภาวะทุกข์ภัยเหล่านี้เกิดหรือไม่เกิดขึ้นก็ได้ตามความพอใจของผีซึ่งเป็นผลมาจากการกระทำของคนในชุมชน พิธีกรรมหลายอย่างจึงบ่งชี้ถึงความไม่มั่นคงทางจิตอันเกิดจากความไม่มั่นคงของธรรมชาติ ประกอบกับชุมชนท่าบ่อเป็นชุมชนที่อยู่ในพื้นที่เสี่ยงภัยตามความเข้าใจของรัฐจึงถูกมองและสร้างการรับรู้สู่ภายในชุมชนท่าบ่อในอีกลักษณะหนึ่งว่าเป็นพื้นที่ที่ประสบปัญหาทางธรรมชาติบ่อย แต่ในชุมชนเองความกลัวและความไม่แน่นอนของสภาวะแวดล้อมได้ถูกแปรรูปเป็นพิธีกรรมเพื่อขอคำพยากรณ์ คำทำนายให้ชุมชนทราบและมีผลอย่างแน่ชัดต่อความเชื่อและความศรัทธาในการนำไปปฏิบัติ

ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลไม่ได้เกิดจากความสัมพันธ์ภายในครอบครัวหรือระดับเครือญาติด้วยกันเท่านั้น ภายในหมู่บ้านยังมีความสัมพันธ์ในกลุ่มผู้ถือผีเดียวกัน คือ ผีปู่ตา โดยจะเห็นได้ว่าชุมชนท่าบ่อได้อาศัยความสัมพันธ์ซึ่งอาจพิจารณาได้ 2 ลักษณะ คือ ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนท่าบ่อกับสิ่งแวดล้อมภายนอก เช่น ทุ่งนา หนองน้ำสาธารณะ ป่าช้าดอนปู่ตา เป็นต้น เมื่อพิจารณาเช่นนี้แล้วจะเห็นว่าชุมชนท่าบ่อไม่ได้อยู่อย่างโดดเดี่ยว วิถีชีวิตของชุมชนจึงต้องพึ่งพาปัจจัยภายนอกอันประกอบด้วยสภาพ

นิเวศทางธรรมชาติ ทรัพยากร และหมู่บ้านใกล้เคียงด้วย นอกจากนี้ ความสัมพันธ์ในชุมชนยังต้องพิจารณาจากองค์ประกอบทั้งหมด คือ ที่ดิน วัด โรงเรียน อ่างเก็บน้ำ โรงสีชุมชน องค์ประกอบเหล่านี้ คือ วิถีชีวิตของชุมชนซึ่งเกาะเกี่ยวสัมพันธ์กันทั้งระบบการผลิต ความผูกพันในชุมชน การประกอบพิธีกรรม การมีส่วนร่วมในงานชุมชน การใช้จ่ายผลผลิต ทั้งนี้ความสัมพันธ์ระดับกว้างเป็นความสัมพันธ์ที่เกิดจากเพื่อนบ้านในชุมชนเดียวกัน กลุ่มอาชีพเดียวกัน กลุ่มที่หาปลาด้วยกัน รวมทั้งกลุ่มความเชื่อเดียวกัน จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์เช่นนี้ไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะเมื่อต้องการผลประโยชน์เท่านั้น แต่เป็นสิ่งที่ต้องมีการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างสม่ำเสมอ โดยมีสิ่งที่เชื่อมโยงคือ ประเพณี พิธีกรรมต่างๆ ทั้งที่เป็นส่วนตัวและงานส่วนรวม ซึ่งเป็นการช่วยเหลือไม่เฉพาะเพียงแต่กำลังทรัพย์เท่านั้น หากแต่ยังเป็นการช่วยแรงกายและแรงใจในงานนั้นด้วย ซึ่งจะเห็นได้ว่าการให้ความร่วมมือหรือการเข้ามาร่วมในกิจกรรมของชุมชนนั้น ความสัมพันธ์ของชุมชนจึงไม่ใช่ระดับของการแลกเปลี่ยนหรือความสัมพันธ์ทางวัตถุเท่านั้น แต่การมีส่วนร่วมของชุมชนต้องเป็นการระดมความร่วมมือ ร่วมคิด ร่วมทำ และมีส่วนร่วมกันสืบเนื่องยาวนาน เช่น การร่วมทำบุญบ้าน การพึ่งกันในระบบการผลิตโดยอาศัยประเพณีเป็นสื่อแห่งความร่วมมือ เช่น การลงแขก ดำนา การลงแขกเกี่ยวข้าว การลงแขกสร้างบ้าน ตลอดจนงานการสร้างของสาธารณะในชุมชน เช่น โบสถ์ ศาลาการเปรียญ บ่อน้ำ ฯลฯ ความสัมพันธ์ในชุมชนจึงมีแรงเกาะเกี่ยวอย่างเหนียวแน่นทั้งจากการอยู่ร่วมกันและโดยจารีตประเพณี ความสัมพันธ์ที่ก่อให้เกิดเอกภาพในลักษณะนี้จึงส่งผลไปยังการเข้าใช้ผลผลิตจากทรัพยากรที่ได้จากการเพาะปลูกและเก็บหาจากป่าบุงป่าทาม ผลผลิตที่ได้นั้นมีการแบ่งการใช้หลายส่วน คือ สำหรับตนเองและครอบครัว สำหรับเครือญาติและเพื่อนบ้านทั้งให้และการแลกเปลี่ยนกัน รวมถึงการแบ่งสำหรับการกินทานสืบคติความเชื่อต่างๆด้วย

5.2 เหลียวหลังการจัดการแบบพื้นบ้าน

5.2.1 อัตลักษณ์ชุมชนท่าบ่อ : วิถีชีวิตแบบ “สะเทินน้ำสะเทินบก” จากแห่งชีวิตที่ถูกจัดวางมาโดยธรรมชาติ

ความสัมพันธ์ของสิ่งที่เป็นโครงสร้างของชุมชนท่าบ่ออันเนื่องมาจากการมีลักษณะภูมิประเทศที่ประกอบด้วยที่ราบลุ่มต้ำน้ำท่วมถึง มีลำห้วย กุด หนอง และแม่น้ำสงครามที่ไหลลงจากเทือกเขาภูพานหล่อเลี้ยงในฤดูแล้ง และในฤดูฝนแม่น้ำสงครามก็จะไหลป่าเข้ามาตามลำน้ำสู่พื้นที่ต้ำน้ำท่วมถึง กลายเป็นหนองบึงและทะเลสาบไปทั่ว ทำให้เกิดระบบนิเวศท้องถิ่นที่เป็นระบบความสัมพันธ์ในการดำรงอยู่ร่วมกันของคน สัตว์ พืชพันธุ์ และสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่แตกต่างไปจากถิ่นอื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ความโดดเด่นที่เห็นได้จากวิถีชีวิตความเป็นมาของชาวบ้านในท้องถิ่น อันเนื่องมาจากการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม อย่างที่กล่าวมานี้ คือสิ่งที่เรียกว่า “วัฒนธรรม” เป็นสิ่งที่คนอยู่ร่วมกันในสังคมท้องถิ่นร่วมกันสร้างขึ้นเพื่อดำรงชีวิต ร่วมกันจนเกิดเป็นรูปแบบเฉพาะตัวขึ้น

ฉากแห่งชีวิตที่ถูกจัดวางมาโดยธรรมชาติของหมู่บ้านท่าบ่อ อาจเป็นภาพไม่เคยชินนักสำหรับวิถีการดำรงชีวิตของคนทั่วไป การมีวิถีชีวิตแบบอยู่ร่วมกับน้ำเริ่มขึ้นเมื่อฤดูฝนเดินทางมาถึง ระดับน้ำจะค่อยๆ เอ่อท่วมคันฉ่อง แล้วหลากลามเข้าไปยังทุ่งทามและหมู่บ้านอย่างช้าๆ โดยจะเป็นเช่นนี้อยู่ทุกปี ตลอด ๓-๔ เดือนในช่วงฤดูน้ำหลาก เป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติอันเป็นธรรมชาติของกลุ่มน้ำสงครามที่คนท้องถิ่นไม่เคยนึกถึงเลย ไม่กลัว และไม่คิดต่อต้านเปลี่ยนแปลง เพราะสภาพการณดังกล่าวนี้ที่นำความอุดมสมบูรณ์มาสู่ถิ่นฐานบ้านช่อง ดังมีคำพูดว่า “น้ำมาเอาปลาผาก น้ำหนีจากผากปลาเอาไว้” (วิรุทธ นิยมชาติ, สัมภาษณ์ 27 กันยายน 2550)

การเพิ่มขึ้นของระดับน้ำนำมาซึ่งการปรับตัว และเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตในช่วงระยะเวลาหนึ่งในแต่ละปี โดยอาจกล่าวได้ว่าสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหมดเปลี่ยนแปลงไป บุง หนอง ป่าไผ่ ในทาม จมหายอยู่ใต้พื้นน้ำทั้งหมด จะสังเกตเห็นได้บ้างก็เฉพาะเพียงปลายยอดกับพุ่มสูงของไม้ใหญ่ที่ยืนชะลูดเป็นหลักหมุดอยู่กลางเวียงน้ำผุดโผล่ขึ้นมาบ้าง คล้ายเป็นหลักหมายตา อาณาเขตบอบบริเวณ หรือเป็นแผนที่ทางน้ำ (อธิบายโดยผู้เขียน) ให้ชาวบ้านได้ใช้เป็นเครื่องหมายในการสัญจรและหาปลา อีกทั้งยังเป็นพื้นที่ทิ้งให้นก หนู งู และนานาสัตว์ได้ขึ้นไปอาศัย และชาวบ้านก็ยังมีแหล่งอาหารจากการมาพักอาศัยของสัตว์เหล่านี้ ปริมาณน้ำที่เพิ่มระดับสูงขึ้นทำให้ถนนและทางเดินจมลงใต้น้ำ

จากระดับน้ำขึ้น - น้ำลงในแม่น้ำสงครามที่มีความแตกต่างกันระหว่างฤดูฝนและฤดูแล้งนั้น ส่งผลให้ชุมชนริมฝั่งแม่น้ำสงครามมีวิถีการผลิตที่แตกต่างกันออกไปตามธรรมชาติของน้ำในแม่น้ำชุมชนริมฝั่ง การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของชุมชนริมแม่น้ำสงครามทำให้รู้และเข้าใจดีว่า เมื่อถึงปลายพฤษภาคม - ต้นเดือนมิถุนายน เป็นเวลาที่น้ำจะขึ้น สัมพันธ์กับฤดูกาลคือเป็นช่วงฤดูฝน และจะเริ่มยกระดับน้ำขึ้นไปเรื่อยๆจนถึงเดือนสิงหาคม เมื่อถึงตุลาคมน้ำจะทรงตัว และเริ่มลดระดับลงเรื่อยๆในเดือนพฤศจิกายนซึ่งเข้าสู่ฤดูแล้ง ขณะเดียวกัน เดือนที่น้ำลดลงมากที่สุดคือเดือนเมษายน และเดือนที่น้ำขึ้นในระดับสูงมากที่สุดคือประมาณเดือนสิงหาคม (สุรัชย์ ณรงค์ศิลป์, สัมภาษณ์ 1 ตุลาคม 2550)

การจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำสงครามของชุมชนท่าบ่อจึงมีฤดูกาลจากธรรมชาติในการให้สัญญาณบ่งบอกวิถีการผลิตที่ปรับเปลี่ยนไปตามจังหวะของฤดูกาลน้ำขึ้นลงตามธรรมชาติในทุกปี ทำให้ชุมชนริมน้ำเรียนรู้จนสามารถทำนายอนาคตได้ว่า เมื่อถึงตอนที่น้ำลดลง วิถีการทำมาหากินจะเปลี่ยนไปในอีกรูปแบบหนึ่ง ส่งผลให้ชุมชนมีวิถีการผลิตที่แตกต่างกันไป กล่าวคือในช่วงน้ำลงจึงสามารถทำการเพาะปลูกพืชผักบนที่ดินริมแม่น้ำ การปลูกผัก ปลูกข้าว ทำไร่ ทำสวน จึงมีความสัมพันธ์กันไปกับธรรมชาติของแม่น้ำปรับตัวไปตามความเหมาะสม ส่วนการหาปลาทำได้ตลอดทั้งปี คนหาปลาแม่น้ำสงครามรู้ว่า ช่วงที่น้ำขึ้นปลาจะขึ้นตามน้ำ คือเดือนพฤษภาคมและเดือนมิถุนายน และช่วงที่น้ำลงปลาก็จะลงตามน้ำเช่นกัน คือในเดือนตุลาคม แม่น้ำสงครามจึงเป็นแหล่งอาหาร แหล่งชีวิต เสมือนเส้นเลือดที่หล่อเลี้ยงชีวิตผู้คนมาเป็นเวลาเนิ่นนาน ฤดูกาลธรรมชาติของแม่น้ำสงครามก่อให้เกิดภูมิปัญญาในการใช้และไม่ใช้ทรัพยากร ทั้งใน

การผลิต การเกษตรกรรมและการประมงก็ขึ้นอยู่กับระบบนิเวศย่อยที่ต่างกันออกไป กระทั่งได้ก่อเกิดวัฒนธรรมที่หลากหลายตลอดสองฝั่งริมแม่น้ำสงครามขึ้น

ชาวบ้านท่าบ่อ กล่าวว่า กลุ่มน้ำสงครามตอนล่างมีความหลากหลายของระบบนิเวศที่มีลักษณะพิเศษ และเป็นระบบนิเวศเฉพาะถิ่น ดังที่สุรียา โคตะมี นักวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำสงครามอธิบายให้ฟังว่า "ในช่วงฤดูฝนระดับน้ำในแม่น้ำโขงจะดันน้ำเข้ามาในแม่น้ำสงคราม และน้ำจะหลากเข้าท่วมพื้นที่ราบลุ่มตามแนวลำน้ำสงคราม ห้วยสาขา ทำให้บริเวณที่ราบลุ่มของแม่น้ำสงครามมีสภาพกลายเป็นทะเลสาบน้ำจืดขนาดใหญ่กินพื้นที่ประมาณ 500,000-600,000 ไร่ น้ำที่หลากเข้ามาจะท่วมพื้นที่ราบลุ่มของแม่น้ำสงครามประมาณ 4 เดือน คือ เดือนมิถุนายน-เดือนตุลาคม ชาวบ้านเรียกพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมลักษณะนี้ว่า "พื้นที่ป่าบุงป่าทาม หรือ ป่าทาม" (สุรียา โคตะมี, สัมภาษณ์ 28 ธันวาคม 2550)

ความเข้าใจและความคิดเห็นของชุมชนในลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่างเกี่ยวกับสภาวะน้ำท่วมจึงตรงกันว่า "น้ำท่วมเป็นธรรมชาติ" หรือเป็นเรื่องปกติที่เกิดขึ้นในช่วงฤดูฝนของลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่าง ที่เริ่มมีน้ำขึ้นมากตั้งแต่เดือนกรกฎาคม จากนั้นจึงไหลบ่าเข้าท่วมที่นาในช่วงเดือนสิงหาคม-ตุลาคม ทำให้บริเวณนี้กลายเป็นทุ่งน้ำขนาดใหญ่มองเห็น ซึ่งพื้นที่ที่เป็นที่ดอนมีไม่กี่แห่งเท่านั้น ชาวบ้านมีความเข้าใจและจำแนกระดับของน้ำท่วมอยู่หลายระดับเช่น น้ำท่วมมาก น้ำท่วมปานกลางและน้ำท่วมน้อย และมีเพียงปี พ.ศ. 2509 กับปี พ.ศ. 2538 เท่านั้นที่ถือว่าเป็น "อุทกภัย" (สพสันต์ เพชรคำ, 2549)

การสัญจรของชาวบ้านท่าบ่อริมฝั่งน้ำสงครามในยามน้ำขึ้นนี้จึงต้องอาศัยเรือกันเป็นหลัก เรือแจวเรือเครื่องท้าย เป็นพาหนะที่ชาวบ้านใช้เดินทางไปบนผืนน้ำ ซึ่งลึกลงไปข้างใต้แท้ที่จริงคือถนนและท้องทุ่งที่เคยเป็นผืนนา ทุ่งเลี้ยงสัตว์ หรือแม้กระทั่งป่าบุงป่าทาม ที่จริงแล้ว เรือถือเป็นเครื่องมือในการหาปลาที่จะมีตลอดฤดูกาล แต่การคมนาคมทางเรือจะคึกคักและดูมีสีสันเป็นพิเศษในช่วงฤดูน้ำหลาก "ในยามแล้ง ที่หาปลามักอยู่แถว ๆ ลำซิ่ง ดอนอ้อมแก้ว ครั้นถึงหน้าน้ำ ห้วยซิง (ชื่อห้วยในหมู่บ้าน อธิบายโดยผู้เขียน) กลายเป็นเหมือนทะเลสาบ ต้องแล่นเรือไกลขึ้นไปทางเหนืออีกถึงจะได้ปลาหลาย" (วิระยุทธ นิยมชาติ, สัมภาษณ์ 27 ธันวาคม 2550)

ชาวบ้านต่างมีความเห็นตรงกันว่า ถ้าการที่น้ำขึ้นหมายถึงน้ำท่วม ก็แปลว่าบ้านท่าบ่อ "น้ำท่วม" เกือบทุกปี เป็น "เหตุการณ์ปกติ" ที่เกิดขึ้นตาม "ธรรมชาติ" ของคนที่อาศัยอยู่ในลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่าง ชาวบ้านบอกว่า "เกิดมาเห็นน้ำท่วมทุกปีจนกลายเป็นความเคยชิน" และบางส่วนที่เป็นชาวประมงมีความเห็นว่าน้ำท่วมทุกปีมีผลดีเพราะชาวบ้านจับปลาได้มาก ส่วนใหญ่เป็นปลาที่ขึ้นมาจากน้ำแม่โขงมีขนาดใหญ่ตัวละประมาณ 3-5 กิโลกรัมทำให้ขายได้ราคาดี อย่างไรก็ตามราคาปลาในช่วงที่มีน้ำท่วมมีราคาต่ำกว่าปกติเนื่องจากปลามีปริมาณมาก ชาวบ้านจึงคัดปลาขนาดใหญ่ไว้ขาย ส่วนปลาอื่นที่มีมากก็แปรรูปเป็นปลาแดด ปลาต้มหรือปลาแห้ง เก็บไว้ไปแลกข้าวกับหมู่บ้านอื่นที่ตั้งอยู่บนดอนน้ำท่วมไม่ถึง (ทองสุก การิก, สัมภาษณ์ 27 ธันวาคม 2550)

ชาวบ้านในบริเวณสองฝั่งลำน้ำสงคราม ในพื้นที่น้ำท่วมก็ได้อาศัยการประกอบอาชีพประมงเป็น รายได้ในช่วงนั้น รายได้จากการประมง เช่น การขายปลาสด ปลาอย่าง ปลาร้า เป็นรายได้สำคัญ สามารถทดแทนการปลูกข้าวและการปลูกพืชต่างๆ ทั้งๆที่มีเวลาจับปลาเพียง 6-8 เดือน ความอุดม สมบูรณ์เช่นนี้ทำให้หมู่บ้านบางแห่งที่มีชัยภูมิเหมาะแก่การจับปลาเป็นอาชีพมีประชากรเพิ่มมากขึ้น (สุรชัย ณรงค์ศิลป์, สัมภาษณ์ 2 ตุลาคม 2550) ปลาที่จับได้มากยังถูกนำมาถนอมอาหารเพื่อเก็บไว้กินตลอดปีใน รูปของ “ปลาร้า” และจากการจับปลาได้มากและนำมาแปรรูปเป็นปลาร้า ทำให้บ้านท่าบ่อมีชื่อเสียงในการ ทำปลาร้า จนในปัจจุบันปลาร้ากลายเป็นสินค้าที่สร้างรายได้ให้แก่ชาวบ้าน ปัจจุบันมีการรวมกลุ่มแม่บ้าน เพื่อผลิตปลาร้าส่งขาย ซึ่งเป็นการผลิตจำนวนมาก แต่ปัจจุบันปริมาณปลาที่นำมาทำปลาร้าไม่ได้มีมาก เหมือนเดิม ปลาที่นำมาทำปลาร้าของบ้านท่าบ่อจึงเป็นปลาที่ต้องซื้อมาจากที่อื่น แต่ผ่านการผลิตเป็นปลา แดกที่มีชื่อของบ้านท่าบ่อ ซึ่งแม่บ้านหลายคนเล่าเป็นเสียงเดียวกันว่า

“ถ้าจะเอาแต่พอทำกินแต่เฮา มันก็เอาปลาแม่น้ำสงครามนี้แหละ แต่ถ้าจะทำขายก็ต้องไปเอามา จากทางนอก ปลาในสงครามนี้พอเฮ็ดด็อก” (สุรชัย ณรงค์ศิลป์, สัมภาษณ์ 2 ตุลาคม 2550)

“แต่ว่าปลาที่เฮ็ดเอาไว้กินเองนี่ก็ปลาสงครามได้ บ่ได้เอาปลาจากทางอื่นมาเฮ็ดกินจักเถื่อ” (บุญเต็ม ณรงค์ศิลป์, สัมภาษณ์ 2 ตุลาคม 2550)

“เฮายังได้กินปลาสงครามอยู่ ปลาแดก ปลาซ่มที่เฮากินก็ปลาสงครามทั้งนั้น ยังบ่เคยกินจากทาง อื่นจักเถื่อ” (สุรียา โคตะมี, สัมภาษณ์ 6 ธันวาคม 2550)

วิธีการผลิตที่วัตถุดิบต้องเปลี่ยนแปลงไป กลายเป็นการนำเข้าปลาจากที่อื่น แต่คงเอกลักษณ์การ หมักปลาแดก และการทำปลาซ่มตามเอกลักษณ์หรือวิธีการผลิตแบบเดิมนั้นสะท้อนอย่างชัดเจนว่าวิธีการ ผลิตภายในเป็นวิถีแห่งการยังชีพ ไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพแบบวิถีทางการตลาด แต่ชุมชนก็มีปฏิบัติการ ตอบโต้กับความต้องการของตลาดโดยการนำเข้าปลาจากต่างถิ่น เช่น สิ่งหีบวรี อ่างทอง ฯลฯ โดยจะเป็น ปลานิล ปลาตะเพียน ที่เลี้ยงและเพาะพันธุ์ในกระชัง แต่เอามาผ่านกรรมวิธีการผลิตในแบบคนแม่น้ำ สงคราม โดยการใช้เกลือสินเธาว์ที่มาจากบ้านหัวแฮด และส่วนผสมตามสูตรที่เคยทำมาแต่เดิม

สองฝั่งลำน้ำสงคราม เป็นพื้นที่ที่มีภาวะน้ำหลากท่วมอย่างต่อเนื่องกินเวลาร่วม 3-4 เดือนในรอบ ปี ทำให้พื้นที่อันกว้างขวางเกิดขึ้น เกิดมีสังคมพืช-สัตว์เฉพาะถิ่น ลักษณะของพื้นที่เช่นนี้เรียกว่า “บุง ทาม” อันเป็นระบบนิเวศสำคัญของลุ่มน้ำอีสานที่ผูกความสัมพันธ์แนบแน่นกับวิถีชีวิตชุมชนสองฝั่งลำน้ำ นี้ บ้านของคนริมแม่น้ำสงครามแทบทั้งหมดเป็นเรือนเสาสูง ถึงฤดูน้ำท่วมได้ถุนบ้านก็เป็นผืนน้ำ เหมือน ปลูกบ้านอยู่กลางทะเลสาบ ยามลงจากเรือนจะไปมาหาสู่กันต้องใช้เรือเป็นหลัก บ้านของชาวบ้านเป็นบ้าน ชั้นเดียวปลูกติดพื้นแต่ถมฐานขึ้นสูง ซึ่งก่อนสร้างชาวบ้านมีการสังเกตมาก่อนแล้วว่าโดยปรกติน้ำสงคราม จะท่วมขึ้นมาไม่ถึงระดับพื้นบ้าน วิถีชีวิตของชุมชนสองฝั่งเป็นวิถีการดำเนินชีวิตที่เรียบง่าย ผู้คนได้เรียนรู้- อยู่ร่วมและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างสอดคล้องกับสภาพธรรมชาติที่มักหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงไป ตามเงื่อนไขแห่งฤดูกาล

แผนภาพที่ 6 : สถานะของป่าบุงป่าทาม

กิจกรรมที่เกิดขึ้นจากฐานทรัพยากรธรรมชาติที่มีในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำสงครามตอนล่างและทามดังที่นำเสนอในแผนภาพที่ 9 มีหลายอย่างที่น่าสนใจ เช่น หาฟืนและเผาถ่าน ป่าทามนับเป็นแหล่งไม้พืนที่สำคัญของชุมชน ไม้ที่นิยมตัด ได้แก่ ไม้หัวลิง เสียวป่า ซึ่งเป็นไม้ที่สามารถแตกหน่อได้ดี ส่วนไม้สำหรับเผาถ่านจะเป็นไม้ใหญ่ เช่น หว่า กระเบา กุ่มน้ำ ฯลฯ การหาฟืนจะมีขึ้นในหน้าแล้งเพราะเป็นช่วงฤดูน้ำหลากหรือน้ำท่วมเป็นช่วงที่ป่าทามจะได้ฟื้นตัวตามธรรมชาติ ชาวบ้านจึงงดการตัดไม้ในช่วงฤดูน้ำหลาก นับเป็นการจัดการป่าทามที่เหมาะสมและลงตัวยิ่ง (นักวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำสงคราม, สัมภาษณ์ 19 ธันวาคม 2550)

การปลูกข้าวไร่ทาม ในพื้นที่ที่เป็นที่โนนหรือที่ดอน ชาวบ้านจะปลูกข้าวไร่โดยการหยอดเมล็ดซึ่งพันธุ์ข้าวที่ใช้ในไร่ทามเป็นพันธุ์ที่ทนแล้งและไม่ต้องการน้ำมาก เช่น ข้าวเหนียวอีโป๊ะ ข้าวดอกตู้ว ข้าวเหนียวอีแดง ฯลฯ นอกจากนี้ยังสามารถปลูกสลับ “สับหว่าง” ด้วยข้าวโพด ปอ พริก แตงโม แตงกวา ในพื้นที่เดียวกันได้ด้วย การปลูกมีอุปกรณ์เป็นบั้งไม้ไผ่ ด้านหนึ่งใส่เมล็ดข้าว อีกด้านหนึ่งเสียมให้พอสวม เพื่อที่มดินให้เป็นหลุม ขณะที่เมล็ดจากกันบั้งไม้ไผ่จะกระแทกดินกลบ ปลูกแล้วทิ้งไว้ (สพสันต์ เพชรคำ, 2540) ด้วยสภาพดินป่าทามที่อุดมสมบูรณ์เนื่องจากดินมีความชุ่มชื้นและเป็นที่สะสมของตะกอนดินในช่วงน้ำท่วมจึงสะสมแร่ธาตุต่างๆจำนวนมากไว้ในดิน

นอกจากนี้ชาวบ้านยังสามารถปลูกข้าวนาแซง ซึ่งเป็นการทำนาในบริเวณหนอง บึง กุด อันเป็นพื้นที่ที่มีน้ำขังตลอดปี และไม่ลึกมากโดยเตรียมตักกล้าในเดือนมกราคม ปักดำกุมภภาพันธุ์ เก็บเกี่ยวประมาณเมษายน หลังจากนั้นก็เตรียมดินตักกล้าในพื้นที่น้ำซับหรือหางกุด ก่อนจะย้ายกล้าไปปักดำในหนองในเดือนมิถุนายน เป็นการทำนาหนอง ซึ่งจะเก็บเกี่ยวก่อนฤดูน้ำหลาก (กันยายน-พฤศจิกายน) พันธุ์ข้าวที่ปลูกในทามจะต้องมีลักษณะพิเศษ คือสามารถให้ผลผลิตก่อนน้ำหลาก เช่น ข้าวเหนียวดอกขาว ข้าวเจ้าดอกไม้ ข้าวเหนียวดอกลาว ข้าวเหนียวหวัดหนี ฯลฯ (เครือข่ายนักวิจัยไต้หวัน ลุ่มน้ำสงคราม, สัมภาษณ์ 19 ธันวาคม 2550)

หลังจากเสร็จการเก็บเกี่ยวข้าวนาทุ่งชาวบ้านจะรวมตัวกันเพื่อหากินในบึงทามหรือที่รู้จักกันในนาม “หลงทาม” การลงทามจะไปกันทั้งครอบครัว พร้อมหมู่ญาติและเพื่อนบ้าน ผู้ชายลงน้ำหาปลา ผู้หญิงเก็บผักหักพิน ส่วนเด็กเล็กและหนุ่มสาวรับภาระการต้อนควาย – วัวออกไปเลี้ยง ในบึงในหนองมีเพียงข้าวสุกใส่กระติบพร้อมเครื่องปรุงรสที่จำเป็น ส่วนปลา หอย กุ้ง กบ ผักหญ้าค้อยหาเอาข้างหน้าในบึงทาม (สุรชัย ณรงค์ศิลป์, สัมภาษณ์ 2 ตุลาคม 2550) การลงทามที่เป็นกิจกรรมหลัก ไม่ว่าจะป็นต้มเกลือ หาปลา หาพิน เลี้ยงวัวควาย ชาวบ้านที่ลงทามยังได้ของป่าในทามติดไม้ติดมือกลับบ้านด้วย เช่น ไข่แดง รังผึ้ง รังมิม แมงกระซอน กุดจี่ จิ้งจุน หน่อไม้ ผักป่าสารพัน เช่น ผักกูด ผักแว่น ผักจับ ผักกระโดน บัวสาย จำพวกเห็ด ป่าทามอุดมด้วยเห็ดนานาชนิด อาทิ เห็ดระโงก เห็ดโคน เห็ดน้ำหมาก เห็ดโค เห็ดผึ้ง เห็ดตับเต่า จำพวกมัน มีมันแซง ซึ่งสามารถนำไปปรุงอาหารสำหรับครอบครัว และสร้างรายได้เลี้ยงชีพและเลี้ยงชุมชนมายาวนานนับร้อย ๆ ปี (เครือข่ายนักวิจัยไต้หวัน ลุ่มน้ำสงคราม ตอนล่าง, 2548)

ในขณะที่ในหน้าแล้ง พื้นที่บึงทามจะอุดมด้วยหญ้าชุ่มเขียวกว่า 80 ชนิด ชาวบ้านจะปล่อยให้ฝูงวัวควายให้ลงทาม เพราะมีหญ้ามากกว่าบนโคกหรือโนนบ้านทั้งยังมีแหล่งน้ำตามกุด หนอง อย่างมากมาย สำหรับให้ควายได้ออนแช่และดื่มน้ำ การเลี้ยงวัวควายมักไปกันเป็นกลุ่มใหญ่และชาวชุมชนอื่นก็สามารถใช้พื้นที่ร่วมกันได้ วัวควายเป็นตัวชี้วัดฐานะทางเศรษฐกิจของคนในชุมชน รวมทั้งเป็นหลักประกันความมั่นคงในยามฉุกเฉิน

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติมุ่งให้ทุกคนมีสิทธิใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเท่านั้น มิใช่การครอบครองถาวร เมื่อเลิกใช้ประโยชน์แล้ว สิทธินั้นก็ป็นของส่วนรวม คือ ของชุมชน เช่น การหาของป่า การขุดหน่อไม้ การเก็บสมุนไพร การใช้ประโยชน์จากป่าทามมีหลายลักษณะ เช่น ลักษณะที่หนึ่งเป็นการใช้ผลผลิตเพื่อปัจจัยสี่ อาหารจากป่ามีทั้งพืช สัตว์ แมลง ป่าเป็นเสมือนตลาดสดของชาวบ้าน การสร้างบ้านเรือนก็ใช้จากป่า ใช้สมุนไพรเป็นยารักษาโรค ส่วนเครื่องนุ่งห่มก็ใช้พื้นที่ป่าในการปลูกฝ้ายและหม่อน ลักษณะที่สองใช้ผลผลิตจากป่าเพื่อประโยชน์ใช้สอย เช่น ใช้ไม้ทำเครื่องมือจับสัตว์ ทำเครื่องดนตรี ทำเครื่องมือเกษตร ลักษณะที่สามผูกพันกับวัฒนธรรม ความเชื่อ แบ่งป่าตามการใช้สอยด้านวัฒนธรรม ได้แก่ ป่าดอนปู่ตา เป็นที่อยู่ของผีบรรพบุรุษ คอยปกป้องรักษาคนและชุมชน ป่าช้า เป็นที่เฝ้าศพคนตาย ไม้และ

พืชผักในป่าช้าใครนำมาใช้ประโยชน์ถือว่า ขะลำ ป่าส่วนที่สำคัญอีกส่วนหนึ่ง คือ วัตป่าหรือป่าวัด เป็นสาธารณสมบัติที่ทุกคนต้องช่วยกันดูแลรักษา

วิถีชีวิตแบบ“เห็ดอยู่เห็ดกิน” ในรอบปีมีอย่างหลากหลาย ตั้งแต่การเพาะปลูก คือ ปลูกข้าว พืชไร่ พืชผักสวนครัว นาบัว เก็บผลไม้ป่า ผักป่า ไม้ใช้สอย พืชสมุนไพร ไม้พิน ไม้เผาถ่าน เลี้ยงสัตว์จำพวกวัว ควาย เป็ด ห่าน ปลา กบ ทำจักสานในครัวเรือน ทอเสื่อกกเสื่อผืน จักสานหวาย ต้มเกลือสินเธาว์ ล่าสัตว์ ตลอดจนใช้เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจและประกอบงานบุญประเพณีต่าง ๆ ของชุมชน ฯลฯ (เครือข่ายนักวิจัยไต้หวันลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง, 2548) ในฤดูน้ำหลาก ชุมชนรอบพื้นที่บึงทามก็ทำการประมง ด้วยการใช้อุปกรณ์หาปลาหลากหลายชนิด ดำรงแบบแผนเฉพาะตัวของพื้นที่ ภาวะน้ำหลากท่วมทำให้ชาวบ้านเรียนรู้ว่า การที่มีปลาชุมชุมสมบูรณ์ในปีนี้ ปีถัดไปอาจจะได้ข้าวน้อยลง แต่ก็จะมีสิ่งทดแทนที่ทดเทียมกัน คือ เสียข้าวให้กับน้ำท่วมแต่ได้ปลามาชดเชย ซึ่งนอกจากจะเพียงพอแก่การบริโภคในครัวเรือนแล้ว ยังสามารถนำไปแลกข้าวจากชุมชนบ้านโคก (หมายถึงหมู่บ้านในที่ดอน : อธิบายโดยผู้เขียน) วิถีชีวิตแบบสะเทินน้ำสะเทินบก เช่นนี้จึงเป็นวิธีการจัดการที่เกิดจากการปรับให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมที่เป็นการเรียนรู้ สังเกต แก้ไขและพัฒนาเครื่องมือหาปลาที่สอดคล้องตามจังหวะฤดูกาลของธรรมชาติ การจัดการทรัพยากรภายใต้วิถีชีวิตแบบสะเทินน้ำสะเทินบกเช่นนี้จึงเป็นวิธีการที่ซ่อนอยู่ภายใต้การดำรงชีพ ที่ไม่มีการบันทึกไว้เพื่อนำเสนอหรือบอกเล่า แต่จะเป็นวิธีการจัดการที่อยู่คู่ไปกับชุมชนท่าบ่อตราบเท่าที่ชุมชนยังมีความตระหนักในชีวิตที่ต้องพึ่งพิงสายน้ำสงครามนี้ (ศรีศักร วัลลิโภดม, สัมภาษณ์ 27 ธันวาคม 2550)

พื้นที่ที่ชุมชนมีการใช้ประโยชน์ร่วมกัน ถือเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนร่วม ได้แก่ ดงป่า หนองน้ำตามธรรมชาติต่าง ๆ เช่น กุด หนอง ฯลฯ ทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ ถือเป็นของสาธารณะที่ชุมชนหรือชุมชนภายนอกมีสิทธิในการใช้ประโยชน์ได้ เช่น การจับปลา หาพิน พืช ผัก ผลไม้ธรรมชาติ ฯลฯ ไม่ว่าใครก็มีสิทธิเข้าใช้ประโยชน์ได้ ยกเว้นเข้าทำประโยชน์ที่ดินและการใช้ประโยชน์นั้นเป็นในเชิงลักษณะเชิงทำลาย เช่น เผาป่า ซัดปลา เป็นต้น

ในการเข้าไปเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ในพื้นที่ป่าทามนั้นสามารถหาได้มากน้อยตามแต่ความต้องการ โดยไม่มีการจำกัดระดับสิทธิใช้สอย ซึ่งจะมีการเกื้อกูลซึ่งกันและกันภายในชุมชนเอง ในระดับครอบครัวที่มีการครอบครองเป็นเจ้าของพื้นที่นั้นอยู่ก็จะทำประโยชน์ในพื้นที่นั้น เช่น ทำนา ปลูกพืช ฯลฯ ส่วนเครือญาติและชุมชนรวมทั้งชุมชนภายนอกนั้น ก็สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่ของครอบครัวนั้นด้วย เป็นสิทธิที่มีความทับซ้อนกันอยู่ในพื้นที่ ซึ่งสิ่งที่ชาวบ้านใช้ในการยอมรับสิทธิในพื้นที่ส่วนนั้น เป็นจิตสำนึกทางวัฒนธรรมท้องถิ่น ถึงแม้ว่าไม่มีกฎหมายเข้ามารองรับกรรมสิทธิ์ในที่ดินส่วนนั้นก็ตาม (อาพันธ์ กาญจนพันธุ์, 2544)

จิตสำนึกทางวัฒนธรรมนี้เป็นรากฐานของการดำรงชีวิตทั้งของชาวบ้านและระบบนิเวศในชุมชน ได้แก่ ความมีเหตุผลของชุมชน ระบบความคิด ศีลธรรม พฤติกรรมของคน ภูมิปัญญาต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้จะทำหน้าที่เสมือนกลไกในการปรับตัวของคน ให้เข้ากับสภาพแวดล้อมเพื่อรักษาคุณภาพและความมั่นคงของการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง โดยแสดงออกมาผ่านการจัดการเชิงระบบและการจัดการองค์การในกิจกรรมที่เกี่ยวกับการดำรงชีวิตด้านต่าง ๆ ที่เชื่อมโยงกับบริบทและเงื่อนไขของพื้นที่ในระบบนิเวศ

ชุมชนท่าบ่อจึงจัดได้ว่าเป็นสังคมชาวนา (Peasant society) ที่มีพื้นฐานในการดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจพอเพียงและยั่งยืนอันเนื่องมาจากการเรียนรู้และรู้จักที่จะปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมธรรมชาติอย่างเหมาะสม สามารถสร้างภูมิปัญญาในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างเผื่อแผ่ได้อย่างยั่งยืน การดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันของชุมชนในท้องถิ่น อาศัยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติคือ ข้าวและปลา นอกจากนี้ความอุดมสมบูรณ์ยังเอื้อไปถึงการแบ่งปัน หรือแลกของในส่วนที่ไม่สามารถหาได้ โดยเปลี่ยนกับของที่ดินมีเหลือเพื่อ กลายเป็นความสัมพันธ์ฉันพี่น้องที่เสมอภาค การจัดการธรรมชาติท่ามกลางความอุดมสมบูรณ์ทำให้โครงสร้างสังคมและระบบความสัมพันธ์เป็นหัวใจในด้านปัจจัยที่ทำให้คนมีชีวิตอยู่ได้

ความสัมพันธ์ของคนกับทรัพยากรธรรมชาติได้ก่อให้เกิดสิทธิชุมชน ที่มีขอบเขตในการใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่างเป็นธรรม ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรได้อย่างทั่วถึงและมีความร่วมมือกันอนุรักษ์ความสมบูรณ์ของดิน น้ำ และป่าอย่างยั่งยืน อำนาจในการจัดการทรัพยากร การอยู่ร่วมกันในชุมชน สืบทอดความคิดและแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรมาจากจารีตประเพณีดั้งเดิม ได้แก่ ฮีต-คอง คำสอนชะล้า ความเชื่อและพิธีกรรมของชุมชน ปรับเปลี่ยนและแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมกับสภาพการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจเพื่อรักษาความสัมพันธ์ของคน ชุมชน และธรรมชาติไว้ได้อย่างเหมาะสม โดยมีที่มาของอำนาจใจการจัดระเบียบ กำกับดูแลการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติก็คือ สิ่งเหนือธรรมชาติ การเรียนรู้ ระบบความสัมพันธ์ของการอยู่แบบพึ่งพาอาศัยกันและประสบการณ์ในชุมชน

จะเห็นได้ว่าอัตลักษณ์ (ดูใน อภิญา เพ็ญฟูสกุล, 2546) ของชุมชนท่าบ่อเป็นการแสดงออกถึงความมีตัวตนของชุมชนในการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ในขณะที่สังคมได้พัฒนาเข้าสู่ความเป็นสังคมสมัยใหม่มากขึ้น การแสดงออกซึ่งอัตลักษณ์ของชุมชนท่าบ่อนี้ได้ตอกย้ำให้รู้ว่าชุมชนไม่ได้เป็นฝ่ายตั้งรับต่อการเปลี่ยนแปลงเท่านั้น แต่สามารถเคลื่อนไหวในเชิงรุกอย่างสร้างสรรค์ด้วยการสร้างตัวตนผ่านความหมายต่างๆทั้งในเชิงการปรับตัวในการดำรงชีวิตที่สอดคล้องกับสภาพที่อยู่อาศัย การเปลี่ยนแปลงของฤดูกาล การปะทะกับอำนาจการจัดการภายนอก และการเรียนรู้ที่จะสร้างวิธีการสื่อสารที่เท่าทันกับสถานการณ์ปัจจุบันเพื่อยืนยันศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์และสิทธิของชุมชนในสภาวะที่การเปลี่ยนแปลงต่างๆในปัจจุบันมักมีแนวโน้มที่นำไปสู่การลดทอนความเป็นมนุษย์อยู่เสมอ โดยจะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า การแสดงซึ่งอัตลักษณ์ของชุมชนมีความแตกต่างจากการมีเอกลักษณ์ ซึ่งเป็นการมองจาก

ข้างนอกหรือเป็นการให้ความหมายโดยคนนอก ทั้งนี้การมีอัตลักษณ์ของชุมชนจึงเป็นการแสดงออกถึงพลัง และศักยภาพในชุมชนที่สามารถปรับตัวและต่อกรกับการเปลี่ยนแปลงโดยจะเห็นได้จากพลวัตในการ จัดการทรัพยากรของชุมชนนั่นเอง

5.2.2 กฎเกณฑ์เชิงจารีต : การจัดการทรัพยากรบนฐานความเชื่อและการสร้างกลไกการ ควบคุมในชุมชน

ดงหรือดอนปู่ตา เป็นสถานที่สาธารณะ อันศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน ที่ชาวบ้านให้ความเคารพศรัทธา มาอย่างต่อเนื่อง ผลของความเชื่อนั้น อาจพิสูจน์ให้เห็นเป็นรูปธรรมไม่ได้ แต่การดำรงวิถีชีวิต ที่พึ่งพิงป่า ดอนปู่ตา ทั้งทางจิตใจและปัจจัยทางกาย ที่ได้รับประโยชน์จากทรัพยากร และผลิตผลจากป่า อันอุดม สมบูรณ์นั้น ย่อมบ่งชี้ได้ว่าชุมชนดำเนินชีวิต และมีความหวังอยู่ได้ ในทุกฤดูกาล และแม้ผสมผสานความ เชื่อ ศรัทธาจากผีบรรพชนมาเป็นพุทธศาสนาในรูปลักษณะของสำนักสงฆ์ และวัดป่า ซึ่งปฏิเสธเรื่องผีโดย เด็ดขาดนั้น ก็ดูจะไม่สามารถเชื่อมโยงความคิดทัศนคติที่เคยมีหรือปฏิบัติกับผีปู่ตาได้ เนื่องจากผีปู่ตามี ความผูกพันอย่างแนบแน่นกับชาวบ้านมาตั้งแต่เริ่มก่อสร้างชุมชน

จะเห็นได้ว่าปัจจุบันชุมชนท่าบ่อยังมี พิธีกรรมบูชาเช่นสรวง ก่อนการปักดำหรือแสดงความชื่นชม ยินดี เมื่อได้ผลผลิตจากไร่นา แม้การจากบ้านเรือนไปแสวงหาโชคลาภที่อื่น ก็ต้องมากราบลา ขอพรผีปู่ตา เพื่อให้เกิดสิริมงคล เป็นต้น ข้อห้ามและข้อปฏิบัติเกี่ยวกับป่าปู่ตานั้น ถือเป็นกฎระเบียบ ที่ทุกคนในชุมชน ต้องยอมรับ พร้อมกับ ปฏิบัติตามโดยเคร่งครัด มิฉะนั้นจะถูกลงโทษโดยมติของชาวบ้าน นอกจากนี้ ยังเชื่อ ว่า หากบุคคลใดไม่ปฏิบัติตาม หรือแสดงกิริยาอาการ อันสื่อแสดงว่า ดูถูกสถาบันดอนปู่ตา หรือไม่ยอมรับ ภาวะอำนาจของผีปู่ตา ก็จะถูกผีปู่ตาลงโทษ ไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง เป็นต้นว่า ก่อให้เกิดอุบัติเหตุต่างๆ เกิด อาการปวดท้อง ปวดหัว เป็นไข้ เจ็บแขนขา หรือเกิดการอาเจียนตลอดเวลา และบางราย อาจถึงกับ เสียชีวิต โดยไม่ทราบสาเหตุ หรือสุดที่แพทย์จะวินิจฉัยได้ ซึ่งชุมชนก็เชื่อว่า ลักษณะดังกล่าว เป็นอำนาจ ของผีปู่ตา ที่บันดาลให้เกิดขึ้น

ความเชื่อถือศรัทธาในผีบรรพชน "ผีปู่ตา" ซึ่งนับเป็นภูมิปัญญา อันชาญฉลาด ของชุมชนชาวอีสาน ที่สืบทอดเกี่ยวโยงไปถึงความผูกพันระหว่าง คนกับป่าอย่างแนบแน่น ด้วยเหตุที่ชุมชน ต้องพึ่งพาป่าเพื่อยังชีพ ตั้งแต่ก่อตั้งบ้านเรือนเป็นต้นมา จึงต้องกระทำตน ให้ประสานกลมกลืนกับป่า ทั้งใช้สอยทรัพยากร ผลิตผลป่าอย่างประหยัด ด้วยจิตสำนึกและรู้คุณค่าในเรื่อง "ผีปู่ตา หรือ ผีอารักษ์บ้าน" ทั้งนี้ ชุมชนบ้านท่าบ่อยังมีกลวิธีในการบริหารจัดการ ป่าดอนปู่ตา การพึ่งพาป่า "ดอนปู่ตา" ของชุมชนดูจะเป็นไปเพื่อการยังชีพ ซึ่งเป็นเหตุให้ชาวบ้าน ต้องประสานกลมกลืนกับป่าอย่างมีเงื่อนไข เป็นต้นว่า เก็บผลิตผลหรือใช้ประโยชน์ จากป่า อย่างประหยัดหวงแหน และด้วยความเคารพ ด้วยเป็นที่พึ่งแหล่งสุดท้าย ของชุมชน ไม่ ว่าจะเป็น กลุ่มชาติพันธุ์ใดก็ตาม (มงคล ด้านธานินทร์, 2540)

ผลิตผลทรัพยากรป่าที่ได้เก็บเกี่ยวจัดหานั้น ส่วนใหญ่ก็เพื่อการบริโภค ในครัวเรือน ต่อมาได้มีการแลกเปลี่ยน ซื้อขายกันไปตามตลาดย่อยในชนบทหรือตลาดในชุมชนเมืองจึงมักเห็นผลิตผลพืชพันธุ์ป่าวางขายในตลาดที่ตัวอำเภอศรีสงคราม ซึ่งจะแตกต่างกันออกไป ตามลักษณะสภาพที่เกิดขึ้นในแต่ละฤดูกาล เป็นต้นว่า ฤดูฝนจะมีเห็ดชนิดต่างๆ แผลงบางประเภท หรือพืชพันธุ์ผักบางชนิด เป็นต้น ฤดูร้อนจะมีสัตว์เลื้อยคลาน จำพวกแย้ แมลง ไช้มัดแดง น้ำผึ้ง หรือฤดูหนาวก็มีแมลง อีกร่างประเภท พืชพันธุ์ผักที่แตกต่างกับในฤดูร้อนและฤดูฝน อาจกล่าวได้ว่า ผลิตผลป่าในรอบปีนั้นจะมีต่อเนื่องและปรับเปลี่ยนไปตามสภาพลมฟ้าอากาศ ชุมชนยังต้องพึ่งพาผลิตผลจากชนบท โดยเฉพาะของป่า "ดอนปู่ตา" ป่าจึงเป็นเสมือนสายใยของชีวิตที่เกี่ยวข้องให้ผู้คนได้มาพบปะทักทาย สร้างความคุ้นเคยต่อกัน เกิดกุศลจิตเอื้อเพื่อเกื้อกูลกัน ทั้งได้เรียนรู้พฤติกรรม ตลอดจนวิถีการดำเนินชีวิตของกันและกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ

นอกจากนี้ยังมีฮีต – คอง คือ ฮีตสิบสอง-คองสิบสี่ เป็นธรรมเนียมชีวิตของชาวบ้าน เป็นเครื่องมือในการสร้างบ้านแปงเมือง จัดระเบียบสังคม เชื่อในสิ่งที่จะให้คุณให้โทษ เช่น พ่อ แม่ ปู่ ย่า ตายาย “ไม่ปรากฏว่าใช้กฎหมายประมวลข้อบังคับหรือกติกาของสังคม ส่วนใหญ่เป็นไปตามขนบธรรมเนียมประเพณีคล้ายอังกฤษ เผ่าชนที่อาศัยอยู่ตามลุ่มแม่น้ำโขงสมัยเก่า ใช้ศาสนาและขนบธรรมเนียมเป็นเครื่องมือ หรือวิธีการปกครองบ้านเมือง มากกว่าเผ่าชนทางลุ่มน้ำเจ้าพระยา” (จารุบุตร เรื่องสุวรรณ, 2520)

สิ่งที่กำหนดพฤติกรรมของสังคมอีสาน เป็นสิ่งที่สังคมยึดถือปฏิบัติโดยปราศจากบทลงโทษ แต่ถ้าไม่ปฏิบัติตามก็จะ “ชะล่า” ซึ่งคล้ายกับข้อห้ามหรือข้อควรปฏิบัติ กำหนดไว้เป็นบรรทัดฐาน รวมทั้งประเพณี ซึ่งคล้ายกับข้อห้าม สังคมอีสานในอดีตได้กำหนดแนวปฏิบัติในสังคม เช่นเดียวกับท้องถิ่นอื่นๆ มีทั้งแนวปฏิบัติในเชิงสั่งสอนเป็นถ้อยคำชวนคิด เรียกว่า “ผญา” แนวปฏิบัติเกี่ยวกับวัฒนธรรม ประเพณี เรียกว่า “ฮีตคอง” และแนวปฏิบัติเชิงข้อห้าม เรียกว่า “ชะล่า” เป็นต้น

คำว่า “ชะล่า” แปลว่า ห้าม, ข้อห้าม, ข้อควรเว้น, ข้อไม่ควรประพฤติ, ไม่ควรกระทำ อาจหมายถึงไม่ดี ไม่งาม ไม่เหมาะ ไม่สม เป็นบาปเป็นกรรม ชะล่าจึงนับเป็นข้อบังคับ หรือข้อห้ามที่คนในสังคมพึงปฏิบัติเป็นกิจวัตรประจำวัน คำนี้ถือเป็นคำศักดิ์สิทธิ์ ถ้าทำสิ่งใดลงไป ชะล่ามักใช้ระยะเวลา สถานที่หรือบุคคลเป็นตัวกำหนดไว้เป็นเงื่อนไข กล่าวได้ว่า ชะล่า เป็นวัฒนธรรมประเพณีด้านความเชื่อที่ผู้รู้ปกครองหรือคนในสังคมได้สร้างหรือกำหนดขึ้น มีการถ่ายทอดสืบต่อมาจากบรรพบุรุษเพื่อบอกเล่า สั่งสอน ชี้นำแนวทางการปฏิบัติที่จะทำให้คนในชุมชนอยู่ร่วมกันอย่างสุขสงบ

เนื่องจากวิถีชีวิตของบรรพชนไม่นิยมสอนชี้แจงเหตุผลทั้งที่ชะล่าทุกข้อมีความหมาย หรือคำอธิบายแฝงเร้นซ่อนอยู่บางครั้งอาจทำให้ลูกหลานคนรุ่นหลัง อาจไม่เข้าใจ ติความไม่ออก จึงสันนิษฐานเองตามความรู้สึกนึกคิดหรือประสบการณ์ของตน ซึ่งอาจเบี่ยงเบนไปจากจุดมุ่งหมายเดิมและเข้าใจเหตุผลผิดไปได้ แต่คนส่วนใหญ่ในสังคมก็ยอมรับปฏิบัติตามด้วยดี ชะล่าก็ไม่ต่างจากวัฒนธรรมเรื่องอื่นๆ ที่เกิดขึ้นมาใหม่ ดำรงอยู่และเสื่อมถอยความเชื่อถือหรือเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ด้วยเหตุที่ไม่เข้าใจหรือเพราะสภาพแวดล้อมของสังคมเปลี่ยนแปลงไป เงื่อนไขของข้อห้ามเลยไม่จำเป็นอีกต่อไป อย่างไรก็ตามแม้

บางรายอาจเห็นเป็นเรื่องเหลวไหล ไร้สาระ ไม่น่าเชื่อถือหรือไม่ยอมปฏิบัติตาม แต่ชะลาก็ดูจะเป็นมรดกทางสังคมของชนพื้นถิ่นที่แฝงปรัชญา แนวความคิดไว้ด้วยภูมิปัญญาอันสูงส่ง

ตัวอย่าง ชะล่ำ เกี่ยวกับประเพณี ศาสนา จริยธรรม มีดังนี้ (ชลธิรา สัตยวัฒนา, 2547)

“อย่าฆ่าสัตว์มีคุณ” หมายถึง สัตว์จำพวกที่ให้คุณ ให้ชีวิตกับเรา ก็ไม่ควรไปฆ่าสัตว์เหล่านั้น จะถือว่าเนรคุณหรือไม่รู้จักคุณผู้อื่น ชีวิตก็ไม่เจริญก้าวหน้า

“อย่าเห็ดเวียกมือวันพระ” เนื่องจากคนโบราณมุ่งให้คนรู้จักมีวันที่ว่างเว้นจากการทำงาน ให้ได้ไปพักผ่อนหรือไปทำบุญ ทำงาน จึงกำหนดวันพระไว้เป็นวันหยุด ทุกคนจะพักผ่อนร่างกายและเสริมสร้างพลังทางจิตใจให้เหมาะสม

“บ่อนเข็ดบ่ยำ บ่อนชะล่ำบ่ย่าน” คือ สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ไม่ยำเกรง สถานที่ต้องห้ามก็ไม่กลัว หากใครขึ้นทำดังกกล่าวมา ถือว่าไม่ดี ไม่เหมาะสม เพราะการจะสั่งสอนหรือกำหนดข้อห้ามไว้นั้น คนรุ่นเก๋าก่อนได้ไตร่ตรอง มีประสบการณ์มาก่อนหากใครไม่เชื่อฟังก็อาจเกิดสิ่งอัปมงคลแก่ตัวเขาเองหรือครอบครัว

ชะล่ำหรือข้อห้ามของชาวอีสานทางด้านประเพณีวัฒนธรรมส่งเสริมการประพฤติปฏิบัติตนของคนในสังคมหลายประการที่มีคุณค่าน่าสนใจ รวมถึงส่งผลต่อการเป็นเครื่องมือหรือกลไกในการควบคุมจิตใจและการปฏิบัติต่อธรรมชาติ คนในชุมชน ดังนี้

- ความเชื่อชะล่ำ จุดมุ่งหมายเตือนสติคนให้รู้จักระมัดระวังตัว มีความรอบคอบก่อนจะเกิดเหตุร้ายหรือเตือนสติไม่ให้กระทำผิดกฎของสังคมให้รู้จักบาปบุญคุณโทษ
- ความเชื่อชะล่ำ สามารถสะท้อนให้เห็นสภาพท้องถิ่นสภาพแวดล้อมสังคมและขนบธรรมเนียมประเพณีด้านความเชื่อได้เป็นอย่างดี
- ความเชื่อชะล่ำ มีคุณค่าทางวัฒนธรรม ทางสังคมและทางภาษา
- ความเชื่อเรื่องชะล่ำเป็นความสัมพันธ์ของพฤติกรรมมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม และมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ

จากชะล่ำที่นำมาเสนอ ชี้ให้เห็นว่า “ชะล่ำ” เป็นสิ่งที่ชาวบ้านอีสานจะเกิดความคิด ความกลัวเกรง ละอายในการกระทำบาป สามารถนำสิ่งที่พบเห็น ประสพกับความเชื่อที่คาดการณ์ไว้ มาแก้ไขในการดำรงชีวิตประจำวันได้เป็นอย่างดี

ปัจจุบันชุมชนยังมีบทบาทอำนาจหน้าที่ ในการบริหารจัดการทรัพยากรป่าวัฒนธรรมของชุมชน (ป่าดอนปู่ตา) โดยไม่ยอมให้ปัจจัยภายนอกเข้ามามีอิทธิพลทำลายพื้นที่ป่าวัฒนธรรมได้ โดยมีข้อกำหนดเงื่อนไขเป็นแนวปฏิบัติสำหรับชุมชน ทั้งนี้เพื่ออนุรักษ์ป่าวัฒนธรรมให้มีสภาพดั้งเดิมหรือเปลี่ยนแปลงน้อยที่สุด ป่าดอนปู่ตายังคงเป็นที่พำนักของผีบรรพชนเพื่อการเคารพสักการะมีพิธีกรรมเสี่ยงทาย เลี้ยงเซ่น สรวงบูชาเป็นหลักยึดเหนี่ยวทางใจตามความเชื่อถือศรัทธากันต่อไป จารีตประเพณีและวัฒนธรรมชุมชนที่

ปรากฏในรูปนิทาน ตำนาน ความเชื่อ พิธีกรรม วรรณกรรม และประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ เป็นองค์ความรู้ที่สะท้อนนัยสำคัญแบบแผน “วิถีคิด” หรือ “ระบบความคิด” ของชุมชนในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของคน ชุมชนและนิเวศให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข

ป่ามีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่เกี่ยวข้องถึงการดำรงชีวิตพื้นฐาน ซึ่งมีผลทำให้มนุษย์ผูกพันอยู่กับธรรมชาติอย่างแน่นแฟ้น แม้ช่วงเวลาจะเปลี่ยนไปปัจจัยทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีได้เข้ามามีบทบาทในชีวิตประจำวันมากขึ้นก็ตาม แต่ทรัพยากรผลิตผลที่เก็บได้จากป่าดูจะยังมีคุณค่าอยู่เสมอไม่ว่าจะเป็นผลิตผล อาหาร พืชพันธุ์ผัก ลำต้น ราก เปลือก แก่น กิ่ง ใบ ยอด ดอก ผล ที่นำมาใช้ประโยชน์โดยตรงหรือเปลี่ยนแปลงรูปแบบเป็นสมุนไพร สีย้อมผ้า เครื่องแต่งกาย อุปกรณ์เครื่องใช้ทั้งในบ้านและครัวเรือน เครื่องมือทางการเกษตรกรรม และวัสดุในการจับหรือดักสัตว์ตลอดจนแมลง อย่างไรก็ตามวิถีการใช้ประโยชน์จากป่าในลักษณะสภาพดังกล่าว ชาวบ้านต่างมีสำนึกและจะไม่ทำลายระบบนิเวศให้เสื่อมสภาพจนขาดความสมดุลลง อันจะมีผลกระทบต่อเนื่องไปถึงแหล่งต้นน้ำลำธาร สภาพดิน แร่ธาตุและสัตว์น้อยใหญ่ทั้งปวง แต่ละชุมชนก็จะอยู่กันอย่างมีความสุข เพราะได้พึงพิงธรรมชาติเกือบทุกด้าน (มงคล ด่านธานี, 2540)

มนุษย์ในฐานะปัจเจกบุคคลและสมาชิกของชุมชนต่างเรียนรู้และรับรอง “ระบบความคิด” เป็นแนวทางพฤติกรรมทางสังคมและวิถีชีวิตเชื่อมโยงความสัมพันธ์ในชุมชนและสัมพันธ์ภาพกับชุมชนอื่นๆ เกิด “จิตสำนึกรวมหมู่” (Communal spirit) ที่ผูกพันผู้คนและชุมชนไว้ด้วยกัน พึ่งพาอาศัยกัน มีระเบียบในการจัดสรร แบ่งปันและเข้าถึงทรัพยากรร่วมกันอย่างเป็นธรรม แบบแผนทางวัฒนธรรมที่ชุมชนสืบทอดปฏิบัติกลายเป็นสิ่งที่เรียกว่า “ธรรมเนียมของชุมชน” มีระบบศีลธรรม เคารพเกื้อกูลกันและกันตามสถานภาพและบทบาทในชุมชน เป็นระบบศีลธรรมแห่งสิทธิที่สัมพันธ์กับความคิด ความเชื่อ และการดำรงอยู่ของชุมชนอย่างยั่งยืน

5.2.3 กติกาชุมชน : ระบบคิดของการจัดการทรัพยากรร่วมของชุมชน

กติกาที่ชุมชนตั้งกันเองนั้นจะมีหลักอยู่ 2 อย่าง หนึ่งคือ เป็นกติกาที่ตั้งอยู่บนศีลธรรม การเอื้ออาทร การร่วมมือ และการสามัคคีของคน เพราะในชุมชนมันมีหมู่ มีพวก มีเครือญาติกันอยู่ หลักที่สองก็คือ เป็นกติกาที่ตั้งอยู่บนความเชื่อของคนในชุมชน ต่อสิ่งเหนือธรรมชาติที่อยู่กับทรัพยากรตัวนั้น เรื่องของเจ้าที่เจ้าทาง เรื่องของชะล่าเป็นการจัดการทรัพยากรที่คนพร้อมใจกันยกสิทธิอำนาจให้กับผีในการควบคุม ดูแลการใช้ทรัพยากร (สุริยา สมุทรคุปต์, 2536)

ในลักษณะที่ทรัพยากรเป็นของทุกคนในชุมชน กติกาของชุมชนที่มีอยู่จึงเป็นหลักประกันว่าถ้าทุกคนในชุมชนทำตามกติกาที่ช่วยกันตั้งไว้แล้ว ก็จะเป็นหลักประกันได้ว่า จะมีทรัพยากรไว้ใช้ตลอดไป และทั่วถึงกันทุกคน กรณีของน้ำสา่ง ถ้ามีใครก็ตามทำถังตักน้ำตกลงไปแล้วโดดลงไปเอาในสา่งคนในชุมชนก็

ต้องมาช่วยกันหรือสร้างใหม่ กติกานี้ก็เพื่อให้ทุกคนในชุมชนมีน้ำสะอาดไว้ใช้นั่นเอง (สุรียา โคตะมี, สัมภาษณ์ 20 ธันวาคม 2550)

ผลจากการสร้างกติกาเพื่อการจัดการทรัพยากรร่วมของชุมชนเห็นอย่างเป็นรูปธรรมได้จาก การตัดสินใจที่จะจัดการน้ำเป็นการตัดสินใจของชุมชนเอง การตัดสินใจนี้ยังรวมไปถึงการตัดสินใจเลือกชนิดของพืชที่จะปลูกด้วยว่า ปริมาณน้ำที่มีอยู่นี้จะปลูกอะไรถึงจะมีน้ำพอใช้ เช่นว่า ถ้าปีไหนมีน้ำน้อย ชาวบ้านก็จะปลูกถั่วเขียวแทน เพราะใช้น้ำน้อยกว่าทำนาปรัง เกษตรผสมผสานที่เขาทำอยู่ ในเรื่องน้ำก็คือการจัดการระบบการปลูกพืชให้พอดีกับน้ำที่มีอยู่ (ศรียา การิก, สัมภาษณ์ 26 ธันวาคม 2550)

การเก็บน้ำไว้แบบของสระเป็นแหล่งน้ำที่สำคัญในระดับครัวเรือนสำหรับกิจกรรมการเพาะปลูกที่นอกเหนือไปจากการทำน่าน้ำฝน แม้ว่าจะมีกิจกรรมของแต่ละครัวเรือน แต่ก็ไม่ได้แยกออกจากชุมชนยังมีการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน การช่วยเหลือลงทุน ลงแรงด้วยกัน ไม่ได้มีการผูกขาดมีญาติพี่น้อง เพื่อนบ้านมาใช้ด้วยกันได้ การจัดการน้ำของชาวบ้านตั้งแต่ระดับประชาชนลงไปจนถึงระดับครัวเรือน จึงไม่ได้อยู่โดดๆ แต่อยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ของคนในชุมชน เครือญาติ หมู่พวก และเสี้ยว ชาวบ้านเวลาได้ปลา ก็จะไปให้เสี้ยวที่อยู่บ้านโคกกินด้วย การขุดคลองน้ำ การขุดคลอง การเปิด-ปิดน้ำ เป็นกิจกรรมที่คนในชุมชนได้มีปฏิสัมพันธ์กัน วิธีแบบนี้เองที่ทำให้ชุมชนอยู่รวมได้

การจัดการกันเองด้วยข้อตกลงจากกติกาที่ใช้ร่วมกัน แม้ไม่มีการระบุการปฏิบัติอย่างเคร่งครัด แต่ถือเป็นวิธีการที่มีประสิทธิภาพ เพราะกลายเป็นหลักประกันที่ทำให้ชาวบ้านมีข้าวกิน มีปลาให้ยังชีพ มีรายได้จากการหาเห็ด หาผักป่า การขายปลา ไม่ต้องออกจากหมู่บ้าน ระบบความคิดและจัดการทรัพยากร ได้ถูกดำรงไว้ภายใต้กฎและระเบียบที่ถูกกำหนดโดยความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในความคิดของชาวบ้าน สรรพสิ่งทั้งปวงในธรรมชาติล้วนมีจิตวิญญาณทั้งสิ้น ทั้งยังเป็นจิตวิญญาณที่ได้รับความยำเกรงจากมนุษย์ด้วย การจัดการที่เกิดจากการตกลงกันของชุมชนจึงมีอำนาจในการจัดการสูงเพราะมีผลต่อการปฏิบัติที่แน่ชัด คนส่วนใหญ่ยอมรับ และมีกฎเกณฑ์การควบคุมที่อยู่ทั้งภายในจิตใจและอำนาจควบคุม นอกเหนือ

ปัจจุบันกระบวนการแย่งชิงทรัพยากรไปจากชุมชนเกิดขึ้นเกือบทุกที่ทั้งในประเทศไทยและทั่วโลก โดยเฉพาะเมื่อกระแสเศรษฐกิจเริ่มแผ่อิทธิพลเข้าสู่ชุมชน ชุมชนทำป่อจัดการดูแลแหล่งจับปลาของตน โดยพัฒนากฎควบคุมการจับปลาของสมาชิกในชุมชนขึ้น เพื่อตอบสนองต่อความจำเป็นของท้องถิ่นมานานหลายชั่วอายุคน มาตรการที่นำมาใช้มีความหลากหลายและสอดคล้องกับบริบทของสภาพแวดล้อม สังคม วัฒนธรรม และประเพณี ความเชื่อที่มีอยู่ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็น

- การห้ามจับปลาในบางช่วงเวลา เช่น วันพระ ช้างขึ้น
- การห้ามจับปลานขนาดเล็ก
- การปล่อยปลาบางส่วนที่จับได้ เพื่อให้เหลือกินวันหลัง ในกรณีที่จับได้มาก

- การควบคุมเครื่องมือเครื่องใช้ในการประมง เช่น เครื่องช็อตไฟฟ้า ยาเบื่อ

ทั้งนี้มาตรการหรือกฎเกณฑ์บางอย่างเป็นกฎเก่าแก่ที่มีมานานแล้ว และบางส่วนก็พัฒนาเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่เมื่อสถานการณ์และเงื่อนไขในการจับปลาเปลี่ยนไป โดยที่มาตรการเหล่านี้บางส่วนมีเป้าหมายเพื่อป้องกันไม่ให้คนจากภายนอก หรือนายทุนจากภายนอก หรือ ที่ศรีศักร วัลลิโภดม เรียกว่า “คนไร้ราก” มาแสวงหาประโยชน์จากหนองน้ำในชุมชน บางส่วนก็เพื่อป้องกันความขัดแย้ง หรือเพื่อจัดสรรผลประโยชน์ในการดำรงชีพอย่างเป็นธรรม แต่ปัจจุบันพบว่ามาตรการและกฎเกณฑ์ส่วนใหญ่จะกำหนดขึ้นเพื่อป้องกันและแก้ปัญหาจากการที่ปริมาณปลาในแม่น้ำลดลง

แม้ว่าสถานการณ์ของชุมชนที่ผ่านมา ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรมเช่นเดียวกับภาคอื่นๆ การพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ที่มุ่งเน้นการผลิตเพื่อพาณิชย์และการส่งออก ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต แบบแผนในการดำเนินชีวิต ตลอดจนระบบความสัมพันธ์ของชุมชน การเพิ่มพื้นที่ของจำนวนประชากร การขยายพื้นที่เพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ และขยายการก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานในการเร่งรัดพัฒนาชนบทท่ามกลางความจำกัดของทรัพยากรดิน น้ำ และป่าไม้ ทำให้เกิดกรณีขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ แม้รัฐจะจัดโครงการจัดสรรที่ดินทำกินในรูปแบบต่างๆ เพื่อแก้ปัญหา แต่การเรียกร้องสิทธิในการตั้งถิ่นฐานในเขตป่า และการควบคุมจัดการทรัพยากรธรรมชาติดิน น้ำ ป่า ยังคงเกิดขึ้นและเป็นปัญหาซับซ้อนมากยิ่งขึ้น

พื้นที่ชุมชนเริ่มถูกครอบครองโดยรัฐและถูกเอกชนบุกรุกโดยไม่เข้าใจในระบบความคิดดั้งเดิมที่ชาวบ้านได้พึ่งพิงป่าปฐุตาทั้งทางจิตใจและทางกาย ในการใช้ผลผลิตจากป่าอันอุดมสมบูรณ์ การเปลี่ยนแปลงแนวคิดจากการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ที่เน้นการรวมศูนย์อำนาจ ใช้กฎหมายและหน่วยราชการเป็นกลไกในการจัดการมาสู่การใช้ชุมชนเป็นตัวตั้งและมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการป่าชุมชน (เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ 2536) น่าจะเป็นแนวทางหลักที่ช่วยให้ความสัมพันธ์ของคนกับป่าได้ดำเนินการต่อไปอย่างสอดคล้องกับความคิดของชุมชน

ปัจจุบันท่าบ่อพยายามเสนอทางเลือกในการจัดการและแก้ปัญหาทรัพยากรอย่างเป็นธรรม เช่น ควบคุมการใช้เทคโนโลยีประมงที่ก้าวหน้ามากเกินไป และสร้างการรับรองสิทธิชุมชนเหนือทรัพยากรในเขตท้องถิ่น เช่น การแสดงออกผ่านทางแผนชุมชน ซึ่งจะเห็นได้ว่าสิทธิชุมชน และการยอมรับสิทธิชุมชน ไม่ได้อยู่ในสภาพหยุดนิ่ง แต่แปรเปลี่ยนและปรับตัวไปตามสภาวะการเปลี่ยนแปลงและบริบททางสังคม ระบบความคิดที่สะท้อนผ่านความเชื่อเรื่องผี ความเชื่อทางศาสนา จิตสำนึกเชิงศีลธรรมของชุมชน ซึ่งมองผ่านกลุ่มผู้นำทางศีลธรรมและแง่มุมของการจัดการระบบนิเวศ ยังดำรงสาระสำคัญของความคิดมาถึงปัจจุบัน คือ มองธรรมชาติอย่างอ่อนน้อม ในฐานะผู้มีพระคุณ เป็นแหล่งกำเนิดและหล่อเลี้ยงชีวิตมนุษย์ เป็นวิถีคิดที่เป็นระบบผ่านการตรวจสอบในชีวิตจริงมายาวนาน มีหลักเหตุผลด้านภูมิปัญญา สืบทอดและผลิตซ้ำผ่านนิทาน ตำนานและพิธีกรรม ตลอดจนจารีตประเพณีของชุมชน

ความเชื่อเรื่องผี ยังเป็นวิถีคิดที่สะท้อนอุดมการณ์อำนาจซึ่งเป็นพื้นฐานระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ และคนในชุมชนเดียวกัน ส่งผลต่อการใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่าอย่างยั่งยืน ประเพณี พิธีกรรม ในชุมชนที่ยังมีความสำคัญ และปฏิบัติสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน คือ พิธีเลี้ยงผีปู่ตา บุญบั้งไฟ และพิธีบายศรีสู่ขวัญ ต่างก็สืบทอดประเพณีดังกล่าวไว้ด้วยจิตสำนึก ขวัญและกำลังใจร่วมของชุมชนว่า ตนยังมีบรรพชนคอยปกป้องคุ้มครอง

5.2.4 วัฒนธรรมปลาแดก : กระบวนการทางสังคมในการจัดการทรัพยากรบนฐานของวิถีชีวิตชุมชน

การจัดการทรัพยากรที่ยั่งยืน ต้องเป็นการจัดการที่ฝังลึกในชีวิตวัฒนธรรมของท้องถิ่น โดยเฉพาะชุมชนที่มีฐานการยังชีพด้วยการพึ่งพิงธรรมชาติเช่นชุมชนทำบ่อ ทั้งนี้วิถีชีวิตซึ่งถือเป็นภาพตัวแทนของคนอีสานคือ วิถีชีวิตที่ผูกติดอยู่กับวัฒนธรรมปลาแดก ซึ่งจากการศึกษาโครงการวิจัยเรื่องวัฒนธรรมปลาแดก (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2541) ทำให้ทราบประเด็นที่น่าสนใจในแง่มุมต่างๆดังนี้

ในแง่ของกระบวนการทางสังคม ปลาแดกนอกจากจะเป็นอาหารในตัวของมันเองแล้ว ยังมีบทบาทอื่นแฝงอยู่ในตัว คือพิธีกรรมความเชื่อ การเป็นของฝาก การเป็นสื่อของการสร้างสรรค์ทางสังคม กล่าวสำหรับในพิธีกรรมความเชื่อจะเห็นว่าในอดีตการจับปลาจะต้องกระทำด้วยความระมัดระวังที่จะไม่ให้ถึงขั้นทำลายธรรมชาติแหล่งน้ำ ด้วยเหตุว่าแหล่งน้ำเป็นเจ้าของรักษาอยู่การจับปลาจึงจับอย่างพอเพียงเท่าที่จำเป็น ผลของความเชื่อทำให้ไม่มีการทำลายแหล่งน้ำและปลาจนขาดความสมดุล ทำให้ชาวบ้านสำนึกในความเป็นเจ้าของร่วมกัน แบ่งกันจับแบ่งกันกินได้อย่างทั่วถึง ส่วนประเด็นบทบาทการแบ่งปัน การเป็นของฝาก การร่วมกันกินส้มปลาแดกกับหมากม่วง หมากขามนั้น ถือว่าเป็นบทบาทในการทำให้เกิดความสัมพันธ์ในชุมชนอันถือว่าเป็นสิ่งที่ยึดโครงสร้างของสังคมให้มั่นคง

การทำปลาแดกเป็นการสะท้อนภูมิปัญญาชาวบ้านในการที่จะจัดการกับปลาเพื่อไว้กินนานๆ โดยอิงอยู่กับสภาพแวดล้อมธรรมชาติและความสำเร็จได้อย่างสอดคล้องกลมกลืน วัฒนธรรมปลาแดกเป็นความสัมพันธ์ระหว่างคน การดำรงชีวิตอยู่ ความเชื่อ ค่านิยมและบริบท แวดล้อมอื่นของสังคมชาวนาที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตนแตกต่างไปจากสังคมชาวนาทั่วไป ซึ่งทำนาปลูกข้าวเป็นหลัก แต่จะยังชีพอยู่ด้วยการจับปลาและรูปแบบปลาที่เป็นปลาแดก ปลาส้ม ปลาอย่าง และสิ่งเหล่านั้นไปแลกเปลี่ยน (Barter system) ข้าวหรือปัจจัยยังชีพอื่นๆ ค่านิยมในเรื่องฆ่าปลาไม่บาป เป็นความเชื่อที่ชาวบ้านยอมรับนับถือพรานปลาจะไม่หยุดจับปลาแม้เป็นวันพระ เพียงแต่จะไม่ค่อย “หมาง” เท่านั้นเอง ทั้งนี้เนื่องมาจากกิจกรรมการหาปลาจะต้องดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง เครื่องมือหาปลาที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน เช่น โทง ขาลอบ จะมีขนาดใหญ่ การเคลื่อนย้ายขึ้นลงจะค่อนข้างลำบาก พรานปลาจะไม่จับปลาเพื่อตอบสนองความรู้สึกบันเทิงใจ พรานปลาจะรู้สึกผิดหรือบาปเมื่อจับได้ปลาแล้วไม่ได้นำมาใช้ประโยชน์จนหมด จึงมักเห็นพรานปลาเก็บเอาปลาไม่ให้เกิดค้างในเรือแม้แต่ตัวเล็กตัวน้อยเพียงตัวเดียว หรือเห็นการเรียกชวนให้

เพื่อนบ้านมาเอาไปกินโดยไม่มี การซื้อขาย และเมื่อเหลือจากการทำเป็นอาหารและเชื้อเพลิงแล้ว จึงทำปลา แดก ปลาอย่าง ปลาแห้ง ไว้บริโภคแลกเปลี่ยน

ทั้งนี้ ปรากฏการณ์น้ำแดงหรือน้ำท่วมที่เกิดขึ้นเป็นเวลานานนับเดือน ทำให้ปลาจากแม่น้ำโขงเข้ามาอาศัยและวางไข่บริเวณปากน้ำสงครามเป็นจำนวนมาก และเมื่อน้ำลด ปลาจะยังคงตกค้างอยู่ในบึง จนกลายเป็นจุดกำเนิดของ "วัฒนธรรมปลาแดก" ในที่สุด ปัจจุบันเศรษฐกิจของชาวบ้านในลุ่มน้ำสงครามตอนล่างยังคงขึ้นอยู่กับผลผลิตจากป่าบุงป่าทาม ทั้งปลาสดและปลาแปรรูป พรรณพืชธรรมชาติ การเลี้ยงวัวควาย และการทำเกษตรทาม ความอยู่เย็นเป็นสุขจากการหาอยู่หากินตามธรรมชาติเหล่านี้ มีความงดงามและเต็มไปด้วยสีสันอันอบอุ่นของวิถีชีวิตที่ไม่เดือดร้อนอะไร วัฒนธรรมปลาแดกที่ไม่ใช่แค่เพียงอาหาร แต่คือวิถีชีวิตที่ผูกพันและพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติ

"วัฒนธรรมปลาแดก" เป็นมากกว่าการเป็นอาหาร หากยังทำหน้าที่ประสานจิตใจของคนในชุมชน และประกันความมั่นคงทางด้านอาหารของพวกเขาด้วยว่าจะมีอาหารกินไปตลอดปี เพราะนอกจากกลิ่นอันเป็นเอกลักษณ์แล้ว ปลาแดกยังแฝงถึงปริณิถนอันกว้างขวางของคำว่า "วิถีแห่งชีวิต" ของคนกลุ่มหนึ่ง ซึ่งถือเอาข้าวเหนียว ลาบ ส้มตำ หมอลำ และปลาแดกเป็นจิตวิญญาณ ดังนั้น "วัฒนธรรมปลาแดก" จึงเป็นต้นธารแห่งชีวิตของชาวอีสาน

5.2.5 บทสรุป

กระบวนการผลิตความหมายใหม่จากการเรียนรู้ในระบบความคิดเดิมภายใต้สถานการณ์ใหม่ เป็นการใส่ความหมายใหม่ และเปลี่ยนความหมายใหม่นั้นมาสร้างกติกาใหม่ เพื่อให้ชุมชนสามารถอยู่ร่วมกับทรัพยากร และในขณะเดียวกันก็ใช้กฎเกณฑ์และกติกาใหม่นี้ในการต่อรองหรือปรับแก้กับการเปลี่ยนแปลงกับภายนอกด้วย เนื่องจากเดิมชุมชนอาจอยู่ร่วมกันแบบต่างคนต่างอยู่ การกระทบกระทั่งภายในจึงมีไม่มากทำให้กฎเกณฑ์ กติกาเดิมที่มีใช้ในชีวิตประจำวันก็เพียงพอแล้ว แต่ภายใต้สถานการณ์ใหม่ที่มีการแข่งขันกันจับปลามากขึ้น มีการช่วงชิงทรัพยากร มีความขัดแย้งกันทั้งการเข้าใช้ทรัพยากรจากคนในชุมชนเดียวกัน และจากคนภายนอก เช่น โรงงานอุตสาหกรรม โครงการของรัฐ ดังนั้นปัจจุบันระบบความคิดความเชื่อเดิมจึงจำเป็นต้องมีการสร้างความหมายใหม่แทนและต้องเอาความหมายใหม่นั้นมาสร้างเป็นกติกา ซึ่งเมื่อก่อนกฎเกณฑ์ กติกาเหล่านั้นอาจเป็นข้อห้ามที่อยู่ในมุขปาฐะ หรือข้อห้ามที่อยู่ในความคิดความเชื่อก็เพียงพอที่จะเป็นการควบคุมทางสังคม (Social control) ได้แล้ว ซึ่งไม่เพียงพอที่จะสามารถใช้ในการควบคุมและจัดการทรัพยากรในปัจจุบันได้ เนื่องจากมีคนอื่นที่ไม่ใช่คนบ้านเดียวกันเข้ามาเกี่ยวข้อง จึงต้องมีการสร้างสิ่งที่เมื่อก่อนมีอยู่ในความคิดความเชื่อ นั้นให้เป็นทางการมากขึ้น คือ มีการเขียน กำหนด ติความกฎเกณฑ์เชิงจารีตในการจัดการทรัพยากรให้เป็นทางการเพื่อสร้างกฎเกณฑ์หรือกติกาแบบใหม่เพื่อการรับรู้ ความเข้าใจ และควบคุมการจัดการทรัพยากรที่มีผลทั้งต่อคนภายในและ

ภายนอกชุมชน ต่อยำความหมายเดิม การปรับความหมายของวัฒนธรรมเดิมสู่กฎเกณฑ์ในการสร้าง ความหมายใหม่

5.3 แลหน้าการจัดการทรัพยากรในสถานการณ์ปัจจุบัน

5.3.1 วิจัยไต้หวัน : กระบวนการเปลี่ยนความหมายใหม่ในระบบคิดเดิมภายใต้การ ปรับตัวในสถานการณ์ปัจจุบัน

งานวิจัยไต้หวันหรืองานวิจัยชาวบ้าน คือการเก็บรวบรวมข้อมูลจากองค์ความรู้ของชาวบ้าน เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของชุมชนรวมทั้งการอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ โดย ความรู้และประสบการณ์ของชาวบ้าน การรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลดังกล่าว ชาวบ้านคือนักวิจัย

องค์ความรู้ที่ได้จะเป็นส่วนหนึ่งในการนำไปประกอบการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน อันอาจเกิด โครงการพัฒนาของรัฐและเอกชน และ/หรือนำไปใช้ในการจัดการทรัพยากร การพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนที่ สอดคล้องต่อความต้องการของชุมชน งานวิจัยไต้หวันจึงมีความแตกต่างจากงานวิจัยในรูปแบบอื่นๆ ซึ่งมี นักวิจัยเป็นนักวิชาการกระบวนการและระเบียบวิธีจะถูกกำหนดโดยนักวิชาการเอง ถึงแม้ว่าจะมีความ พยายามที่จะทำให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมมากที่สุด แต่องค์ความรู้ทั้งหมดก็ยังเป็นองค์ความรู้ของนักวิชาการ หรือคนภายนอก โดยที่ชาวบ้านไม่ได้รู้สึกว่าองค์ความรู้ที่ได้นั้นเป็นความรู้ของตน

หัวใจสำคัญของงานวิจัยไต้หวัน คือการได้ช่วยให้ชาวบ้านได้ประกอบส่วนความรู้หรือข้อมูลที่มี ให้ เป็นอันเดียวกันและเป็นองค์ความรู้ของชาวบ้าน และมีชาวบ้านเป็นเจ้าของข้อมูล การทำงานวิจัยไต้หวัน จึงไม่ใช่เรื่องง่ายนัก และไม่ได้เป็นแค่การรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลเท่านั้นหากแต่เป็นการสร้าง กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันอย่างเป็นระบบ เพื่อการจัดการทรัพยากรและการแก้ไขปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรมของชุมชน ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่า งานวิจัยไต้หวันเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาและการ จัดการทรัพยากร

ประธานเครือข่ายงานวิจัยไต้หวัน สุริยา โคตะมี อธิบายว่าการวิจัยไต้หวันเกิดจากความร่วมมือ ของ 4 หมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง บ้านท่าบ่อ บ้านปากยาม บ้านอ้วน และบ้านยางงอย ใน อ.ศรีสงคราม จ.นครพนม โดยการสนับสนุนของโครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ทางความหลากหลาย ทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มแม่น้ำโขง ชมรมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมนครพนม และเครือข่ายแม่น้ำ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การสร้างความร่วมมือที่เกิดขึ้นในชุมชนตลอดความยาวของลำน้ำสายนี้เป็นงาน ที่ยาก ชาวบ้านจำนวนมากยังไม่สนใจ ไม่เข้าร่วม เพราะไม่เห็นความสำคัญของกิจกรรมต่างๆที่เรา พยายามทำเพื่อรักษาความอุดมสมบูรณ์ของลุ่มน้ำสายนี้ เนื่องจากวันนี้เขายังจับปลาได้ และที่แยกว่านั้น บางคนยังต่อต้านการทำงานด้วย

ในฐานะนักวิจัยท้องถิ่นและตัวแทนชาวบ้านที่ได้เข้าร่วมกับโครงการฯ โดยกิจกรรมการดำเนินงานที่ผ่านมา ก็เป็นส่วนผลักดันอันเป็นบ่อเกิดของวิถีชีวิตและการใช้ประโยชน์อย่างชาญฉลาดตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงคือชาวบ้านสามารถยืนหยัดด้วยตนเองได้โดยไม่ต้องพึ่งพาผู้อื่น แม้จะเกิดปัญหามากมาย แต่ด้วยความร่วมแรงร่วมใจกันของชาวบ้าน ที่ให้ความร่วมมือกับโครงการดังกล่าวเป็นอย่างดี ก็ส่งผลให้เกิดการวางรากฐานที่ดีในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำสงครามได้เป็นรูปธรรมขึ้น ชาวบ้านรู้จักวางแผนและขณะเดียวกันก็รู้จักใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพที่สอดคล้องกับปัญหาและความต้องการของพื้นที่ชุ่มน้ำ เช่นรู้จักอนุรักษ์ป่าบุ่ง ป่าทาม การป้องกันกำจัดมลภาวะ ชยะ น้ำเสีย การปรับปรุงแหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์

วิจัยไต้หวันจะช่วยอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆที่เกิดขึ้นกับชีวิตความเป็นอยู่และสิ่งแวดล้อมในชุมชน โดยอาศัยผู้รู้และภูมิปัญญาชาวบ้านที่มีการสั่งสมมายาวนาน เป็นการใช้คุณค่าของคนในพื้นที่ในการแสดงศักยภาพตัวตนของชุมชนร่วมกัน งานวิจัยไต้หวันจะเป็นส่วนสำคัญที่ตอบคำถามเกี่ยวกับการพัฒนาและการจัดการทรัพยากรอย่างมีเป้าหมาย นั่นคือ เพื่อรวบรวมองค์ความรู้ของไต้หวันที่มีอยู่อย่างเป็นระบบ สามารถนำเอาองค์ความรู้ที่ได้รวบรวมไว้เป็นข้อมูลในการแก้ไขปัญหาที่จะเกิดขึ้นในชุมชน ซึ่งมักมาจากโครงการพัฒนาต่างๆ ทั้งจากภาครัฐและภาคเอกชน

เหนือสิ่งอื่นใด วิจัยไต้หวันถือเป็นเครื่องมือสำคัญที่ช่วยรื้อฟื้นระบบความสัมพันธ์ในชุมชนที่กลายเป็นความห่างเหินที่เกิดจากการต่างทำมาหาเงิน จนทำให้ไม่มีเวลาติดต่อสัมพันธ์กันเหมือนแต่ก่อน วิจัยไต้หวันจึงเป็นเครื่องมือที่สำคัญ เนื่องจากกระบวนการวิจัยไต้หวันทำให้ไต้หวันหลายกลุ่มอาชีพมา "โสด" กัน และนำไปสู่การแก้ไขปัญหาาร่วมกัน เช่น การแสวงหาแนวทางเพื่อยกเลิกการใช้เครื่องมือหาปลาเชิงพาณิชย์โดยไม่มี ความขัดแย้ง งานวิจัยไต้หวันจึงเป็นเวทีของการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและแก้ไขปัญหาโดยเริ่มจากชุมชนเอง เป็นการสร้างความสัมพันธ์ที่ห่างเหิน ให้ชาวบ้านได้มารู้จักตัวเอง รู้จักกันเอง และรู้จักกับชุมชนของตนเองท่ามกลางสถานการณ์ที่มีการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมที่เกิดจากการใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้น ซึ่งเป็นการทำลายฐานการดำรงชีพที่สำคัญของชุมชน

ในส่วนของผู้ศึกษา เมื่อได้สัมผัสผลงานวิจัยไต้หวัน ก็ได้รู้สึกถึงความแตกต่างระหว่างงานวิชาการ ที่บางครั้งอาจกล่าวได้อย่างถูกต้องว่า “เข้าไม่ถึงชีวิตและจิตใจของชาวบ้าน” ทั้งนี้เพราะผู้วิจัยรู้สึกว่าการวิจัยของชาวบ้าน เป็น “งานเขียนที่มีชีวิต มีความรู้สึก มีจิตวิญญาณ และอุดมการณ์” ที่สามารถอธิบาย สื่อความแก่คนภายนอก ให้เข้าใจวิถีชีวิตอย่างธรรมดา สามัญ และเรียบง่าย เป็นการสะท้อนชีวิตหนึ่ง ให้อีกชีวิตหนึ่งได้เข้าใจ งานวิจัยไต้หวันเป็นการนำเอาวิถีวิทยาแบบวิจัยมาปรับใช้ โดยให้ความสำคัญกับความรู้ไต้หวันเรื่องระบบนิเวศ และการเข้าถึงทรัพยากร ประวัติศาสตร์ชุมชน ทั้งการตั้งถิ่นระบบเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และวิถีชีวิตไต้หวันในป่าทาม ด้วยมุ่งหวังความอยู่เย็นเป็นสุขที่อิงรากเหง้า สิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไปจากสภาพความเป็นจริง

งานวิจัยไต้หวันยังเป็นเครื่องมือที่เป็นแหล่งความรู้ที่อ้างอิงและต่อต้านโครงการสร้างเขื่อนแม่น้ำสงครามในช่วงต้นน้ำมีการสร้างเขื่อนกันน้ำเป็นระยะ ๆ โดยการพัฒนาของรัฐ การต่อสู้บนฐานความรู้แบบวิจัยไต้หวัน จึงเป็นมิติใหม่ของการนำภูมิปัญญาชาวบ้านมาผสานกับหลักวิทยาศาสตร์ เพื่อช่วยแก้ปัญหาสร้างการต่อรองกับโครงการพัฒนาของรัฐที่เป็นการทำลายระบบนิเวศของท้องถิ่น การจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามตอนล่างที่เป็นวิธีการในเชิงวิชาการและเป็นการจัดการทรัพยากรที่มีรูปแบบที่เป็นทางการมากขึ้น ทั้งในรูปแบบของความร่วมมือจากหน่วยงานภาครัฐ องค์กรเอกชน และเครือข่ายที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร รูปแบบการดำเนินกิจกรรมที่ใช้ความรู้ทางวิชาการและเทคนิคทางวิทยาการ เช่น ภาพถ่ายทางดาวเทียม การตรวจสอบคุณสมบัติของน้ำด้วยวิธีการทางเคมี ฯลฯ ทั้งนี้เป็นการเรียนรู้และดำเนินการที่มีผู้ช่วยและผู้ให้คำแนะนำ เพราะเป็นวิธีการและการเรียนรู้ที่ชาวบ้านไม่เคยมีประสบการณ์มาก่อน แต่เน้นให้ชาวบ้านได้เป็นผู้ลงมือปฏิบัติเอง เช่น การวิจัยเชิงปฏิบัติการ

นอกจากนี้อาจกล่าวได้ว่า การดำเนินงานภายใต้การสนับสนุนของภาคส่วนต่างๆ เพื่อให้เกิดการเรียนรู้และการจัดการทรัพยากรในชุมชน และเป็นการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมของชุมชนซึ่งเป็นการจัดการที่มีลักษณะที่เป็นภาคีการพัฒนาเพื่อสร้างพลังและแนวทางในการจัดการทรัพยากรในระดับที่ต่อเนื่องและเป็นวงกว้างมากขึ้น

5.3.2 ความเชื่อมโยงระหว่างชุมชนกับภาคีต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง

ชุมชนลุ่มน้ำสงครามดำรงและสืบทอดวิถีแห่งการดำรงอยู่ที่มีความสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมผ่านกระบวนการสั่งสมและกลั่นกรองจนเกิดเป็น “ระบบความรู้ท้องถิ่น” ซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่เปลี่ยนแปลงหมุนเวียนและสอดคล้องกับฤดูกาล ชาวชุมชนลุ่มน้ำสงครามได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่า การกำหนดนโยบายจากส่วนกลางโดยขาดความคำนึงถึงประชาชนในชุมชนท้องถิ่น เป็นความผิดพลาด ที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิต ขนบธรรมเนียม ประเพณี และทรัพยากรท้องถิ่นอันอุดมสมบูรณ์ พลังชุมชนของชาวลุ่มน้ำสงครามที่ลุกขึ้นยืนหยัดต่อสู้กับนายทุนและนโยบายรัฐ เป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่ชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างวิถีชีวิตของชุมชนกับรูปแบบการพัฒนาที่เน้นการใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้น ในขณะที่ชุมชนได้เกิดการเรียนรู้ แล้วจึงเลือกที่จะดำเนินและใช้วิถีชีวิตอย่างดั้งเดิม และในการเรียกร้องสิทธิในทรัพยากรท้องถิ่นของตนกลับคืนมา ปัจจุบันมีการการรวมและขยายกลุ่มและกิจกรรมเป็นชมรมอนุรักษ์และฟื้นฟูลุ่มน้ำสงคราม และขยายความร่วมมือเพิ่มขึ้นจนกระทั่งสามารถอนุรักษ์ทรัพยากรและความหลากหลายทางธรรมชาติในพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามได้ครอบคลุม ซึ่งความสำเร็จเหล่านี้มาจากปัจจัยสนับสนุนด้านภาคี/หน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง

องค์กรพัฒนาเอกชน (มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ) ที่มุ่งเน้นการส่งเสริมแนวทางการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างยั่งยืน เป็นองค์กรแรกที่เข้ามาร่วมกับชุมชนในการคัดค้านการสร้างเขื่อนสนับสนุนและส่งเสริมด้านการจัดระเบียบความคิด วางแผน และดำเนินกิจกรรมอนุรักษ์อย่างสร้างสรรค์ โดยพึ่งพิง

ทรัพยากรภายในท้องถิ่นให้มากที่สุด ตลอดจนการประสานผลประโยชน์กับหน่วยงานอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง หลังจากนั้นก็เกิดความร่วมมือระหว่างชุมชนกับหน่วยงานราชการส่วนท้องถิ่นและภูมิภาคตามมา โดยส่วนใหญ่ความร่วมมือที่เกิดขึ้นเป็นไปในรูปแบบการส่งเสริมตามนโยบายของหน่วยงานเป็นสำคัญ การมีองค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่ ที่รู้ปัญหา ทำงานกับท้องถิ่น และมีเครือข่ายความร่วมมืออยู่ก่อนแล้ว ได้เกิดการร่วมมือที่ให้การสนับสนุนในการพัฒนาชุมชนในด้านกระบวนการคิด การขยายกิจกรรมและความร่วมมือไปยังชุมชนอื่นๆ ที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำต่อไปการมีผู้นำที่มีความรู้ มีวิสัยทัศน์ เป็นที่เคารพของชุมชน จึงเกิดความร่วมมือของชุมชนในทุกๆ หมู่เหล่า ในการเรียกร้องสิทธิการใช้ประโยชน์ป่าบุ่งป่าทามกลับคืนมา

5.3.3 กระบวนการในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามตอนล่างในสถานการณ์ปัจจุบัน

ภายใต้สถานการณ์การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมชุมชนทำบ่อ ซึ่งชาวบ้านส่วนหนึ่งยังมีการจัดการทรัพยากรตามประเพณี ความเชื่อและตามพฤติกรรมดั้งเดิมที่สืบทอดกันมา โดยมีลักษณะเป็นการจัดการในระดับครัวเรือน ในระดับชุมชน แต่ในทางหนึ่งสำหรับผลในการจัดการทรัพยากรโดยวิธีการดั้งเดิมไม่สามารถสะท้อนพลังสร้างสรรค์ให้เกิดผลในระดับที่จะสามารถดูแลรักษาคุ้มครองได้เองอย่างมีประสิทธิภาพได้ทั้งหมด เนื่องจากอิทธิพลครอบงำในการดำเนินชีวิตแบบบริโภคนิยม ชุมชนต้องมีการปฏิสัมพันธ์กับภายนอกมากขึ้นตามกระแสการพัฒนาที่เปลี่ยนแปลงรูปแบบการใช้ทรัพยากร ทั้งเพื่อการผลิตในชุมชน และเพื่อการตอบสนองของสังคมภายนอก มีโอกาสน้อยในการที่จะเข้าถึงหรือรับรู้ข้อมูลข้อเท็จจริง จนขาดความรู้เท่าทันต่อสถานการณ์ อันเป็นปัญหาอุปสรรคหนึ่งของการทำให้พลังชุมชนในอดีต ไม่สามารถดำเนินการด้านทรัพยากรชุมชนครอบคลุมเชื่อมโยงได้ทั้งลุ่มน้ำอย่างมีประสิทธิภาพ

กระบวนการสร้างความตระหนัก

การจัดการในสถานการณ์ปัจจุบันได้นำมาสู่จุดเริ่มต้นของเครือข่ายผ่านการทำวิจัยเพื่อทบทวนความเป็นมาในอดีต สืบย้อนความประวัติศาสตร์ชุมชนอันเป็นการสร้างระบบความสัมพันธ์ที่ถูกทำลายลงจากระบบการผลิตแบบทุนนิยม ฟื้นฟูการจัดการทรัพยากรที่ใช้เพื่อการยังชีพและเพื่อให้สามารถรักษาแหล่งทรัพยากรสู่คนรุ่นต่อไป เหล่านี้ต่างเป็นกระบวนการในการวางรากฐานในการหล่อหลอมความคิด ความรู้ ประสบการณ์ ความรู้เท่าทันต่อสถานการณ์ รวมทั้งการกระตุ้นความสำนึกในส่วนลึกของบุคคล และชุมชนทำบ่อให้เกิดเป็นอุดมการณ์ สร้างแรงบันดาลใจ กำหนดเป้าหมาย และวัตถุประสงค์ของชุมชนให้ไปในแนวทางเดียวกัน การเรียนรู้และกลมเกลียวเป็นกระบวนการสำคัญในการหล่อหลอมให้บุคคลและชุมชนได้เกิดความตระหนักต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม คือตระหนักในจริยธรรมความสัมพันธ์มนุษย์กับสิ่งแวดล้อมที่เป็นระบบที่สัมพันธ์กันที่ยั่งยืน เข้าใจ รู้ ในหลักการปรัชญาความเชื่อที่มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ มิใช่มนุษย์เป็นผู้เหนือธรรมชาติ เพราะมนุษย์แยกไม่ออกจากธรรมชาติ เมื่อสิ่งหนึ่งสิ่งใดเปลี่ยนแปลงไปย่อมส่งผลกระทบต่อสิ่งอื่นและกัน ปัญหาความสัมพันธ์

ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อมเป็นปัญหาของทุกคน เพราะทุกคนเป็นผู้ได้รับผลกระทบจากปัญหาวิกฤตการณ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเหมือนกันอย่างไม่มีชนชั้นวรรณะ ผลของปัญหาและวิกฤตการณ์เชื่อมโยงถึงกันหมดทั้งในระดับชุมชน ท้องถิ่น ประเทศ ภูมิภาค และโลก และความยั่งยืนของการดำรงชีวิตของมนุษย์อย่างสัมพันธ์เกื้อกูลกับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ขึ้นอยู่กับความตระหนักถึงคุณค่าในระดับปัจเจกบุคคลเป็นความสำนึกในจิตใจ อันเป็นพันธกิจที่จะต้องปฏิบัติต่อทรัพยากรสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นวิถีของการดำเนินชีวิตด้วยความเต็มใจ มิใช่เป็นเพราะการบังคับด้วยกฎระเบียบกฎเกณฑ์ใดๆ

ทั้งนี้การควบคุมการเข้าถึงทรัพยากรในลุ่มน้ำสงคราม ส่วนใหญ่จะเกิดขึ้นจากการพูดคุย ถกเถียงปรึกษาหารือ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “โสภา” ของสมาชิกภายในชุมชน โดยผ่านการตรวจสอบ กลั่นกรองมาจากวิถีการปฏิบัติที่เป็นทางการที่เรียกว่า “การประชุม” โดยผ่านโครงสร้างสภาชุมชนหรือสถาบันในทำนองเดียวกัน ซึ่งจะเป็นการดำเนินการที่มีแบบแผนและมีการบันทึกกฎเหล่านั้นไว้ และการประชุมกันโดยไม่เป็นทางการที่เรียกว่า “การตุ้มโฮม” กัน เช่น การพบปะสังสรรค์กันในงานประเพณีประจำปีของหมู่บ้าน งานเลี้ยงผีปู่ตา หรือในขณะที่ยกออกไปหาปลาเป็นกลุ่มพร้อมกัน ซึ่งก่อให้เกิดการสร้างมติอย่างไม่เป็นทางการ ไม่ได้มีการจดบันทึก เป็นเพียงการบอกกล่าวและถือปฏิบัติด้วยความเชื่อใจและนับถือกันภายในชุมชน อันเป็นกระบวนการสร้างความตระหนักของการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรภายใต้ระบบความสัมพันธ์ของชุมชน

นอกจากนี้การสร้างความตระหนักในปัจจุบันยังมีลักษณะของการดำเนินการผ่านกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง ในลักษณะรูปแบบเรียนรู้ร่วมกันโดยวิธีการอบรม การสัมมนา แลกเปลี่ยนเรียนรู้ทั้งในชุมชน ระหว่างชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำสงคราม และกับกลุ่มองค์กรในพื้นที่ลุ่มน้ำอื่น รวมทั้งการศึกษาดูงาน โดยเริ่มจากการทบทวนคุณค่าความสัมพันธ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่ชุมชนได้พึงพา ในการดำรงชีวิตประจำวันตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน เรียนรู้สภาพทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของชุมชนตนเอง และชุมชนอื่นเรียนรู้ข้อมูลข่าวสาร ปราชญ์ภูมิปัญญาในระดับกว้าง เรียนรู้แนวทางการอนุรักษ์อย่างมีส่วนร่วม ศึกษาดูงานการจัดการทรัพยากรของลุ่มน้ำอื่น แลกเปลี่ยนเรียนรู้ในวงสัมมนาบทบาทชุมชนในการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ทรัพยากรกับกลุ่มอนุรักษ์ต่างๆ

กระบวนการสร้างอุดมการณ์ร่วมและความต่อเนื่องของการดำเนินการ

การหล่อหลอมแนวความคิดเป็นอุดมการณ์ร่วมผ่านการเรียนรู้แลกเปลี่ยนประสบการณ์ โดยการจัดเวทีสัมมนา ให้ตัวแทนของแต่ละชุมชนได้นำเสนอสภาพทรัพยากร ปัญหา อุปสรรค ผลกระทบที่ชุมชนเคยเผชิญมาให้ตัวแทนชุมชนอื่นๆ ได้รับทราบ และร่วมเรียนรู้การเปลี่ยนแปลงชุมชนอันทำให้ทุกชุมชนได้เกิดการเรียนรู้สภาพทรัพยากร สภาพปัญหา และผลกระทบทางด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อการดำเนินชีวิต เกิดเป็นความเข้าใจเอื้ออาทรต่อสภาพการณ์ที่ชุมชนได้รับ และจากสภาพปัญหา

ปรากฏการณ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่แต่ละชุมชนได้ประสบมาเป็นบทเรียนนี้ จะเป็นฐานข้อมูลความสำนึกของชุมชนต่อภาวะการเผชิญกับปัญหา จากสภาพที่ทุกคนเข้าใจจะถูกหล่อหลอมเป็นความปรารถนาที่จะดำเนินการแก้ไข เพื่อนำพาสู่เป้าหมายหรือความฝันที่ต้องการ เวทีของการระดมความคิดในการเสนอความปรารถนาที่ต้องการให้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของแต่ละชุมชนจะถูกรวบรวมออกมาเป็นเป้าหมายและวัตถุประสงค์ หรือเป็นอุดมการณ์ร่วมของแกนนำชุมชน

การดำเนินการของชุมชนเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมในชุมชนเกิดขึ้นจากการที่สมาชิกในชุมชนได้ร่วมกันระดมความคิดพิจารณา ซึ่งบทบาทหน้าที่หลักใหญ่ของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมชุมชน ครอบคลุมประเด็นต่างๆ คือ

1) การส่งเสริม หนุนเสริม หนุนค้ำให้กลุ่มและสมาชิกทุกระดับชั้น ได้มีโอกาสเรียนรู้รับทราบข้อมูลข่าวสารสถานการณ์ ปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงเพื่อเป็นการสร้างเสริมประสบการณ์ กระตุ้นให้เกิดความตระหนัก ความร่วมมือ ร่วมใจ ร่วมปฏิบัติต่อทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมด้วยคุณธรรม จริยธรรม

2) การคุ้มครอง ปกป้องรักษา ให้ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมปลอดภัยจากการคุกคาม บุกกรุก ทำลาย อันก่อให้เกิดความสูญเสีย เสื่อมเสีย เสียหายต่อสภาพและคุณภาพ และการดูแลรักษาคุณภาพทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมให้มีสภาพที่ดี สามารถเอื้ออำนวยประโยชน์อย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืน

3) การฟื้นฟูสภาพ ปรับปรุงคุณภาพทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม ชุมชนมีการร่วมมือร่วมใจกันประกอบกิจกรรมอันเหมาะสม เช่น การจัดพิธีไหว้ผีปูด้า เพื่อเป็นการแสดงความเคารพและสร้างจิตสำนึกในการใช้ทรัพยากรที่ตนเป็น “ผู้ขอทำกิน” จากผีปูด้าซึ่งเป็นผู้คุ้มครองและดูแลทรัพยากรให้ชุมชนได้ใช้และยังชีพร่วมกันเพื่อการฟื้นฟูสภาพและปรับปรุงคุณภาพของทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมที่มีสภาพเสื่อมโทรม ทрудโทรม ให้รอดพ้นจากสภาพวิกฤติ มีสภาพและคุณภาพที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยวิธีการอย่างสันติ ด้วยการมีส่วนร่วม และในปัจจุบันชุมชนได้มีการเรียนรู้การจัดการทรัพยากรตามหลักวิชาการ เช่น การวิจัยเชิงปฏิบัติการในการศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพของทรัพยากรน้ำและพืชในพื้นที่ชุ่มน้ำ การศึกษาชนิดและพันธุ์เพื่อเป็นฐานความรู้ท้องถิ่นและขยายผลสู่ภายนอก

4) การพึ่งพาและการพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม เพื่อประโยชน์ต่อคุณภาพชีวิตของครอบครัว ชุมชน และสังคมส่วนรวม ในการจัดการทรัพยากรนั้น ชุมชนสามารถพึ่งพาประโยชน์จากทรัพยากรเพื่อการดำรงชีวิตได้อย่างมีคุณภาพและมีความสุขได้ ภายใต้อุดมการณ์ที่ว่า มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของสภาพแวดล้อมธรรมชาติ สามารถเอื้ออำนวยประโยชน์แก่มนุษย์เพื่อการใช้สอย เพื่อการบริโภคเพื่อการพึ่งพาประกอบกรด้านต่างๆ ได้อย่างมีขอบเขตและขีดจำกัด ซึ่งในขณะเดียวกันมนุษย์ก็สามารถที่จะพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อตอบสนองความต้องการอย่างเพียงพอได้โดยไม่ต้องรบกวนวงจรธรรมชาติในระบบใหญ่ของสังคม

5) การกำหนดกิจกรรมของชุมชนจะถูกกำหนดขึ้น โดยกระบวนการดำเนินงานของกลุ่มและการสนับสนุนของโครงการ ประกอบกับภาคีการพัฒนาส่วนอื่นๆ ด้วยการระดมความคิดจัดทำโครงการ จัดทำกิจกรรม วิธีการปฏิบัติเพื่อตอบสนองต่อสภาพปัญหา ความจำเป็นอันขึ้นอยู่กับความเร่งด่วน ความสำคัญ ของสถานการณ์ของแต่ละชุมชน แต่ละท้องถิ่น ตามเงื่อนไขเวลาปัจจัยหนุนต่างๆ ซึ่งกิจกรรมต่างๆ มีลักษณะดังนี้

5.1) กระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มกิจกรรมการเรียนรู้ กำหนดให้มีขึ้นเป็นระยะๆ และดำเนินการอย่างต่อเนื่องเพื่อที่กลุ่มจะได้รับการพัฒนาทางความรู้ ข้อมูลข่าวสารความเคลื่อนไหว สถานการณ์ เป็นการเรียนรู้ของกลุ่มอย่างไม่สิ้นสุด

5.2) การสร้างฐานข้อมูลประวัติทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมชุมชน สร้างฐานข้อมูลทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมของชุมชนในท้องถิ่น ให้บังเกิดความชัดเจนทั้งด้านขนาด ขอบเขตพื้นที่ คุณลักษณะ คุณภาพ จำนวน ปริมาณ ในสิ่งต่างๆ ที่กลุ่ม/องค์กร/ชุมชน จะต้องร่วมกัน รับผิดชอบในการอนุรักษ์และดำเนินการต่อไป ซึ่งเปรียบเสมือนว่าชุมชนทรัพยากรที่จะต้องควบคุมดูแลรักษานั้นมี อะไรบ้าง มีอยู่จำนวนเท่าไร แต่ละองค์ประกอบแต่ละประเภท แต่ละชนิด มีลักษณะคุณภาพอย่างไร ด้วยการจดบันทึกรวบรวม ถ่ายภาพ แผนที่ แผนผัง ประกอบไว้เป็นฐานข้อมูล เป็นประวัติทรัพยากรชุมชน

5.3) กิจกรรมปฏิบัติของกลุ่ม

5.3.1) การระดมกองทุน โดยการจัดทำโครงการเสนอองค์กรต่างๆ ในการขอรับการสนับสนุนหรือกิจกรรมระดมทุนอื่นๆ เช่น การตั้งกลุ่มออมทรัพย์เพื่อดำเนินกิจกรรมต่างๆในชุมชน รวมทั้งกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรในชุมชน

5.3.2) การระดมแรงงานกลุ่มในการปฏิบัติ ซึ่งจัดทำแผนงานในการจัดเวรยามหรือระดมกำลังแรงงานปฏิบัติกิจกรรม

5.3.3) กิจกรรมด้านการอนุรักษ์ เช่น การตรวจลาดตระเวนป้องกัน การประสานแจ้งข่าวสารข้อมูล การฟื้นฟูสภาพ การพัฒนาและการจัดการในการพึงพึงประโยชน์

5.4) การประเมินผลและการติดตามพัฒนาโครงการ ดำเนินการโดยความร่วมมือของสมาชิกในชุมชน ซึ่งเป็นรูปแบบของการประสานงานอย่างไม่เป็นทางการ เช่น การพูดคุย ชักถาม แลกเปลี่ยนกันในงานบุญ งานไหว้ผีปอบ งานแต่งงาน งานบวช แม้จะไม่เป็นการประเมินผลและติดตามโครงการอย่างเป็นทางการ หรือมีการประเมินอย่างมีแบบแผน แต่การดำเนินการในรูปแบบดังกล่าวมี ประสิทธิภาพในด้านการขยายผล และก่อให้เกิดการดำเนินการที่ต่อเนื่อง เพราะงานบุญต่างๆมีอยู่อย่างสม่ำเสมอ จึงเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้ปฏิบัติงานมีโอกาสมาพบกันบ่อย และเป็นการติดตามงานที่ไม่เป็น ภาระที่หนักเกินไป แต่เป็นการติดตามงานที่สามารถควบคู่ไปกับชีวิตประจำวัน และเป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้ที่ทำงานร่วมกันในทางหนึ่งด้วย

การรวมกันขึ้นของกลุ่มบุคคลเป็นกลุ่มและเครือข่าย เพื่อร่วมกันดำเนินกิจกรรมด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมกลุ่มน้ำ เป็นเครือข่ายทางสังคมที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันโดยมีสายน้ำอันเป็นที่พึ่งพาในวิถีการดำเนินชีวิตของแต่ละชุมชน พฤติกรรมเกี่ยวข้องกับทรัพยากรในลุ่มน้ำ จึงมีอิทธิพลต่อการในการสร้างความสัมพันธ์ในระดับเครือข่าย แต่ในขณะที่จะเกิดการก่อรูปของความสัมพันธ์ของกลุ่มเชื่อมโยงประสบการณ์ของแต่ละชุมชนให้มีความเกื้อกูลต่อนั้น คือ การเป็นเครือข่ายแห่งการเรียนรู้ เพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร ถ่ายทอดความรู้ ซึ่งอภิชาติ พันธเสน (2533) กล่าวถึงเครือข่ายการเรียนรู้ว่าจะช่วยเสริมความรู้ความสามารถ ความรู้เกิดจากการเรียนรู้ การเข้าใจปัญหา และวิคิด แล้วนำมาวิเคราะห์อย่างเป็นระบบ โดยการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในลักษณะเสริมความรู้ แล้วนำความรู้ไปใช้ในการพัฒนา โดยกระบวนการเรียนรู้เน้นชุมชนเป็นศูนย์กลาง

การทำงานร่วมกับชุมชนเพื่อการสร้างกลุ่มและเครือข่ายต้องปฏิบัติการอย่างรู้และเข้าใจถึงกระบวนการที่เน้นชุมชนเป็นศูนย์กลาง การปฏิบัติการโดยชุมชนเป็นศูนย์กลาง นักพัฒนาต้องเห็นศักดิ์ศรีของชุมชน ให้เกียรติในฐานะผู้ร่วมพัฒนา มิใช่ชุมชนคือผู้ถูกกระทำ นักพัฒนาต้องอยู่ในลักษณะของผู้คิดใช้กระบวนการต่อยอดความคิดของชุมชน ให้เกิดเป็นความคิดเชิงสร้างสรรค์อย่างไร ลักษณะการปฏิบัติงานเช่นนี้ เสมือนเป็นการรื้อฟื้นบทบาทและพัฒนาธรรมชาติชุมชนให้กลับมาทำหน้าที่ หลังจากถูกรวบงำโดยวิธีพัฒนาเพื่อความทันสมัย เป็นการปฏิบัติการที่เรียกว่า Positive approach ประสิทธิภาพของนักพัฒนาผู้ทำหน้าที่กระตุ้นให้เกิดกลุ่มและเครือข่าย จึงเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งต่อผลสัมฤทธิ์

ในขณะเดียวกันพลังการเรียนรู้ของชุมชน เพื่อให้รู้เท่าทันสถานการณ์และปรากฏการณ์ที่มีการเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ทั้งปัจจัยภายในชุมชน เช่น กระบวนวิธีของการนำทรัพยากรมาใช้เพื่อความอยู่รอดของคนในชุมชน และปัจจัยจากภายนอก เช่น การเข้ามาร่วมในการใช้ประโยชน์ทรัพยากรชุมชนหรือในท้องถิ่น เพื่อการท่องเที่ยว จะเห็นได้จากการปฏิบัติการสร้างเครือข่ายกลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำว่าพลังการเรียนรู้ของชุมชนมีผลต่อการพัฒนากลุ่มเครือข่าย ชุมชนที่มีพลังในการเรียนรู้สูงจะมีความเข้มแข็งสามารถดำเนินกิจกรรมกลุ่มได้อย่างมีประสิทธิภาพ

นอกจากนี้ พลังของการเรียนรู้จะทำให้เกิดพัฒนาศักยภาพของชุมชนแล้ว การเรียนรู้ที่ให้ความสนใจเฉพาะเนื้อหาหรือประเด็นใดประเด็นหนึ่ง ก็ไม่ทำให้ชุมชนรู้และเข้าถึงวิถีธรรมชาติได้อย่างแท้จริง เพราะทุกมิติแห่งความเป็นจริงมีความเกี่ยวเนื่องต่อกัน ทั้งเศรษฐกิจ คือ ระบบการผลิตของชุมชนสังคม คือ ความสัมพันธ์ที่จะต้องมีการปฏิสัมพันธ์อย่างรู้เท่าทัน การเมืองการปกครอง คือ สิทธิและอำนาจ รวมทั้งกระแสแห่งการพัฒนาที่มีอิทธิพลต่อวิถีชุมชน ดังนั้นเครือข่ายการเรียนรู้ต้องเป็นกระบวนการอย่างต่อเนื่องและต้องเป็นการเรียนรู้ที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกันทุกมิติ

การดำเนินการของชุมชนทำให้มีกรอบแนวคิดเปิดกว้าง มีทัศนคติเปิดกว้าง รับรู้ความเคลื่อนไหวสังคม ประเพณี วัฒนธรรมอย่างได้รับการถ่วงดุลเป็นระบบด้วยการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ประสิทธิภาพในการใช้ข้อมูลที่หลากหลาย ทำให้ชุมชนรู้จักการตรวจสอบ รู้และสามารถที่จะตัดสินใจทางเลือกวิธีการ

ปฏิบัติต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้ และพฤติกรรมกาตัดสินของชุมชนจะเป็นไปตามความสัมพันธ์ชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมน้ำในระบบแห่งธรรมชาติ ซึ่งอาจจะไม่เกิดการยอมรับในเชิงระบบราชการที่ยึดถืออำนาจและกฎระเบียบ เป็นเครื่องมือในการควบคุมเขตพื้นที่ตามกฎหมายและการปฏิบัติเชิงอำนาจที่ไม่ส่งเสริมต่อการส่งเสริมการมีส่วนร่วม ความสัมพันธ์เชิงปฏิบัติการระหว่างชุมชนกับองค์กรรัฐที่เกี่ยวข้องที่มีแนวคิดในลักษณะคู่ขนานหรือแย้งกันนั้น ไม่สร้างเสริมให้เกิดพลังการยึดถือความเป็นจริงจากความสัมพันธ์ของมนุษย์ที่เห็นคุณค่าต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมบนพื้นฐานความยุติธรรมและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์เช่นเดียวกัน จึงเป็นแนวทางส่งเสริมให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชนและเป็นทุนของชุมชนที่มีพลังสร้างสรรค์

การเกิดพลังและการมีส่วนร่วมของชุมชนจะเกิดขึ้นเมื่อบุคคลหรือกลุ่มคนในชุมชนใดชุมชนหนึ่งเผชิญปัญหาเช่นเดียวกัน ได้มีการพูดคุยแลกเปลี่ยนเรียนรู้แล้วเกิดสนใจในประเด็นหนึ่งประเด็นใดในประเด็นเดียวกัน แล้วก็นำไปสู่การระดมพลังทรัพยากรที่มีเพื่อการดำเนินการในเรื่องหรือประเด็นนั้นๆ แต่บางกรณีในกลุ่มและชุมชนที่มีความจำเป็นต้องประสานความสัมพันธ์ในระดับที่กว้างขวาง มีหลายชุมชนที่เข้ามาเกี่ยวข้องกันในระดับที่ใหญ่ขึ้น กระบวนการในการสร้างเครือข่าย จึงมีความสำคัญต่อการกระตุ้นพลังชุมชนให้เกิดการประสานความร่วมมือ ประสานพลังทรัพยากรที่มีอยู่และที่จำเป็นต้องใช้ มาปฏิบัติการกิจกรรม/โครงการในระดับที่มีความรับผิดชอบต่อสังคมมากขึ้นกว่าที่เป็นตัวเร่งบทบาทเพียงเฉพาะในชุมชนหมู่บ้านเท่านั้น และเครือข่ายเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญต่อกระบวนการพัฒนาที่มีความเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา และพัฒนาบนฐานภูมิปัญญา ศักยภาพชุมชนที่สอดคล้อง สังคม วัฒนธรรม

วิธีการสำคัญต่อผลสัมฤทธิ์ในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามของชุมชนทำบ่ออย่างเป็นรูปธรรม คือ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนอย่างเท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลง และความเป็นจริงในระบบความสัมพันธ์ของชุมชนกับทรัพยากรลุ่มน้ำหรือความสัมพันธ์ของมนุษย์กับธรรมชาติ การเรียนรู้นี้ช่วยหล่อหลอมขัดเกลาและร่วมกันสร้างอุดมการณ์เพื่อคุณค่าของชุมชนและทรัพยากรลุ่มน้ำ รูปแบบแนวทางการรวมตัวกันของชุมชนอื่นๆที่เป็นไปเพื่อศักดิ์ศรีของกลุ่มเครือข่ายคือ การยึดอยู่บนหลักการของการพึ่งตนเอง และการมีส่วนร่วมในการจัดการเพื่อเป้าหมายที่ยั่งยืนตามอุดมการณ์ของเครือข่ายที่ได้ตั้งไว้

อาจกล่าวได้ว่ามิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรของชุมชนนั้นเป็นการจัดการที่ต้องสัมพันธ์กับวิถีชีวิต มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการ ประเด็นสำคัญที่พบ คือ ความสัมพันธ์ในแนวราบในชุมชน คือ การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การอยู่ด้วยกันในฐานะความเป็นพี่เป็นน้องความเป็นชุมชน (แม้จะมีความขัดแย้งกัน แต่เมื่อถึงงานบุญประจำปี พิธีกรรมของชุมชน หรือแม้กระทั่งการออกไปหาปลา ก็จะช่วยคุย ถามไถ่สารทุกข์สุขดิบกัน) เป็นการจัดการที่ต้องเชื่อมโยงกับสังคมวัฒนธรรมหรือชีวิตวัฒนธรรมในท้องถิ่น หรือกล่าวได้ว่าเป็นการจัดการที่เห็นความสำคัญของ “คน” โดยยึดเอาวิถีชีวิตของคนในชุมชนเป็นตัวนำในการจัดการ แต่ทั้งนี้จะต้องเป็นการดำเนินวิถีชีวิตที่เหมาะสม เป็นการดำเนินชีวิตที่อยู่ร่วมและเคารพกับทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมดุล ดังที่ ประเวศ วะสี (2547) ได้อธิบายเปรียบเทียบว่า การอ่าน

นิยายไม่ลำบากเหมือนอ่านตำรา เพราะในนิยาย “เต็มไปด้วยชีวิตของผู้คน” ฉะนั้นแม้ตัวละครจะมีใครบ้างทำอะไร ถูกผิด เหมาะสมหรือไม่ก็จำและเข้าใจได้ทั้งหมด ซึ่งอาจสรุปได้ว่าการเรียนรู้ที่เกิดจากการให้ความสำคัญในวิถีชีวิตสามารถนำไปสู่วิธีการในการจัดการสิ่งต่างๆที่เป็นผลเกิดจากการดำเนินชีวิตหรือเป็นผลกระทบต่อกิจกรรมชีวิตได้อย่างเหมาะสมและเป็นจริงได้มากที่สุด

หากแต่ “บริบท” หรือการเปลี่ยนแปลงภายใต้สถานการณ์ที่ทรัพยากรถูกทำลายอย่างมาก ประกอบกับการพัฒนาจากภายนอกที่สร้างความเสื่อมโทรมและปัญหาด้านระบบนิเวศของชุมชนก็เป็นสัญญาณที่ทำให้ชุมชนที่มีฐานการยังชีพที่ต้องพึ่งพิงทรัพยากรในท้องถิ่นเป็นหลัก มีความจำเป็นต้องสร้างและเรียนรู้แนวทางในการจัดการที่สามารถต่อการรองรับการเปลี่ยนแปลงรูปแบบใหม่ที่เกิดขึ้น ในกรณีของชุมชนท่าบ่อได้ใช้กระบวนการเรียนรู้และสร้างการมีส่วนร่วมเพื่อให้คนในชุมชนเกิดความตระหนักและสร้างอุดมการณ์ร่วมกันในการจัดการทรัพยากรที่มีบริบทที่เปลี่ยนแปลงไป ดังจะเห็นได้จากรูปแบบของการเรียนรู้ผ่านงานวิจัยที่บ้าน การสร้างเครือข่ายในการอนุรักษ์ลุ่มน้ำสงคราม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องมือที่เพิ่มพลังในการจัดการทรัพยากรที่เท่าทันต่อสถานการณ์ที่ถูกรุกคืบจากการแสวงหาผลประโยชน์ของคนภายนอก การจัดการจึงต้องแสดงศักยภาพของชุมชนที่มีการเคลื่อนไหวบนฐานของความสามารถในการจัดการและความเข้มแข็งของการดำเนินงานในการดูแล รักษา และใช้ประโยชน์อย่างมีประสิทธิภาพภายใต้การจัดการของชุมชน

อย่างไรก็ตาม กิจกรรมหรือการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นในชุมชนท่าบ่อ จำเป็นต้องอาศัยพลังในการขับเคลื่อนที่มีชุมชนเป็นกำลังสำคัญ การตระหนักและเห็นถึงคุณค่าของความสามารถในการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่ควบคู่มากับวิถีชีวิตของชุมชนตั้งแต่อดีต เป็นเสมือนแผนที่ในการจัดการที่เหมาะสม และสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน ซึ่งก่อให้เกิดการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ชาวบ้านเริ่มตระหนักที่จะจับปลาแต่พอบริโภค และนำมาทำปลาแดดเก็บไว้กินในแต่ละปี โดยเลือกที่จะรับซื้อปลาที่เลี้ยงในกระชังจากต่างถิ่นเพื่อนำมาทำปลาร้า ปลาต้มแปรรูปขาย แต่จะไม่จับปลาจากน้ำสงครามมาผลิตเพื่อขายเหมือนเดิม เพื่อให้ปลาในแม่น้ำสงครามยังอยู่ และหากินได้นานๆ รวมถึงการยังทำนาเพื่อให้พอมีข้าวไว้บริโภคในครัวเรือน โดยมีอาชีพอย่างอื่นเป็นการหารายได้เสริม กล่าวคือ หากเป็นการทำมาหากิน ความอุดมสมบูรณ์ของแม่น้ำสงครามและป่าบึงป่าทามยังสามารถหล่อเลี้ยงชาวบ้านได้อย่างไม่ขาดแคลน แต่ในขณะเดียวกันทรัพยากรที่มีอยู่ในปัจจุบัน ก็ไม่อาจตอบสนองความต้องการในการทำมาหาเงินของชาวบ้านได้นั่นเอง

การทำประมงพื้นบ้านของชาวลุ่มน้ำสงครามตอนล่างนอกจากจะเป็นไปเพื่อยังชีพตามวิถีชีวิตแบบพออยู่พอกินแล้ว ยังช่วยควบคุมไม่ให้การประมงขยายขอบเขตมากเกินไปจนอาจกระทบต่อระบบนิเวศ เพราะประมงพื้นบ้านอาศัยเงื่อนไขของบรรทัดฐานของชุมชนที่ปฏิบัติสืบทอดกันรุ่นต่อรุ่นของชุมชนมาควบคุมดูแล ทั้งในด้านการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์ทรัพยากรที่บรรพบุรุษได้อาศัยยังชีพ และเพื่อความอุดมสมบูรณ์ยังตกทอดถึงรุ่นลูกรุ่นหลาน

แต่ในสายตาของหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับการประมง การประมงพื้นบ้านกลับเป็นอุปสรรคที่ขัดขวางการพัฒนา เพราะเป็นการทำประมงอย่างเป็นอิสระจากระบบเศรษฐกิจแบบตลาดเป็นกลไกสำคัญในการขับเคลื่อน ด้วยเหตุที่ ระบบประมงพื้นบ้านสนใจที่จะจับปลาหลากหลายชนิดในปริมาณที่พอเพียงสำหรับการยังชีพ ในขณะที่การทำประมงแบบอุตสาหกรรมในระบบตลาดจะสนใจจับปลาชนิดใดชนิดหนึ่งซึ่งเป็นชนิดที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจและเป็นที่ต้องการของตลาด โดยทิ้งปลาส่วนเกินไปอย่างไม่เห็นคุณค่า

ความแตกต่างอีกประการหนึ่งที่อยู่ภายใต้การดำรงชีพแบบหลากหลายของการทำประมงพื้นบ้านคือ การประกอบอาชีพแบบผสมผสาน กล่าวคือ ชาวประมงพื้นบ้านไม่ได้ทำแต่อาชีพประมงเพียงอย่างเดียว หรือเป็น “ชาวประมงขนานแท้” ที่รายได้และการยังชีพทั้งหมดมาจากการทำประมง หากแต่ชาวประมงพื้นบ้านยังทำอาชีพอื่นสลับสับเปลี่ยนหมุนเวียนกันไปตามฤดูกาล เช่น เมื่อภูมิอากาศไม่เหมาะจะไปหาปลา หรือมีปลาให้จับไม่มาก ชาวบ้านก็อาจหันมาทำการเกษตรหรืออาชีพอื่นชั่วคราวจนกว่าสถานการณ์จะเปลี่ยนให้กลับไปหาปลาได้อีก กล่าวคือ เป็นทั้งชาวนา(Peasant) ในฤดูกาลทำนา เป็นนักเก็บหา (Gathering) ของป่าจากป่าบุ่งป่าทาม และเป็นทั้งพรานปลา (Fishing) เมื่อยามที่น้ำกำลังจะลดตั้งที่ศรีศักร วัลลิโภดม ได้ให้นิยามวิถีชีวิตในลักษณะนี้ว่า เป็น “วิถีชีวิตแบบสะเทินน้ำสะเทินบก”

การมีอาชีพหลากหลายเป็นสิ่งจำเป็นและเป็นวิธีการจัดการทรัพยากรที่สอดคล้องกับสังคมวัฒนธรรมของชุมชน เพราะการประกอบอาชีพหลายอย่างพร้อมกันจะเป็นการช่วยลดความเสี่ยงจากการทำอาชีพประมงเพียงอย่างเดียว และกลายเป็นหลักประกันความมั่นคงทางอาหารที่ชาวบ้านสามารถปรับตัวไปตามสภาพแวดล้อมและมีภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรอย่างชาญฉลาด การกระจายความเสี่ยงของอาชีพที่พบจากการศึกษาในครั้งนี้ ยังเป็นการลดความเสี่ยงต่อการสูญพันธุ์ของปลาในแม่น้ำสงครามด้วย ซึ่งหากพิจารณาเปรียบเทียบกับการทำประมงเชิงพาณิชย์ที่ต้องพยายามหาวิธีจับปลาให้ได้มากที่สุด และรักษาปริมาณการจับปลาให้คงที่ เนื่องจากการผลิตในภาคอุตสาหกรรมต้องใช้เงินลงทุนและการแข่งขันทางธุรกิจสูง การจับปลาในเชิงพาณิชย์จึงมักจับปลาจำนวนมากๆ เป็นการจับปลาอย่างล้างผลาญ จนปริมาณปลาลดลงจนถึงขั้นวิกฤต

แต่จากการศึกษาครั้งนี้ พบว่า กรณีของชาวบ้านลุ่มน้ำสงครามตอนล่างนั้น ชาวบ้านจะมีอาชีพเสริมอื่นๆ เมื่อปริมาณปลาลดลง ชาวบ้านก็จะหันไปทำมาหากิน และประกอบอาชีพอื่นแทน เพื่อรอเวลาให้ปลาขยายพันธุ์เพิ่มขึ้น เช่น การทำนา การรับจ้าง หรือแม้กระทั่งการปรับตัวในการถนอมอาหารไว้กินนานๆ เช่น ปลาร้า ปลาสาม เป็นต้น แต่จากสถานการณ์ภายใต้การเปลี่ยนแปลงในชุมชน ทำให้เกิดประเด็นที่เกิดจาก “ปัญหาทางโครงสร้าง” กล่าวคือ เป็นการดำเนินการที่เกิดจากสภาวะกดดันของการขับเคลื่อนของกลไกตลาดของประมงเชิงพาณิชย์ ต้องเผชิญแรงกดดันทางการเงินและธุรกิจจึงต้องจับปลามากๆ ประกอบกับระบบการประมงสมัยใหม่ที่ต้องลงทุนและมีความเสี่ยงสูง การประกอบกิจการจึงเป็นไปเพื่อความคุ้มค่าแก่การลงทุนและเพื่อผลตอบแทนในรูปของ “กำไร” เป็นสำคัญ

แต่กระนั้น สถานการณ์ปัจจุบันในการหาปลาของกลุ่มน้ำสงคราม ถือได้ว่า รูปแบบการลงทุนส่วนใหญ่ในชุมชนได้กลายสถานะเข้าสู่การประมงเชิงอุตสาหกรรมแล้ว โดยกระบวนการนี้เกิดขึ้นอย่างชัดเจนเมื่อระบบขนส่งทางรถไฟพัฒนาดีขึ้น และมีการนำเครื่องแช่แข็งเข้ามาใช้ในชุมชน โดยที่การจัดการทรัพยากรในรูปแบบของการใช้ประโยชน์อย่างล้าสมัยได้เกิดขึ้นในกลุ่มที่ขาดจิตสำนึกในการทรัพยากรเพื่อการยังชีพ แต่เปลี่ยนวิธีการใช้เป็นการจับเพื่อการพาณิชย์ เป็นการจับปลาตามความต้องการของตลาด ส่วนปลาเล็กปลาน้อยที่เหลือก็ทิ้งไว้ให้เน่าเสีย ถือเป็นการใช้ประโยชน์อย่างล้าสมัยที่เกิดขึ้นจากคนในชุมชนเองที่ได้กลายสภาพเป็น “มนุษย์เศรษฐกิจ” ที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นกลุ่มคนกลุ่มหนึ่งที่อยู่ในชุมชนภายใต้ภูมิคุ้มกันจากแรงกดดันทางสังคม ที่กฎกติกาในชุมชนไม่สามารถควบคุมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรแบบเกินขีดจำกัดได้ โดยผนวกชีวิตเข้ากับระบบตลาดและมีชีวิตแบบพึ่งพาระบบเศรษฐกิจที่แสวงหาความสุขทางวัตถุ และระดับการพัฒนาทางจิตใจลดลง ผู้วิจัยเห็นว่า “มนุษย์เศรษฐกิจ” ตามความเห็นของผู้วิจัยนั้น ยังเป็นบุคคลที่มีความแปลกแยก (Alienation) จากเพื่อนบ้านและท้องถิ่น รวมทั้งยังแปลกแยกจากทรัพยากรที่เคยพึ่งพิงและใช้ประโยชน์แบบพออยู่พอกินด้วย

สภาพปัญหาที่สำคัญในปัจจุบัน ส่วนหนึ่งมาจากวิถีคิดของชาวบ้านที่เข้าใจว่า แม่น้ำและทรัพยากรในแม่น้ำเป็นของธรรมชาติ “ปลา และพวกสัตว์น้ำทั้งหลาย มันเป็นของธรรมชาติ มันมาเองแล้วมันก็ไปเอง” ซึ่งด้วยวิถีคิดในลักษณะนี้ เป็นเหตุผลสำคัญที่ชาวบ้านส่วนหนึ่งไม่เห็นถึงหายนะของการจับปลาแบบล้าสมัย และเกิดความขัดแย้งขึ้นเมื่อมีคนกลุ่มอื่นๆดำเนินกิจกรรมในลักษณะของการอนุรักษ์หรือการรณรงค์ให้มีการใช้ประโยชน์อย่างเห็นคุณค่าของทรัพยากรที่ลดน้อยลงทุกวัน

ทั้งนี้การดำเนินการในการจัดการเพื่อหาแนวทางการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่นในปัจจุบันนั้น เป็นการดำเนินการภายใต้การสร้างความหมายและความเข้าใจต่อทรัพยากรในท้องถิ่นว่า ทรัพยากรมีส่วนร่วมในทรัพยากรนั้น ไม่ใช่ลักษณะของการเปิดโอกาสให้เข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเสรี (Open access) แต่เป็นการเข้าใช้ภายใต้กฎระเบียบที่ควบคุมการใช้ประโยชน์ โดยระบบชุมชนจะเป็นตัวกำหนดหน้าที่ ความรับผิดชอบ และสิทธิการเข้าใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ซึ่งจะเห็นได้ว่าสิทธิและหน้าที่ในการได้เข้าใช้ประโยชน์นั้น คนหรือกลุ่มที่ได้รับสิทธิและหน้าที่ในการเข้าใช้นั้นจะต้องแสดงความร่วมรับผิดชอบต่อการสูญเสีย และความกระทบกระเทือนอื่นใดที่เกิดขึ้นจากการเข้าใช้ประโยชน์นั้นด้วย ซึ่งหากปราศจากการควบคุมทรัพยากรต่างๆจะถูกนำไปใช้อย่างล้าสมัย

ถ้าหากจะพิจารณาปรากฏการณ์การจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำสงครามตอนล่างของชุมชนท่าบ่อในปัจจุบัน จะเห็นว่าปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นชี้ให้เห็นความแตกต่างระหว่างวิถีชีวิตทางประเพณีวัฒนธรรมกับรูปแบบการพัฒนาที่เน้นการใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้น โครงการพัฒนาเศรษฐกิจเหล่านี้ถูกผลักดันด้วยค่านิยมวัตถุนิยมและการแสวงหาผลกำไร การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตที่เกิดขึ้นของชาวบ้านท่าบ่อเป็นสำนึกของการอนุรักษ์พื้นที่พื้นที่สำหรับดำรงชีพในระบบเศรษฐกิจพอเพียงของชุมชน อันเป็นวิถีวัฒนธรรมดั้งเดิม จึงเป็นสำนึกที่สวนทางกับผลประโยชน์เงินตราจากการพัฒนาเศรษฐกิจ การต่อสู้ของ

ชาวบ้านที่นี้คือ การได้ตอบกับขบวนการตัดสินใจจากบนลงล่างของข้าราชการและภาคธุรกิจ ที่เข้ามายึดเอาทรัพยากรธรรมชาติซึ่งประชาชนท้องถิ่นใช้ประโยชน์ร่วมกันไปแสวงหากำไร โดยมีได้ใส่ใจกับสิทธิของประชาชนในท้องถิ่น อีกทั้งยังละเลยความสำคัญของระบบนิเวศและความหลากหลายทางชีวภาพของป่าทาม ขณะที่ภาคธุรกิจเอกชนเองก็ต้องการแสวงหากำไรจากทรัพยากรธรรมชาติ

องค์กรชาวบ้านที่เข้มแข็งแห่งบ้านท่าบ่อ ส่วนหนึ่งเกิดจากการรวมตัวกันภายใต้กลุ่มนักวิจัยไทบ้าน จึงเป็นกลไกสำคัญที่จะช่วยพิทักษ์รักษาและฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและ ความหลากหลายทางชีวภาพของป่าทาม รวมถึงการจัดการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน สำเนียงการปกป้องทรัพยากรส่วนรวมท้องถิ่นของชาวบ้านที่นี้ ตั้งอยู่บนพื้นฐานความรู้ความเข้าใจหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่เกิดขึ้นจากการสังสมและปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศมาช้านานพร้อมกับการสร้างวัฒนธรรม ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ขึ้นมาเป็นกติกาเพื่อใช้ทรัพยากรร่วมกัน สิ่งเหล่านี้คือ รากฐานสำคัญของการฟื้นฟูความหลากหลายทางชีวภาพ ที่จะเป็นตัวอย่งนำร่องให้กับชุมชนอื่น ๆ ต่อไป งานวิจัยไทบ้านจึงต้องสนับสนุนให้ชาวบ้านทำวิจัย เพื่อแสดงต้นทุนของทรัพยากรชุมชนสู่ภายนอกเพื่อให้งานวิจัยเป็นเครื่องมือในการแสดงสถานะของความรู้ของชาวบ้าน เป็นการเรียนรู้ตัวเองภายใน มีสถานะของเครื่องมือในการเรียนรู้ร่วม นอกจากนี้งานวิจัยซึ่งเป็นความรู้เชิงวิทยาศาสตร์ต้องมีส่วนช่วยในการมีสถานะที่ต้องสำแดงต่อสาธารณชน ต้องมีการแสดง มีการบันทึกให้เห็นคุณค่าของระบบนิเวศ และต้องมีสถานะที่ต้องสืบ தொடคนรุ่นใหม่ กล่าวคือ งานวิจัยไทบ้านเป็นเครื่องมือที่ต้องเชื่อมโยงกับสังคมวัฒนธรรมของคนข้างใน คนใน ต้องสร้างความตระหนักและความเข้าใจกับตัวเอง คนนอกอาจแคร์รับรู้ แต่สำคัญคือการรับรู้มันต้องเป็นคนในรับรู้ ใช้งานวิจัยเพื่อสร้างความรู้ในการต่อรองอย่างมั่นใจ ก่อให้เกิดการพัฒนาอย่างมีการต่อรองอย่างมั่นใจ

กระบวนการพิทักษ์รักษาความหลากหลายทางชีวภาพ ทั้งการมีส่วนร่วมในการต่อต้านเขื่อนแม่น้ำสงคราม การทำงานวิจัยท้องถิ่น การมีปฏิบัติการร่วมในการศึกษา เรียนรู้ และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างชาญฉลาด กลายเป็นพื้นที่ให้องค์กรประชาชนท้องถิ่นได้แลกเปลี่ยน เรียนรู้ประสบการณ์ระหว่างกัน กระบวนการเหล่านี้ช่วยเสริมความเข้มแข็งให้กับองค์กรประชาชนท้องถิ่นในการรักษาและฟื้นฟูป่าทاملุ่มน้ำสงคราม กระบวนการที่เกิดขึ้นในระยะหลังที่เริ่มมีการเคลื่อนไหวในบ้านท่าบ่อ มีการสร้างความรู้และการจัดกิจกรรมในการแสดงความสามารถในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชนเอง ทั้งนี้เนื่องจากในบริบทของความขัดแย้งที่เกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติที่ก่อตัวมากขึ้นและมีแนวโน้มของอำนาจในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่เพิ่มขึ้นทำให้ชุมชนต้องมีการสร้างการต่อรอง ซึ่งอำนาจในการจัดการโดยธรรมชาติของชุมชนเป็นอำนาจที่ศักยภาพขององค์กรชุมชนท้องถิ่นเล็ก ๆ เพียงลำพังไม่สามารถต่อต้านหรือทัดทานได้ จึงจำเป็นต้องอาศัยขบวนการท้องถิ่นที่หลากหลาย ตัวอย่างเช่น การสนับสนุนทางวิชาการของสถาบันท้องถิ่น, การใช้เทคนิคเชิงวิชาการในการแสดงผลกระทบจากการพัฒนาหรือการก่อสร้างที่ทำลายระบบนิเวศน์ การเสนอแนวทางการจัดการทรัพยากรตามวิถีการพึ่งพิงธรรมชาติตามที่

เคยปฏิบัติสืบทอดกันมา การเผยแพร่ความสำคัญของป่าทามให้กับเยาวชนในโรงเรียนตามริมฝั่งลำน้ำสงคราม เป็นต้น

มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามอันเป็นบทสรุปจากการศึกษานี้จึงหมายถึง "การจัดการที่ต้องถอดแบบออกมาจากวิถีชีวิตชุมชน" ทั้งนี้ เนื่องจากการจัดการทรัพยากรที่เกิดขึ้นในชุมชนที่ศึกษาเป็นการจัดการที่เป็นรูปแบบของวิถีชีวิตของคนในชุมชน ดังจะเห็นได้จาก การมีวิถีแบบ สะเทินน้ำสะเทินบกอันเป็นผลมาจากการปรับตัวโดยการใช้น้ำอยู่ร่วมกับสภาพแวดล้อมอย่างเหมาะสม การมีอาชีพที่หลากหลายอันก่อให้เกิดระบบเศรษฐกิจที่สามารถพึ่งตนเองและพึ่งพิงกันได้ชุมชน และการมีระบบค่านิยมที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันอันเป็นการสร้างการควบคุมและภูมิคุ้มกันทั้งจากภายนอกคือ การเปลี่ยนแปลงทางวัตถุและภายในคือการเปลี่ยนแปลงในทางจิตใจและคุณธรรม กล่าวโดยละเอียดจะเห็นได้ว่า การจัดการทรัพยากรธรรมชาตินั้น หากไม่เริ่มต้นจากการจัดการในวิถีชีวิตของคนในชุมชนแล้ว แม้จะมีวิธีการหรือมาตรการที่ดีเพียงใดก็ไม่ประสบผลสำเร็จหรือเกิดความยั่งยืนได้ เพราะหากชุมชนไม่มีการจัดการวิถีชีวิตของคนในชุมชนให้ดีเสียก่อนแล้ว วิถีชีวิตที่ไม่มีการจัดการที่ดีนั้นจะกลายเป็นสิ่งที่กลับมาทำลายธรรมชาติในที่สุด การจัดการที่ลืกลั่นความเป็นจริงของวิถีชีวิตชุมชนหรือการจัดการที่มองไม่เห็นชีวิตคนนั้นเป็นเพียงการจัดการที่ปลายเหตุ แต่สาเหตุหลักที่เกิดการทำลายทรัพยากรอย่างมากก็คือ การมีวิถีชีวิตของคนที่ไม่สอดคล้องกับการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติ ภายใต้กระแสสังคมแบบบริโภคนิยม มีเศรษฐกิจเป็นตัวนำเช่นปัจจุบันนี้ การจัดการที่ต้นเหตุและเป็นการจัดการที่สามารถนำไปสู่เหตุบานปลายของปัญหาทรัพยากรธรรมชาติทั้งปวงจึงต้องเป็นการจัดการที่เน้นการจัดการวิถีชีวิตของชุมชนที่เปลี่ยนแปลงก่อน

วิธีการที่น่าจะเริ่มต้นงายที่สุดน่าจะเป็น การเรียนรู้อดีตของชุมชนที่สามารถพึ่งพาธรรมชาติอย่างสมดุล ซึ่งจะทำให้ชุมชนสามารถเห็นรากเหง้า ความเป็นมาแห่งการมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันระหว่างคนในชุมชนเดียวกัน การพึ่งพากันระหว่างคนกับธรรมชาติ และการดูแลและสัมพันธ์กันระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติในชุมชน ซึ่งมีใช่เป็นการรื้อฟื้นอดีตหรือโยนหาสิ่งดั่งามในอดีต แต่เป็นการขัดเกลาคนและชุมชนเพื่อการสร้างความรู้ (ภูมิปัญญา) การตระหนักถึงความผลจากความต้องการที่เกินพอดี (ภูมิคุ้มกัน) และการสร้างวิถีแห่งการอยู่ร่วมกันภายใต้สังคมอันดีงาม (ภูมิสังคม) อย่างยั่งยืน

ทั้งนี้ การจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำเพื่อความยั่งยืน นอกจากจะเป็นการจัดการเพื่อก่อให้เกิดระบบแห่งความสมดุลและพึ่งพากันระหว่าง ฐานเศรษฐกิจ ฐานสังคม และฐานสิ่งแวดล้อม อันเป็นฐานที่สำคัญของระบบวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติแล้ว การจัดการภายใต้กระแสเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมที่มีความรุนแรงของปัญหาและการเหลือน้อยของทรัพยากรในฐานต่างๆ ในปัจจุบัน จำเป็นจะต้องอาศัยการจัดการภายใต้ "ตัวประสาน" ที่สำคัญ 2 ประการคือ ความรู้ และจิตวิญญาณ ซึ่งจากการศึกษาในชุมชนทำบ่อทำให้ผู้วิจัยเห็นว่า ตัวประสานที่สำคัญทั้งสองประการนี้ เป็นทั้งปัจจัยเสริมที่ทำให้ชาวบ้านหันมาให้ความสำคัญกับการจัดการวิถีชีวิตของตนเองซึ่งมีความสัมพันธ์และส่งผลต่อการจัดการ

ทรัพยากรกลุ่มน้ำสงครามตอนล่างทั้งในด้านการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์ แต่ในขณะเดียวกันสำหรับกลุ่มคนในชุมชนที่ขาดตัวประสาน คือ ความรู้กับจิตวิญญาณในชุมชน จะเป็นกลุ่มที่ก่อให้เกิดการจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำสงครามอย่างทำลายล้าง กล่าวคือ

ความรู้ : สร้างพื้นที่ทางเศรษฐกิจและสังคม ความรู้ทั้งที่เกิดจากภูมิปัญญาที่สั่งสมมาแต่อดีต รวมถึงความรู้ที่เกิดจากการตระหนักรู้ถึงอันตรายจากการเปลี่ยนแปลงทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม ทรัพยากรธรรมชาติ และระดับคุณธรรมที่เสื่อมถอยลงในปัจจุบัน ความรู้ทั้งที่เป็น “ของเก่า” เช่น การยังชีพแบบพึ่งพาธรรมชาติ การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างชาญฉลาด ระบบผูกเสี่ยวที่ก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยน และสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม และความมั่นคงในการดำเนินชีวิต การใช้กติกาของความคิดสร้างสรรค์ในการควบคุม กำกับ และอยู่ร่วมกัน และ ทั้งที่เป็น “ของใหม่” เช่น การสร้างกระบวนการเรียนรู้จากงานวิจัยท้องถิ่น การสร้างความร่วมมือในการจัดการทรัพยากรในรูปแบบของเครือข่ายความร่วมมือ ทั้งในระดับชุมชน ระบบนิเวศลุ่มน้ำเดียวกัน ระดับชาติ และระดับนานาชาติ ความรู้ดังกล่าวจึงก่อให้เกิดพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์ระหว่างสังคมที่เป็นระบบความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกัน และเศรษฐกิจที่เป็นระบบแห่งการอยู่รอด จากกระบวนการดังกล่าวก่อให้เกิดพื้นที่ของความสัมพันธ์เกิดขึ้น หรือที่เรียกว่าเป็น “การสร้างพื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรม” (Social and cultural space) เพราะพื้นที่นี้ถือเป็นสมบัติร่วมกันของทุกคน ทั้งในรูปของภูมิปัญญา อุดมการณ์ คุณค่าทางศีลธรรม ซึ่งมีส่วนสำคัญในการสร้างวัฒนธรรมรวมหมู่ ทำให้เกิดความเป็นเจ้าของร่วมกัน และเกิดความต้องการทำกิจกรรมทางสังคมต่างๆร่วมกัน ในพื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรมนี้มนุษย์สามารถเรียนรู้ สร้างสรรค์ ผลิตรายใหม่ และปรับตัวได้ จึงเปรียบได้กับทุนในชุมชนที่เป็นพลังในการการเปลี่ยนแปลง (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538)

ดังนั้นเมื่อมีความรู้ในการสร้างพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมแล้ว ก็สามารถเกิดพื้นที่ใหม่ที่จะสามารถเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์ทางจิตวิญญาณที่เคยถูกตัดขาดมาในช่วงที่เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนาสมัยใหม่ ซึ่งละทิ้งหรือมองข้ามความสำคัญของจิตวิญญาณมาโดยตลอดดังนั้นในการแก้ปัญหาการจัดการทรัพยากร เพื่อไม่ให้เป็นการถือว่าผู้วิจัยไม่ได้มองข้ามข้อเท็จจริงในปัจจุบันที่ความสัมพันธ์ในระดับพื้นที่และความสัมพันธ์ในชุมชนได้ถูกทำลายจนแทบกล่าวได้ว่าทุนในชุมชนถูกทำลายจนอาจกล่าวได้ไม่สามารถใช้เป็นฐานในการดำเนิน

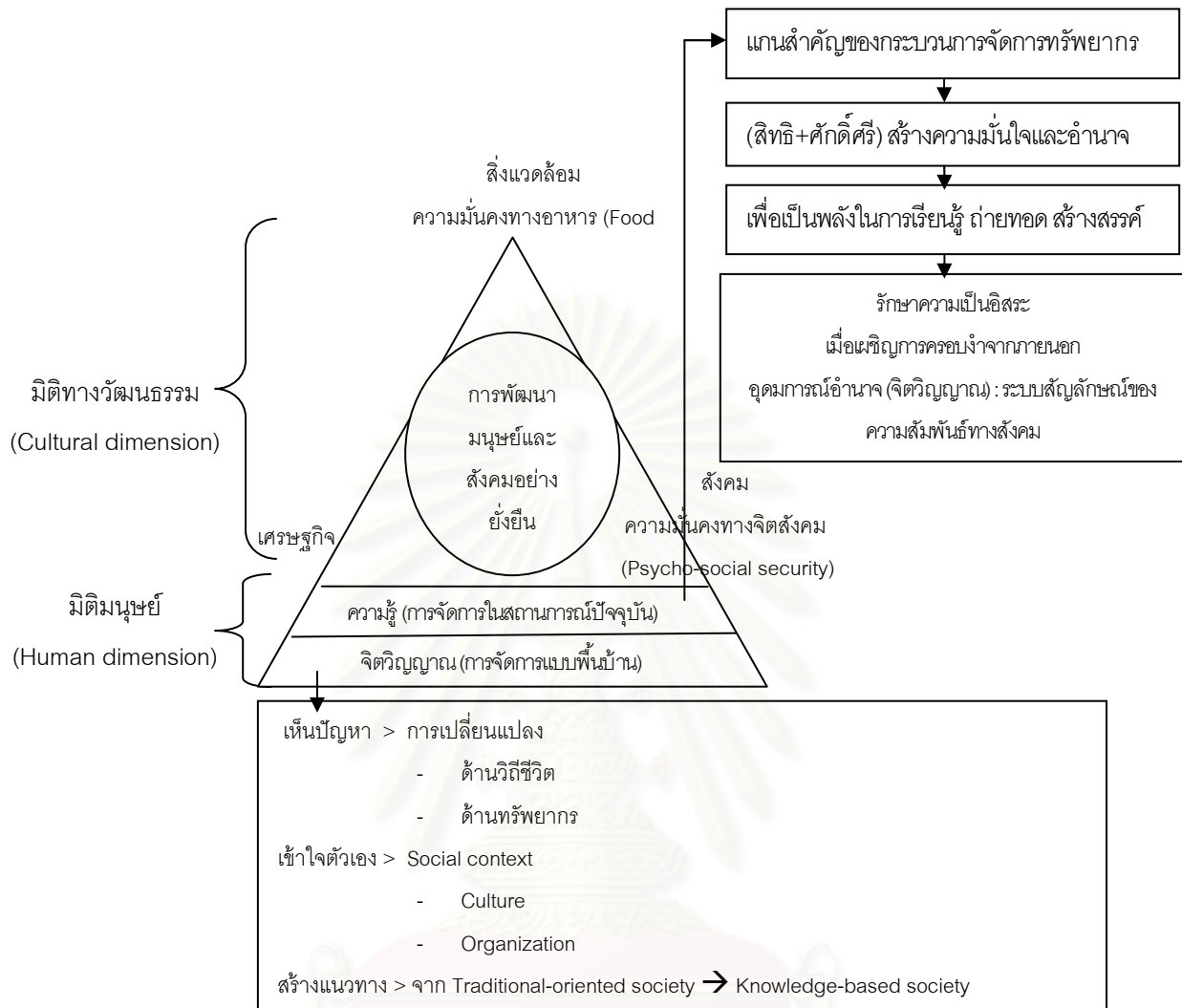
จิตวิญญาณ : เป็นแกนสำคัญในการเชื่อมโยง (Relate) กับโครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งจะนำไปสู่การจัดการความสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งนี้อาจเปรียบเทียบกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในพื้นที่อื่นๆจากลักษณะและวิธีการของการจัดการทรัพยากรได้ว่า บทสรุปจากการศึกษามีความเป็นไปได้สูงที่จะสามารถก่อให้เกิดการจัดการที่ยั่งยืนและเป็นองค์รวมได้ เนื่องจากพิธีกรรมการไหว้ผีปู่ตาของชุมชนท่าบ่อรวมทั้งชุมชนในริมฝั่งแม่น้ำสงคราม ยังเป็นประเพณีที่ถือปฏิบัติมาอย่างเคร่งครัดและยาวนาน ถือเป็นกิจกรรมที่ทุกคนในชุมชนต้องเข้าร่วม เป็นงานที่สำคัญประจำปี ทั้งในระดับของจำนวนผู้เข้าร่วมที่ไม่เพียงแต่คนที่หาปลาหรือทำนาเท่านั้น แต่หมายรวมถึงสมาชิกทุกคนในชุมชน ลักษณะ

ที่พิเศษภายใต้พิธีไหว้ผีปู่ตา คือ เป็นการสร้างพื้นที่ที่ผู้วิจัยเรียกว่า “การก่อรูปของคนพวกเดียวกัน” ทั้งนี้ เพราะแม้ว่าจะเกิดความขัดแย้งจากการใช้ประโยชน์ของทรัพยากรที่มีอย่างจำกัดของชุมชน หรือความเห็นที่แตกต่างกันของการดำเนินกิจกรรมภายในชุมชนที่มีหลายรูปแบบ แต่ในงานไหว้ผีปู่ตา ชาวบ้านทุกคนสามารถพูดคุย ไล่กัน (ทักทายกัน) ได้เหมือนไม่มีความขัดแย้งกันมาก่อน การไหว้ผีปู่ตาจึงเป็นแกนกลางในการเชื่อมโยงระบบความสัมพันธ์ที่แห่งการอยู่ร่วมกันในชุมชน

นอกจากนี้ “วัฒนธรรมปลาแดก” ก็นับได้ว่าเป็นรูปแบบของจิตวิญญาณที่สามารถเชื่อมโยงชาวบ้านเข้ารวมกัน ทั้งนี้ จากคำบอกเล่าที่ผู้วิจัยมักได้ยินเสมอว่า “ยังไงก็ยกกินปลาแดกเหมือนกันอยู่” วัฒนธรรมปลาแดกจึงเป็นเสมือนจิตวิญญาณของชุมชนลุ่มน้ำสงคราม และเป็นอุดมการณ์อำนาจที่ผ่านการสืบทอด สร้างความเป็นตัวตนของชุมชนลุ่มน้ำสงคราม ปรับตัวท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของกระแสนิยม และสร้างสรรค์วิถีชีวิตที่หลอมรวมคนให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนั่นเอง

จิตวิญญาณจึงเป็นสิ่งที่ยึดเหนี่ยว และเป็นอุดมการณ์อำนาจที่มีพลัง และมีผลานุภาพในการผลิตซ้ำ และสร้างสรรค์การอยู่ร่วมกันของชุมชนได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้เพราะแม้ว่าพื้นที่ทางกายภาพ (Space) ที่เป็นโครงสร้างสังคม สิ่งแวดล้อม หรือระบบความสัมพันธ์ทางสังคมจะถูกทำลายไป แต่ยังคงเหลือพื้นที่ที่อยู่เหนือกาลเวลา (Time) คือ มิติของจิตวิญญาณ (หรือ “ความศักดิ์สิทธิ์”) ที่ยังคงผูกพันอย่างแนบแน่นในจิตใจและสำนึกของชุมชน ดังแสดงผ่านพิธีกรรมและวัฒนธรรมดังกล่าว หรืออาจกล่าวได้ว่า แม้พื้นที่ทางกายภาพและสังคมจะถูกทำลายจนแทบเปราะบาง แต่พื้นที่ทางจิตวิญญาณยังสืบเนื่องและยาวนาน (อยู่เหนือกาลเวลา) ในที่นี้ “จิตวิญญาณ” จึงก่อให้เกิดกลไกในการสร้าง “กติกา” ในการควบคุมและอยู่ร่วมกันในชุมชนได้ ดังแสดงในภาพที่ 7

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนภาพที่ 7 : มองการจัดการทรัพยากร ผ่านมิติทางวัฒนธรรม สู่อการพัฒนาอย่างเป็นองค์รวม

ทั้งนี้ เราจะต้องมีความเข้าใจในมิติเชิงองค์รวมระหว่างวิถีชีวิต วัฒนธรรม และ ทรัพยากรธรรมชาติ ตัวอย่างเช่น ในกรณีศึกษา คือ การเข้าใจป่าทามในมิติที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิต วัฒนธรรมของชุมชนประมงท้องถิ่น และในมิติเชิงที่เชื่อมโยงกับทรัพยากรอื่น ๆ ในระบบนิเวศเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อให้มีวิสัยทัศน์ที่ยาวไกลและมีแนวร่วมหรือกลุ่มสนับสนุนท้องถิ่นที่หลากหลายกว้างขวางมากยิ่งขึ้นในอนาคต โดยท้ายที่สุดสิ่งเหล่านี้จะยิ่งตอกย้ำให้การจัดการ การอนุรักษ์ และฟื้นฟูทรัพยากรดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืน

5.4 บทสรุป

การผลิตซ้ำหรือการผลิตความหมายใหม่ (Cultural reproduction) เป็นการใช่วัฒนธรรมเดิมที่เคยมีมาแต่ผลิตความหมายใหม่เพื่อให้เข้ากับสถานการณ์ใหม่ที่มันเปลี่ยนแปลงไป เมื่อก่อนวัฒนธรรมปลาแดกอาจมีความหมายแต่เพียงเป็นวัฒนธรรมการกินอยู่ในชีวิตประจำวัน การทำเพื่อแลกเปลี่ยน และขายในชุมชน แต่เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกที่ชุมชนรู้สึกว่ามีผลกระทบจึงเกิดการสร้างความหมายใหม่ขึ้นมาในวัฒนธรรมเดิม เช่น กรณีของ การทอดผ้าป่า เดิมการทอดผ้าป่าเป็นการหาปัจจัยเข้าวัด แต่ปัจจุบันมีการทำผ้าป่าข้าว คือ เอาผ้าป่ามาเป็นการระดมทุนเพื่อจะไปช่วยเหลือคนจน เป็นการใช่วัฒนธรรมเดิม แต่เปลี่ยนความหมายใหม่ ในที่นี้วัฒนธรรมปลาแดกจึงเป็นการสร้างความหมายใหม่เพื่อปรับวิถีชีวิตของคนให้สามารถที่จะให้ความสำคัญกับทรัพยากรได้ เช่น เป็นการปลูกจิตสำนึกให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาทรัพยากร เพื่อปรับตัวกับผลกระทบจากโครงการหรือกิจกรรมภายนอกที่จะเข้ามากระทบกับระบบนิเวศที่ชุมชนต้องพึ่งพา

ดังนั้นเพื่อให้การสร้างความหมายใหม่เหล่านั้นขึ้นมาและมีความชัดเจนมากขึ้นจึงมีการนำเอางานวิจัยมาเป็นเครื่องมือในการสร้างความหมายใหม่ เพื่อศึกษา เรียนรู้ สร้างความเข้าใจปัญหา ที่มาของปัญหา การวิจัยจึงเป็นเครื่องมือในการเปลี่ยนความหมายของวัฒนธรรมปลาแดกใหม่ จากเดิมวัฒนธรรมปลาแดกเป็นวัฒนธรรมการผลิตที่เดิมเป็นเพียงการใช้ทรัพยากรจากแม่น้ำสงคราม คือ ปลา มาเป็นวัตถุดิบในการดำรงชีวิตเท่านั้น แต่เมื่อมีผลกระทบและปัญหาของการลดลงของทรัพยากรเกิดขึ้น การวิจัยจึงทำให้ชาวบ้านพบว่าวัฒนธรรมปลาแดกจึงไม่ใช่เพียงการจับปลามาเท่านั้น แต่การจะมีปลาอยู่นั้นชุมชนจะต้องเข้ามามีส่วนร่วมในการรักษาและปกป้องทรัพยากร ซึ่งเดิมเพียงแค่กฎเกณฑ์ในตอนปูตาที่ควบคุมการใช้ทรัพยากรและกติกา และความเชื่อ ความกลัวเกี่ยวกับผีที่สามารถให้คุณให้โทษแก่ผู้ใช้ทรัพยากรที่ใช้ร่วมกันในชุมชนก็เพียงพอต่อควบคุมการใช้ทรัพยากรในชุมชนได้อย่างเหมาะสม ประกอบกับกฎเกณฑ์และความเชื่อต่างๆ เป็นสิ่งที่คนในชุมชนร่วมกันปฏิบัติและไม่กล้าละเมิด แต่ในสถานการณ์ปัจจุบันที่กฎเกณฑ์ ความกลัว การเคารพในกติกา และคนไม่ได้เชื่อในเรื่องผีอีกต่อไป อย่างที่ชาวบ้านหลายคนบอกเล่าเหมือนกันว่า “ที่จริงผีก็ยังมี แต่กลัวไม่มีกินมากกว่า”

การจัดการทรัพยากรของชุมชนท่าบ่อภายใต้งานวิจัยไทบ้านจึงเป็น “กระบวนการเรียนรู้” เพื่อที่จะปรับความเข้าใจในกฎเกณฑ์หรือกติกาในรูปแบบใหม่ที่มีความหมายอย่างไร การวิจัยไทบ้านจึงเป็นการปรับความหมายของสิ่งที่เป็นวัฒนธรรมเดิมให้มาสู่กฎเกณฑ์ที่สามารถปรับเข้ากับปัญหาปัจจุบันได้ ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า การวิจัยไทบ้านจึงเป็น “กระบวนการเรียนรู้ในวัฒนธรรมเดิม” และ เป็น “การถกเถียง” “ปรึกษาหารือ” “การเจรจาตกลง” กันภายใน (หรือที่ชาวบ้านเรียกว่าเป็นการ “ใส” กันนั่นเอง : อธิบายโดยผู้เขียน) ในการสร้างกฎเกณฑ์หรือกติกาใหม่เพื่อให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ภายใต้สถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป

วิจัยไต้หวันจึงเป็นการเรียนรู้ของเก่า และเป็นการปรึกษาหารือเพื่อสร้างกฎเกณฑ์ใหม่ด้วย ซึ่งปัจจุบันชุมชนอาจล้ม หรือไม่ตระหนักถึงความสำคัญเนื่องจากแต่เดิมเป็นการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน หรือเป็นการทำไปโดยธรรมชาติ การจัดการทรัพยากรในปัจจุบันจึงต้องมีศึกษาวิจัยเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ขึ้นด้วย และไม่ใช่การเรียนรู้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น จำเป็นต้องมีการเปลี่ยนการเรียนรู้นั้นมาเป็น “พลัง” ชนิดใหม่ หรือกฎเกณฑ์ กติกาใหม่ในชุมชนด้วย

กล่าวคือ การวิจัยเป็นการสร้างความรู้ที่เกิดจากการเรียนรู้ในการสร้างกฎเกณฑ์หรือกติกาใหม่ ชาวบ้านจึงรู้ว่าการสร้างความรู้ ปรับเปลี่ยนความหมาย และสร้างกฎเกณฑ์ กติกาใหม่ของชุมชนขึ้นมาเพื่อเอาไปต่อรองหรือต่อสู้กับภายนอก ทั้งที่เป็นความรู้หรือระบบคิดการจัดการทรัพยากรในเชิงวิทยาศาสตร์ของรัฐ และการสร้างสิ่งก่อสร้างในการจัดการทรัพยากรในเชิงนโยบาย เช่น การสร้างเขื่อน สร้างอ่างเก็บน้ำ เป็นต้น โดยการต่อสู้นี้จะเป็นการหล่อหลอมชุมชนให้เกิดความเข้าใจถึงการสร้างกฎเกณฑ์ใหม่ที่เกิดขึ้น เนื่องจากผลจากการที่ชาวบ้านรู้ว่าจำเป็นต้องมีการต่อสู้กับภายนอกจึงมีความจำเป็นต้องสร้างกฎเกณฑ์ใหม่ที่ไม่ใช่การรับรู้เฉพาะในชุมชนอีกต่อไป ความขัดแย้งและการปะทะจากภายนอกจึงกลายมาเป็นเงื่อนไข กระบวนเรียนรู้ของชุมชนจึงเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นบนเงื่อนไขที่มีความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งหรือไม่ลงรอยกันเกิดขึ้น จึงมีการใช้กระบวนการเรียนรู้ทั้งที่เป็นการเรียนรู้ของเก่า ปรับความรู้เก่าเพื่อสร้างความสัมพันธ์กับความรู้แบบวิทยาศาสตร์ของรัฐที่มาจากภายนอก ขณะเดียวกันก็ผสมผสานกันขึ้นมาเป็น “คุณภาพ” ของ “ระบบคิด” และ “วิธีการจัดการทรัพยากร” ในความหมายและรูปแบบใหม่ที่จะนำมาใช้ในการจัดการความสัมพันธ์ในชุมชนเพื่อให้สามารถชี้แก้ปัญหาได้

ดังนั้น การวิจัยไต้หวันจึงเป็นการยกระดับของวัฒนธรรมปลาแดกในการสร้างความหมายและกฎเกณฑ์ใหม่ การเปลี่ยนแปลงความหมายใหม่จากงานวิจัยสามารถเสริมหรือปรับเปลี่ยนกระบวนการในการจัดการในสถานการณ์ปัจจุบันได้นั้นต้องมีการสร้างกฎเกณฑ์และวิธีการจัดการทรัพยากรใหม่ๆขึ้นมา ภายใต้สถานการณ์ที่ปรับเปลี่ยนไปจากผลกระทบทางสิ่งแวดล้อม การเข้ามาของการผลิตแบบใหม่ ประกอบกับความเงื่อนงำของระบบการจัดการแบบเดิมที่มาจากความเชื่อ ข้อห้ามของดอนปู่ตา ไม่เพียงพอแล้ว ดังจะเห็นได้จากการที่ชุมชนต้องสร้างกฎเกณฑ์ กติกา หรือข้อตกลงในการใช้ทรัพยากรในลักษณะที่เป็นทางการมากขึ้น มีการกำหนดข้อห้ามและบทลงโทษในการทำผิด เป็นต้น

กล่าวในอีกทางหนึ่ง งานวิจัยไต้หวันจึงเป็นการยกสถานะของการเรียนรู้ของชุมชน จากเดิมที่ชุมชนมีลักษณะของชุมชนในเชิงจารีตประเพณี (Tradition-oriented society) เนื่องจากการปฏิบัติในการจัดการทรัพยากรในชุมชนเป็นระบบความสัมพันธ์และการจัดการที่มีอยู่และมีการสืบทอดมายาวนาน แต่ชุมชนไม่ได้ให้ความสำคัญ การจัดการทรัพยากรจึงเป็นการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เป็นการจัดการที่เกิดจากความคุ้นชินจนอาจละเลยในการให้ความสำคัญ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนที่ผ่านมาจึงทำให้การดำเนินการต่างๆเหล่านี้สูญเสียไป การวิจัยจึงเป็นการยกสถานะของความรู้ในการจัดการทรัพยากรให้

ชุมชนได้ทราบ เข้าใจ และเห็นถึงความสำคัญของวิธีการจัดการทรัพยากร เกิดการยกระดับของชุมชนสู่การเป็นชุมชนของข้อมูลข่าวสารและการเรียนรู้ขึ้น (Knowledge-based society)

แต่อย่างไรก็ตาม ภายใต้สถานการณ์ปัจจุบันการปฏิบัติจากกฎเกณฑ์เชิงจารีตที่ชุมชนดำเนินการภายใต้สถานการณ์ที่ไม่เป็นปัญหากระทบกระทั่งจากภายนอกมากนัก แต่เมื่อสิ่งเหล่านี้ต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลง เช่น ความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศ การเข้ามาของคนภายนอก หรือการที่วิธีการจัดการแบบเดิมเจือจางลงเนื่องจากการเข้ามาของทางเลือกในการประกอบอาชีพที่ชุมชนพึงพึงทรัพยากรลดลง เช่น การเลี้ยงปลาในกระชังซึ่งอาจทำให้ชุมชนสามารถมีปลาไว้กินโดยไม่ต้องพึ่งพิงแม่น้ำสงครามมากเหมือนเดิม จากสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ทำให้การปฏิบัติภายใต้ความหมายของกฎเกณฑ์เชิงจารีตที่มีอยู่เดิมสามารถนำมาใช้ได้ต่อไป กฎเกณฑ์เดิมดังกล่าวจึงทำให้ชุมชนไม่สามารถนำมาใช้ในการปรับแก้ปัญหาได้ภายใต้สถานการณ์ที่มีปัญหาเช่นนี้ และมีความหย่อนยานลงเนื่องจากชุมชนมีทางเลือกอื่นมากขึ้น ดังนั้น เมื่อมีปัญหาต่างๆเกิดขึ้นจนชุมชนไม่สามารถใช้กฎเกณฑ์เชิงจารีตแบบเดิมในการปรับตัวกับปัญหาภายนอกได้ ชุมชนจึงต้องใช้วิจัยไทบ้านเพื่อเรียนรู้การจัดการทรัพยากรในเรียนรู้กฎเกณฑ์เชิงจารีตในระบบความคิดแบบเดิมในประการแรก และในประการต่อมาต้องมีการใช้งานวิจัยไทบ้านมาปรับเปลี่ยนความหมายให้มาสู่สถานการณ์ปัจจุบัน ภายใต้การเสริมหรือปรับเปลี่ยน สร้าง และผลิตความหมายใหม่ของการจัดการทรัพยากรจากกฎเกณฑ์หรือความคิดเดิม นอกจากนี้ภายใต้สถานการณ์ปัจจุบันการเรียนรู้ยังต้องเป็นการสร้างเครือข่ายเพื่อเป็นการสร้างพลังในการจัดการร่วมเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ที่มีพลังและเป็นการเพิ่มศักยภาพและขยายผลของการเรียนรู้ให้ดียิ่งขึ้น

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 6

แนวทางการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง

: มุมพิจารณาของมิติทางวัฒนธรรม

ผลจากการศึกษาพบว่า ชุมชนทำป่อเป็นชุมชนภาคเกษตรกรรมที่ระบบเศรษฐกิจมีการสั่งสมและถ่ายทอดผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคม (Socialization) โดยคำนึงถึงความอยู่รอดและศักยภาพในการหล่อเลี้ยงชีวิต (Capacity of livelihood) อย่างมีจิตวิญญาณที่ควบคุม กำกับระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ และมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งหากพิจารณาในอีกด้านหนึ่งก็จะพบว่า แท้ที่จริงแล้วชุมชนทำป่อหรือชุมชนอื่น ๆ มีลักษณะของการเป็นสังคมอุตสาหกรรมเกิดขึ้นเช่นกัน แต่เป็นลักษณะของ “อุตสาหกรรมในครัวเรือน” ซึ่งมีขนาดเล็กและเป็นการผลิตเพื่อการแลกเปลี่ยนภายในชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับโครงการวิจัย “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” โดยมีศาสตราจารย์ ดร. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เป็นหัวหน้าโครงการที่พบว่าชุมชนมีระบบการผลิตแบบอุตสาหกรรมในครัวเรือนที่มุ่งเพื่อการบริโภคในครอบครัวและชุมชนมีการขายสินค้าในตลาดท้องถิ่น มีการใช้แรงงานในครอบครัวเมื่อว่างจากการเพาะปลูกหรืองานเกษตรกรรมโดยใช้วัตถุดิบในการผลิตที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น

จากการสังเกต สัมภาษณ์ และการเข้ามีส่วนร่วมในกิจกรรมของชุมชนพบลักษณะพิเศษที่ได้จากการศึกษาว่า ชุมชนทำป่อเป็นแหล่งของ “มิติทางจิตวิญญาณ” กล่าวคือ เป็นแหล่งของการเรียนรู้ การปลูกฝังและถ่ายทอดระบบคิด ความเชื่อ ค่านิยม และสำนึกในเอกลักษณ์ ภูมิปัญญา และวัฒนธรรมท้องถิ่น เช่น ครอบครัวยังดำรงชีพแบบพออยู่พอกิน วิถีชีวิตภายใต้วัฒนธรรมปลาแดกเป็นสิ่งยึดโยงความสัมพันธ์ในครอบครัว ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ และความสัมพันธ์กับคนในชุมชนเดียวกันไว้ โรงเรียนที่เน้นความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นและสำนึกในการอนุรักษ์ในทรัพยากรป่าทาม โดยการปรับหลักสูตรให้สอดคล้องกับท้องถิ่น และเน้นการเรียนรู้ที่ได้ปฏิบัติจริง ใช้ป่าและธรรมชาติเป็นห้องเรียนขนาดใหญ่ นอกจากนี้ชุมชนยังรื้อฟื้นและสืบสานประเพณีพิธีกรรมในชุมชน เช่น ประเพณีฮีตสิบสองคองสิบสี่ การไหว้ผีปู่ตาทั้งก่อนและหลังการทำนา ซึ่งเป็นการยึดโยงสมาชิกในชุมชนเกี่ยวกับสำนึกต่อชุมชน ทรัพยากร และแหล่งที่หล่อเลี้ยงชีวิต รวมทั้งการใช้ประโยชน์จากเทคโนโลยีและการเรียนรู้จากภายนอก เช่น เทคนิคการศึกษาวิจัยเพื่อให้ได้ข้อมูลทางกายภาพของชุมชน เกิดการทบทวนและรู้จักวิถีชีวิตชุมชนสร้างความเข้าใจในตนเอง และตระหนักเห็นถึงปัญหาจากการเปลี่ยนแปลงทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม

วัฒนธรรม และโดยเฉพาะการทำลายทรัพยากรอันเป็นแหล่งของชีวิต (Source of livelihood) ของชุมชน ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นฐานสำคัญในการขับเคลื่อนและต่อรองกับกระแสทุนนิยมที่เข้ามาปะทะในชุมชน

ซึ่ง ศิริศักร วัลลิโกดม ได้อธิบายการเปลี่ยนแปลงที่เป็นการบั่นทอนพลังในชุมชนว่า

“การปกครองแบบ Top-down ทำให้ชุมชนข้างในไม่สามารถจัดการได้ ต้องเชื่อฟังรัฐ ความรู้มาจากรัฐ สังคมไม่มีความมั่นใจในตัวเอง ถ้ามั่นใจจะมีพลังและสามารถต่อรองได้ ชุมชนจึงต้องจุดประกายให้ “คนใน” มีความมั่นใจในตัวเอง แล้วจะเกิดความเข้มแข็ง พลังชุมชนคือ ความศรัทธาและมั่นใจในความรู้ของตัวเอง หมายถึง คนในมีความรู้ ควบคุมความรู้ได้ และอธิบายได้ การเคลื่อนไหวจึงเป็นการต่อรอง ไม่ได้ต่อต้าน การต่อรองคือ เอาความรู้ชุดหนึ่งข้างในที่เกี่ยวข้องกับชีวิตวัฒนธรรม ที่อยู่ได้อย่างราบรื่น มาต่อรองกับสิ่งที่อยู่ข้างนอก รู้ว่าอะไรดีรักษาไว้ อะไรไม่ดีเราหยุด แล้วรับสิ่งที่ดีเข้ามาผสมผสาน ต่อกองเพื่อให้เกิดดุลยภาพ จึงต้องดูว่าคนในเข้าใจแค่ไหน แต่ปัจจุบันคนในเริ่มรู้ตัว การจัดการต้องเป็นการจัดการจากข้างในขึ้นไปข้างบน ตัวอย่างที่เห็นชัดคือเวียดนาม ถ้าท้องถิ่นไม่เข้มแข็งจะไม่ขอรับอุตสาหกรรม จุดเริ่มต้นจากคนภายในคือต้องรู้จักตัวเอง ถ้าเข้าใจความสัมพันธ์ในระบบนิเวศจะจัดการได้ ผู้อาวุโสคือผู้สามารถถอดรหัสจากอดีตได้จากการสังเกตและเห็นการเปลี่ยนแปลง ตรงนี้คือจุดที่สำคัญ ชุมชนสามารถขอรับการเปลี่ยนแปลงของอุตสาหกรรมได้ แต่ต้องรักษาภูมิปัญญาท้องถิ่นที่หลากหลาย อาหารตามฤดูกาล อาหารท้องถิ่นคือการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพ เอกลักษณ์ท้องถิ่น การพัฒนาต้องมองความอยู่รอดของคนในท้องถิ่น ความหลากหลายทำให้แต่ละแห่งไม่เหมือนกันจึงรักษาความสมดุลได้ ธรรมชาติคือที่มาของระบบความเชื่อ ต้องใช้มิติทางจิตวิญญาณในการควบคุม” (ศิริศักร วัลลิโกดม, อภิปรายในการประชุมเสวนาเชิงปฏิบัติการเรื่อง “ภูมิวัฒนธรรมในภาคอีสาน” (Cultural Landscape in the Northeast Thailand) วันที่ 27 ธันวาคม 2550)

จากที่กล่าวมาข้างต้น บริบทของความเป็นชุมชนจึงเป็นการรวมกลุ่มที่เป็นผลมาจากการปรับตัวของชุมชนในการสร้างความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกชุมชน ความสัมพันธ์จากการปรับตัวของชุมชนนี้เป็นการแสดงให้เห็นถึงการสร้างความหมายทางมิติทางวัฒนธรรมของชุมชน กล่าวคือการก่อรูปของความเป็นชุมชนจากปรากฏการณ์ดังกล่าวทำให้เห็นถึงทัศนะในการสร้างความเข้าใจรูปแบบใหม่

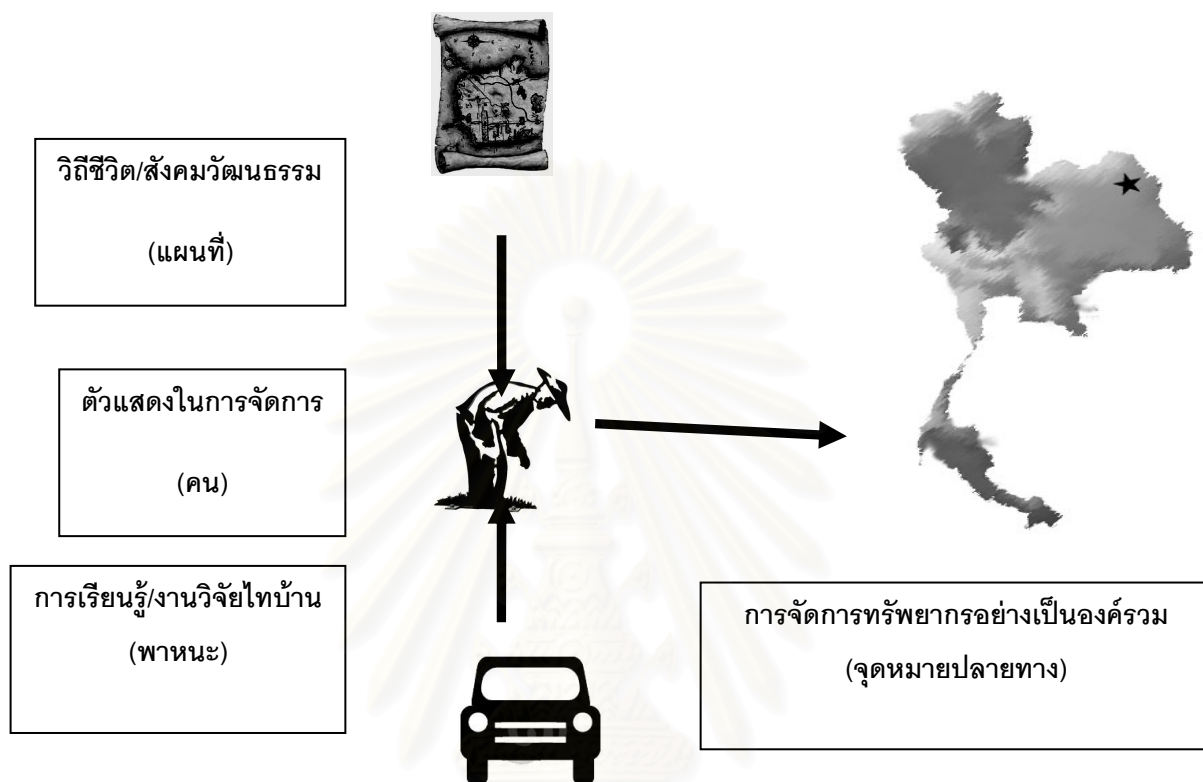
จากเดิมที่ชุมชน คือ พื้นที่ทางกายภาพหรือพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ แต่ปัจจุบัน ชุมชน คือ พื้นที่ทางสังคม วัฒนธรรม หรือพื้นที่ทางอุดมการณ์ (เนื่องจากการเคลื่อนไหวในการสร้างความหมายของพื้นที่ต่างๆ อย่างเข้มข้น) ทั้งนี้จะเห็นได้ว่ามิติทางวัฒนธรรมของชุมชนได้สร้างความหมายของชุมชนที่เกิดจากความ เป็นพลวัตในการปรับตัวของชุมชนตามบริบทต่างๆ ซึ่งหมายถึงการที่ชุมชนมีพลังและศักยภาพในการ จัดการ ทั้งการผลิตซ้ำของเก่าที่มีอยู่เดิม และการปรับตัวต่อของใหม่ที่เข้ามา แม้จะมีใช้ภาพรวมของพลัง ชุมชนทั้งหมด แต่นับได้ว่าเป็นการก่อตัวของพลังชุมชนที่จะมีการขับเคลื่อนได้ต่อเนื่องต่อไป

การศึกษา “มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง : กรณีศึกษาชุมชน ท่าบ่อ อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม” ครั้งนี้ได้ขอค้นพบที่สำคัญในเชิงการพัฒนามนุษย์และสังคม ดังนี้

ประการแรก : การจัดการวิถีชีวิต เพื่อการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงคราม เพื่อให้งานวิจัยนี้ สามารถนำปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นจากการศึกษา “มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรลุ่ม น้ำสงคราม” มาใช้ประโยชน์ได้ทั้งที่เกี่ยวข้องโดยตรงและโดยอ้อม ผ่านการผสมผสานแนวคิด วิธีการศึกษา ที่ผู้วิจัยได้ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลจากการศึกษาในภาคสนาม การร่วมการประชุม สัมมนา การจัดเวทีทางวิชาการ (ดังแสดงในวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล) ที่ผู้วิจัยได้เข้าร่วมในประเด็นที่เกี่ยวข้องและ เป็นประโยชน์ต่อการศึกษา ตลอดจนการแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ข้อมูลต่างๆจากผู้มีประสบการณ์ ผู้วิจัยได้ นำเสนอบทสังเคราะห์เพื่อการขยายขอบเขตความสามารถในการสืบเสาะแสวงหาข้อมูลเพิ่มเติมจากแหล่ง ต่าง ๆ ภายนอก โดยนำมาสังเคราะห์เข้าด้วยกันเพื่อให้ได้แนวทางที่มีความเหมาะสม เป็นประโยชน์ในการ คิดต่อยอดความรู้ นำไปสู่การพัฒนาสิ่งใหม่ ๆ ที่มีประโยชน์ในประเด็น“การจัดการวิถีชีวิต เพื่อการจัดการ ทรัพยากรลุ่มน้ำสงคราม”

จากการศึกษามิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง : กรณีศึกษา ชุมชนท่าบ่อ อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม หากจะเชื่อมโยงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ที่ ทำการศึกษา โดยแสดงให้เห็นภาพการจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำสงครามผ่านการใช้มุมมองทางมิติ ทางวัฒนธรรมนั้น การจัดการทรัพยากรในชุมชนมีเป้าหมายเพื่อให้เกิดการจัดการทรัพยากรอย่างเป็นองค์ รวม และเกิดความยั่งยืน ซึ่งเป็นการจัดการที่สามารถใช้ประโยชน์ได้โดยคนในปัจจุบัน และสามารถ ตอบสนองความต้องการของคนในอนาคตได้ ทั้งนี้อาจเปรียบได้ว่า การจัดการทรัพยากรที่เกิดขึ้นในชุมชน ท่าบ่อ ก่อให้เกิดรูปธรรมของการจัดการ กล่าวคือ การจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามจะประสบ

ความสำเร็จได้ต้องอาศัย “แผนที่” และ “พาหนะ” ในการเดินทางสู่ “จุดหมายปลายทาง” หากกล่าวอย่างเป็นรูปธรรม ผู้วิจัยขอเชื่อมโยงการสังเคราะห์ผลการศึกษาด้านแผนที่ 11

แผนภาพที่ 8 : การจัดการวิถีชีวิต เพื่อการจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำสงคราม

จากแผนภาพข้างต้น จะเห็นได้ว่าชุมชนท่าบ่อมี “แผนที่” ซึ่งก็คือ วิถีชีวิตที่เป็นเสมือนวิธีการจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำสงครามอยู่ภายในตัว ซึ่งเป็นการจัดการทั้งในเชิงของการเข้าถึง การใช้ประโยชน์ และการอนุรักษ์ เนื่องจากชุมชนท่าบ่อ มีระบบวัฒนธรรม อันได้แก่

ระบบคุณค่า อันหมายถึง ศีลธรรมของส่วนรวม และจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์ เช่น ศาสนา ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

ระบบภูมิปัญญา ซึ่งครอบคลุมวิถีคิด โดยเฉพาะการจัดการความสัมพันธ์ทางสังคมและธรรมชาติ เพื่อการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อม และ

ระบบอุดมการณ์ ที่หมายถึงสิทธิและศักดิ์ศรีในการสร้างความมั่นใจและอำนาจ เพื่อเป็นพลังในการเรียนรู้ ถ่ายทอด สร้างสรรค์ ผลิตรายใหม่ เพื่อรักษาความเป็นอิสระเมื่อต้องเผชิญการครอบงำจากภายนอก เนื่องจากอุดมการณ์อำนาจเป็นระบบสัญลักษณ์ของความสัมพันธ์ทางสังคม

โดยทั้ง 3 ระบบนี้ ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ของโครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชน อีกกลายเป็นกลไกที่สร้างการใช้ระบบวัฒนธรรมที่มีอยู่ร่วมกันในชุมชนจัดการทรัพยากร โดย “แผนที่” ในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามของชุมชนท่าบ่อ แสดงออกผ่าน การมีอาชีพที่หลากหลาย ค่านิยมในสังคม ทั้งวัฒนธรรมปลาแดก และคอนปู้ตา รวมถึง การปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมภายใต้การดำเนินวิถีชีวิตแบบสะเทินน้ำสะเทินบก

นอกจากนี้ในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามตอนล่างของชุมชนท่าบ่อยังต้องอาศัย “พาหนะ” ที่ใช้ในการจัดการ นั่นคือ การเรียนรู้ หรืองานวิจัยที่เกิดขึ้นโดยคนในชุมชน (วิจัยชาวบ้าน) ทั้งนี้ การเปรียบเทียบการเรียนรู้หรืองานวิจัยชาวบ้านเป็นเสมือนพาหนะในการเดินทางสู่ “จุดหมายปลายทาง” คือ การพัฒนาอย่างเป็นองค์รวมนั้น เนื่องจากการได้มาซึ่ง “พาหนะ” ในการเดินทางนั้น จำเป็นต้องอาศัยการลงทุน แต่ไม่ใช่การลงทุนด้วยวัตถุหรือเงินทอง หากแต่เป็น “การลงทุนทางความคิด” เพราะการพิจารณาภายใต้มุมมองของมิติทางวัฒนธรรมนั้นให้ความสำคัญต่อการพัฒนาความคิดหรือการเรียนรู้ของชุมชน กล่าวคือในการลงทุนการพัฒนาใดๆต้องมีการลงทุนทางความคิดไปด้วย เพื่อให้คนที่มีส่วนในการจัดการนั้นเกิดความตระหนักและตระหนักรู้ ตรวจสอบพิจารณา และเข้าใจในตัวเอง ชุมชน เป็นการทาบถึงปัญหา เข้าใจอาการของปัญหา และรู้ถึงการแก้ปัญหา ตลอดจนแนวทางการป้องกันปัญหาที่อาจเกิดขึ้น ทั้งนี้ เนื่องจากการพัฒนาในมุมมองของมิติทางวัฒนธรรม การพัฒนาอย่างเป็นองค์รวมจะต้องเป็น “การเพิ่มศักยภาพในการกำหนดวิถีชีวิตของความเป็นมนุษย์”

เหนือสิ่งอื่นใด การจัดการดังกล่าวจำเป็นต้องมี “คนหรือชุมชน” เป็นหลักในการดำเนินงาน โดยวิธีการจัดการทรัพยากรที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนท่าบ่อ จากการศึกษาพบว่าเป็นการจัดการที่ถอดแบบออกมาจาก “วิถีชีวิตคนท่าบ่อ” หรือก็คือ การใช้รูปแบบวิถีชีวิตคนในการจัดการทรัพยากรนั่นเอง ทั้งนี้ คนหรือชุมชนที่จะจัดการทรัพยากรได้นั้นจะต้องอ่านแผนที่ให้ออก มีความสามารถในการใช้แผนที่ และที่สำคัญคือต้องมีความเข้าใจในแผนที่นั้นด้วย ซึ่งก็หมายถึงว่า คนหรือชุมชนที่จะสามารถจัดการทรัพยากรในสถานการณ์ในปัจจุบันได้จะต้องเป็นคนที่รู้จักตัวเอง เข้าใจตัวเอง และมีจิตสำนึกร่วมทั้งต่อตนเองและสังคม นอกจากนี้ผลจากปรากฏการณ์ในชุมชนที่ศึกษายังพบว่า “พาหนะ” หรือการเรียนรู้ของชาวบ้านเป็นเสมือนการติดอาวุธทางปัญญาเพื่อให้สามารถปรับตัวให้เท่าทันกับการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน

อาจกล่าวได้ว่า การเรียนรู้จากงานวิจัยไต้หวันที่เป็นผลมาจากการตระหนักถึงปัญหาและอยากแก้ปัญหาของทรัพยากรในชุมชนที่ลดลงจนชุมชนไม่สามารถพึ่งพาทรัพยากรได้อย่างเดิม จนต้องเปลี่ยนวิถีชีวิตมาพึ่งพาระบบเงินตราแทน ทำให้ชุมชนไม่สามารถทำกินเพื่อยังชีพได้ปกติ การวิจัยหรือการสร้างการตระหนักรู้จากสถานการณ์ในพื้นที่จึงเป็นเทคนิคหรือวิธีการที่ช่วยเสริมให้การจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามในปัจจุบันเกิด “สถานะใหม่” ทางสังคมเกิดขึ้น หรือเป็นการสร้าง “พื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรม (Social and cultural space)” ขึ้นมาใหม่เพื่อการจัดการที่เหมาะสมในยุคปัจจุบันที่ต้องอาศัยการเคลื่อนไหวหรือการขับเคลื่อนด้วยสังคมฐานของความรู้ (Knowledge-based society) การเคลื่อนไหวในการจัดการทรัพยากรที่เกิดขึ้นในชุมชนท่าบ่อในรูปแบบดังกล่าวจึงไม่ได้เป็นการ “ต่อต้าน” เหมือนการเคลื่อนไหวในการจัดการทรัพยากรในพื้นที่อื่นๆ ซึ่งสถานการณ์มีความรุนแรงของปัญหามากกว่า แต่เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างการ “ต่อรอง” และแสดงออกซึ่งความสามารถในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามทั้งด้วยวิธีการจัดการแบบพื้นบ้านดั้งเดิม หรือจะเป็นการจัดการที่เป็นทางการผ่านการสร้างความรู้ภายใต้วิธีการที่ทันต่อสถานการณ์ปัจจุบัน

การเรียนรู้หรืองานวิจัยไต้หวันในชุมชนท่าบ่อจึงเป็นเสมือนพาหนะที่ช่วยอำนวยความสะดวกและเพิ่มความรวดเร็วในการเดินทาง แต่ทั้งนี้ พาหนะดังกล่าวต้องสามารถผสมผสานหรือกลายเป็นส่วนหนึ่งที่ผนวกเข้ากับวัฒนธรรมของชุมชน (Internalization) เพื่อให้เกิดความชำนาญและเกิดทักษะในการใช้ตลอดเวลา

ดังนั้น การจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามตอนล่างจึงไม่ใช่การจัดการที่อาศัย “เทคนิค” หรือ “เครื่องมือ” เป็นปัจจัยสำคัญในการจัดการ แต่ต้องให้ “คน” หรือ “ชุมชน” เป็นตัวแสดงหลักผ่าน “วิถีชีวิตของคนหรือชุมชน” นั่น คือเป็นการจัดการภายในวิถีชีวิตของชุมชนให้ดีขึ้น เพื่อให้วิถีชีวิตชุมชนนั้นเป็นตัวแสดงในการจัดการทรัพยากร อันจะเป็นการจัดการที่ผูกติดไปกับคนหรือชุมชนอย่างยั่งยืน เพียงแต่ในบางขณะ การจัดการอาจต้องมี “เทคนิค” หรือ “เครื่องมือ” เป็นอุปกรณ์เสริมบ้าง เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพและเร่งประสิทธิผลของการจัดการให้ดียิ่งขึ้น ทั้งนี้ การจะเดินทางไปสู่จุดหมายปลายทาง (หรือ การจัดการทรัพยากรอย่างเป็นองค์รวม) นั้น จำเป็นต้องมีคนเป็นตัวแสดงหลัก หรือให้วิถีชีวิตของคนเป็นผู้เดินทางเอง ซึ่งการเดินทางสู่ปลายทางนั้นจะต้องอาศัยแผนที่ (หรือ วิถีชีวิตของชุมชน) และ พาหนะ (หรือ การเรียนรู้งานวิจัยไต้หวัน) ในการเดินทางร่วมด้วยนั่นเอง

ประการต่อมา : สิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรของชุมชน โดยชุมชนและเพื่อชุมชน จากการศึกษาพบว่า ระบบการจัดการทรัพยากรในชุมชนท่าบ่อมีกลไกในการจัดการทรัพยากรชุมชนที่วางอยู่บนเงื่อนไขของการเข้าถึง (Access to) ในลักษณะต่างๆ 3 ประการที่มีลักษณะผสมผสานกัน คือ ระบบกรรมสิทธิ์ของรัฐ (State property) กรรมสิทธิ์ของเอกชน (Private property) ซึ่งให้ความสำคัญกับความเป็นเจ้าของ (Ownership) มีกลไกด้านกฎหมายของรัฐรับรอง และระบบกรรมสิทธิ์ร่วม (Common property) ซึ่งไม่ได้ให้ความสำคัญกับความเป็นเจ้าของ แต่เน้นที่เงื่อนไขของการเข้าถึงอันเป็นความสามารถหรือศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ซึ่งมีการควบคุมจัดการโดยชุมชน (Local control) โดยให้ความสำคัญกับสิทธิการใช้ (Usufruct) และอาศัยกฎเกณฑ์จารีตประเพณีของชุมชนเป็นกลไกในการควบคุมจัดการ มิใช่กลไกด้านกฎหมายของรัฐ (เสนห์ จามริก, 2536)

ซึ่งระบบการจัดการทรัพยากรในลักษณะนี้สอดคล้องกับแนวคิดสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรของชุมชน โดยชุมชน และเพื่อชุมชน โดยจะเห็นได้ว่าตั้งแต่สมัยโบราณ ทั้งบ้านและเมืองในท้องถิ่นอีสานมีระยะทางห่างไกลจากเมืองหลวง การเข้ามาควบคุมดูแลจากเมืองหลวงอย่างใกล้ชิดและเข้มงวดเป็นไปได้ลำบาก แต่ละครอบครัว แต่ละชุมชนและแต่ละเมืองล้วนแต่ต้องดิ้นรนในการดำเนินชีวิตไปด้วยตนเอง เพื่ออยู่รอดและมีความสงบเรียบร้อยในการอยู่ร่วมกัน อาจกล่าวได้ว่า ตลอดช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเกือบสองร้อยปี ชุมชนอีสานดำรงอยู่โดยค่อนข้าง “อิสระ” และมีการจัดตั้ง “ระบบการปกครองตนเอง” ขึ้นมา ชุมชนยังได้สร้างระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพและพึ่งตนเองอย่างพอเพียงบนฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่าอันอุดมสมบูรณ์ ผู้คนหลายชาติพันธุ์ที่เป็นชนพื้นเมืองเดิมและที่อพยพเข้ามาสมทบใหม่ในภายหลังมีการรวมตัวหล่อหลอมทางวัฒนธรรมจนมีการผสมกลมกลืนเป็น “คนพวกเดียวกัน” ด้วยการกลมเกลียวโดยอุดมการณ์ทางศาสนาทั้งศาสนาพื้นบ้านคือความเชื่อเกี่ยวกับผีที่มีมาแต่เดิม และศาสนาพุทธกับศาสนาพราหมณ์ที่เข้ามาภายหลัง

ความเป็น “หน่วยปกครองตนเอง” ของชุมชนอีสาน นั้น ชุมชนอีสานมีระบบการปกครองตนเองแบบประชาธิปไตยมาแต่เดิม คือ “การปกครองของประชาชน โดยประชาชน เพื่อประชาชน” อย่างแท้จริงเป็นหน่วยการปกครองตนเองที่เป็น “ประชาธิปไตยทางตรง” ก่อนการปกครองแบบ “ประชาธิปไตยตัวแทน” ในปัจจุบัน ถ้าเราใช้หลักการแบ่งแยกอำนาจอธิปไตยออกเป็น “อำนาจนิติบัญญัติ” “อำนาจบริหาร” และ “อำนาจตุลาการ” ตามหลักประชาธิปไตยสมัยใหม่มาพิจารณากลไกการปกครองระดับชุมชนของชุมชนอีสานในอดีต จะสามารถอธิบายได้ดังนี้

ชุมชนมีระบบนิติบัญญัติ คือ การสร้างกติกา ข้อตกลงของชุมชน สร้างจากประสบการณ์ของการแก้ปัญหาความขัดแย้งและการต่อสู้กันภายในชุมชน หรือจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากปัจจัยกระตุ้นจากภายนอกอยู่ตลอดเวลา กติกาและข้อตกลงของชุมชนอยู่บนฐานคุณค่าที่ยอมรับนับถือร่วมกัน และเกิดใหม่อยู่เรื่อยๆ ตามความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ความเปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากร และความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมความเชื่อ การสร้างกฎกติกาของชุมชนเป็นไปแบบเดียวกันกับการบัญญัติกฎหมายของรัฐสภาในระดับประเทศ เพียงแต่กติกาข้อตกลงของชุมชนมักไม่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร แต่เป็นกฎทาง “จารีตประเพณี” ซึ่งแฝงอยู่ในความจำและความสำนึกร่วมของชาวชุมชน เมื่อมีปัญหาความขัดแย้งหรือการละเมิดสิทธิต่างๆ เกิดขึ้น ก็จะมีการนำเอาหลักกติกาข้อตกลงที่มีอยู่มาเป็นเครื่องมือจัดการโดยอัตโนมัติ (ชลธิรา สัตยารัตนา, 2547)

ด้านอำนาจบริหาร ความเป็นหน่วยสังคมขนาดเล็กของชุมชนทำให้สมาชิกล้วนรู้จักซึ่งกันและกัน อย่างลึกซึ้ง รู้ว่าใครสมควรจะเป็น “ผู้นำ” ของพวกเขา และผู้นำด้านต่างๆ ล้วนเกิดขึ้นด้วยการพิสูจน์ตัวเองจนเป็นที่ยอมรับของสมาชิกอื่นอย่างแท้จริงท่ามกลางประสบการณ์ร่วมอันยาวนานของคนทั้งชุมชน แต่ละชุมชนมีผู้นำด้านต่างๆ อยู่มากมายและจะได้รับความไว้วางใจและความคาดหวังจากสมาชิกชุมชนเมื่อมีความจำเป็น เช่นความเป็นผู้นำในการต่อสู้การคุกคามจากภายนอกเช่นโจรผู้ร้ายหรือรัฐภัย ผู้นำทางด้านพิธีกรรมความเชื่อ เช่น เฒ่าจ๋า หมอสูตรหมอพรหมณ์ หมอพื้นบ้าน ช่างด้านต่างๆ ศิลปิน สัปเหร่อ ฯลฯ ในการตัดสินใจเรื่องสำคัญๆ ของชุมชนจะมีองค์คณะในการตัดสินใจตามความเหมาะสมของแต่ละเรื่อง เช่นเรื่องการพัฒนาวัด การพัฒนาแหล่งน้ำและเรื่องจัดการทรัพย์สินส่วนรวมของชุมชน (ยศ สันตสมบัติ, 2542) การแก้ปัญหาคือการคุกคามจากภายนอก เหล่านี้อาจมีองค์คณะหรือกลุ่มบุคคลในการตัดสินใจที่แตกต่างกันออกไป การตัดสินใจร่วมของชุมชนเกิดบนพื้นฐานของการกระจายข้อมูลข่าวสารสู่สมาชิกอย่างทั่วถึง ชาวชุมชนมีรูปแบบของการ “โสเหล” หรือการถกเถียง ได้เถียงแลกเปลี่ยนในวงพูดคุยวงเล็กๆ หรือกระทั่งการ “เว้าพื้น” หรือการชูปชิบนิทาซึ่งเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา เหล่านี้ถือได้ว่าเป็นกระบวนการมีส่วนร่วมและกระบวนการตรวจสอบอย่างใกล้ชิดและเข้มข้น การเมืองในชุมชนเป็นการเมืองแบบมีส่วนร่วมและมีการตรวจสอบภายในทุกชั้นตอน

อำนาจตุลาการ ชุมชนมีระบบการแก้ไขความขัดแย้งภายในที่ไม่ใช่คดีผิดต่ออาญาแผ่นดิน มีระบบการพิจารณาคดี การตัดสินและการลงโทษ ซึ่งมีทั้งการตั้งวงเจรจาโดยมีผู้ใหญ่ของคุ้มกรณีและผู้เฒ่าผู้มีบารมีของชุมชนเป็นผู้พิจารณาคดี ทั้งการพิจารณาแบบเผชิญหน้า และการไต่สวนสาธารณะ การลงโทษมีทั้งการตักเตือน การชดใช้ชดเชย การปรับไหม และการลงโทษทางสังคม เช่นการนินทา การไม่ยอมรับ การ

ลิดรอนสิทธิบางอย่างของผู้กระทำผิดโดยคนในชุมชน และการขอขมาลาโทษในกรณีการละเมิดต่อระบบความเชื่อของชุมชน

จึงกล่าวได้ว่า ชุมชนท่าบ่อเป็น “สถาบัน” สถาบันหนึ่ง (เป็นชุมชนส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมอีสาน) ที่มีกลไกภายในเป็นระบบหนึ่งของตนเอง มีพลังของความเป็นอิสระและมีศักยภาพในการจัดการปกครองตนเอง แบบแผนของการปกครองตนเองของชุมชนอีสานถือเป็นภูมิปัญญาที่ชุมชนคิดค้นพัฒนาขึ้นมาเอง จากวิถีการดำเนินชีวิตร่วมกันของสมาชิกชุมชน เพื่อให้เกิดความเป็นธรรมยั่งยืนในการดำรงอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน และเพื่อให้ชุมชนอยู่รอด มีความมั่นคงและมีศักดิ์ศรีในการอยู่ร่วมกับสังคมภายนอก อีกด้านหนึ่ง กล่าวได้ว่าได้รับมรดกทางวัฒนธรรมการปกครองจากราชอาณาจักรต่างๆที่มีอำนาจการปกครองมาก่อนทั้งเขมร สยาม และที่มีอิทธิพลสำคัญที่สุด

การปกครองตนเองของชุมชนท่าบ่อมีเอกลักษณ์ของตัวเองมีระบบ “สิทธิชุมชน” ที่แข็งแรง มีระบบทรัพย์สินส่วนรวมเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกันตั้งแต่เริ่มตั้งหมู่บ้าน เช่น มีป่าดอนปู่ตา ป่าช้า ศาลากลางบ้าน ถนน บ่อน้ำ แหล่งน้ำส่วนรวม ที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ ฯลฯ มีองค์ความรู้ด้านต่างๆ เป็นฐานของระบบคือ มีองค์ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติหรือระบบนิเวศท้องถิ่นอย่างลุ่มลึก มีองค์ความรู้เกี่ยวกับ “คน” ตั้งแต่เกิดจนตาย และองค์ความรู้ด้านจิตวิญญาณ

ประเด็นปัญหาร่วมในการศึกษานี้จึงเป็นเรื่องของ สิทธิและบทบาทของชุมชนในการจัดการทรัพยากรของชุมชน เพราะทรัพยากรในชุมชนเป็นทรัพยากรส่วนร่วมหรือทรัพยากรที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน นั้นเป็นทรัพยากรที่มีคุณสมบัติไม่สามารถแบ่งแยกการใช้ได้อย่างชัดเจน จึงจำเป็นต้องมีเงื่อนไขในการใช้ประโยชน์อย่างเหมาะสม เพื่อไม่ให้เป็นที่ไปในทางทำลาย แต่ให้เกิดความร่วมมือกัน นอกจากนี้ยังเห็นได้ว่าการปกครองในระบอบประชาธิปไตยท้องถิ่นต่างจากประชาธิปไตยระดับชาติอย่างสำคัญที่ประชาธิปไตยท้องถิ่นเป็นการที่ประชาชนปกครองตนเอง แต่ประชาธิปไตยระดับชาติเป็นการเลือกตัวแทนไปปกครอง การปกครองท้องถิ่นยังมีฐานอยู่ในจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของท้องถิ่นที่จะเป็นพลังขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจ สังคม และการศึกษาของท้องถิ่นให้เข้มแข็ง

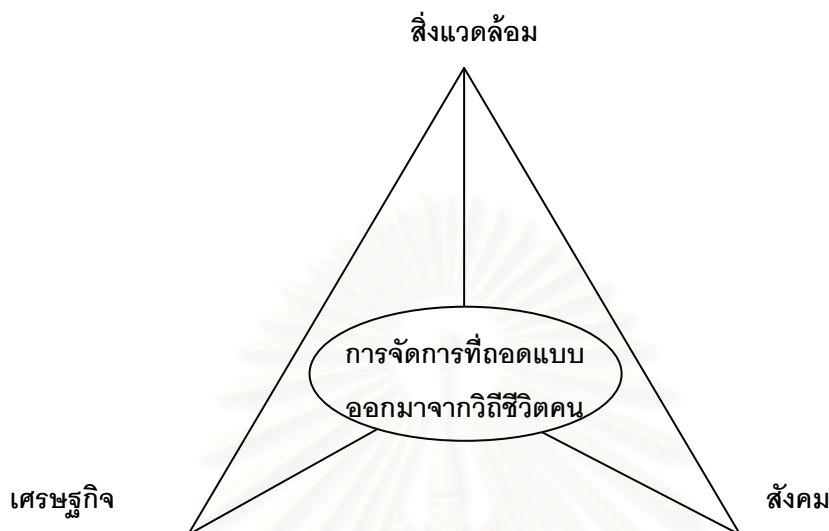
ทั้งนี้ แสดงให้เห็นได้ชัดเจนว่านโยบายที่ส่วนกลางหรือนโยบายระดับชาติกับนโยบายระดับท้องถิ่น ก็ไม่ควรเหมือนกัน เนื่องจากจุดเน้นไม่เหมือนกัน นโยบายส่วนกลางต้องเน้นเรื่องเอกภาพ เน้นมาตรฐานเดียวกัน เน้นเรื่องการตรวจสอบ แต่ถ้าเป็นนโยบายที่ระดับท้องถิ่น ควรจะเน้นเรื่องที่ประชาชนรู้สึกว่าเป็นปัญหาของตนเอง ต้องเป็นนโยบายที่สะท้อนความแตกต่าง สะท้อนอัตลักษณ์ (ซึ่งไม่ใช่เอกลักษณ์ เพราะ

เอกลักษณ์ เป็นการมองจากภายนอก แต่ อัตลักษณ์เป็นการแสดงออกซึ่งความมีตัวตนของคนข้างใน) สะท้อนประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นให้มากที่สุด (เอนก เหล่าธรรมทัศน์, 2550)

ประการสุดท้าย : การจัดการชุมชนเชิงบูรณาการ ผลจากการศึกษาพบว่าชุมชนทำบ่อมีการจัดการชุมชนเชิงบูรณาการ กล่าวคือภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านนั้นส่วนใหญ่เป็นความรู้ในการจัดความสัมพันธ์ จากการปฏิบัติ ทดลองในชีวิตประจำวัน และสืบทอดความรู้เหล่านี้มานาน แต่ในขณะเดียวกันก็เห็นได้ชัดว่า องค์ความรู้ที่เป็นฐานความคิดในการจัดการทรัพยากรของประเทศไทย เป็นความรู้ที่แคบและมีมิติเดียว ไม่เพียงพอที่จะอธิบายความสลับซับซ้อนของระบบนิเวศน์ ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม และการจัดการที่หลากหลาย จึงไม่แปลกใจที่เราเห็นความล้มเหลว และความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรมาโดยตลอด จากการศึกษาชุมชนทำบ่อจะเห็นได้ว่าชุมชนมีความพยายามที่จะนำแนวคิดแบบบูรณาการจากการปฏิบัติสู่ความยั่งยืน โดยการปฏิบัติในพื้นที่จริง ซึ่งแบ่งออกเป็น 4 ส่วน คือ

1. **การบูรณาการในการวิเคราะห์ปัญหา** คือ ปัจจุบันความคิดที่ว่า ชุมชนล่มสลาย จึงเกิดจากการมองข้ามความสัมพันธ์ในชุมชน และยึดติดอยู่กับความคิดที่ว่า ความเป็นชุมชนเป็นเรื่องของคุณค่าที่ติดอยู่กับพื้นที่ Charles Tilly (1974) ได้เสนอว่า หากสลัดความเป็นชุมชนที่ติดอยู่กับพื้นที่ในชนบทไป ได้จะพบว่า ความเป็นชุมชนก็เกิดขึ้นในเมืองได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการที่สำคัญคือ การมีส่วนร่วมร่วมกันในการควบคุมและจัดการทรัพยากร เมื่อต้องเผชิญกับการขัดแย้งกับภายนอก Shinichi Shigetomi (1992) ก็พบว่า ชาวบ้านในภาคอีสานสามารถรวมตัวกันเป็นองค์กร เพื่อช่วยเหลือกันแบบใหม่ในการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบตลาดแบบทุนนิยม ขบวนการเคลื่อนไหวเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่า ความเป็นชุมชนเป็นศักยภาพในความสัมพันธ์ทางสังคมที่ผลิตใหม่ได้ ภายใต้เงื่อนไขสำคัญคือ ความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากร ทั้งนี้ความเป็นชุมชนวางอยู่บนหลักการเกี่ยวกับอำนาจในการจัดการทรัพยากรหรือการมีส่วนร่วม ภายใต้ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนและรัฐที่ผลิตซ้ำในบริบททางวัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ชุมชนจึงมองเห็นความเชื่อมโยงของสถานการณ์ของปัญหาที่ไม่ได้มองปัญหาใดปัญหาหนึ่งหรือมองปัญหาแบบแยกส่วน แต่มองทั้งปัญหาการจัดการทรัพยากร ปัญหาหนี้สิน ปัญหาจากการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิต วิถีการผลิต จนเกิดความตระหนักว่าปัญหาที่เกิดจากการลดลงของทรัพยากรเกิดมาจากการเปลี่ยนแปลงของค่านิยมในชุมชนที่เน้นการค้าขาย ต้องการผลิตเพื่อขายให้ได้เงินมากๆ จนทำให้ความสัมพันธ์และความห่วงใยในทรัพยากรลดลง เมื่อบูรณาการปัญหาต่างๆก็มองเห็นถึงความสัมพันธ์ของผลกระทบที่เกิดขึ้น นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงและหันกลับมาใช้วิถีชีวิตแบบพออยู่พอกิน และสร้างการเรียนรู้และกิจกรรมเพื่อความสัมพันธ์ในชุมชนต่อไป

2. การบูรณาการในเชิงของการจัดการในหลายมิติ ไม่ได้ดูเฉพาะในส่วนของสิ่งแวดล้อมอย่างเดียว แต่ดูในเชิงเศรษฐกิจ สังคมด้วย ซึ่งเป็นการมองในรูปแบบของความสัมพันธ์ ดังรูป

แผนภาพที่ 9 : การบูรณาการในเชิงของการจัดการในหลายมิติ

การบูรณาการเพื่อความยั่งยืนนั้นองค์ประกอบทั้งสามส่วนต้องไปด้วยกัน และโดยเฉพาะมีคนหรือสมาชิกในชุมชนอยู่ตรงกลาง ซึ่งจะตอบคำถามถึงความยั่งยืนในอนาคต ทั้งนี้จากการดำเนินงานในชุมชนจะเห็นได้ว่าเป็นการให้ “ข้อมูลที่มีชีวิต” และมีการใช้ประโยชน์ของคนในชุมชนซึ่งถือเป็นเรื่องสำคัญมาก เนื่องจากการจัดการของชาวบ้านเป็นการปฏิบัติการที่แทรกอยู่ในวิถีชีวิตประจำวัน เช่น เป็นการปรึกษาหารือเพื่อสร้างแนวทางและแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในขณะที่ยังออกไปหาปลาด้วยกัน หรือการพูดคุยกันตามงานบุญ ประเพณีประจำหมู่บ้าน เป็นการดำเนินงานอย่างเป็นระยะและขยายผลกลุ่มความสนใจเพิ่มจากการสร้างความเป็นกันเอง สู่การสร้างความเห็นร่วมกัน เป็นการสร้างความรู้และความเข้าใจ เห็นความสำคัญและเกิดการปรับเปลี่ยนในวิถีชีวิต โดยชาวบ้านจะเป็นทั้งผู้ปฏิบัติ นักประชาสัมพันธ์ และกลุ่มผู้มีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร โดยเฉพาะการขอความร่วมมือจากหน่วยงานหรือองค์กรต่างๆ ที่เกี่ยวกับการดูแล ฟื้นฟู และอนุรักษ์ทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามมากขึ้น

3. การบูรณาการในเรื่องการทำงาน จะเห็นได้ว่าการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านเป็นการเข้ามาช่วยกันทำงานจากหลายฝ่าย ทั้งนักวิชาการ ชาวบ้าน หน่วยงานภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน สถาบันการศึกษา ตลอดจนเครือข่าย และองค์กรชุมชนต่างๆ ที่เข้ามาช่วยแลกเปลี่ยน สร้างการเรียนรู้ สร้าง

กระบวนการทำงาน และสร้างความร่วมมือระหว่างกัน จากการทำงานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรของชาวบ้าน โดยเฉพาะการเป็น “นักวิจัยชาวบ้าน” ทำให้ชาวบ้านมีความรู้ ความเข้าใจ และสามารถถ่ายทอด อธิบายข้อมูลต่างๆเกี่ยวกับทรัพยากรป่าบุ่งป่าทาม พันธุ์ปลาแม่น้ำสงคราม ประเพณี วิถีชีวิตของชุมชนทั้งของชุมชนตนเอง และชุมชนที่มาร่วมในกิจกรรมที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรได้ ซึ่งส่งผลต่อการขยายผลที่เป็นความต่อเนื่องของกิจกรรมต่างๆได้เป็นอย่างดี จึงอาจกล่าวได้ว่า ชาวบ้านมีความพร้อมและความตื่นตัวในการทำงานที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรในชุมชน ประกอบกับการมีประสบการณ์ที่ผ่านการปฏิบัติและเรียนรู้มาด้วยตัวเอง จึงสามารถที่จะถ่ายทอดสู่ผู้อื่นๆ และทำให้เกิดการดำเนินงานการจัดการทรัพยากรอย่างชาญฉลาดที่นำไปใช้กับวิถีชีวิตประจำวัน

4. มิติของการใช้เครื่องมือในการแก้ไขปัญหาแบบบูรณาการ โดยเฉพาะเครื่องมือในการจัดการ คือ งานวิจัยชาวบ้านนอกจากนี้ยังมีการใช้เทคโนโลยี เช่น การใช้ภาพถ่ายทางอากาศ ภาพถ่ายจากดาวเทียมเทคโนโลยีในการจัดการ เห็นได้จาก ความพยายามในการจัดการการใช้ที่ดิน ทรัพยากรท้องถิ่นให้เกิดประโยชน์อย่างครบถ้วน กล่าวคือ มีระบบเวลาในการใช้และการจัดการทรัพยากรท้องถิ่นตามสภาพแวดล้อมและฤดูกาล เช่น ระบบการทำนา และที่ชัดเจนคือการใช้เทคโนโลยีทางสังคม ในมุมนี้หมายถึงการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน ซึ่งเป็นเครื่องมือทางสังคมที่นำไปสู่การจัดการภายใต้โจทย์ของความสอดคล้องและตอบสนองความต้องการของคนในชุมชน ซึ่งเป็นหลักการหนึ่งที่แฝงอยู่ในเรื่องของการบูรณาการ ชุมชนท่าบ่อจึงเสมือนมีศักยภาพ คือ วิถีชีวิตที่ปรับเปลี่ยนเพื่อการอยู่ร่วมกับทรัพยากรอย่างยั่งยืน อีกทั้งมีเครื่องมือ หรือเทคนิค คือ การเรียนรู้ หรือการทำวิจัย ที่สร้างประสิทธิภาพในการจัดการทรัพยากรอย่างเป็นองค์รวม

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

6.4 บทสรุป

ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่ามิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรที่เป็นผลจากการศึกษาของชุมชนทำบ่อนั้นเริ่มมาจากการทำความเข้าใจเกี่ยวกับโจทย์หรือสภาพพื้นที่ให้ชัดเจนก่อน จึงจะนำไปสู่เรื่องของการวิเคราะห์ได้ว่าชุมชนมีศักยภาพและข้อจำกัดอย่างไรบ้างในการแก้ไขปัญหาและความต้องการในการแก้ไขปัญหาโดยการมีส่วนร่วมเป็นอย่างไร ทั้งนี้อาจถือได้ว่าเป็นการศึกษาและวิเคราะห์สถานการณ์ได้ตรงกับความเป็นจริงมากที่สุด เนื่องจากเป็นการศึกษาโดยชาวบ้านในชุมชนเอง ก่อให้เกิดกระบวนการในการสำรวจตนเอง วิเคราะห์ปัญหา เข้าใจถึงสิ่งต่างๆที่เกิดขึ้น นำสู่การคิด ไตร่ตรอง ตระหนัก และค้นหาคำตอบ และแนวทางเพื่อการดำรงอยู่อย่างเหมาะสมของตนและชุมชนของตน

จะเห็นได้ว่าภายใต้วิธีการศึกษาด้วยมิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรทำให้เราเห็นว่าการบูรณาการจัดการทรัพยากรเพื่อความยั่งยืนนั้นมีมากกว่ามิติด้านทรัพยากร แต่หมายความรวมถึงวิถีชีวิตของชุมชนที่ต้องมีการจัดการเสียก่อน วิถีชีวิตของชุมชนจึงเป็นเสมือนต้นทางของการปฏิบัติทั้งหมดในชุมชน อันจะนำไปสู่ปลายทางของการจัดการทรัพยากรที่เหมาะสมและสอดคล้องกับการพัฒนาอย่างเป็นองค์รวม

ข้อค้นพบจากการศึกษาสะท้อนให้เห็นสภาพความเป็นจริงของสังคมที่ยังดำรงความเป็นอิสระจากอุดมการณ์ทุนนิยมได้ในระดับหนึ่ง โดยชี้ให้เห็นถึงพลวัตของการดำรงอยู่ การรักษาระบบวัฒนธรรมเดิมของชุมชน ซึ่งหมายความถึง ระบบคุณค่า ระบบภูมิปัญญา และระบบอุดมการณ์ ให้สามารถพึ่งตนเองได้ ประกอบกับชุมชนทำบ่อมีความมั่นคงทางอาหาร (Food security) จากความอุดมสมบูรณ์ของแม่น้ำสงคราม และป่าทุ่งป่าทาม และความพร้อมทางจิตสังคม (Psycho-social security) จากวิถีชีวิตที่สามารถเรียนรู้และปรับตัวอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้ มีนิตยสารเป็นสังคมชาวน้ำ (Aquatic) มีการปรับชีวิตให้มีสภาพ “สะเทินน้ำสะเทินบก” (Amphibian) (สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, 2529) ทั้งนี้เป็นบริบทที่ทำให้ชุมชนมีวิถีการผลิตและแบบแผนในการดำเนินชีวิตที่จำเป็นต้องอาศัยทุนในชุมชน ทุนทางทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และทุนมนุษย์ อันเป็นเงื่อนไขในการผลิตที่สำคัญ และก่อให้เกิดการผลิตซ้ำระบบความสัมพันธ์ที่ค่อนข้างสมดุลระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ และสิ่งเหนือธรรมชาติ

จึงอาจกล่าวได้ว่า ความรู้ที่มีอยู่ในชุมชนส่วนหนึ่งมีสาเหตุมาจากการเรียนรู้ถึงความซับซ้อนของปรากฏการณ์ทางสังคมและธรรมชาติของการเปลี่ยนแปลงการศึกษาภายใต้กรอบการมองมิติทางวัฒนธรรมทำให้เห็นถึงความสามารถในการใช้ประโยชน์จากวิธีการจัดการและการประยุกต์ใช้แนวคิดจาก

ศาสตร์หลายแขนง ซึ่งส่งผลต่อวิถีคิด วิธีทำ และกระบวนการจัดการทรัพยากรของชุมชน ดังจะกล่าวถึงต่อไปนี้

1. องค์ความรู้ในการอนุรักษ์ การจัดการทรัพยากร และการสงวนเพื่อการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน อันเป็นผลเนื่องมาจากความเชื่อทางจิตวิญญาณ ความมีสำนึกในทรัพยากรท้องถิ่น และการตระหนักถึงความสำคัญของทรัพยากรที่กำลังจะถูกทำลาย เห็นได้จากการทำวังปลาเพื่อการอนุรักษ์ การไหว้ผีปู่ตา เป็นต้น

2. องค์ความรู้เชิงประยุกต์ในสาขาพาณิชยศาสตร์และการบัญชี เกิดการเรียนรู้ในประเด็น “การกระจายความเสี่ยง” หรือ “การบริหารความเสี่ยงต่ำ” (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2549)

3. องค์ความรู้เชิงเศรษฐศาสตร์ เกี่ยวกับการจัดสรรทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดให้เกิดประโยชน์สูงสุด ความรู้จากการใช้ทรัพยากรตามฤดูกาล ก่อให้เกิดความหลากหลายของผลผลิต (Diversity of production) และมีความมั่นคงทางอาหาร (Food security)

4. องค์ความรู้เชิงภูมิศาสตร์และเกษตรศาสตร์ คือ มีการเรียนรู้จากการสังเกต ปรับตัว เข้าใจลักษณะของภูมินิเวศของชุมชนและสร้างความรู้เพื่อให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิต ทั้งองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรดิน น้ำ ป่าไม้ และระบบนิเวศโดยรวม ความรู้เรื่องความหลากหลายทางชีวภาพ พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ โดยเฉพาะพันธุ์ปลาในแม่น้ำสงคราม (ดูจากงานวิจัยไต้หวัน) รวมไปถึงความอุดมสมบูรณ์และความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (สงบ ส่งเมือง, 2546) เช่น กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชน การประมง การทำนา ภูมิปัญญาการจัดการน้ำทั้งในพื้นที่โคก พื้นที่ทุ่ง และพื้นที่ทาม ความรู้เกี่ยวกับเครื่องมือหาปลา การคาดการณ์ที่สังเกตจากพืช การคาดการณ์ที่สังเกตจากสัตว์ การคาดการณ์ที่สังเกตจากปรากฏการณ์และความเชื่อ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าแท้จริงแล้วการจัดการทรัพยากรที่ผลิตขึ้นในชุมชนมีความเป็นบูรณาการศาสตร์ (Integral science) ซึ่งชี้ให้เห็นว่าชุมชนมีวิถีแห่งการเรียนรู้ (Ways of knowing) หลายวิถี และองค์ความรู้นั้นมีคุณสมบัติครอบคลุมหลายมิติ (Multidimensional) และมีความเป็นสหวิทยาการ (Interdisciplinary) กล่าวคือ เป็นความรู้ที่ก้าวพ้นมิติทางเศรษฐกิจด้านเดียวสู่องค์ความรู้ที่วาดด้วยวิถีชีวิตมนุษย์ (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2549) และศักยภาพในการหล่อเลี้ยงชีวิต (Capacity of livelihood) ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าองค์ความรู้ที่ชุมชนสะสม ปรับตัว และเรียนรู้มาเป็น “ภูมิปัญญา” นั้นมิได้ตั้งอยู่อย่างแยกส่วน หากแต่ทำหน้าที่ให้ชุมชน “รู้และเข้าใจ” ถึงความสัมพันธ์ระหว่างปรากฏการณ์ธรรมชาติกับเงื่อนไข ปัจจัยอันก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของดุลยภาพตามธรรมชาติ อันเป็นความเข้าใจในเรื่องของความสัมพันธ์

เชื่อมโยงระหว่างระบบต่างๆ เช่น ระบบการเมือง สังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และระบบนิเวศธรรมชาติ นำไปสู่การฝึกกำลังเพื่อการจัดตั้งกลุ่มหรือองค์กร (Community organizing initiative) เกิดกระบวนการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2549) ตระหนักถึงความสำคัญของพลังท้องถิ่น สร้างอุดมการณ์ร่วมและขับเคลื่อนชุมชนเพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับสถานการณ์ที่ก่อให้เกิดปัญหา โดยเฉพาะการทำลายทรัพยากรลุ่มน้ำสงคราม เกิดกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และการถ่ายทอดความรู้ด้านอาชีพเกษตรผสมผสาน การเกษตรทางเลือกเพื่อการยังชีพในครัวเรือน การรวมกลุ่มวิสาหกิจขนาดเล็กเพื่อหารายได้สู่ชุมชนและการถ่ายทอดเทคนิค กระบวนการเรียนรู้ในจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างชาญฉลาด (Wisely use) แก่คนรุ่นต่อไป

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 7

สรุปผลการศึกษาและข้อเสนอแนะ

7.1 สรุปผลการศึกษา

แม่น้ำสงครามเป็นลุ่มน้ำที่อุดมสมบูรณ์ลุ่มน้ำหนึ่งของประเทศไทย มีต้นน้ำในท้องที่อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี ไหลผ่านอำเภอเซกา จังหวัดหนองคาย อำเภอวานรนิวาส จังหวัดสกลนคร ผ่านอำเภอศรีสงคราม และไหลสู่แม่น้ำโขงที่ตำบลไชยบุรี อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม วิถีชีวิตของชุมชนในลุ่มน้ำสงครามพึ่งพาทรัพยากรในลุ่มน้ำสงครามเป็นอย่างมาก โดยมีการหาเลี้ยงชีพแตกต่างกันหลายไป ในแต่ละฤดูกาลและขึ้นอยู่กับการประโชยชน์ทรัพยากรจากพื้นที่ลุ่มน้ำ โดยที่บางหมู่บ้านมีประชาชนประกอบอาชีพประมงถึง ร้อยละ 90 และพบว่ามามีวิธีการจับปลาถึง 85 วิธี (เครือข่ายนักวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำสงคราม, 2548) โดยส่วนใหญ่จะใช้วิธีการแบบพื้นบ้าน อีกทั้งชุมชนยังสามารถผลิตสินค้าที่ได้รับความนิยมสูงจากทรัพยากรพื้นที่ลุ่มน้ำที่สำคัญ คือ ปลาจุก ปลาต้ม ที่เหลือจากเก็บไว้รับประทานในครัวเรือนจำหน่ายไปยังจังหวัดต่างๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากผลิตภัณฑ์ปลาแล้วชุมชนยังใช้ประโยชน์จากพื้นที่ลุ่มน้ำโดยการหาเลี้ยงชีพจากไข่มดแดง ผักป่า สมุนไพร และไม้พื้น เป็นต้น

ปัจจุบันวิถีชีวิตของชุมชนลุ่มน้ำสงครามได้เริ่มเปลี่ยนแปลงจากการเกษตรแบบยังชีพสู่การเกษตรเพื่อการค้า ชุมชนเริ่มมีการปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยว เช่น อ้อย แตงโม และมะเขือเทศ เพิ่มมากขึ้น นอกเหนือจากการทำนาข้าว รวมทั้งมีการเพิ่มปริมาณการใช้สารเคมีทางการเกษตร และพืชเศรษฐกิจเหล่านี้จะถูกส่งไปสู่โรงงานที่มาตั้งบริเวณใกล้เคียง จะเห็นได้ว่าพื้นที่ดินในลุ่มน้ำสงครามเริ่มมีการปรับเปลี่ยนการใช้ประโยชน์ในพื้นที่ลุ่มน้ำแห่งนี้

บ้านท่าบ่อ เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมลำน้ำสงคราม เป็นแหล่งที่มีปลาอุดมสมบูรณ์ จึงทำให้ชาวบ้านหลายชาติพันธุ์เข้ามาตั้งรกราก ได้แก่ ไทย ลาว ญ้อ ใต้ นอกจากนี้ยังมีกลุ่มชาวจีน และชาวญวนอยู่บ้างเล็กน้อย โดยยึดอาชีพทำประมงเป็นหลัก ทั้งนี้เพราะพื้นที่หมู่บ้านโดยรอบจะถูกลำน้ำท่วมเมื่อถึงฤดูน้ำหลากจนไม่สามารถทำการเพาะปลูกได้ บ้านท่าบ่อเป็นหมู่บ้านประมง โดยชาวบ้านที่อยู่หมู่บ้านจะมีความชำนาญในการจับปลาด้วยเครื่องมือประมงแต่ละชนิด แต่ละประเภทแตกต่างกันออกไป แล้วแต่ความถนัดของแต่ละคน แต่ละครอบครัว สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงองค์ความรู้ ภูมิปัญญาของชาวบ้านที่มีความเข้าใจ รอบรู้ศิลปะการจับปลา และระบบนิเวศในลุ่มน้ำสงครามอย่างลึกซึ้ง

แต่ตลอดเวลาที่ผ่านมามีทรัพยากรธรรมชาติบ้านท่าบ่อได้ถูกใช้ประโยชน์อย่างเข้มข้น ส่วนหนึ่งเนื่องมาจากการพัฒนาประเทศที่เชื่อมโยงท้องถิ่นเข้าเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาระบบเศรษฐกิจระดับมหภาค การใช้ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนเพื่อการค้าขายเชิงพาณิชย์ พร้อม ๆ กับการพัฒนาเทคโนโลยีเครื่องมือจับปลา ส่งผลให้ความหลากหลาย และปริมาณปลาลดลงอย่างมาก ซึ่งแตกต่างจากเมื่อครั้งใน

อดีตทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำสงครามมีความอุดมสมบูรณ์มาก โดยเฉพาะพันธุ์ปลา ประกอบกับเครื่องมือประมงของชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นเครื่องมือจับเฉพาะปลาตัวโตเท่านั้น และที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการทำประมงในอดีตมุ่งเน้นเพื่อเลี้ยงชีพในครอบครัว และแบ่งปันกันในชุมชน หรือระหว่างชุมชน ไม่ได้มุ่งค้าขายเพื่อผลกำไรเหมือนปัจจุบัน

ประมาณเกือบ 30 ปีที่ผ่านมาธรรมชาติได้เปลี่ยนแปลงไป จากจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น ความต้องการปัจจัยธรรมชาติมาตอบสนองชีวิตมีมากขึ้น การกระทำต่อธรรมชาติได้กระทบโยงใยซึ่งกันและกัน ในทุกๆด้าน รวมทั้งเรื่องของปลาที่ลดจำนวนลง การจับปลาเพื่อกินและทำปลาแฉกเริ่มฝืดเคือง การจับปลาในปัจจุบันจึงเป็นการพยายามที่จะจับให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ไม่มีขีดจำกัดพอเพียง ความเปลี่ยนแปลงประการสำคัญระหว่างอดีตกับปัจจุบันคือปริมาณปลาจากธรรมชาติได้ลดลง ซึ่งย่อมกระทบกับการอยู่แบบพึ่งพาแบ่งปันเกื้อกูลซึ่งกันและกันโดยได้เปลี่ยนเป็นการซื้อขาย เพราะความจำเป็นบังคับอยู่ในตัวและจากระดับความสัมพันธ์ที่ห่างเหิน และมุ่งทำการผลิตในเชิงปัจเจกมากขึ้น ความสมบูรณ์ด้านข้าวปลาลดลง ชีวิตที่สงบสุขเปลี่ยนเป็นเดือดร้อนเพราะความขาดแคลน ทั้งหมดนี้ได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเรื่องความรู้สึกพึ่งพา เอื้ออาทร และความสัมพันธ์ของคนชุมชนเสื่อมคลายลง แม้จะยังไม่ถึงขั้นสูญสิ้น แต่ก็นับว่าผลกระทบนั้นได้ทำให้เศรษฐกิจและสังคมหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงไป

หากพิจารณาความหมายของวัฒนธรรมในเชิงชีวิตวัฒนธรรมแล้ว อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2548) เห็นว่าน่าจะถือได้ว่าวัฒนธรรมเป็นวิถีคิด (Ways of thinking) ของผู้คนในสังคมนั้นเอง ตามนัยดังกล่าว “วิถีคิด” จึงหมายถึง องค์รวมของหลักการหรือระบบเหตุผลที่ใช้อธิบายคุณค่าและให้ความหมายต่ออุดมการณ์ของการดำรงชีวิตของผู้คนในสังคมหนึ่งๆ ซึ่งผู้คนในสังคมนั้นได้สร้างสรรค์และสะสมขึ้น ในความพยายามที่จะแสดงออกถึงจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์และการปรับตัวเข้ากับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและธรรมชาติภายใต้เงื่อนไขและบริบทที่แตกต่างกัน ตามนัยนี้วัฒนธรรมจึงเปรียบเสมือนพลังที่รองรับวิถีชีวิตของสังคมนมนุษย์ ซึ่งมีความหลากหลายและซับซ้อนแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น ขณะเดียวกันก็มีพลังเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงได้ โดยการผลิตใหม่ของคนชุมชนเจ้าของวัฒนธรรมเพื่อปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงของเงื่อนไขและบริบทของสภาวะแวดล้อม

วิถีคิดในฐานะองค์รวมของการให้เหตุผลและการอธิบายนั้น ประกอบด้วยระบบใหญ่ๆ 3 ระบบซ้อนรวมกันอยู่อย่างมีความสัมพันธ์เชื่อมโยง กล่าวคือ ระบบคุณค่า ระบบภูมิปัญญา และระบบอุดมการณ์อำนาจ กล่าวคือ ระบบคิดในการจัดการทรัพยากรของชุมชนท่าบ่อมีลักษณะหมุนเวียนและมีพลวัตไปพร้อมๆกับกระบวนการในการปรับตัวกับเงื่อนไขต่างๆ เช่น วิธีการปรับตัวภายใต้วิถีชีวิตชุมชนในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างยั่งยืน ระบบแห่งความหลากหลายของวิถีชีวิตชุมชนที่มีความหลากหลายทางชีวภาพสูง ระบบที่มีการศึกษา สืบย้อน และสร้างความเข้าใจในประวัติความเป็นมา และการดำรงชีวิตที่สอดคล้องกับทรัพยากรชุมชนซึ่งเป็นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ระบบที่

เชื่อมโยงการยังชีพที่สลับซับซ้อนตามฤดูกาล ระบบที่มีปฏิสัมพันธ์กับรัฐและตลาดซึ่งทำให้มีการปรับตัวสู่การยังชีพเชิงพาณิชย์

ระบบภูมิปัญญาของชุมชนท่าบ่อจึงเป็นความรู้อันเกิดจากประสบการณ์ ความเชื่อ ค่านิยม และอุดมการณ์ที่ถ่ายทอดสืบต่อกันมา ความรู้ที่เกิดขึ้นในลักษณะนี้ไม่ได้เป็นเพียงสิ่งที่สมาชิกในชุมชนรู้ แต่ยังเป็นความรู้ที่จัดความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนกับสิ่งอื่น ๆ รอบตัวให้สามารถอยู่ร่วมกันได้ โดยสิ่งต่างๆ รอบตัวที่สมาชิกในชุมชนต้องจัดความสัมพันธ์นั้นมีตั้งแต่ ความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ธรรมชาติ สิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ อำนาจ และสังคมวัฒนธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ทั้งนี้ระบบภูมิปัญญาดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงระบบคิดของชุมชนท่าบ่อที่มีความผูกพันกับทรัพยากรทั้งป่าบุงป่าทาม และแม่น้ำสงคราม ผ่านระบบคิดของชุมชนในประเด็นระบบคิดในความเคารพ และเห็นคุณค่าของธรรมชาติ ดังจะเห็นได้จากความเชื่อในเรื่องของความอุดมสมบูรณ์ (Fertility) และระบบคิดในการอยู่ร่วมกัน สะท้อนผ่านความเชื่อเรื่องผีปู่ตา ซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษที่ชาวบ้านมีความเชื่อและความศรัทธาในการนับถือผีตัวเดียวกัน อันเป็นเสมือนการมีบรรพบุรุษหรือมีกำเนิดมาจากสิ่งเดียวกัน เป็นการหลอมรวมความรู้สึกเป็นพวกเดียวกันของคนในชุมชนที่มาจากต่างที่และอพยพเข้ามาอยู่ร่วมกัน ผีปู่ตาจึงเป็นศูนย์รวมของความรู้สึก ร่วม อำนาจของบรรพบุรุษที่สามารถให้คุณให้โทษแก่คนในชุมชน ความสุข ความมั่นคงและปลอดภัยทั้งด้านอาหาร การประกอบอาชีพและการดำเนินชีวิตทุกด้าน

พิธีกรรมการไหว้ผีปู่ตาจะทำพร้อมกันทั้งหมู่บ้าน (หรือบางครั้งอาจมีการประกอบพิธีพร้อมกันหลายหมู่บ้าน) ซึ่งเป็นการแสดงออกถึงอุดมการณ์อำนาจของพลังชุมชนที่มารวมตัวกัน ดอนปู่ตาจึงเป็นสัญลักษณ์ของระบบคิดที่ดึงเอาทุกคนในชุมชนมาร่วมกัน การดำเนินชีวิตและการอยู่ร่วมกันในชุมชนจึงสามารถเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้ด้วยความร่วมมือร่วมใจของคนในชุมชนทั้งหมด

นอกจากนี้ระบบคิดเรื่องผีปู่ตายังสะท้อนให้เห็นถึงการให้คุณค่าเรื่องการผลิตของชุมชน ซึ่งการผลิตของชุมชนเกิดขึ้นได้จากการพึ่งพิงอิงอาศัยทรัพยากรในธรรมชาติ ซึ่งเป็นลักษณะการผลิตแบบ “ขอทำกิน” อันหมายถึงไม่มีใครมีสิทธิ์เป็นเจ้าของเด็ดขาดอย่างแท้จริง ซึ่งสะท้อนอย่างชัดเจนถึงระบบคิดที่เป็นภูมิปัญญาของสิทธิเชิงซ้อน (Complexity right) (ดูใน อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544) ในการจัดการทรัพยากร ทั้งนี้จะเห็นได้อีกในลักษณะของการให้ความสำคัญแก่ส่วนรวม เนื่องจากการใช้ทรัพยากรเกิดจากจิตสำนึกที่สมาชิกรู้จักแบ่งปันและไม่ตัดดวงเอาทรัพยากรไปใช้คนเดียว หรือสะสมไว้เกินความจำเป็น

ปรากฏการณ์ที่พบในชุมชนท่าบ่อแสดงให้เห็นว่าทรัพยากรในชุมชนไม่ว่าจะเป็นความสมบูรณ์ของพันธุ์ปลาในแม่น้ำสงคราม ความหลากหลายทางชีวภาพของป่าบุงป่าทาม ต่างเป็นทรัพยากรที่ใช้ร่วมกัน การจัดการทรัพยากรในชุมชนจึงต้องเรียนรู้ธรรมชาติและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างคุ้มค่า เท่าเทียมกัน ตลอดจนเป็นการใช้ที่คำนึงถึงระบบความสัมพันธ์ร่วมกันของคนในชุมชน ซึ่งต้องเผื่อแผ่กันเพราะเป็นคนในชุมชนเดียวกัน ระบบคุณค่า ภูมิปัญญาและอุดมการณ์อำนาจในชุมชนที่ผ่านการสั่งสม เรียนรู้ ตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน นำไปสู่การจัดการทรัพยากรอย่างมีความรู้ ความเข้าใจในระบบธรรมชาติ มุ่ง

รักษาความสมดุลของทรัพยากรให้มีใช้อย่างยั่งยืน ตัวอย่างรูปธรรมที่เห็นได้อย่างชัดเจนคือ ความเชื่อเรื่อง ฝึปปูตา ซึ่งมีได้เป็นเพียงพิธีกรรม แต่เป็นสิ่งประดิษฐ์ทางความคิด (Social construct) ที่เชื่อมโยง สัมพันธ์ สอดคล้องกับธรรมชาติของวิถีชีวิตที่ต้องปรับตัว เลี่ยงภัย แห้งแล้ง และระบบคุณค่าที่เน้นการใช้ประโยชน์ จากทรัพยากรในฐานะเป็น “แหล่งของชีวิต” (Source of livelihood) อย่างสมดุล ระบบความเชื่อฝึปปูตาของ ชาวท่าบ่อยังเป็นกฎเกณฑ์ของชุมชนว่าทรัพยากรในชุมชนเป็นของส่วนรวม ดอนปู่ตาเป็นสถานที่ที่ไม่ สามารถถือครองเป็นเจ้าของได้ และการใช้เป็นการเพื่อหาเลี้ยงชีวิต เป็นการ “ขอทำกิน” ต่อผีบรรพบุรุษที่ คุ่มครอง ดูแลป่าดอนปู่ตา เป็นกลไกในการป้องกันปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรส่วนรวม การใช้ประโยชน์ จากทรัพยากรนั้นขึ้นอยู่กับกำลังความสามารถของแต่ละบุคคล สิทธิในความหมายของชาวบ้านเป็นสิทธิที่ เกิดจากการใช้ประโยชน์ที่ไม่ทำให้คนอื่นเดือดร้อนและไม่เป็นการเบียดเบียนคนอื่น ๆ ไม่ใช่สิทธิที่เกิดจาก การครอบครอง ขณะเดียวกันก็เคารพในสิทธิของเพื่อนมนุษย์ในการใช้ทรัพยากรร่วมกัน

แม้ดอนปู่ตาจะเป็นแหล่งความเชื่อและอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่นับถือกันเกือบทั่วทุกแห่งของหมู่บ้านใน ภาคอีสาน แต่อาจกล่าวได้ว่าในปัจจุบันความเข้มข้นของระบบความเชื่อดังกล่าวนี้ได้จางลงอย่างมาก บาง หมู่บ้านอาจไม่ปรากฏให้เห็นถึงพิธีกรรมการไหว้ฝึปปูตาเลย ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้จึงเป็นลักษณะเด่น ประการสำคัญของความเชื่อเรื่องฝึปปูตาในชุมชนท่าบ่อที่มีลักษณะเด่นชัดของการปฏิบัติ และความร่วมรู้สึกร่วม ของคนในชุมชนท่าบ่อที่ยังยึดถือผืนเดียวกัน เชื่อและกลัวการทำผิดที่เป็นการละเมิดฝึปปูตา ทั้งนี้ จากประวัติ การตั้งหมู่บ้านท่าบ่อ ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ผู้คนจากต่างที่อพยพมาอาศัยร่วมกัน ความแตกต่างของคนจากที่ไม่ รู้จักกันมาก่อนจึงก่อให้เกิดการสร้างระบบความเชื่อและความศรัทธาในสิ่งเดียวกัน เพื่อยึดโยงคนให้อยู่ ร่วมกันได้อย่างสงบ มีความรู้สึกเป็นพวกเดียวกัน ดอนปู่ตาจึงมีทั้งองค์ประกอบทางธรรมชาติ สิ่งเหนือ ธรรมชาติ และองค์ประกอบทางสังคมที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ดอนปู่ตาจึงมีสถานะของ ความเป็น “แก่น หรือ แกน” ของชุมชนในการยึดโยงความสัมพันธ์ในระบบต่างๆ ในชุมชน

การศึกษา “มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำ” จึงเป็นการศึกษาวัฒนธรรมในแง่ของ วิธีคิดในการจัดการทรัพยากร ตามนัยดังกล่าว วิธีคิดจึงถือเป็นทั้งการคิด ระบบคิด และกระบวนการคิด ใน การให้ความหมาย การตีความ การจำแนกความแตกต่าง การผสมผสาน การโต้แย้ง ตลอดจนการครอบงำ ความคิดในทางวัฒนธรรมที่มองความคิดในแง่มุมต่างๆ อย่างเชื่อมโยง อย่างมีบริบทและเงื่อนไข โดยไม่ แยกส่วนต่างๆ จากกันอย่างเด็ดขาด ทั้งนี้ การศึกษาวัฒนธรรมในแง่ของวิธีคิดต้องเริ่มต้นจากการเปลี่ยนวิธี คิด โดยเฉพาะวิธีคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรม โดยการให้ความสำคัญแก่มิติต่างๆ นอกจากคุณค่าที่คิดว่ามีมาแต่ ดั้งเดิมอย่างตายตัวเพียงอย่างเดียว และเน้นมิติของการเคลื่อนไหวในทางวัฒนธรรมและความคิด ตลอดจนมองวิธีคิดในแง่ของความสัมพันธ์เชิงอำนาจด้วย เพราะวิธีคิดมีทั้งด้านที่แสดงการสร้างสรรค์อย่าง มีอิสระของมนุษย์ พร้อมกับด้านที่แสดงการครอบงำมนุษย์และสังคมด้วย (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2548 : 104-105)

การศึกษา “กระบวนการคิด” ซึ่งหมายถึง การเคลื่อนไหวเพื่อเรียนรู้ สร้างสรรค์ ผลิตรายใหม่ และปรับตัวของชุมชนต่างๆภายใต้บริบททางสังคมและธรรมชาติแวดล้อม ซึ่งมีความหลากหลายและแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน ในขณะที่เกิดการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทำให้ชุมชนต้องคิดค้นและแสวงหาทิศทางการเปลี่ยนแปลงที่หลากหลาย เพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันของวัฒนธรรมที่แตกต่างกันและการเคารพหลักการของวัฒนธรรมอื่น กระบวนการคิดนี้สะท้อนให้เห็นถึง “ศักยภาพ” ของชุมชนในการเปลี่ยนแปลง

กระบวนการคิดมีนัยสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลง เพราะช่วยให้เข้าใจลักษณะที่เคลื่อนไหวของวัฒนธรรม ในความพยายามที่จะสืบทอดคุณค่าของความเป็นมนุษย์และอำนาจหรือศักดิ์ศรีของชุมชน กระบวนการคิด เช่น การผลิตใหม่ มีความหมายหลายด้านด้วยกัน ด้านหนึ่งหมายถึงการปรับใช้หลักการหรือระบบคุณค่าในวัฒนธรรมเดิมเพื่อจัดการและแก้ปัญหาต่างๆอันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน ส่วนอีกด้านหนึ่ง หมายถึง การปรับหลักการเดิมให้มีความหมายใหม่ เพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กลุ่มชุมชน เช่น การนำหลักการเรื่องพื้นที่ส่วนร่วมของชุมชนมาสื่อความหมายเรื่องสิทธิของชุมชน ในการต่อรองและเรียกร้องสิทธิจากการครอบงำของภายนอกและการนำความคิดเชิงภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้สื่อความหมายของศักยภาพท้องถิ่น เป็นต้น (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2548 : 111-113)

ในสังคมปัจจุบัน การผลิตใหม่ทางวัฒนธรรมถือว่าเป็นมิติที่สำคัญต่อการพัฒนา เพราะเป็นกระบวนการของวาทกรรมที่ชุมชนใช้ในการต่อต้านการครอบงำ ซึ่งกำลังขยายตัวมากขึ้นพร้อมกับการพัฒนาในปัจจุบัน โดยมีลักษณะที่ทำให้ดูประหนึ่งว่ามีทิศทางพัฒนาเพียงทิศทางเดียว ซึ่งขัดแย้งอย่างชัดเจนกับวิถีคิดในทางวัฒนธรรมที่ให้ความสำคัญกับความหลากหลายของคุณค่า วิถีชีวิต และศักดิ์ศรีของชุมชน ขณะเดียวกันทิศทางการพัฒนาที่ถูกเชื่อว่ามีกระแสเดียวดังกล่าวก็กำลังทำลายคุณค่าของความเป็นคนลงไป เพราะมองเห็นมนุษย์เป็นเพียงวัตถุที่สามารถซื้อขายได้ หรือเป็นเพียงทรัพยากรมนุษย์สำหรับป้อนตลาดแรงงาน โดยไม่ได้มองมนุษย์จากด้านของคุณค่าและศักยภาพในตัวคนว่ามีศักดิ์ศรีและพลังสร้างสรรค์

จากสถานการณ์และบริบทของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนท่าบ่อเป็นสิ่งที่พิสูจน์ได้ว่าระบบคิดและกระบวนการการคิดของชุมชนไม่ใช่คุณค่าที่หยุดนิ่งอยู่กับที่ เงื่อนไขที่ก่อให้เกิดการ “ปรับความสัมพันธ์” ภายในชุมชนเพื่อการ “ปรับตัว” กับภายนอก ทำให้เกิดพลวัตของมิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากร ซึ่งหมายถึง การคิด ระบบคิด และกระบวนการคิดในการจัดการทรัพยากรของชุมชนท่าบ่อที่ต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ระบบคิดและกระบวนการคิดที่สามารถจัดการทรัพยากรอย่างสอดคล้องและเหมาะสมกับชุมชนในครั้งหนึ่งอาจไม่เอื้ออำนวยอีกต่อไปภายใต้สถานการณ์ในปัจจุบัน ระบบคิดและกระบวนการคิดดังกล่าวจึงจำเป็นต้องปรับเปลี่ยน และปรับตัวให้เหมาะสมแก่การเปลี่ยนแปลงภายใต้บริบทนั้นๆ เพื่อสร้างความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันในชุมชน และการอยู่ร่วมกับทรัพยากรได้อย่างเป็นสุขและสร้างสรรค์ อาจกล่าวได้ว่า ภายใต้การเปลี่ยนแปลงในปัจจุบันความเชื่อเรื่องผีอาจไม่เพียงพอที่จะรักษาความสัมพันธ์ของคนในชุมชน หรือมีอำนาจที่ศักดิ์สิทธิ์ในการควบคุมสมาชิกในชุมชนได้

กฎเกณฑ์ในเชิงจารีตที่ชุมชนใช้เพื่อการควบคุมทางสังคม (Social control) ในอดีตจึงอาจหย่อนอำนาจในการควบคุมในปัจจุบัน การขยายตัวของ การเปลี่ยนแปลงที่ซับซ้อนของบริบททางสังคมในปัจจุบันทั้งกระแสทุนนิยม โลกาภิวัตน์ ระบบคิดแบบวิทยาศาสตร์ ฯลฯ จึงเกิดความจำเป็นที่ชุมชนต้องปรับรับกับกระแสการเปลี่ยนแปลง รวมทั้งการพัฒนาระบบคิดและการจัดการทรัพยากรที่เป็นทางการที่เน้นความเชื่อที่สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลง เช่น ความเชื่อในเรื่องความยุติธรรมของกฎหมาย ความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมาย และความเสมอภาคของกฎหมาย เพราะในสังคมสมัยใหม่การจัดการความสัมพันธ์ที่จะอำนวยความสะดวกได้ย่อมหนีไม่พ้นความสัมพันธ์ที่ตั้งอยู่บนข้อตกลงที่ชัดเจนสามารถอ้างอิงได้ หรือระบบกฎหมายนั่นเอง (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2548) การปรับตัวต่อกระแสการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกจึงไม่ใช่การเรียนรู้เพื่อ “ตามกระแส” ของภายนอก หากแต่เป็นการ “เท่าทันกระแส” ของการเปลี่ยนแปลง

มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรจึงเป็นศึกษา “วิถีคิด” ที่เชื่อมโยงโครงสร้างและระบบความสัมพันธ์ระหว่างสังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อมเข้าด้วยกัน นำไปสู่การสร้าง “ความหมาย” ของมิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากร คือ การเชื่อมโยงการจัดการทรัพยากรของชุมชน เพื่อการใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศอย่างยั่งยืน ภายใต้ “กระบวนการ” จัดการวิถีชีวิตชุมชนและการสร้างเงื่อนไขให้เกิดการเรียนรู้ในการต่อรองกับสถานการณ์ภายนอก

จากการศึกษามิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง : กรณีศึกษาชุมชนท่าบ่อ อำเภอสว่างนครราชสีมา จังหวัดนครพนม ทำให้เข้าใจว่า การจัดการทรัพยากรของชุมชนเป็นมโนทัศน์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นผลจากกระบวนการสร้างความหมายทางสังคม ในเงื่อนไขที่คนกลุ่มต่างๆ ในสังคมได้รับผลประโยชน์จากการพัฒนาไม่เท่าเทียมกัน ตลอดจนได้รับผลกระทบจากการใช้ทรัพยากรในเชิงเศรษฐกิจแตกต่างกัน การที่ชุมชนท่าบ่อมีการจัดการทรัพยากรภายใต้กระบวนการที่ผู้ศึกษาเรียกว่าเป็นการสร้างพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรม (Social-Cultural Space) ในการจัดการทรัพยากร แสดงให้เห็นว่าการจัดการทรัพยากรเป็นมโนทัศน์ที่มีการก่อรูป มีความเปลี่ยนแปลงและมีการสูญสลาย ภายใต้บริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาต่างๆ มิได้เป็นอุดมการณ์ที่หยุดนิ่งและมีความหมายที่เป็นแบบแก่นแท้ตายตัว หรือผูกติดกับกลุ่มทางสังคมใดเป็นการเฉพาะ

การจัดการทรัพยากรในชุมชนจึงเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เนื่องจากมีการรับเอาวิถีคิด วิธีทำ ตลอดจนวิธีการจัดการทรัพยากรในสังคมตะวันตกอื่นๆ เข้ามาตีความและผสมผสานกันการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่เดิมในชุมชน ทำให้เกิดการจัดการทรัพยากรแบบใหม่ๆ ที่มีลักษณะเฉพาะตัวและมีความแตกต่างหลากหลายมากขึ้น ทั้งนี้การจัดการทรัพยากรแบบพื้นบ้านที่มีอยู่เดิมในชุมชน เป็นมโนทัศน์ที่อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติจากหลักการเชิงจารีตประเพณี โดยมีพื้นฐานในการเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ จากคำอธิบายตามหลักพุทธศาสนาและคติความเชื่อในเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติ แต่เมื่อชุมชนได้รับเอาความรู้เชิงวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นระบบความรู้ชุดใหม่จากสังคม

ตะวันตกเข้ามาอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ทำให้เกิดการปะทะประสานระหว่างความรู้ชุดเดิมและระบบความรู้ใหม่ ส่งผลให้เกิดความเข้าใจการจัดการทรัพยากรแบบใหม่จากหลักการเชิงวิทยาศาสตร์ขึ้น การที่การจัดการทรัพยากรโดยรัฐเน้นการใช้เทคโนโลยีตัดวงจรประโยชน์เชิงเศรษฐกิจจากธรรมชาติ เน้นระบบตลาดและความเจริญเติบโตอย่างไร้ขีดจำกัด ทำให้ได้ชื่อว่าเป็นการจัดการทรัพยากรที่รัฐได้อาศัยกลไกต่างๆ ที่รัฐมีอยู่เพื่อสถาปนาเทคนิคและวิธีการผ่านกลไกของระบบกฎหมายและการรวมศูนย์อำนาจการปกครองให้กลายเป็นแนวคิดที่ครอบงำความรู้ของสังคม จนสามารถเบียดขับและเข้าแทนที่การจัดการทรัพยากรที่วางอยู่บนหลักพุทธศาสนา ความเชื่อ ประเพณี จารีต กฎเกณฑ์ในการใช้ทรัพยากรร่วมกันของชุมชน การปรับตัวภายใต้วิถีชีวิตชุมชน ฯลฯ อย่างไรก็ตามวิถีคิดของรัฐ หรือมุมมองจากภายนอกกลับไม่สามารถมีอิทธิพลเหนือการรับรู้ของคนในชุมชนที่มีวิถีคิดในการจัดการทรัพยากรที่วางอยู่บนหลักจารีตประเพณีได้อย่างเบ็ดเสร็จ ความพยายามของรัฐในการปรับเปลี่ยนวิถีคิดในเรื่องการจัดการทรัพยากร จึงทำให้มีการดำรงอยู่ซ้อนทับกันของการจัดการทรัพยากร 2 แบบในสังคม ได้แก่ การจัดการทรัพยากรที่วางอยู่บนระบบความเชื่อเชิงจารีตประเพณี กับการจัดการทรัพยากรที่วางอยู่บนหลักการเชิงวิทยาศาสตร์ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544)

เงื่อนไขต่างๆ เหล่านี้ส่งผลกระทบกระเทือนต่อกลุ่มคนในชุมชนที่ต้องพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติในการดำรงชีวิตอย่างมาก คนในชุมชนจึงปฏิบัติตามหลักการเชิงจารีตประเพณีที่มีอยู่เดิม และนำมาผสมผสานกับแนวคิดสมัยใหม่ที่มีการนำเข้ามาจากสังคมตะวันตก จนกลายเป็นรูปแบบการจัดการทรัพยากรในสถานการณ์ปัจจุบันที่เน้นการรักษาความยั่งยืนของระบบนิเวศควบคู่ไปกับเน้นการสร้างความเป็นธรรมทางสังคมในการใช้ทรัพยากร

การที่ชุมชนสร้างระบบคิดในการจัดการความสัมพันธ์ของการจัดการทรัพยากรอย่างซับซ้อนในปัจจุบันยังแสดงให้เห็นว่ามิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรมีนัยสำคัญต่อการกำหนดสิทธิในการจัดการทรัพยากร และการแสดงความเป็นตัวตนของคนในสังคม เนื่องจากการที่กลุ่มคนต่างๆ ในสังคมได้รับผลประโยชน์และได้รับผลกระทบจากการพัฒนาอย่างไม่เท่าเทียมกันทำให้เกิดความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากรเพิ่มมากขึ้นในสถานการณ์ที่ทรัพยากรมีจำกัด แต่กลับมีความต้องการใช้มากขึ้น สอดคล้องกับลักษณะการพัฒนาตามความเห็นของ สุริชัย หวันแก้ว (2546) ที่เห็นว่าส่วนใหญ่จะมองข้ามลักษณะสำคัญของการพัฒนา ซึ่งจะเกี่ยวพันอย่างแน่นแฟ้นกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างกลุ่มต่างๆ ในสังคมที่ช่วยอธิบายให้เห็นว่าการพัฒนาไม่ได้เปิดโอกาสให้กับทุกคนอย่างเสรี แต่จะเอื้อประโยชน์กับเฉพาะบางกลุ่มที่มีความสัมพันธ์กับอำนาจ ขณะที่คนอีกบางกลุ่มกลับถูกกีดกันให้สูญเสียอำนาจ โดยเฉพาะอำนาจในการกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง รวมทั้งอำนาจในการจัดการทรัพยากร จนนำไปสู่ปัญหาของความขัดแย้งและการทำลายทรัพยากร ความเข้าใจเช่นนี้จะช่วยปรับเปลี่ยนมุมมองการพัฒนาใหม่ให้หันเหจากเดิมที่เห็นเป็นเพียงเรื่องของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีมาสู่ความสนใจในเรื่องของการเสริมอำนาจให้กับกลุ่มต่างๆ ทางสังคมมากขึ้น เพื่อให้ทุกส่วนของสังคมมีส่วนร่วมใน

การพัฒนาได้มากขึ้น ซึ่งน่าจะชักนำให้การพัฒนาช่วยสร้างความเป็นธรรมในสังคมพร้อมกับรักษาความยั่งยืนของทรัพยากรและสภาพแวดล้อมด้วย

คนกลุ่มต่างๆ ในสังคมซึ่งมีแนวความคิดการจัดการทรัพยากรที่แตกต่างกันอยู่เดิม จึงพยายามช่วงชิงการนิยามความหมายการจัดการทรัพยากรโดยอาศัยกลไกต่างๆ อย่างซับซ้อนมากขึ้น เพื่อให้เกิดผล 2 ด้านด้วยกัน โดยในหนึ่งเป็นการรักษาสีทธิในการใช้ทรัพยากรของตนที่เคยมีอยู่เดิม และในอีกด้านหนึ่งเป็นการสร้างเกราะซึ่งจะช่วยป้องกันและลดผลกระทบจากการใช้ทรัพยากรในเชิงเศรษฐกิจ การที่คนทุกกลุ่มในสังคมนิยามความหมายการจัดการทรัพยากรอย่างหลากหลายมากในสถานการณ์ปัจจุบัน ซึ่งทำให้การจัดการทรัพยากรกลายเป็นเวทีของการช่วงชิงความชอบธรรม เพื่อให้ได้มาซึ่งอำนาจในการจัดการทรัพยากรและอำนาจในการกำหนดชีวิตทางสังคม

7.2 ข้อเสนอแนะจากการศึกษา

7.2.1 ข้อเสนอแนะทางวิชาการ

ก. ผลจากการศึกษานี้สามารถอธิบายได้ในความสำคัญของการพัฒนาที่ต้องคำนึงถึง “บริบท” ที่มีความสำคัญยิ่ง ทั้งนี้เพราะบริบททางสังคม วัฒนธรรม และสภาพแวดล้อมนั้นจะเป็นกรอบและตัวแปรสำคัญที่ส่งผลต่อทิศทางการพัฒนา ทั้งในส่วนที่เป็นปัจจัยทางบวกและปัจจัยทางลบ กล่าวคือ ชุมชนท่าบ่อมีบริบทของสถานการณ์ในชุมชนที่ยังไม่รุนแรงนัก หากเปรียบเทียบกับชุมชนอื่นๆ ที่ถูกทำลายฐานทรัพยากรของชุมชน เช่น กรณีลุ่มน้ำสงครามตอนบนที่ต้องเผชิญกับการสร้างเหมืองแร่โปแตช ส่งผลให้เกิดปัญหาการแพร่กระจายของดินเค็ม และทำลายระบบนิเวศอย่างรุนแรง หรือกรณีเขื่อนปากมูลที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนจนชาวบ้านไม่สามารถหาปลาได้ตลอดไป เป็นต้น

“บริบท” ของชุมชนท่าบ่อที่ยังไม่ถูกรบกวนทั้งจากโครงการพัฒนา หรือความเสื่อมสลายของระบบนิเวศมากนัก จึงเป็นคำตอบให้ชุมชนสามารถนำวิถีชีวิตที่อยู่ร่วมกันกับฐานทรัพยากรธรรมชาติในอดีตมาใช้ในการจัดการทรัพยากร เช่น การมีวิถีการผลิต และอาชีพที่หลากหลายเพื่อสร้างความมั่นคงในการยังชีพ การปรับตัวในรูปแบบของวิถีชีวิตแบบสะเทินน้ำสะเทินบกเพื่ออยู่ร่วมกับระบบนิเวศทั้งในยามแล้งและน้ำหลาก การเรียนรู้ในการจัดการวิถีชีวิตชุมชนเพื่อนำไปสู่การจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำสงครามของชุมชนท่าบ่อที่เป็นบทสรุปของผลการศึกษานี้ จึงเป็นการจัดการภายใต้ “บริบท” ของชุมชนท่าบ่อ หรืออาจนำไปสู่การจัดการทรัพยากรที่เหมาะสมของชุมชนอื่นๆ ที่มี “บริบท” ที่ใกล้เคียงกับชุมชนท่าบ่อ

ทั้งนี้ การพิจารณาปรากฏการณ์ต่างๆ ภายใต้ “บริบท” ของชุมชนจึงมีความสำคัญยิ่ง เพราะหากไม่คำนึงถึงความแตกต่างของ “บริบท” หรือสถานการณ์ในแต่ละชุมชน อาจนำไปสู่ความเข้าใจที่เหมาวมว่าทุกชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงกัน อยู่ในภูมิภาค หรืออยู่ในวัฒนธรรมเดียวกันแล้วจะสามารถใช้วิธีการเดียวกันในการแก้ปัญหา หรือการพัฒนาได้ ซึ่งแท้จริงแล้ว ความเข้าใจข้างต้นจะนำไปสู่การดำเนินการ โดยเฉพาะการ

จัดการทรัพยากรที่ไม่เป็นจริง กล่าวในเฉพาะการจัดการในกลุ่มน้ำสงครามด้วยกัน แต่ละพื้นที่ที่มีความแตกต่างกันอย่างมาก

ข. การจัดการทรัพยากรในพื้นที่ที่สถานการณ์มีความรุนแรงอาจไม่สามารถจัดการได้ด้วยการใช้วิถีชุมชนที่มีอยู่แต่เดิมในการจัดการ เพราะอาจไม่มีอำนาจในการต่อรองมากเพียงพอกับอำนาจการจัดการในระดับบน ชุมชนต้องมีความสามารถในการประเมินสถานการณ์และบริบทแวดล้อม เพื่อหาวิธีการที่เหมาะสม ซึ่งเป็นวิธีการเฉพาะที่สอดคล้องกับชุมชนนั้นๆ การจัดการในแต่ละพื้นที่จึงไม่มีแนวทางที่ตายตัวและไม่หยุดนิ่ง เนื่องจากกระแสสังคมมีการเปลี่ยนแปลงเสมอ ซึ่งไม่มีวิธีการใดจะสามารถเป็นคำตอบที่แน่ชัดและถูกต้องที่สุด แต่เมื่อเวลาผ่านไปวิธีการนั้นจะต้องปรับเปลี่ยนให้ทันต่อสถานการณ์และบริบทที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย เหมือนดังคำกล่าวที่ว่า “ไม่มีใครสามารถก้าวลงไปใต้ม่าน้ำสายเดิมได้” การจัดการทรัพยากรจึงเป็นประเด็นที่ต้องมีการเรียนรู้และศึกษาอย่างต่อเนื่อง เพราะความเข้าใจจะต้องสร้างขึ้นอย่างเป็นพลวัตไปพร้อมกับการปรับเปลี่ยนหรือพลวัตของชุมชนเช่นกัน

ค. การศึกษา “มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากร” ที่นำเสนอผ่านกรณีศึกษาชุมชนทำบ่อในการจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำสงครามตอนล่างนี้ ยังมีประเด็นของผลการศึกษาที่สามารถนำไปขยายผลหรือสามารถศึกษาในเชิงลึกเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น ความเป็นไปได้ในการพิจารณามิติทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในชุมชนผนวกเข้ากับกระแสทุนนิยมหรือระบบเศรษฐกิจแบบมีตลาดเป็นตัวนำ หรือก็คือประเด็นของ “เศรษฐกิจวัฒนธรรม (Cultural economy)” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวิธีการ “แปลงวัฒนธรรมเป็นทุน” ประเด็นดังกล่าวนี้มีความเหมาะสม หรือเป็นไปได้มากน้อยเพียงใด ทั้งนี้อาจนำไปสู่แนวทางการจัดการที่ให้ความสำคัญกับ “คุณค่า” ตามปรัชญาตะวันออก และการให้ความสำคัญกับ “มูลค่า” ของปรัชญาตะวันตก จึงมีความน่าสนใจว่าการปรับปรนของการให้ความสำคัญที่แตกต่างของสองแนวทางนี้ จะสามารถมีจุดร่วมได้หรือไม่ หรือเป็นไปได้ในลักษณะใดได้บ้าง

7.2.2 ข้อเสนอแนะต่อชุมชน

ก. การเข้ามาของพืชเศรษฐกิจชนิดใหม่ส่งผลกระทบต่อความหลากหลายทางชีวภาพ ระบบสังคม วัฒนธรรมและความมั่นคงในชีวิตของชุมชนท้องถิ่น โดยเฉพาะท้องถิ่นอีสานที่อยู่ได้ด้วย ข้าว ปลา อาหาร จากเรือสวนไร่นา ป่าโคก อันเป็นการจัดวางของธรรมชาติที่สร้างความหลากหลายทางชีวภาพให้ท้องถิ่น ซึ่งเป็นแหล่งอาหาร แหล่งไม้ใช้สอยของครอบครัว แหล่งสมุนไพร พื้นที่เหล่านี้คือพื้นที่ความมั่นคงทางอาหารของครอบครัว แลยังเป็นรายได้เสริมอีกด้วย ซึ่งเป็นทางเลือกในการปรับตัวของการดำรงชีวิตในพื้นที่แห้งแล้งเรื่องที่ดินและความอุดมสมบูรณ์ของดินมีจำกัด

ปัจจุบันเกิดการทำลายความหลากหลายทางชีวภาพ ทรัพยากรชีวภาพที่มีมากมายหลากหลายในพื้นที่เกษตร ป่าหัวไร่ปลายนา ป่าโคก ป่าสาธารณะของชุมชน การทำลายความมั่นคงทางอาหารและฐานทรัพยากรของครัวเรือนและชุมชน โดยการจะเลือกปลูกพืชอย่างหนึ่งอย่างใดก็ต้องเลิกทำสิ่งที่มีอยู่ในพื้นที่

เดิม เช่น ปุ๋ยยางแทนอ้อย แทนมันสำปะหลัง การทำลายระบบนิเวศธรรมชาติ ระบบนิเวศไร่นา และปัญหาสิ่งแวดล้อม เรื่องนี้เป็นเรื่องละเอียดอ่อน ต้องใช้ความเข้าใจและคิดเชื่อมโยงให้มากจึงจะเห็นผลกระทบอย่างเป็นระบบ การปลูกยางพาราต้องมีการปราบไถ่พื้นที่ออกให้โล่งเตียน ทั้งการใช้สารเคมีในการกำจัดวัชพืช การใช้ปุ๋ยเคมีจะทำให้สิ่งมีชีวิตในดินสูญหายไปหมด สารพิษก็ตกค้างในดินไหลไปสู่แหล่งน้ำ หรือซึมลงสู่หน้าดิน ขณะที่หน้าดินโล่งเตียนไร้หญ้าคลุมนั้น การพังทลายของดินจะเกิดขึ้นได้มากจากการกัดเซาะของน้ำฝน

แรงงานภาคเกษตรที่นับวันมีแต่จะหายากมากขึ้น คนรุ่นใหม่ก็หันไปประกอบอาชีพอื่น ขาดช่วงแรงงานทดแทนไม่ทัน การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตในเวลาที่เราโครงสร้างทางสังคมเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะปัญหาการขาดแรงงาน ทำให้ต้องเพิ่มการลงทุนในส่วนของการจ้างแรงงานเพิ่ม ซึ่งก่อให้เกิดความเสี่ยงทั้งต้นทุนและผลที่ได้จากการลงทุน นอกจากนี้ผลกระทบทางวัฒนธรรมที่อาจตามมาจากการเปลี่ยนวิถีการผลิตสู่การปลูกพืชเชิงพาณิชย์ที่ไม่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชุมชน เห็นได้ชัดจากเวลาในชีวิตประจำวันต้องหมดไปกับวิถีการผลิตจำนวนมาก เช่นการปลูกพืชไร่ไม่ต้องดูแลเก็บผลผลิตทุกวัน เช่นอ้อย ข้าวโพด มันสำปะหลัง แต่การปลูกยางพารา เกษตรกรสวนยางต้องทำงานหนักเกือบทุกวัน ผลที่อาจเกิดขึ้นอย่างชัดเจนคือ การทำบุญ ไส้บาตรในยามเช้า ที่อาจหายไปพร้อมกับการเกิดขึ้นของสวนยาง

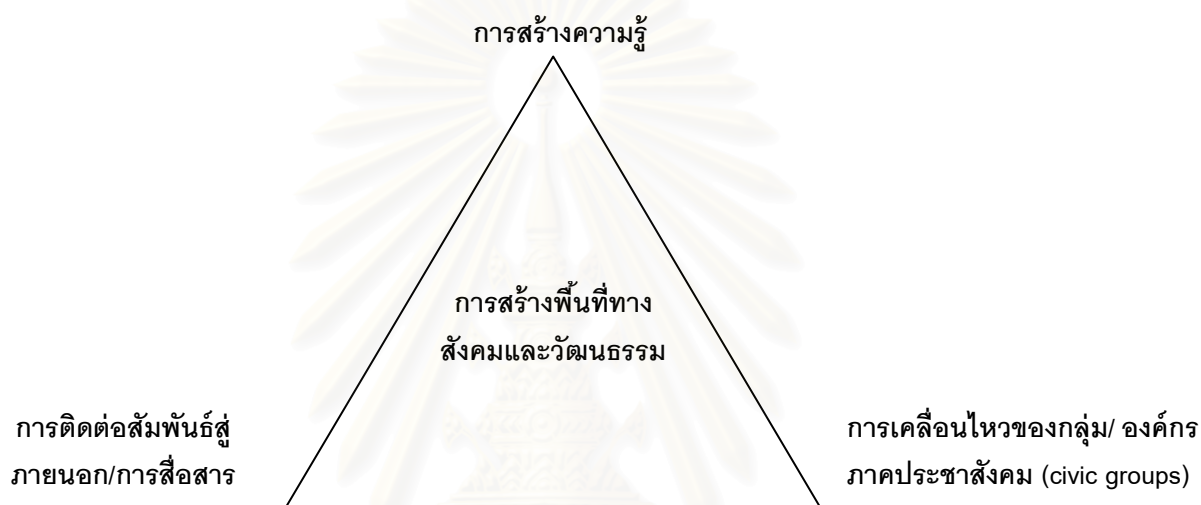
วิถีการผลิตที่เป็นไปเพื่อตอบสนองความต้องการของระบบตลาดทำให้ความสามารถในการพึ่งตนเองน้อยลง พึ่งพานโยบายรัฐมากขึ้น เนื่องจากการทำตามนโยบายรัฐทำให้ชาวบ้านขาดความเชื่อมั่น ทำให้เกิดทัศนคติแบบพึ่งพา ไม่มั่นใจในตัวเอง ต้องรอการสงเคราะห์และแก้ปัญหาจากส่วนราชการ เป็นการมอบอำนาจและความชอบธรรมในการตัดสินใจและการบริหารจัดการไว้ที่ส่วนกลางเพียงอย่างเดียว รัฐจึงมีทัศนคติว่าชุมชนไม่มีความสามารถ ชุมชนจึงตกเป็นทาสทางความคิด ถูกครอบงำ ไม่เป็นอิสระ และต้องพึ่งพาไปตลอด

การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในลักษณะที่เป็นารับการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกนี้ อาจไม่มีความแตกต่างในผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติเหมือนหลายครั้งที่ผ่านมา เพราะประสบการณ์จากการนำเข้า “ของต่างถิ่น” หรือ “ความรู้ข้ามพรมแดน” หรือ “การจัดการจากภายนอก” ต่างให้บทเรียนที่ไม่คุ้มค่าที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว แม้จะไม่มีสิ่งใดยืนยันถึงความถูกต้องของระบบการจัดการทรัพยากรที่เป็นผลมาจากอยู่วิถีชีวิตที่ชุมชนและธรรมชาติที่ได้พึ่งพิงกันและอยู่ร่วมกันมาอย่างเกื้อกูล แต่ “ความรู้เฉพาะถิ่น” หรือ “การจัดการเฉพาะถิ่น” ก็นำพาชุมชนนั้นๆ ออกมาจากวิกฤตและปัญหาเกือบทุกครั้ง การจัดการทรัพยากรจึงน่าจะเป็นความหลากหลายที่เกิดจาก “การจัดการแบบเฉพาะ” ที่เป็น “การจัดการในพื้นที่เฉพาะ” และสำหรับ “วิถีชีวิตในแบบเฉพาะ”

ข. ชุมชนควรมีการเคลื่อนไหวการจัดการทรัพยากรผ่านวิถีชีวิตของชุมชน ซึ่งแสดงให้เห็นได้ว่าวัฒนธรรมในการใช้ทรัพยากรมีความสอดคล้องและเกื้อกูลกันกับธรรมชาติทั้งในด้านการใช้และการรักษา และยืนยันได้ว่าชุมชนสามารถมีวิถีชีวิตอยู่ได้ด้วยความรู้ของชุมชน โดยการนำเสนอประเด็นเหล่านี้ต่อสังคม

เพราะขณะนี้ยังมีคนในสังคมอีกจำนวนมากที่รับรู้ข้อมูลที่คลาดเคลื่อนจากความจริง ซึ่งหากไม่มีการเสนอ เพื่อสร้างความตระหนักและการรับรู้จากภายในสู่การรับรู้ของคนภายนอก ความรู้และวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับ ทรัพยากรจะเหลือเพียงเป็นตำนานในหน้าหนังสือเท่านั้น

ทั้งนี้อาจให้ความสำคัญในการสร้างพื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรม (Social and Cultural Space) ในการจัดการวิถีชีวิตชุมชน เพื่อการจัดการทรัพยากร โดยอาศัยการสื่อสาร ทำความเข้าใจ เชื่อมโยงกันใน 3 ส่วน คือ เรื่อง สื่อ การสร้างองค์ความรู้ และการเคลื่อนไหว ดังแสดงในแผนภาพที่ 10

แผนภาพที่ 10 : การสร้างพื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากร

การรณรงค์ให้ข้อมูลที่ถูกต้องของสถานการณ์ในกลุ่มน้ำให้สาธารณชนได้รับทราบ และกระตุ้นให้ทุกคนในสังคมมองเห็นคุณค่าของแม่น้ำ อีกหลายด้านทั้งสังคม วัฒนธรรม ศาสนา ประเพณี ชาติพันธุ์ แทนที่จะมองแค่ความร่วมมือทางด้านการจัดการทรัพยากรเพียงอย่างเดียว ควรจะมีวิถีคิดร่วมกันว่าจะทำอย่างไรให้ทุกคนในชุมชนริมแม่น้ำสงครามรู้สึกตัวเองเป็นผู้หนึ่งที่ได้ใช้ประโยชน์จากแม่น้ำ รวมถึงคนนอกใน ความตระหนักที่จะเข้าใจในการเป็นส่วนประกอบของระบบความสัมพันธ์ต่างๆ โดยเฉพาะความสัมพันธ์กับ ทรัพยากรและให้ความร่วมมือในการจัดการทรัพยากรที่เหมาะสมทั้งทางตรงและทางอ้อม โดยการเคารพ ในสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากร เพื่อหาทางร่วมกันในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างยั่งยืน

ค. การรวมกลุ่มเป็นชมรมในการจัดการทรัพยากรในระดับกลุ่มน้ำที่มีความเชื่อมโยงทั้งต้นน้ำ กลาง น้ำ และปลายน้ำนั้น เป็นกิจกรรมที่รองรับการฟื้นฟูและอนุรักษ์กลุ่มน้ำเป็นอย่างดี ซึ่งมีความสัมพันธ์กับวิถี ชีวิตชุมชนในพื้นที่กลุ่มน้ำ ประสานความร่วมมือระหว่างกลุ่มกับหน่วยงานราชการส่วนท้องถิ่น ภูมิภาค และ ส่วนกลาง โดยรวมทั้งกลุ่มต่างๆ ในชุมชน เช่น โรงเรียน วัด กลุ่มสตรี เป็นต้น ตลอดจนมีการแลกเปลี่ยน ศึกษาดูงานในพื้นที่ใกล้เคียงและต่างพื้นที่ เพื่อการเรียนรู้และขยายแนวคิดในการพัฒนากลุ่มและชุมชน

ท้องถิ่นของตนต่อไป อย่างไรก็ตาม ชุมชนควรพัฒนา ขยายกิจกรรม ขยายกลุ่ม/ภาคี และความร่วมมือของกลุ่ม โดยเป็นกิจกรรมที่มุ่งพัฒนาประชาชนหรือกลุ่มแกนนำในชุมชนทั้งในด้านความคิด การเรียนรู้ และประสบการณ์ อันจะนำมาซึ่งความเข้มแข็งและความยั่งยืนของกลุ่มองค์กรชุมชนต่อไป เพื่อให้มีความเข้มแข็งและยั่งยืนต่อไป และควรเป็นกิจกรรมที่เหมาะสมและสอดคล้องกับปัญหาของท้องถิ่น ปลูกฝังถ่ายทอดแนวคิดให้กับกลุ่มเยาวชนในพื้นที่ ในรูปแบบของการดำเนินกิจกรรมร่วมกัน เพื่อสร้างกลุ่มผู้นำรุ่นใหม่ และความร่วมมือเป็นหนึ่งเดียวในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นของตน

ทั้งนี้ จากความรู้ที่เป็นผลจากการศึกษาครั้งนี้ น่าจะเป็นภาพสะท้อนในมุมที่สำคัญได้ว่า ความรู้หรือวิธีการที่มีพลังในการจัดการทรัพยากรในแต่ละท้องถิ่นนั้น ต้องเป็นความรู้ที่เกิดจากการจัดการวิถีชีวิตของชุมชนในการรักษาความสัมพันธ์ของชุมชนและโครงสร้างของชุมชนได้เป็นอย่างดีก่อน เพราะเป็นฐานที่สำคัญที่จะสามารถจัดการทรัพยากรได้โดยปราศจากเงื่อนไข กล่าวคือ เป็นการจัดการทรัพยากรที่ผูกติดไปกับวิถีชีวิตของผู้คน ไม่ติดเงื่อนไขด้านสถานที่และเวลาในการจัดการ และเป็นจัดการที่มีการปรับเปลี่ยนตามวิธีการของวิถีชีวิตนั้นๆ โดยที่ หากวิถีชีวิตชุมชนมีความมั่นคงฉันใด การจัดการใดๆ ก็มีความมั่นคงและยั่งยืนเกิดขึ้นฉันนั้น

7.2.3 ข้อเสนอแนะต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

ก. การให้ท้องถิ่น ซึ่งหมายถึงประชาชนในพื้นที่ มีสิทธิในการออกมติเพื่อกำหนดให้มีอุตสาหกรรมหรือโครงการพัฒนาในพื้นที่ของตนได้อย่างเสรี ตรงไปตรงมา และเป็นไปตามกระบวนการมีส่วนร่วมที่กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน ซึ่งจะเป็นกลไกสำคัญกลไกหนึ่งในการลดปัญหาข้อขัดแย้งและข้อพิพาทในการพัฒนา ตลอดจนเป็นการมุ่งสู่กระบวนการพัฒนาที่โปร่งใสและเป็นธรรมต่อประชาชนในทุกๆ ระดับ โดยพิจารณาจากความต้องการ วัฒนธรรม ประเพณี และวิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่น เป็นพัฒนาที่ก่อให้เกิดการพึ่งตนเองและการใช้ทรัพยากรของท้องถิ่นได้อย่างยั่งยืน

ข. แผนพัฒนาที่จัดทำขึ้นจากการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น โดยครอบคลุมถึงประชาชนส่วนใหญ่ ประชาสังคม และองค์กรประชาชน นับเป็นเครื่องมือสำคัญในการส่งเสริมการพัฒนาอย่างยั่งยืน เป็นไปตามความต้องการและวิถีชีวิตของคนในชุมชน ตลอดจนสอดคล้องกับวัฒนธรรมและประเพณีของท้องถิ่น

ค. ลักษณะประการหนึ่งของผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมในลุ่มน้ำยุคปัจจุบันที่แตกต่างจากก่อนหน้านี้นี้ก็คือ โครงการพัฒนาขนาดใหญ่ได้ทำให้เกิดปัญหาสิ่งแวดล้อมในลักษณะข้ามพรมแดน (Trans-boundary environmental problems) (การประชุม “การบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติแบบบูรณาการ” สถาบันวิจัยสภาวะแวดล้อม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 19 ตุลาคม 2550) ซึ่งได้ปรากฏมากขึ้นและส่งผลกระทบต่อการจัดการและการเข้าถึงทรัพยากรของชุมชนที่มีความสลับซับซ้อนมากขึ้นเนื่องจาก

ต้นตอของปัญหาอาจจะเกิดในอีกประเทศหนึ่ง เช่น การสร้างเขื่อนยาลีในเวียดนามที่กระทบต่อชนพื้นถิ่นทางทำนน้ำในลุ่มน้ำเซซานในกัมพูชา และการสร้างเขื่อนกั้นแม่น้ำโขงของจีน เป็นต้น

ปัญหาสิ่งแวดล้อมข้ามพรมแดนในระดับลุ่มน้ำนานาชาติยังมีแนวโน้มว่าจะเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ เนื่องจากเกิดการร่วมมือกันของรัฐต่างๆ ในลุ่มน้ำโขงในการดำเนินโครงการพัฒนาบนแม่น้ำระหว่างพรมแดน เช่น โครงการผันน้ำไทยลาว โครงการระเบิดแก่งแม่น้ำโขง โครงการสร้างเขื่อนกั้นแม่น้ำระหว่างประเทศบนพรมแดนพม่ากับไทย และโครงการขยับพลังงานอาเซียนซึ่งประกอบไปด้วยเขื่อนขนาดใหญ่ทั้งในจีน พม่า และลาว

การพัฒนาในลุ่มน้ำนานาชาติได้ก่อให้เกิดปัญหาสิ่งแวดล้อมข้ามพรมแดน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ นั้นหมายถึงว่าคนท้องถิ่นไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรแม่น้ำโขงอย่างที่เคยเป็นมาหลายชั่วอายุคน การจัดการในระดับนโยบายในสถานการณ์ปัจจุบันจึงไม่ได้อยู่เพียงขอบเขตในระดับประเทศเท่านั้น หากแต่สถานการณ์ของปัญหายังเป็นการข้ามพรมแดนเข้ามาจากภายนอก การดำเนินมาตรการต่างๆ จึงควรมีการป้องกันและสร้างแนวทางการจัดการร่วมกันตามขอบเขตของปัญหาที่ขยายออกไปด้วย กล่าวคือ อาจเป็นการส่งสัญญาณและการให้ความสำคัญกับผลกระทบระดับนานาชาตินี้ รวมทั้งการสร้างข้อตกลงเพื่อการตระหนักและเคารพในสิทธิข้ามพรมแดนด้วย

7.2.4 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ก. การยึดติดกับความคิดเชิงบวกในลักษณะของการสร้างงานพัฒนาในรูปแบบของสิ่งก่อสร้างทางโครงสร้างพื้นฐานได้เกิดขึ้นมากมายในงานท้องถิ่น เช่น การสร้างถนน โรงไฟฟ้า เขื่อน ฯลฯ แต่แนวทางดังกล่าวนอกจากเป็นการพัฒนาที่ขาดความรู้ความเข้าใจในบริบทของท้องถิ่นอย่างสิ้นเชิงแล้ว ยังเป็นการสร้างปัญหาและสร้างความขัดแย้งให้เกิดขึ้นในท้องถิ่น เกิดการดำเนินงานที่ปัญหาที่แท้จริงไม่ได้รับการแก้ไขและปัญหายังถูกสะสมไว้โดยเลียงเป็นการทำงานเชิงบวกแทน การดำเนินงานในลักษณะนี้จึงเป็นการดำเนินงานหรือการพัฒนาที่ขาดความรู้ ความเข้าใจในสภาพของปัญหาและเป็นการกลบเกลื่อนปัญหา มากกว่าการพัฒนา แต่หากการดำเนินงานให้ความสำคัญกับการสร้างความรู้ ซึ่งเป็นความรู้ 2 ฐาน คือ ความรู้ที่เกิดจากความรู้ในชุมชนเองและความรู้ที่เชื่อมโยงกับภายนอก ซึ่งนอกจากจะเป็นประโยชน์และเหมาะสมกับการดำเนินงานท้องถิ่นแล้ว ความรู้ที่เกิดขึ้นยังเป็นการสร้างจิตสำนึกให้เกิดขึ้นในกระบวนการดำเนินงาน และโดยเฉพาะในสภาพการณ์ที่จิตสำนึกในท้องถิ่นห่างหายไปมากเช่นนี้ การสร้างความรู้แก่ประชาชนและใช้การศึกษานำการพัฒนาจะเป็นการเพิ่มประสิทธิภาพการดำเนินงานท้องถิ่นและเกิดประสิทธิผลในอีกทางหนึ่งด้วย

ข. การให้โอกาสและข้อมูลอย่างทั่วถึงแก่ประชาชนในการรับรู้ปัญหาและสิทธิในการดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหา และสร้างแนวทางการพัฒนาด้วยตนเอง โดยอาจเพิ่มบทบาทของท้องถิ่น และความร่วมมือจากภาคส่วนอื่นๆ ในการทำการวิเคราะห์ “แผนที่ชีวิต” ที่เป็นเสมือนพิมพ์เขียวของชาวบ้านใน

กระบวนการวิเคราะห์ ติดตามและประเมินผลการดำเนินงานท้องถิ่น เพื่อการมีส่วนร่วมและแก้ไขปัญหาอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้ภายใต้การมีส่วนร่วมของประชาชน จำเป็นต้องอาศัยองค์ประกอบ 2 ส่วน คือ เสถียร และขบวนการ เพื่อนำให้ท้องถิ่นเกิดการเปลี่ยนแปลง ประกอบกับการนำกลุ่มที่พื้นน้ำและกลุ่มที่อยู่ใต้น้ำ มาสร้าง “กระบวนการ” ร่วมกัน ภายใต้ความรู้สึกแห่งการดูแลและช่วยเหลือซึ่งกันและกันในท้องถิ่น ส่งเสริมการผนึกกำลังท้องถิ่น สร้างกลไกการมีส่วนร่วมและเคารพในการดำเนินการภายใต้กติกาเดียวกัน เพื่อเป็นแนวทางการแก้ปัญหาและกำหนดแนวทางการพัฒนาอย่างยั่งยืนต่อไป

ค. ระบบกรรมสิทธิ์ในเขตป่าทามของกลุ่มน้ำสงครามนั้น เป็นระบบกรรมสิทธิ์ที่ทับซ้อนกันระหว่างกรรมสิทธิ์ส่วนรวมและสิทธิปัจเจกซึ่งเป็นสิทธิธรรมชาติ สำหรับสิทธิการเข้าถึงทรัพยากรป่าทามของชุมชนที่ไม่มีกรรมสิทธิ์ครอบครองถูกต้องตามกฎหมาย ทั้งนี้เนื่องจากในแง่กฎหมายไม่ได้มีกฎหมายใด ๆ รองรับสถานภาพของพื้นที่ป่าทาม ซึ่งบางแห่งมีสถานภาพเป็นพื้นที่สาธารณะ ซึ่งทำให้เอกชนหรือโครงการพัฒนาของรัฐบุกรุกเข้าใช้พื้นที่ได้ง่าย เนื่องจากไม่ต้องจ่ายค่าชดเชยและรัฐไม่ยอมรับวิถีชุมชนที่มีมาแต่เดิม ทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐ รัฐควรมีการออกกฎหมายรับรอง สิทธิธรรมชาติของชุมชน ซึ่งได้ยึดถือปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณี นอกเหนือจากการออกเอกสารสิทธิโดยถือเป็นสิทธิคู่ขนานในการครอบครองทรัพยากรให้กับชุมชน ซึ่งจะช่วยให้การครอบครองพื้นที่ป่าทามของชุมชน มีความมั่นคงมากขึ้น และหากให้ชุมชนมีเอกสารสิทธิที่รับรองสิทธิได้อย่างแท้จริงตามกฎหมายแล้ว การถือครองจะมีความมั่นคงยิ่งขึ้น

ง. กระบวนการทำให้นโยบายมีความชอบธรรม ที่ผ่านมามีความเข้าใจว่านโยบายเป็นการกำหนดมาจาก ผู้มีอำนาจ จึงมักใช้คู่กับ คำว่า ผู้กำหนดนโยบาย จึงทำให้เกิดลักษณะของ คนสั่ง ส่วน คนทำ หรือ คนถูกสั่งให้ทำ ก็คือ ผู้สนองนโยบาย หรือ ผู้รับนโยบายไปปฏิบัติ ซึ่งส่วนใหญ่ คือ การปฏิบัติของภาคประชาชน ดังนั้น นโยบายที่ผ่านๆ มาตั้งแต่อดีต จนถึงปัจจุบัน หรืออาจจะรวมถึงอนาคต จึงเป็นเรื่องของการกำหนดมาจากบุคคลภายนอก ที่มีอำนาจ เช่น นโยบายเพิ่มการเติบโตทางเศรษฐกิจ นโยบายเปิดเสรีทางการค้า นโยบายการพัฒนาอุตสาหกรรมและส่งเสริมการลงทุน นโยบายแก้ปัญหาความยากจน นโยบายการทำสงครามกับยาเสพติด เป็นต้น นโยบายในลักษณะดังกล่าวนี้จึงขาดสิ่งที่สำคัญที่สุดที่เป็นหัวใจและความชอบธรรมของนโยบาย คือ การมีส่วนร่วม โดยเฉพาะการกำหนดสาระของ “การมีส่วนร่วมของประชาชน”

ทั้งนี้จากการศึกษาพบว่า สาระสำคัญของนโยบายไม่ได้อยู่ที่เนื้อหาหรือข้อกำหนดในรายละเอียดต่างๆ ของนโยบายนั้นๆ หากแต่ส่วนที่สำคัญของนโยบายนั้นอยู่ที่ “กระบวนการ หรือวิธีการให้ได้นโยบาย” โดยที่การได้มาซึ่งนโยบายนั้นจำเป็นต้องมาจากการมีส่วนร่วมของคนหลายๆคน และการมีส่วนร่วมขั้นต่ำ ซึ่งเป็นพื้นฐานเบื้องต้น คือ การรับรู้ข้อมูลข่าวสารอย่างเท่าเทียม ซึ่งจะให้มีส่วนร่วมมากหรือน้อยเพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับความสำคัญในแต่ละเรื่อง แต่โดยหลักการจะต้องประกอบด้วยกระบวนการ ดังนี้

- ร่วมรับรู้ข้อมูล
- ร่วมคิด ร่วมวิพากษ์วิจารณ์
- ร่วมวางแผน
- ร่วมปฏิบัติ
- ร่วมรับผิดชอบจากผลที่เกิดขึ้น
- ร่วมทบทวน แก้ไข และร่วมพัฒนาให้ดีขึ้นอย่างต่อเนื่อง

ทั้งนี้ขนาดของนโยบายจึงไม่สำคัญเท่ากับกระบวนการที่ได้มาของนโยบาย สิ่งเหล่านี้ต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นกับทุกภาคส่วนในสังคมให้เห็นความสำคัญต่อกระบวนการนโยบายและเหล่านี้คือหัวใจ สำคัญของกระบวนการที่ได้มาซึ่งนโยบายนั้นๆ

หากจะให้กระบวนการที่ได้มาของนโยบายสาธารณะมีประสิทธิภาพและเกิดประโยชน์สุขต่อชุมชน ควรจะเริ่มต้นจากความคิดเห็นร่วมกันว่าการจะให้ทรัพยากรคงอยู่ต่อไป สืบทอดชั่วลูก ชั่วหลาน นั้นต้องเป็นกระบวนการดำเนินการที่เหมาะสมสอดคล้องกับสถานการณ์ ขยายผล ขยายประเด็นให้เกิดความมั่งคั่งงอกงามในเรื่องอื่นๆ ให้เกิดความหลากหลาย และความยั่งยืนอย่างแท้จริงให้ได้ในจิตใจคนเสียก่อน ซึ่งอาจจะเริ่มจากการมีกลุ่มผู้ริเริ่มเล็กๆ ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นโรงเรียน ผู้ใหญ่บ้าน อบต. นักวิชาการที่สนใจ ผู้เชี่ยวชาญเรื่องการทรัพยากร การหาปลา ภูมิปัญญาพื้นบ้านในการประกอบอาชีพ การแพทย์ในชุมชน ตัวแทนคนหนุ่มสาว เยาวชน เป็นต้น เพื่อพูดคุย คิด วางแผนการทำงานร่วมกัน และเริ่มทำอะไรร่วมกัน ขยายแนวร่วมไปเรื่อยๆ เช่น

- การศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ความเป็นมาในการใช้และการจัดการทรัพยากร
- การนำข้อมูลเข้าสู่ชุมชน การปรึกษาหารือ การระดมความคิดเห็นในการสะท้อนปัญหา การแก้ไข การหาทางออก และการจัดการต่างๆ ให้ดีขึ้น
- การศึกษาวิธีการ กระบวนการ เทคนิคต่างๆ ในการใช้และการจัดการทรัพยากรของชุมชน
- การจัดทำนโยบาย แผนงาน กิจกรรมที่เกี่ยวข้อง เช่น ชูความรู้ท้องถิ่น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น แหล่งเรียนรู้ชุมชน
- การกำหนดให้เป็นส่วนหนึ่งของนโยบาย หรือแผนงาน กิจกรรมระดับท้องถิ่น และการสนับสนุนจากหน่วยงานในท้องถิ่น หรือองค์กรภายนอกอื่นๆ รวมถึงการดำเนินกิจกรรมตามแผน การสื่อสารต่อสาธารณะและชุมชนอย่างต่อเนื่องถึงกิจกรรมที่ดำเนินการ

- การติดตาม ประเมินผลตามแผนงาน กิจกรรม การทบทวน แก้ไข ปรับปรุงอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้เกิดผลที่ดีขึ้นเรื่อยๆ การขยายเครือข่ายการใช้และการจัดการทรัพยากรไปสู่พื้นที่อื่นๆ
- ฯลฯ

ทั้งหมดนี้จึงเป็นกระบวนการกำหนดนโยบายและการพัฒนาอย่างยั่งยืนไปพร้อมๆ กัน ทั้งนี้เพราะเป็นนโยบายและเรื่องเล็กๆ ในชุมชน แต่สามารถเชื่อมโยงประวัติศาสตร์ ความเป็นมา รากเหง้าของชุมชนสามารถประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับสภาวการณ์ และทำให้เป็นเรื่องทันสมัย เหมาะสมได้กับกาลเวลา และสืบต่ออย่างยั่งยืนได้

กระบวนการได้มาซึ่งนโยบายจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง ในการดึงเอาพลังของชุมชนที่มีอยู่แล้วให้เกิดการผลักดัน และนำไปสู่ความเข้มแข็งได้ท่ามกลางกระแสทุนที่เชี่ยวกราก การส่งเสริมการลงทุน การพัฒนาที่มุ่งเน้นเรื่องของตัวเลขทางการเงิน ผลประโยชน์ กำไร และความใหญ่ยักษ์ของโครงการ ลำพังเพียงกระแสธารเล็กๆ ของผู้คนในชุมชนเล็กๆ จึงเป็นการยากที่จะแทรกตัวเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการพัฒนา และการมีส่วนร่วมในนโยบายสาธารณะระดับชาติ การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำขนาดใหญ่ มีสายป่านแห่งธุรกิจต่อเนื่องที่ยาวไกล ย่อมเป็นการเบียดขับให้วิถีการจัดการทรัพยากรแบบพื้นบ้านเป็นเพียงเศษเสี้ยวแห่งประวัติศาสตร์ เป็นสิ่งที่รัฐและผู้กำหนดนโยบายไม่เคยคำนึงถึงอย่างรอบด้านและหลากหลายมิติพอ แต่หากมองถึงความมั่นคงในระดับฐานราก การอยู่บนพื้นฐานแห่งความพอเพียง การพึ่งตนเอง การเคารพซึ่งรากเหง้าแห่งชีวิต ชุมชนเหล่านี้ย่อมอยู่เหนือกระแสใหญ่ได้อย่างมีศักดิ์ศรี

กระบวนการได้มาซึ่งนโยบายสาธารณะไม่มีสูตรสำเร็จตายตัว หากแต่ทุกคนต่างเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการร่วมกัน แต่ทั้งนี้วิถีทางหนึ่งในการสร้างและทำความเข้าใจต่อกระบวนการนโยบายสาธารณะนั้น ผลจากการศึกษาครั้งนี้ น่าจะเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยยืนยันถึงความเหมาะสมและสอดคล้องในการที่จะต้องหันมาให้ความสำคัญและสนใจภายใต้กรอบคิดของ “มิติทางวัฒนธรรม” ซึ่งจะเป็นเสมือนน้ำยาขัดกระจกแว่นในการมองการพัฒนาและการกำหนดนโยบายให้มีความชัดเจนและเป็นไปในแนวทางที่เหมาะสมยิ่งขึ้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

7.3 ประเด็นเสนอแนะ : มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติกับทางเลือกในการพัฒนา

การแสวงหาทางเลือกการพัฒนาในมิติวัฒนธรรม อยู่ที่กระบวนการต่างๆ 4 ประการ คือ

7.3.1. การเสริมสร้างพื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรม (Social-Cultural Space)

การพัฒนาที่ให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมชุมชนถือเป็นการเปลี่ยนกรอบทัศน์เรื่องการพัฒนา จากเดิมที่มองว่าวัฒนธรรมเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนา ผู้การใช้วัฒนธรรมเป็นยุทธศาสตร์การพัฒนา ซึ่งไม่แยกมิติของเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมออกจากกัน และนิยามความหมายใหม่ของการพัฒนาว่ามิใช่การจำลองการพัฒนาทางเศรษฐกิจอย่างเดียว แต่มี “ระบบคุณค่า” บางอย่างอยู่เบื้องหลัง (เยาวนุช เวศร์ภาดา, 2545) โดยจะเห็นได้ว่าปัจจุบันชุมชนมีการนำเสนอความรู้ ซึ่งนำไปสู่ทางเลือกในการสร้างอำนาจการจัดการโดยชุมชน เป็นชุมชนที่เกิด “”ปฏิบัติการทางสังคม”” ซึ่งประกอบไปด้วย (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2542)

การจัดระเบียบพื้นที่ ได้แก่ การวางผังหมู่บ้าน ซึ่งมีลักษณะของพื้นที่ที่เรียกว่า “พื้นที่พิเศษ (Heterotopia)” หมายถึง พื้นที่ที่บรรจุเรื่องราวและความหมาย (Significance) ต่างๆที่แตกต่างหลากหลาย ทั้งเรื่องของอดีต ปัจจุบัน อนาคต มีทั้งพื้นที่จริงซึ่งเป็นพื้นที่ทางกายภาพ และพื้นที่ที่สังคมกำหนดขึ้นเพื่อกิจกรรมเฉพาะชนิด เช่น ป่าช้าดอนปู่ตา วัดปลาทู

การจัดระเบียบสังคม ผ่านประเพณี พิธีกรรม วัฒนธรรม และค่านิยมประจำท้องถิ่น การจัดตั้งกลุ่มนักวิจัยไทบ้าน เพื่อจัดงานประเพณี เข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ เช่น การศึกษาทรัพยากรป่าทุ่งป่าทาม

การจัดระเบียบข้อมูล โดยใช้หลักฐานอ้างอิงต่างๆเกี่ยวกับหมู่บ้าน ได้แก่ ผลผลิตซื้อขายที่ให้ความรู้ ข้อมูลเกี่ยวกับหมู่บ้าน ทั้งประวัติความเป็นมา วิถีชีวิต ภูมิปัญญา ประเพณี เศรษฐกิจ

ทั้งนี้จากกระแสการพัฒนาได้ทำลายคุณค่าและความมั่นคงของทรัพยากรธรรมชาติ ริดรอนศักยภาพปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนและชุมชนกับความหลากหลายทางชีวภาพและสิ่งแวดล้อม ทางด้านการศึกษาได้ละเลยคุณค่าการสืบทอดเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ทางด้านการประกอบอาชีพทางการเกษตรมุ่งเน้นการเกษตรเพื่ออุตสาหกรรมมากกว่าการเกษตรพอเพียง ขาดการเชื่อมโยงวิถีชีวิตกับความหลากหลายทางชีวภาพกับทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่น คนและชุมชนขาดจิตสำนึกในการอยู่ร่วมกันกับทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน แต่ได้ปรับเปลี่ยนเป็นผู้เอาเปรียบและทำลาย เกิดการแย่งชิงในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ

การเปิดพื้นที่การเคลื่อนไหวของศักยภาพของชุมชนและการสร้างความหมายของชุมชนในบริบทที่เปลี่ยนแปลงไป จึงเป็นการปรับตัวให้ทันต่อสถานการณ์ใหม่ๆความรู้ของชาวบ้านมีลักษณะเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติ หรือความรู้ที่ได้จากการปฏิบัติจริง ในขณะที่เดียวกันความรู้ก็แฝงไปด้วยคุณค่า กฎเกณฑ์ และอำนาจ นอกจากนี้ ความรู้ท้องถิ่นเป็นสิ่งที่สามารถเปลี่ยนแปลง ปรับเปลี่ยนได้ ไม่ได้หยุดนิ่งหรือเป็นสัจธรรมที่แน่นอนตายตัว ซึ่งปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่าเป็น การสร้างพื้นที่ทางสังคม

วัฒนธรรม (Social and cultural space) แสดงให้เห็นศักยภาพของชุมชน ในฐานะกลไกสำคัญที่จะช่วยพิทักษ์รักษาและฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ระบบความสัมพันธ์ที่ดีในชุมชน โครงสร้างทางสังคมที่มีการดูแลซึ่งกันและกัน

นอกจากนี้ ข้อมูลเรื่อง ชะล้า ยังเป็นที่รู้จักหรือนิยมกันในหมู่คนสูงอายุเป็นส่วนใหญ่ หากไม่รวบรวม ศึกษาและถ่ายทอดไว้ คงจะสูญหายไปอย่างน่าเสียดาย จึงควรส่งเสริมสนับสนุนให้มีการสร้างสื่อสอดแทรกไว้ในการเรียนการสอนกลุ่มวิชาสร้างเสริมลักษณะนิสัย โดยเฉพาะวิชาจริยศึกษาที่เยาวชนรุ่นหลังจะได้เรียนรู้ ศึกษา และรับมรดกทางวัฒนธรรม “ชะล้า” ให้ยืนยงมีคุณค่าคู่กับสังคมอีสาน สังคมไทยสืบไป

7.3.2. การเสริมสร้างความเข้มแข็งให้องค์กรชุมชน (Strengthening community organization) ความเข้มแข็งของกลุ่มในการดำเนินงาน ย่อมเป็นตัวชี้วัดความสำเร็จของงานนั้นๆ กลุ่มหรือองค์กรชุมชนจึงเป็นส่วนสำคัญในปฏิบัติการต่างๆในชุมชน พลังของกลุ่มหรือองค์กรชุมชนเป็นวิธีการหนึ่งในการสร้างอำนาจในการจัดการให้เกิดขึ้น เพราะอำนาจในการจัดการ ผู้ที่จะมีอำนาจอันชอบธรรมนี้จึงจะมีสิทธิในการจัดการ โดยที่ชุมชนต้องแสดงความเป็นเจ้าของ และแสดงพลังในการจัดการ หากชุมชนเกิด “สำนึกในความเป็นเจ้าของ” (Sense of belonging) แล้ว ในกระบวนการต่อมาชุมชนจะแสวงหาอำนาจในการจัดการ

ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่าอำนาจหรืออุดมการณ์ในการจัดการเกิดมาจากวิถีคิด โดยที่ “วิถีคิด” นี้ไม่ใช่ความรู้ทางด้านเทคนิควิธี แต่เป็นวิถีคิดที่เชื่อมโยงระบบนิเวศ วิถีชีวิตทางสังคม-วัฒนธรรม และเทคโนโลยีที่สามารถใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ ความสำเร็จในการจัดการน้ำแบบชาวบ้านหมายถึงการสร้าง “วิถีคิด” ที่เชื่อมโยงโครงสร้างและระบบความสัมพันธ์ระหว่างสังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อมเข้าด้วยกัน โดยสะท้อนอย่างชัดเจนว่าเป็นวิถีคิดที่เกิดจากการผสมผสานศาสตร์หลายแขนงเข้าด้วยกัน ซึ่งไม่ใช่การใช้เอกศาสตร์ ซึ่งผู้ศึกษา หมายถึง การใช้ความรู้ทางวิศวกรรมศาสตร์อย่างเดียว หรือเศรษฐศาสตร์อย่างเดียว แต่เป็นการบูรณาการทั้งวิศวกรรมศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ พุทธศาสตร์ สังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ และไสยศาสตร์ประกอบกัน เป็น “ฐานของวิถีคิด” ในการจัดการทรัพยากร

จาก “วิถีคิด” ที่เกิดจากฐานของการเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์ในระบบต่างๆ นำไปสู่การสร้าง ความหมายของมิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากร คือ การเชื่อมโยงการจัดการทรัพยากรของชุมชน เพื่อการใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศอย่างยั่งยืน เช่น การใช้ประโยชน์จากทาม (พื้นที่ริมน้ำที่น้ำท่วมถึงในฤดูแล้ง), จากป่า, จากแก่งในลำน้ำมูล, จากภู ฯลฯ เป็นต้น วิจัยไทบ้านที่เป็นเครื่องมือในการสร้างความรู้เป็นทางเลือกในการสร้างอำนาจการจัดการ และเป็นการสร้างกลไกการต่อรองโดยใช้ความรู้และวิถีวิทยา (Methodology) ในเชิงวิชาการมาสร้างอำนาจและเปิดพื้นที่สู่การยอมรับในวงกว้างและเป็นที่ยอมรับ ความรู้ท้องถิ่น นำมาซึ่งความมั่นใจ ความภูมิใจ และความสร้างสรรค์ในการแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมของแต่ละชุมชน โดยเป็นการจัดการที่มาจากความต้องการและการปฏิบัติโดยชุมชน ซึ่งเป็นการจัดการ

ทรัพยากรที่สร้างความเข้มแข็งให้กับองค์กรชุมชนและสอดคล้องกับแนวทางประชาธิปไตยอันเป็นการจัดการของชุมชน และเพื่อชุมชนอย่างแท้จริง

7.3.3. การเสริมสร้างประชาสังคม (Civil society) ซึ่งหมายถึง การเพิ่มพื้นที่สาธารณะ ซึ่งเป็นเสมือนเวทีที่จะช่วยเปิดโอกาสให้ชุมชนมีส่วนร่วมมากขึ้น สามารถทำความเข้าใจและเคารพสิทธิซึ่งกันและกัน พร้อมทั้งสามารถรวมตัวกันเป็นองค์กรหรือเครือข่ายที่เข้มแข็ง โดยที่ผ่านมามีปรากฏการณ์ต่างๆที่เกิดขึ้นในชุมชนได้สะท้อนการก่อรูปของประชาสังคม ดังจะเห็นได้ตั้งแต่ ภายหลังวิกฤตเศรษฐกิจ พ.ศ. 2540 คนเริ่มตื่นตัวเกี่ยวกับจิตสำนึกในชุมชน มีการรวมตัวจัดตั้งองค์กรทางสังคมต่างๆขึ้น เพื่อดูแลผลประโยชน์ของกลุ่ม เช่น กลุ่มวิสาหกิจชุมชน องค์กรชุมชน ฯลฯ จนกระทั่งก่อให้เกิดเป็นอุดมการณ์ร่วมของสังคมและมีการปฏิบัติสืบต่อกันมา (ธีรยุทธ บุญมี, 2536)

แนวทางการเสริมสร้างประชาสังคมจึงเป็นการบ่งบอกถึงความพยายามในการสร้างคุณค่า และอุดมการณ์ทางจริยธรรมในสังคมปัจจุบันที่ให้ความสำคัญกับศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2540) อันจะนำไปสู่การให้ความสำคัญกับสิทธิชุมชน เพื่อเป็นแนวทางในการสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชน กลุ่ม ตลอดจนองค์กรต่างๆ ซึ่งนอกจากจะเป็นการพัฒนาอย่างมีส่วนร่วมตั้งแต่กระบวนการคิด ปฏิบัติการ และประเมินผลแล้ว ยังก่อให้เกิดการติดตามผล (Monitoring) ในการดำเนินงานจากกลุ่มผู้มีส่วนร่วมด้วยกันเองอีกทางหนึ่งด้วย

สถานการณ์ที่พบในกลุ่มน้ำสงคราม แสดงให้เห็นในทางหนึ่งได้ว่า ในยุคโลกาภิวัตน์ ปัญหาสิ่งแวดล้อมและการเข้าถึงทรัพยากรไม่ได้มีขอบเขตภายในรัฐเท่านั้น ดังนั้น ข้อพิจารณาเกี่ยวกับปัญหาการจัดการทรัพยากรในกลุ่มน้ำสงคราม รวมถึงกลุ่มน้ำต่างๆในยุคโลกาภิวัตน์จึงไม่ได้มีเพียงประเด็นความยุติธรรม ในการเข้าถึงทรัพยากรที่คนท้องถิ่นถูกกีดกันออกไปจากการเข้าถึงทรัพยากรที่เคยพึงพาเท่านั้น แต่ยังมีมิติความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐต่างๆ ด้วย เพราะรัฐแต่ละรัฐต่างก็มุ่งไปที่ความร่วมมือทางเศรษฐกิจเป็นหลัก ขณะที่พยายามหลีกเลี่ยงไม่กล่าวถึงผลกระทบต่อทรัพยากรและชุมชน เพราะเกรงกลัวความขัดแย้งกับรัฐที่ใหญ่กว่า การแก้ไขปัญหาลักษณะนี้จากการพัฒนาต่อการจัดการทรัพยากรของชุมชนในกลุ่มน้ำจึงจำเป็นต้องสร้างภาคประชาสังคมให้เข้มแข็ง การร่วมมือกันนี้ รวมไปถึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะให้คนท้องถิ่นได้เข้าถึงข้อมูลการพัฒนาที่กระทบต่อการเข้าถึงและการจัดการทรัพยากร และต้องมีการศึกษาวิจัยอย่างเป็นระบบเพื่อให้มีข้อมูลฐานเพื่ออธิบายสภาพปัญหาที่เกิดจากการพัฒนาได้อย่างทันต่อสถานการณ์

ในอีกทางหนึ่งต้องยอมรับความจริงที่ว่า การเคลื่อนไหวภาคประชาชนในปัจจุบัน เป็นเพียงขบวนการทางวัฒนธรรม สังคม หรือสิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่ยังไม่ถูกยกระดับเป็นขบวนการทางการเมือง ซึ่งมีอำนาจต่อรองในการจัดการ เนื่องจาก การต่อสู้กับกระแสโลกาภิวัตน์ในปัจจุบัน ทำที่สุดเป็นเรื่องของอำนาจ ซึ่งอำนาจของภาคประชาสังคม จะเป็นอำนาจของการเรียนรู้ที่มีพลังในโลกสมัยใหม่ เพราะลำพังเพียงภาครัฐไม่สามารถแก้ปัญหาและช่วยเหลือประชาชนทั้งหมดได้ กลไกภาคประชาสังคมนี้ต้องเริ่มแสดง

บทบาทในการเริ่มถ่วงดุล และเริ่มแสดงอำนาจของฝ่ายประชาชน แต่ในขณะเดียวกันกระแสโลกาภิวัตน์ก็
ไม่อาจทำให้ล้มผลกระทบจากองค์กรข้ามชาติที่อาจส่งผลทั้งทางบวกและทางลบต่อภาคประชาสังคมด้วย
ประชาสังคมจึงต้องเข้มแข็งจากฐานล่าง และความเคลื่อนไหวของกระบวนการประชาสังคมจะต้องมีการ
ฝึกปฏิบัติหรือมีการลื่นไหลตลอดเวลา เช่น การเคลื่อนไหวเข้าสู่การผลักดันการเปลี่ยนแปลงเชิงนโยบาย
เช่น การเชื่อมกับสมาชิกวุฒิสภา เรื่องการศึกษา แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เพื่อขยายตัวตน
ของภาคประชาสังคมออกไป ทั้งระดับบน-ล่าง หรือส่วนกลาง-ส่วนท้องถิ่นเพื่อให้สามารถกระทบกับ
ปัญหาแรงๆ ได้ด้วยตัวเอง

การเสริมสร้างประชาสังคมนับได้ว่าเป็นการพัฒนาในมิติทางวัฒนธรรมที่สำคัญยิ่ง เพราะแสดงถึง
ความสามารถในการผลิตใหม่ทางวัฒนธรรม ที่ดึงให้ชุมชนท้องถิ่นต่างๆเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา
อย่างแท้จริง ในการร่วมวางกฎเกณฑ์ และกติกาของสังคม เพื่อให้ทุกคนมีทั้งส่วนรับผิดชอบ ตรวจสอบ
และได้ประโยชน์จากสังคมอย่างเสมอภาคและเป็นธรรม (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538)

7.3.4. การเคารพสิทธิของความแตกต่างหลากหลายของพหุสังคม (Plural Society)

มิติทางวัฒนธรรมนั้นมียุคเน้นสำคัญที่การแสดงออกถึงคุณค่าความเป็นมนุษย์และการเคารพสิทธิ
ชุมชน อันเป็นเงื่อนไขสำคัญของการพัฒนาไปสู่ความเป็นพหุสังคมที่ผู้คนแตกต่างกันทั้งในด้านฐานะทาง
เศรษฐกิจ ระบบการผลิต และวิถีชีวิตดังเช่นสังคมไทยในปัจจุบัน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538) จะเห็นได้
ว่า เป้าหมายหรือจุดเน้นในการพัฒนานั้นให้ความสำคัญในประเด็นเชิงเทคนิคและวิธีการ การให้
ความสำคัญในลักษณะนี้จึงเป็นการเบี่ยงเบนต่อความสำคัญของ “คน” หรือพัฒนาไปเพื่อตอบสนอง
เป้าหมายในเชิงวัตถุ แต่คนไม่ได้เป็นเป้าหมายของการพัฒนา ดังจะเห็นได้ว่าข้อเสนอยุทธศาสตร์การ
พัฒนาภายใต้แนวคิดการบริหารจัดการทุนทางทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน
ที่ระบุไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 10 ซึ่งมีแนวทางการดำเนินงาน เช่น พัฒนา
ระบบฐานข้อมูล สร้างองค์ความรู้และบุคลากร ส่งเสริมการวิจัยพัฒนา คุ้มครองทรัพยากรความ
หลากหลายทางชีวภาพจากการคุกคามภายนอก อนุรักษ์ฟื้นฟูความหลากหลายของพันธุกรรมท้องถิ่น
สนับสนุนภาคการผลิตและบริการที่ชุมชนมีศักยภาพในการจัดการ ฯลฯ อาจกล่าวได้ว่าแนวทางดังกล่าว
มิได้ให้ความสำคัญถึงวิถีชีวิต สังคม วัฒนธรรม และปัจจัยแวดล้อมที่แตกต่างกันของแต่ละชุมชน แต่เป็น
ลักษณะที่ต้องพัฒนาในลักษณะเดียวกันทั้งหมด ซึ่งแสดงให้เห็นได้ว่าเป็นแนวทางการพัฒนาที่ขาด
ความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับชุมชน

ด้วยการดำเนินงานที่เน้นการปฏิบัติการเทคนิค และวัดผลในเชิงรูปธรรม จึงส่งผลถึงความไม่ยั่งยืน
ในระยะยาว นั่นเป็นเพราะไม่สามารถให้ผลการปฏิบัติเกิดผลในตัวคน คนจึงก่อให้เกิดปัญหา หรือเมื่อมี
ปัญหาเกิดขึ้นใหม่หรือในลักษณะเดียวกัน คนก็ไม่มีภูมิปัญญา ภูมิคุ้มกัน และภูมิสังคมในการเผชิญปัญหา
หรือหาทางออกได้ ทั้งนี้ เหตุจากการไม่ตระหนักในการดำเนินงานหรือการพัฒนาใดๆก็ตามแต่นั้นขาด
ความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับกลุ่มชนผู้สร้างสรรค์วัฒนธรรมนั้น ไม่ได้สนใจบริบทและเงื่อนไขของสังคมของ

กลุ่มชนผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมว่าต้องปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นรวดเร็วรอบตัวอย่างไร รวมถึงการเคารพสิทธิของความแตกต่างหลากหลายของพหุสังคม (Plural society) ด้วย ดังนั้นจึงจำเป็นจะต้องทำความเข้าใจในความหมายของวัฒนธรรมให้ถ่องแท้ และชัดเจนเสียก่อนเพื่อให้วัฒนธรรมเป็นพลังสร้างสรรค์ที่แท้จริงของสังคม ในความพยายามที่สื่อความหมายของวัฒนธรรมในลักษณะที่เคลื่อนไหวและมีพลัง ดังนั้นจึงต้องหันมาให้ความสำคัญต่อสิ่งที่เรียกว่า ชีวิตวัฒนธรรม (หรือก็คือ การมองภายใต้มิติทางวัฒนธรรม : ผู้เขียน) การเคารพสิทธิของความแตกต่างหลากหลายของพหุสังคม เพราะการมองวัฒนธรรมที่เกิดจากการเคารพในสิทธิและความหลากหลายของพหุสังคมนี้ จะกระตุ้นให้เกิดความสนใจวิเคราะห์สังคมและชีวิตของกลุ่มชนผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมไปพร้อมๆกับการทำความเข้าใจลักษณะทางวัฒนธรรมที่ต้องปรับตัวเปลี่ยนแปลงไปตามสภาวะแวดล้อมอยู่เสมอ เพราะไม่มีวัฒนธรรมใดอยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่ต้องสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อนหลายระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่นจนถึงระดับโลก (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2536)

7.4 บทสรุปส่งท้าย

จากการศึกษาผู้ศึกษาซึ่งเป็นคนนอก และโดยเฉพาะคนภายนอกมีความจำเป็นต้อง “ปรับมุมมอง” (ซึ่งมิใช่เป็นเพียง “มุมมอง” เท่านั้น) ให้เป็นมุมมองแบบวิถีชีวิตของชาวบ้านที่สามารถสร้างระบบความสัมพันธ์กับธรรมชาติ แม้จะเป็นระบบความสัมพันธ์ที่ถูก “มอง” ว่าเป็นปัญหาหรือเป็นความยากลำบากในการดำรงชีวิตในมุมมองของคนนอก แต่จาก “มุมมอง” หรือ “วิถีคิด” ของชาวบ้านทำบ่อเป็นมุมมองที่ปรับตัวจากปัญหามาสู่การ ใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนจากธรรมชาติ เป็นมุมมองที่เกิดจาก “การพลิกวิกฤตให้เป็นโอกาส” เป็นมุมมองที่ไม่ยอมจำนนต่อปัญหาเพื่อรอการช่วยเหลือจากภายนอก หรือการแก้ปัญหาจากการสั่งการ แต่ชาวบ้านใช้อำนาจผ่านอุดมการณ์และความรู้ที่ถ่ายทอดและเรียนรู้มาใช้ ซึ่งเป็นวิธีการเฉพาะที่เกิดขึ้นเฉพาะพื้นที่ โดยวิธีการหรือวิถีคิดเช่นนี้ คนในต้องเรียนรู้เองเพราะคำตอบของแต่ละสถานการณ์ แต่ละครบการการณ์นั้น ภายใต้ความสัมพันธ์และความเชื่อมโยงของมิติทางวัฒนธรรมของแต่ละที่ย่อมมีกฎเกณฑ์ในการไขสู่คำตอบที่แตกต่างกัน แต่ละวิถีชีวิตของท้องถิ่นจึงมีบริบทเฉพาะตัว และเป็นบริบทแห่งความหลากหลายเพื่อการสร้างทางเลือกในการอยู่ร่วมกัน ความเข้าใจภายใต้มุมมองของมิติทางวัฒนธรรมอาจเป็นแว่นขยายหนึ่งในการปรับ “วิถีคิด” ของการพัฒนา สร้างความตระหนักในการให้คุณค่าของ “ความหมาย” ของการพัฒนา สู่ “กระบวนการ” ของการพัฒนาในมิติใหม่ที่มีทางเลือกที่หลากหลาย มีเจตสีของแต่ละท้องถิ่น เพื่อให้สังคมไม่ได้มีเพียงสีหรือรูปแบบเดียวในการรับรู้

มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำสงครามตอนล่างของชุมชนทำบ่อจึงอาจไม่ใช่การศึกษาเพื่อให้คำตอบเชิงการจัดการทรัพยากรในลักษณะที่ว่า “ใช่ หรือ ไม่ใช่” “ดี หรือ ไม่ดี” “ถูก หรือ ผิด” อย่างไร แต่อาจอนุมานได้ว่า มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรของชุมชนทำบ่อเป็นความรู้และความเข้าใจการจัดการทรัพยากรอีกระบบหนึ่ง ซึ่งอาจต่างจากการเรียนรู้ที่เป็นแบบแผนหรือในลักษณะของการจัดการทรัพยากรในเชิงนโยบายที่มีใช้อยู่ในปัจจุบัน หากแต่การศึกษาภายใต้มิติทาง

วัฒนธรรมเป็นความสนใจในการศึกษากระบวนการความคิดในการจัดการทรัพยากรของชุมชนที่มีความซับซ้อน มีความผสมผสานกันของความรู้ในและการปรับตัวในการจัดการทรัพยากรที่ให้คุณค่าแก่การอยู่ร่วมกันของสรรพสิ่งและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ อีกทั้งการจัดการทรัพยากรยังมีขอบเขตจำกัดอยู่ที่ “การใช้ทรัพยากรตามครรลองแห่งการอยู่ร่วมกันอย่างพึ่งพาอาศัยและเกื้อกูลกันระหว่างคนกับธรรมชาติ” อันเป็นการสื่อความหมายถึงความสามารถและศักยภาพในการปรับตัวภายใต้บริบทของการเปลี่ยนแปลงที่ชุมชนต้องเผชิญอยู่ตลอดเวลา ด้วยความตระหนักถึงความเท่าเทียมกันและพิจารณาด้วยความรู้สึกที่เป็นธรรมและไม่ปฏิเสธถึงความมีชีวิตและจิตใจในความเป็นมนุษย์

อุดมคติในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำจึงไม่ใช่ความตั้งใจภายใต้งานศึกษาชั้นนี้ หากแต่ความพยายามในการศึกษาเพื่อสร้างความรู้ที่ต่อต้านการครอบงำและความเข้าใจที่เคารพต่อศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์และความเสมอภาคกันของทุกส่วนในสังคม คือ ปลายทางที่ผู้ศึกษามุ่งหวังในฐานะผู้มีส่วนในการรับผิดชอบต่อการพัฒนามนุษย์และสังคมในอนาคต

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- กฤษฎา บุญชัย. 2540. พลวัตชุมชนล้านนาในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- กรุงเทพธุรกิจ หนังสือพิมพ์. 2549. เปิดตำนานวิถีธรรมชาติ วิถีวัฒนธรรมสองฝั่งโขง. 22 กุมภาพันธ์ 2549 (ออนไลน์). แหล่งที่มา : http://www.mekongwetlands.org/Songkhram_THAI/m2_2_1.html. (2 ธันวาคม 2550).
- กาญจนา แก้วเทพ. 2538. การพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน : โดยถือมนุษย์เป็นศูนย์กลาง. กรุงเทพฯ : สภาคทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา.
- กาญจนา แก้วเทพ. 2545. การวิเคราะห์ภูมิปัญญาด้านการสื่อสารของท้องถิ่น. เอกสารประกอบการบรรยาย ณ คณะธุรกิจการเกษตร มหาวิทยาลัยแม่โจ้ เชียงใหม่ วันที่ 20 มกราคม 2545.
- เกษม จันทร์แก้ว. 2525. วิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ : อักษรสยามการพิมพ์.
- เกษม จันทร์แก้ว. 2527. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- คณะกรรมการเพื่อจัดทำคู่มือการจัดการแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมระดับจังหวัด. 2533. คู่มือการจัดการแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมระดับ จังหวัดและอำเภอ. กรุงเทพฯ อักษรไทย.
- คณิต ธรรมเจริญ. 2546. กระบวนการสร้างเครือข่ายกลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำ เครือข่ายกลุ่มอนุรักษ์ป่าขุนน้ำแม่กวง อำเภอดอยสะเก็ด กิ่งอำเภอแม่อน จังหวัดเชียงใหม่. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา และสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- เครือข่ายนักวิจัยไต้หวันลุ่มน้ำสงคราม. 2548. พันธูปลาในป่าทาม : ความรู้พื้นถิ่นของคนหาปลา ลุ่มน้ำสงครามตอนล่างงานวิจัยไต้หวัน. นครพนม : เครือข่ายนักวิจัยไต้หวัน ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง.
- เครือข่ายนักวิจัยไต้หวันลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง. 2548. นิเวศวิทยาและประวัติศาสตร์ป่าบุ่งป่าทاملุ่มน้ำสงครามตอนล่าง. (ม.ป.ท.): โครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำโขง.

โครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำโขง (MWBP). มหกรรม วันป่าบุงป่าทาม ลุ่มน้ำสงคราม ครั้งที่ 3. (ออนไลน์). แหล่งที่มา : http://www.thaingo.org/prboard_1/view.php?id=5309 (20 กันยายน 2549).

โครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำโขง (MWBP). แม่น้ำสงครามประเทศไทย. (ออนไลน์). แหล่งที่มา : http://www.mekongwetlands.org/Songkhram_THAI/home_t.html. (17 ตุลาคม 2550).

จิรพันธ์ ไตรทิพจรัส. 2542. โครงสร้างสังคมของโรงเรียนกับการแพร่ระบาดของยาบ้า : ศึกษากรณีโรงเรียนมัธยมศึกษา. วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษาดุสิตบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์ และคณะ. 2540. สังคมวิทยา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

จารุวรรณ ธรรมวัตร. 2531. ภูมิปัญญาแห่งอีสาน : รวมบทความอีสานคดีศึกษา. มหาสารคาม : ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2534. วัฒนธรรมไทยกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ. 2541. ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา. กรุงเทพฯ : วิถีธรรม.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2542. “เศรษฐกิจศาสตร์บนรากฐานทางวัฒนธรรม” ปรับปรุงจากคำบรรยายนำในการสัมมนาเครือข่ายชาวบ้านระดับชาติ เรื่อง “เศรษฐกิจวัฒนธรรม” 10 พฤศจิกายน 2542 และรวบรวมพิมพ์อยู่ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2544. แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน : ข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม. (ม.ป.ท.).

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2543. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ชลธิรา สัตยาวัฒนา บรรณารักษ์. 2546. พลวัตสิทธิชุมชน: กระบวนทัศน์ทางมานายวิทยา. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

ชลธิรา สัตยาวัฒนา. 2547. สิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน : โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีสถานการณ์ปัจจุบัน : การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : นิติธรรม.

- ชัยอนันต์ สมุทวณิช. 2544. จากรัฐชาติ สู่อุตสาหกรรม : แนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและสังคมในยุคโลกาภิวัตน์.
กรุงเทพฯ : บ้านพระอาทิตย์.
- ชูพินิจ เกษมณี. 2539. ศักยภาพในการจัดการทรัพยากรดิน-น้ำ-ป่า ของชาวกระเหรี่ยง: บทวิเคราะห์เบื้องต้น. เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยชาวเขา.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2540. รัฐศาสตร์ การบริหารรัฐกิจ ทฤษฎี : หนึ่งทศวรรษรัฐศาสตร์แนววิพากษ์.
กรุงเทพฯ : ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2542. วาทกรรมการพัฒนา : อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณะ และความ เป็นอื่น. กรุงเทพฯ: วิชาษา.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2545. New Social Movements : ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : วิชาษา.
- ทองทิพย์ สุนทรชัย และคณะ. 2538. สตรีอีสานกับการจัดการทรัพยากรน้ำ. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและ พัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- นภาพรณีย์ หะวานนท์. 2542. องค์ความคิดในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน. เอกสารประกอบการสัมมนา
โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน เล่มที่ 1. ส่วนที่ 3. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ.
- นภาพรณีย์ หะวานนท์. (ม.ป.ป.). การจัดระเบียบทางสังคมและโครงสร้างสังคม. เอกสารประกอบการ
บรรยาย รายวิชา ED 502 ชุดที่ 2. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- นิติ เอียวศรีวงศ์. 2544. มิติทางวัฒนธรรมในยุคเศรษฐกิจพอเพียง: ความหมายและความสำคัญ.
กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- ปัญญา แก้วส่อง. 2540. บทบาทและแนวทางส่งเสริมองค์กรท้องถิ่นในการจัดการป่าอย่างยั่งยืน. เอกสาร
ประกอบการสัมมนาเรื่อง เขตกันชน : ยุทธวิธีสู่การจัดการป่าอย่างยั่งยืน. 28-30 มกราคม 2540
ณ โรงแรมแก่นอินทร์ ขอนแก่น. สมาคมอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อม และสถาบัน
สิ่งแวดล้อมไทย.
- บุญเทียน ทองประสาน. 2531. แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในงานพัฒนา. กรุงเทพฯ : สภาคาทอลิก
แห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา.

- ประสิทธิ์ คุณรัตน์. 2530. ภูมิศาสตร์กายภาพภาคอีสาน. ขอนแก่น : ภาควิชาสังคมศาสตร์
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์. 2535. สรุปผลการการฝึกอบรมหลักสูตร Rural Appraisal for Irrigation Project
Planing. จัดโดยโครงการวิจัยวนศาสตร์ชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น ร่วมกับสำนักงานที่ปรึกษาการพัฒนานูรพา ประเทศสาธารณรัฐ
ประชาธิปไตยประชาชนลาว.
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์. 2539. “การบริหารจัดการพื้นที่ป่าบุ่งป่าทาม” ใน เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง
ทางเลือกและศักยภาพชาวอีสาน ประเด็น การบริหารและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ.
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น (5-6 กันยายน 2539).
- ประเวศ วะสี. 2540. ยุทธศาสตร์การเรียนรู้. คำคุณ. ปีที่ 7. ฉบับที่ 4. (1 กรกฎาคม 2540 – 30 กันยายน
2540).
- ประเวศ วะสี. 2540. องค์กรชุมชนกับกระบวนการเรียนรู้ของประชาชนหัวใจของการพัฒนา. คำคุณ. ปีที่ 7.
ฉบับที่ 2. (1 มกราคม 2540 – 31 มีนาคม 2540).
- ประเวศ วะสี .2547. การพัฒนาต้องเอาวัฒนธรรมเป็นตัวตั้ง. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : กระจก
วัฒนธรรม.
- ประเสริฐ แย้มกลิ่นฟ้า. 2529. การจัดระเบียบทางสังคม. คำอธิบายวิชาสังคมวิทยา แผนกวิชาสังคมวิทยา.
กรุงเทพฯ: คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์. 2549. สังเคราะห์องค์ความรู้เกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียง. กรุงเทพฯ : สำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ปิยะ กิจถาวร. 2543. บทบาทของชุมชนชาวประมงพื้นบ้านในการจัดการทรัพยากรชายฝั่งและการบังคับใช้
กฎหมายในพื้นที่รอบอ่าวปัตตานี. ใน เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติสาขา
สังคมวิทยา ครั้งที่ 1 เรื่องสถานภาพผลงานวิจัยเกี่ยวกับพลวัตการปรับตัวของสังคมไทย วันที่
15-16 ธันวาคม 2543 ประเด็นศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นและครอบครัวในการเสริมสร้างทุนทาง
สังคม (กลุ่ม B1). กรุงเทพฯ : คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา และ สำนักงาน
คณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.

ปารีชาติ ลอตระกุล. 2534. แผนพัฒนาชนบทในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 6 : 10 ปี ชนบทไทย. สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. กรุงเทพฯ : ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย.

ผู้จัดการรายวัน หนังสือพิมพ์. 2548. วิธีนักรบแห่งลุ่มน้ำสงคราม. ปีที่ 15 ฉบับที่ 4477 (4475) วันจันทร์ที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2548 หน้า 43.

ผู้จัดการรายวัน หนังสือพิมพ์. 2550. วิถีคนชุ่มน้ำแห่ง "ลุ่มน้ำสงคราม" 11 กรกฎาคม 2550 (ออนไลน์) แหล่งที่มา : http://www.khlong-u-taphao.com/index.php?file=topic&forum_id=at&PHPSESSID=4d33ae652916da95a95858ee724 (12 พฤศจิกายน 2550).

มงคล ด่านธานินทร์, บัญชร แก้วส่อง, วีระ ภาคอุทัย, ประสิทธิ์ คุณุรัตน์ และสุวิทย์ ธีรศาสตร์. 2536. "ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ", ใน ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางพัฒนาเล่ม 3. เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

มงคล ด่านธานินทร์. 2540. รายงานวิจัยเรื่องป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

มนัส บารมีชัย. 2526. เอกสารประกอบการอบรมหลักการจัดการ. กรุงเทพฯ : ศูนย์เพิ่มผลผลิต กระทรวงอุตสาหกรรม. (อัดสำเนา).

มูลนิธิกองทุนไทย ชมรมอนุรักษ์ฟื้นฟูลุ่มน้ำสงคราม. "ลุ่มน้ำสงคราม" เมื่อความวิบัติที่แอบซ่อนอยู่เผยโฉม. โดย บำเพ็ญ ไชยรักษ์ (ออนไลน์). แหล่งที่มา : <http://www.thaingo.org/cgi-bin/content/content1/show.pl?0163> (20 กันยายน 2549).

ยศ สันตสมบัติ. 2542. ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ 1. ศูนย์ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน. คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

เยาวลักษณ์ อภิชาติวัลลภ. 2533. รายงานการวิจัยเรื่องกลุ่มสังคมในชุมชนป่าไม้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ขอนแก่น : โครงการวิจัยวนศาสตร์ชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

เยาวลักษณ์ อภิชาติวัลลภ. 2536. สังคมวิทยาชนบท : พื้นฐานการพัฒนา. ขอนแก่น : ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

- วราคม ที่สุกะ. (ม.ป.ป.). ความคิดทางสังคมและทฤษฎีทางสังคมวิทยา. กรุงเทพฯ : เทพประทานพร.
- วิเชียร อันประเสริฐ. 2544. ความรู้และการรักษาพยาบาลพื้นบ้านของชาวลีซู : มิติทางวัฒนธรรมของการจัดการทรัพยากรชีวภาพ. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการจัดการมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- วิยุทธ์ จำรัสพันธุ์. 2535. ศักยภาพชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ เอกสารประกอบสัมมนาเรื่องวนศาสตร์ : ทางเลือกในการพัฒนาป่าไม้. โครงการวิจัยวนศาสตร์ชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. (อัดสำเนา).
- วิสันต์ บุญระมี. 2537. กลุ่มชาติพันธุ์ไทโซ่บ้านปากอูน : รายงานภาคินิพนธ์ประกอบวิชาไทยศึกษาภาคเรียนที่ 3/2527. สกลนคร : สถาบันราชภัฏสกลนคร.
- ศรีศักร วัลลิโภดม บรรณาธิการ. 2541. วัฒนธรรมปลาแดก. สกลนคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย โครงการเมธีวิจัยอาวุโส สำนักงานสามัญศึกษาจังหวัดสกลนคร.
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). 2544. มิติทางวัฒนธรรมในยุคเศรษฐกิจพอเพียง : รายงานการสัมมนา วันที่ 17 ธันวาคม 2542 ณ หอประชุมศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- สงบ ส่งเมือง. 2546. เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ในรอบห้าทศวรรษที่ผ่านมา : รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน. ข้อบ่งชี้ ชูปเปอร์มาร์เก็ตชุมชน ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง. (ออนไลน์).
แหล่งที่มา : http://www.codi.or.th/index.php?option=com_content&task=view&id=317&Itemid= (5 พฤศจิกายน 2550).
- สนั่น ชูสกุล บรรณาธิการ. 2544. ป่าทาม ป่าไทย. กรุงเทพฯ : โครงการฟื้นฟูพื้นที่ชุ่มน้ำป่าทามมูล.
- สนั่น ชูสกุล, วีรวัฒน์ ปภุสโส บรรณาธิการ. 2541. หนังสือวิชาการเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เหมาะสม : พรวนปลาแห่งสายน้ำอีสาน. กรุงเทพฯ : กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม ร่วมกับ คณะกรรมการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอีสานในคณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบทภาคอีสาน.
- สนั่น ชูสกุล, ไพเราะ สุจินพรัหม, สุภาวดี ศรีณยุตานนท์. 2540. รายงานการวิจัยเรื่องภูมิปัญญาเกี่ยวกับพืชสมุนไพรในป่าบุ่งป่าทาม. (ม.ป.ท.) : (ม.ป.พ.).

สพสันต์ เพชรคำ, 2540. ปากยาม : หมู่บ้านประมงในลุ่มแม่น้ำสงครามกับการเปลี่ยนแปลง ทางเศรษฐกิจ และสังคม. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ไทยคดีศึกษา (เน้นสังคมศาสตร์). มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

สพสันต์ เพชรคำ, 2549. ความรู้ท้องถิ่นและความเข้าใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศของชุมชนในลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่าง. เอกสารอัดสำเนานำเสนอต่อโครงการ IUCN และโครงการ MWBP.

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. 2528. การเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม : แนวทางการศึกษาวิเคราะห์และการเปลี่ยนแปลง. ขอนแก่น : ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สรรเสริญ วงศ์ชะอุ่ม. 2543. เศรษฐกิจพอเพียง : พื้นฐานสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน. กรุงเทพฯ : เลขาธิการคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.

สหทัย วิเศษ. 2540. ภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ : ศึกษา เฉพาะกรณีกลุ่มฮักป่าศรีถ้อย ตำบลศรีถ้อย อำเภอแม่ใจ จังหวัดพะเยา. วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สัญญา สัญญาวิวัฒน์. 2527. การพัฒนาชุมชน. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.

สุรวัดลย์ เสถียรไทย. 2538. สิทธิและปัญหาทรัพยากรธรรมชาติประเภทที่ต้องใช้ร่วมกัน. บทความเสนอในการประชุมทางวิชาการ เนื่องในวาระครบรอบ 25 ปี คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 12-13 กันยายน 2538.

สุรวุฒิ ปัดไธสง. 2542. การเรียนรู้เพื่อความเป็นพลเมือง : รากแก้วของกระบวนการสร้างประชาสังคม. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง.

สุริชัย หวันแก้ว. 2546. กระบวนการกลายเป็นคนชายขอบ. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการสภาพัฒนาการวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ.

สุริยันต์ สุวรรณราช. 2543. การบริหารและการจัดการธุรกิจยางพาราของชุมชนตำบลไม้เรียง อำเภอฉวาง จังหวัดนครศรีธรรมราช. ใน เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติสาขาสังคมวิทยา ครั้งที่ 1 เรื่องสถานภาพผลงานวิจัยเกี่ยวกับพลวัตการปรับตัวของสังคมไทย วันที่ 15-16 ธันวาคม 2543 ประเด็นศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นและครอบครัวในการเสริมสร้างทุนทางสังคม

(กลุ่ม B1). กรุงเทพฯ : คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา และ สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.

สุริยา สมุทรคุปต์. 2536. จากยอหดห่วยถึงบุญบึ้ง : สิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชุมชนชาวนาลุ่มน้ำชี. นครราชสีมา : โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทางมานุษยวิทยาของอีสาน สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ชอบ ดีสวนโคก และชลิต ชัยครรชิต. 2530. รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำสงครามตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน. สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.

สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา. 2529. น้ำ บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.ภาค). รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัยเรื่อง การจัดการทรัพยากรธรรมชาติป่าบ้านห้วยไคร้เพื่อการใช้ประโยชน์และรักษาทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.ภาค).

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. 2549. ร่าง “แนวทางการพัฒนาเพื่อการใช้ประโยชน์จากทุนวัฒนธรรมในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ” กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.

สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม, 2542. ทะเบียนพื้นที่ชุ่มน้ำที่มีความสำคัญระดับนานาชาติและระดับชาติของประเทศไทย. กรุงเทพฯ : กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม.

เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ, บรรณาธิการ. 2536. ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา : รายงานวิจัย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

อดุลย์ อภินันท์. 2523. เอกสารการฝึกอบรมการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็ก. สถาบันพัฒนาเทคโนโลยีแห่งเอเชีย. มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

อภิชัย พันธเสน. 2533. สถาบันอุดมศึกษากับเครือข่ายการเรียนรู้ แนวคิดทางทฤษฎีและประสบการณ์. วารสารการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 2 ปีที่ 24 (ธันวาคม 2532-มกราคม 2533).

อมรา พงศาพิชญ์. 2533. วัฒนธรรม ศาสนาชาติพันธุ์ : วิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- อรทัย ศรีทองธรรม. 2541. วัฒนธรรมความเชื่อของหมู่บ้านอีสานในการอนุรักษ์ป่าชุมชน : กรณีศึกษาหมู่บ้านในอำเภอเดชอุดม จังหวัดอุบลราชธานี. ใน วารสารนิเวศวิทยา ปีที่ 25 ฉบับที่ 1 มกราคม-เมษายน 2541 (อนุชาติ พวงดำลี บรรณาธิการ). คณะสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล. นครปฐม.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2538. วัฒนธรรมกับการพัฒนา : มิติของพลังที่สร้างสรรค์. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2541. การระดมทุนเพื่อสังคม. กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์ บรรณาธิการ. 2542. การวิจัยในมิติวัฒนธรรม : บทความงานวิจัยและประสบการณ์นักวิชาการ การแสวงหาแนวทางและทิศทางการวิจัยวัฒนธรรม. เชียงใหม่ : คณะอนุกรรมการวิจัยวัฒนธรรมภาคเหนือ และสำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2544. มิติชุมชน : วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2548. ทฤษฎีและวิธีวิทยาของการวิจัยวัฒนธรรม : การทะลุกรอบและกับดักของความคิดแบบคู่ตรงกันข้าม. กรุงเทพฯ : อมรินทร์.
- อาภรณ์ จันทร์สมวงศ์ บรรณาธิการ. 2544. พลวัตชุมชนไทยในสมัยโลกาภิวัตน์. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- อุทัย ดุลยเกษม บรรณาธิการ. 2537. คู่มือการวิจัยเชิงคุณภาพเพื่องานพัฒนา. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- เอนก นาคะบุตร. 2536. คนกับดิน น้ำ ป่า "จุดเปลี่ยนแห่งความคิด". กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- เอนก เหล่าธรรมทัศน์. 2550. ประชาธิปไตยท้องถิ่น : แง่คิดเกี่ยวกับนโยบายสาธารณะในระดับท้องถิ่น. กรุงเทพฯ : อุษากการพิมพ์.

ภาษาอังกฤษ

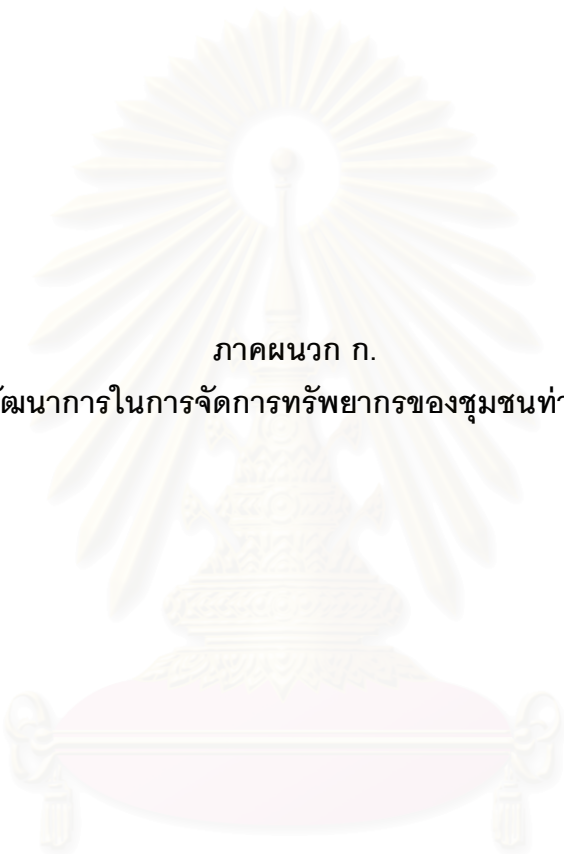
- Cook, Earl. 1979. "Limits to exploitation of non-renewable resources". Science. 191, 20 (Feb).
- Dunlap, Riley E. & William R. Catton. Jr. (n.d.). Environmental sociology a framework for analysis : "progress in resources management and environment and planning." John wiley and son.
- Fried, Donald R. & William r. Burch, Jr. 1991. Rural sociology and the environment. Wisconsin : Social Ecology Press.
- Rambo ,A. Terry and Percy E. Sajise. 1983. Human interactions with tropical agroecosystems : an introduction to human ecology research on Southeast Asian agricultural systems: proceedings. Khon Kaen : Khon Kaen University.
- Rambo, A. Terry and Percy E. Sajise. 1984. An introduction to human ecology research on agricultural systems in Southeast Asia. Laguna, Philippines : University of the Philippines at Los Banos.
- Shepherd, Andrew. 1998. Sustainable Rural Development. (n.p.).
- Uphoff Norman. 1986. Local Institutional Development : An Analysis Source Book with Case. West Hartford. Conrecticu Kumarian Press.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก.
พัฒนาการในการจัดการทรัพยากรของชุมชนตำบล

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พัฒนาการในการจัดการทรัพยากรของชุมชนทำบ่อ

ช่วงเวลา	สถานการณ์และการเปลี่ยนแปลง
ตั้งหมู่บ้าน ถึง พ.ศ.2500	<ul style="list-style-type: none"> • วิถีชีวิตเป็นการพึ่งพิงทรัพยากรเพื่อยังชีพ ชาวบ้านจะหาปลา และเก็บของป่า เป็นส่วนใหญ่ เครื่องมือที่ใช้ไม่มีเทคโนโลยีหรือนวัตกรรมจากภายนอกเข้าไปเกี่ยวข้อง ซึ่งได้แก่ แห เบ็ด โทง ลอบ จั่น ฯลฯ ซึ่งทำจากวัสดุธรรมชาติจำพวกไม้ไผ่ หวาย ป่าน ปลาที่จับได้จะนำมาแบ่งปันกันกินและทำปลาแดด ปลาหย่าง ปลาต้ม ไข่ แลกเปลี่ยนกับปัจจัยดำรงชีพอย่างอื่น มีการแลกเปลี่ยนทรัพยากรที่ไม่สามารถหาได้ ทั้งภายในชุมชนและกับชุมชนภายนอก
พ.ศ.2482	<ul style="list-style-type: none"> • ช่วงสงครามอินโดจีน เริ่มมีการค้าปลาแดดมากขึ้น จึงกระตุ้นให้ชาวบ้านพัฒนา เทคโนโลยีในการจับปลาเพื่อนำมาหมักทำปลาแดดส่งขาย • ระบบเศรษฐกิจเป็นลักษณะการแลกเปลี่ยนทรัพยากร เช่น การแลกเปลี่ยน ระหว่างข้าวกับปลา และการซื้อขายที่พบในกลุ่มพ่อค้าหรือนายฮ้อยที่เป็นพ่อค้าคนกลางในการซื้อขายสินค้าจากที่หนึ่งไปอีกที่หนึ่ง โดยมีทรัพยากรที่สำคัญ คือ ข้าว ปลา ของป่า และปลาแดด

ช่วงการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตชุมชน

พ.ศ.2500-2520 การเข้ามาของระบบทุน (Capital System)

ช่วงเวลา	สถานการณ์และการเปลี่ยนแปลง
พ.ศ.2500	<ul style="list-style-type: none"> • การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีประมง โดยการเปลี่ยนวัสดุที่ใช้ทำเครื่องมือประมงจาก วัสดุธรรมชาติมาเป็นโลหะและเปลี่ยนมาใช้เครื่องมือประมงขนาดใหญ่ เครื่องมือที่ใช้จับปลาเริ่มพัฒนาและมีการรับถ่ายทอดมาจากชุมชนอื่นหรือเลียนแบบเครื่องมือประมงน้ำเค็ม เช่น มองกวาดเลียนแบบมาจากอวนลาก ใค้ซ็อนเลียนแบบมาจากอวนรุน เป็นต้น เครื่องมือจับปลาชนิดนี้ ทำให้จับปลาได้คราวละมากๆ การค้าปลาแดดจึงเกิดขึ้น ประกอบกับมีการให้สัมปทานจับปลาในห้วย หนอง โดยการให้สูบน้ำเพื่อจับเอาปลา ทำให้เกิดธุรกรรมต่อเนื่อง ซึ่งได้แก่การขายเกลือ การจ้างแรงงานในการขนปลาแดดลงเรือ

ช่วงเวลา	สถานการณ์และการเปลี่ยนแปลง
พ.ศ. 2504	<ul style="list-style-type: none"> ในช่วงการมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติเกิดขึ้น ส่งผลต่อการขยายตัวในด้านการเกษตร การขยายพื้นที่เพื่อการปลูกพืชไร่ นโยบายของรัฐในการสร้างปัจจัยพื้นฐานเพื่อการพัฒนาการผลิตข้าวเพื่อการส่งออก การเร่งให้มีการก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานการพัฒนา เช่น การพัฒนาเส้นทางคมนาคม การปลูกพืชเชิงพาณิชย์ โดยเฉพาะ ปอ ข้าวโพด มันสำปะหลัง และอ้อย การเพาะปลูกต้องลงทุนสูงเพื่อเร่งการผลิต เช่น ค่าจ้างรถไถ ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง
พ.ศ. 2504	<ul style="list-style-type: none"> การเพิ่มขึ้นของเส้นทางคมนาคมทำให้ชาวบ้านนำผลผลิตในชุมชนออกขายมากขึ้น และเปลี่ยนระบบการบริโภคที่เน้นการซื้อด้วยเงินแทนการออกไปหาของป่าในทามหรือออกจับปลาในแม่น้ำมาทำอาหาร การพัฒนาสระน้ำหมู่บ้าน หลายหมู่บ้านไม่มีพื้นที่สาธารณะที่จะลงโครงการได้ จึงเลือกพื้นที่บึงทามเป็นแหล่งขุดสระน้ำทั้งที่ไม่เหมาะสมเช่นทางห่างไกลชุมชน และเป็นการทำลายป่าไม้ อีกทั้งยังมีอันตราย และมีแหล่งวัฒนธรรมในเขตนั้นอยู่แล้ว จึงเกิดการสูญเสียและไม่คุ้มค่าในการใช้ทรัพยากร
พ.ศ. 2508	<ul style="list-style-type: none"> มีการเผาถ่านมากขึ้น มีการบุกรุกพื้นที่ป่า การขยายตัวของพืชเศรษฐกิจเข้าไปในพื้นที่ป่า
พ.ศ. 2510-2520	<ul style="list-style-type: none"> การบุกเบิกพื้นที่เพื่อทำนาปรัง วิธีการดำรงชีวิตที่เปลี่ยนแปลงอย่างมาก ทั้งการเปลี่ยนแปลงของเครื่องมือและเทคนิคในการหาปลา การเปลี่ยนวิธีการดำรงชีวิตไปสู่ระบบเศรษฐกิจที่ดำเนินไปภายใต้กลไกการตลาดแบบทุนนิยมประกอบกับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน และอ่างเก็บน้ำหลายแห่ง ได้ทำลายความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับป่าทาม สายน้ำ พุงนาและระบบนิเวศท้องถิ่นทั้งระบบอันเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชุมชนที่เป็นหลักประกันพื้นฐานในการยังชีพ ก่อให้เกิดผลกระทบต่อการใช้ประโยชน์ในป่าทามของชาวบ้านในทุก ๆ ด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลกระทบต่อการเกษตรกรรม ได้แก่ การทำนาทาม การทำไร่ปอ การปลูกพืชผักต่าง ๆ และการเก็บของป่าพืชผักผลไม้ตามธรรมชาติ เช่น หน่อไม้ มันแขง หวาย สมุนไพร การเผาถ่าน การต้มเกลือ ไม่สามารถกระทำได้ รวมทั้งผลกระทบต่อพื้นที่ที่เป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ในป่าทามด้วย
พ.ศ. 2515	<ul style="list-style-type: none"> การสัมปทานทำไม้ ปลาหาได้ยากขึ้น ชาวบ้านต้องเสียโอกาสจากการใช้ป่าทามเป็นแหล่งหาอาหารและแหล่งรายได้ เนื่องจากในระยะหลังรัฐได้เข้มงวดกับการจำกัดการใช้ประโยชน์ในพื้นที่โดยการประกาศเขตอนุรักษ์เพิ่มมากขึ้น ทำให้ใช้ประโยชน์ได้น้อยลงหรือในบางที่ไม่สามารถใช้ประโยชน์อะไรได้เลย

ช่วงเวลา	สถานการณ์และการเปลี่ยนแปลง
พ.ศ. 2517-2519	<ul style="list-style-type: none"> การเผาถ่านอย่างหนัก ทำลายพื้นที่ป่าบุ่งป่าทามเสียหายอย่างมาก มีการปลูกกัญชา และตัดไม้ในป่าทามเพื่อใช้เป็นฟืนในการต้มยาสูบ

ช่วงการตระหนักต่อการลดลงของทรัพยากรและวิถีชีวิตที่เปลี่ยนไป

ช่วงเวลา	สถานการณ์และการเปลี่ยนแปลง
พ.ศ.2520	<ul style="list-style-type: none"> การลดลงของพื้นที่ป่า พืชอาหารที่เคยเป็นอาหารของปลาลดลงเนื่องจากการถากถางป่าเพื่อการทำเกษตรและขยายสัมปทานป่าเพื่อทำฟืนเผาถ่าน ชุมชนจะมีการแข่งขันกันมากจนเกิดเป็นค่านิยม ทำให้นักธุรกิจหัวใสเข้ามาประมูลการจับปลา จับไม่เว้นแม้แต่ตัวเล็กตัวน้อย การจับปลาอย่างไม่ถูกต้องทำให้ปริมาณปลาลดลง และความหลากหลายทางชีวภาพที่เกี่ยวข้องกับพันธุ์ปลาเสื่อมโทรมลง การจับปลามากเกินควรและวิธีการจับปลาแบบทำลายล้าง เป็นภัยคุกคามอย่างใหญ่หลวงต่อปลาหลากหลายชนิดพันธุ์ในกลุ่มน้ำสงคราม วิธีการจับปลาที่ใช้เครื่องมือทันสมัยมากขึ้น และการให้ "สัมปทานการจับปลา" ที่อนุญาตให้ใช้ตาข่ายถี่ขวางทั้งลำธารเป็นวิธีจับปลาที่ปฏิบัติกันโดยทั่วไปและทำกันอย่างกว้างขวางขึ้น ก่อให้เกิดความขัดแย้ง ระหว่างชาวประมงรายย่อยและรายใหญ่ รวมทั้งชาวบ้านที่หาปลากินทุกวัน ซึ่งปัญหาข้างต้นที่กล่าวมายังไม่สามารถหาข้อยุติได้
พ.ศ. 2527	<ul style="list-style-type: none"> การตั้งบริษัทอุตสาหกรรมการผลิตน้ำมะเขือเทศเข้มข้นแบบครบวงจรเพื่อการส่งออก บริษัทและโรงงานอุตสาหกรรมต่างบุกรุกและกว้านซื้อที่ดินสาธารณะประโยชน์ เช่น การปลูกพืชเศรษฐกิจ ไม้ยูคาลิปตัส การปลูกสวนยูคาลิปตัสในพื้นที่ทาม ทั้งระดับบริษัทนายทุนใหญ่และชาวบ้านพบกระจายอยู่ทั่วทุกกลุ่มน้ำ จนทำให้สภาพป่าบุ่งป่าทามเป็นป่ายูคาลิปตัสทาม ระบบนิเวศเปลี่ยนแปลงไป การบุกรุกที่สาธารณะของบริษัทและกลุ่มธุรกิจต่างๆ เพื่อออกเอกสารสิทธิ์ เพราะเดิมเป็นที่ดินสาธารณะนอกกฎหมายป่าไม้จึงง่ายต่อการครอบครอง การทำสวนยูคาลิปตัสขนาดใหญ่และการเลี้ยงฝูงวัวในทุ่งหญ้าในป่าที่น้ำท่วมขัง ทำให้โครงสร้างของแหล่งที่อยู่อาศัยในพื้นที่ชุ่มน้ำถูกทำลาย ปัจจุบันการหักล้างถางป่าที่มีน้ำท่วมขังยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง เพื่อนำที่ดินมาใช้ทำการเกษตรแบบเร่งรัดที่ทำกันอย่างกว้างขวาง การสูญเสียแหล่งที่อยู่อาศัยของพืชและสัตว์ป่าจะให้ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ชุ่มน้ำมีคุณค่าลดน้อยลงเป็นลำดับ

ช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 (2530-2534) นโยบายขยายฐานการผลิตสินค้าเกษตรกรรมเพื่อพัฒนาอุตสาหกรรม

ช่วงเวลา	สถานการณ์และการเปลี่ยนแปลง
พ.ศ. 2530-2534	<ul style="list-style-type: none"> การแก้ปัญหาภัยแล้งและน้ำท่วมในแบบของรัฐที่มองเฉพาะตัวน้ำเพียงอย่างเดียว จนทำให้เกิดฝายต่าง ๆ ขึ้นมาในลุ่มน้ำสงครามตอนบน อันส่งผลกระทบต่อคนปลายน้ำอย่างเลี่ยงไม่ได้ เช่น ปัญหาดินเค็มที่กระจายตัวมาในน้ำที่ไหลลงสู่แม่น้ำสงคราม และรอวันส่งผลกระทบต่อป่าบุงป่าทามและเพาะปลูกริมฝั่ง การสร้างสิ่งกีดขวางทางน้ำที่เป็นอุปสรรคกับปลาซึ่งต้องอพยพไปวางไข่ที่ต้นน้ำ ทั้งยังทำให้ปลายน้ำแห้งขอด ปลาจึงถูกจับครวละมาก ๆ เป็นการทำลายพันธุ์ปลาอย่างหนึ่ง และการขุดลอกลำน้ำที่คาดว่าจะทำลายป่าริมตลิ่ง กลายเป็นคันดินปิดกั้นทางน้ำเดินของเกษตรกร

จุดเปลี่ยนแห่งการตระหนักร่วมกันในการจัดการทรัพยากรชุมชน

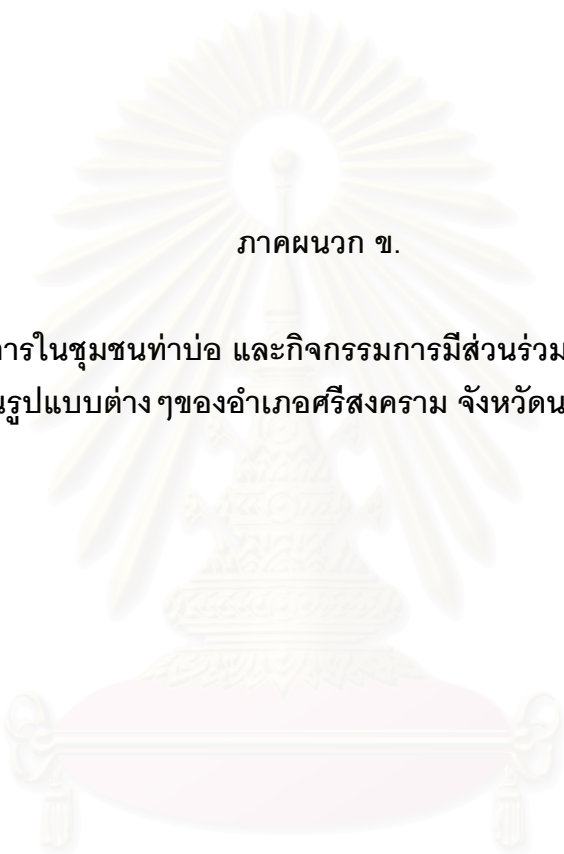
ช่วงเวลา	สถานการณ์และการเปลี่ยนแปลง
พ.ศ. 2535	<ul style="list-style-type: none"> มีการกำหนดนโยบายการพัฒนาลุ่มน้ำสงคราม ด้วยการวางแผนสร้างเขื่อนแก่งนาชุมชนใน 5 หมู่บ้าน ประกอบด้วย บ้านดงสาร บ้านสามขา บ้านท่าแร่ บ้านดงเสียว ตำบลโพนงาม อำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร และบ้านปากยาม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม ได้รวมกลุ่มกันในนาม “ชมรมอนุรักษ์และฟื้นฟูลุ่มน้ำสงคราม” ดำเนินการปรึกษาหารือร่วมกันในการคัดค้านนโยบายการสร้างเขื่อนลุ่มน้ำสงคราม ทั้งนี้ด้วยเหตุผลสำคัญหลายประการ ได้แก่ ผลเสียที่จะเกิดขึ้นกับระบบนิเวศป่าบุงป่าทาม และความสูญเสียที่ไม่สามารถประเมินได้ในด้านคุณค่าของวิถีชีวิตวัฒนธรรม ความเป็นอยู่
พ.ศ. 2539	<ul style="list-style-type: none"> ชุมชนลุ่มน้ำสงคราม 10 ชุมชน รวมกันก่อตั้ง “ชมรมอนุรักษ์ลุ่มน้ำสงคราม” เพื่อเคลื่อนไหวคัดค้านการสร้างเขื่อนสงคราม
พ.ศ. 2545	<ul style="list-style-type: none"> การรวมตัวกันของชุมชนในการคัดค้านนโยบายรัฐอย่างสันติวิธีต่อเนื่องยาวนานนับ 10 ปี ส่งผลให้ภาครัฐต้องหันกลับมาทบทวนนโยบายอีกครั้งหนึ่ง และผลจากการจัดทำรายงานผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมที่ระบุว่า การสร้างเขื่อนไม่ให้เกิดคุ้มทุนในเชิงเศรษฐศาสตร์ จึงมีมติให้ยกเลิกโครงการสร้างเขื่อนน้ำสงคราม เมื่อเดือน มกราคม พ.ศ. 2545

ช่วงเวลา	สถานการณ์และการเปลี่ยนแปลง
	<ul style="list-style-type: none"> ชาวบ้านได้มองเห็นความสำคัญจำนวนปลาที่มีหายากขึ้น จึงเริ่มมองหาวิธีการที่จะอนุรักษ์ ดูแลทรัพยากร และวิถีชีวิตของไต้หวันให้อยู่คู่กัน เพื่อให้เกิดความยั่งยืน มีการกันพื้นที่อนุรักษ์พันธุ์ปลาให้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ที่คนท้องถิ่นให้ความเคารพพยายามแก้ไขปัญหาด้วยตนเอง เช่น การจัดตั้งเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลาในชุมชน ด้วยการกำหนดให้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ห้ามมีการจับปลา หรือในบางเขตมีการตั้งกฎเกณฑ์ไม่ให้มีการใช้เครื่องมือหาปลาเชิงพาณิชย์หรือผิดกฎหมาย และยังใช้ภูมิปัญญาไต้หวัน สร้าง "หุ่ม" ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของปลาขึ้นมา ความร่วมมือร่วมใจของ "ไต้หวัน" องค์ความรู้อันเกิดจากการสังสมภูมิปัญญาของคนในชุมชนมาอย่างยาวนาน

การก่อตัวของความร่วมมือในการจัดการทรัพยากร

ช่วงเวลา	สถานการณ์และการเปลี่ยนแปลง
<p>กลางปี พ.ศ. 2546</p>	<ul style="list-style-type: none"> ชาวบ้านใน 4 ชุมชนของอำเภอศรีสงคราม (บ้านปากยาม บ้านท่าบ่อ บ้านอ้วน และบ้านยางออย) ได้ร่วมมือกันสร้างองค์ความรู้ขึ้นมาเป็นฐานข้อมูลของชุมชน โดยชุมชนเอง ในรูปของงานวิจัยไต้หวัน ในนาม “เครือข่ายนักวิจัยไต้หวันลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง” ภายใต้การสนับสนุนขององค์กรพัฒนาเอกชน คือ โครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำโขง (Mekong Wetlands Biodiversity Conservation and Sustainable Use Programme-MWBP) และหน่วยงานภาครัฐ คือ สำนักงานแผนและนโยบาย กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นการผสานความรู้จากชาวบ้าน และความร่วมมือจากสังคมภายนอก ทั้งเชิงวิชาการและปฏิบัติที่ใช้ระเบียบวิธีทางวิทยาศาสตร์เข้ามาจัดการความรู้เรื่องลุ่มน้ำของตนเองให้ออกมาเป็นระบบ สะดวกในการนำไปใช้ และเผยแพร่ให้คนนอกชุมชน และเสริมสร้างวิถีชีวิตแบบยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำของลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่าง ชุมชนบริหารจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากร เพราะลุ่มน้ำสงครามตอนล่างจัดว่ามีข้อได้เปรียบในเชิงของความอุดมสมบูรณ์ทั้งในเชิงของสัตว์น้ำในแม่น้ำและความหลากหลายทางชีวภาพจากป่าบึงป่าทาม ในประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา จนกระทั่งทุกวันนี้ ชุมชนได้จัดระบบบริหารจัดการเหล่านี้เรียบร้อยแล้ว เช่น มีการกำหนดว่าใครสามารถเข้ามาจับสัตว์น้ำได้เมื่อไหร่ ที่ไหน และอย่างไร นอกจากนี้ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังกำหนดกฎเกณฑ์การอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของท้องถิ่นไว้

ช่วงเวลา	สถานการณ์และการเปลี่ยนแปลง
	<p>เช่น การทำวังปลา เขตป่าชุมชน การผ่าหนองที่ให้สิทธิเฉพาะคนในหมู่บ้าน ฯลฯ สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นจากประสบการณ์ การเรียนรู้ การลองผิดลองถูกมามากมาย แต่เมื่อรัฐเข้ามาแทรกแซงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของชุมชน โดยกำหนดสิทธิการใช้จากปริมาณเงินทุน แทนที่จะเป็นเงื่อนไขซึ่งกำหนดโดยชุมชน ซึ่งเท่ากับเป็นการดูถูกและมองข้ามภูมิปัญญาท้องถิ่น ซ้ำยังส่งผลให้ชุมชนต้องสูญเสียเงื่อนไขในการควบคุมและจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำสงครามไปให้กับการจัดการภายใต้กระแสทุน</p> <ul style="list-style-type: none"> • การวางแผนการดำเนินงานอย่างต่อเนื่อง เป็นระบบ และมีแผนงานที่ชัดเจน คือ พลังแห่งการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรของท้องถิ่นให้วนกลับคืนมาอุดมสมบูรณ์ดังเช่นในอดีต โดยเริ่มต้นจากการกำหนดแผนปฏิบัติการและสำรวจคุณค่าภูมิปัญญาของชุมชน แล้วจึงมุ่งปฏิบัติการเพื่อการฟื้นฟูด้วยกิจกรรมที่หลากหลาย
<p>ปัจจุบัน พ.ศ. 2550</p>	<ul style="list-style-type: none"> • ชุมชนกลุ่มน้ำสงครามกำลังขยายเครือข่ายและขยายงานอนุรักษ์เพื่อความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรในชุมชนท้องถิ่น ที่เปรียบเสมือนอู่ข้าวอู่น้ำของตน โดยจุดเด่นและผลสำเร็จของชุมชนกลุ่มน้ำสงคราม คือ องค์ความรู้ด้านความหลากหลายทางชีวภาพของกลุ่มน้ำสงคราม เช่น ชนิดของปลา ความหลากหลายทางชีวภาพป่าบุงป่าทาม และเขตชุ่มน้ำกลุ่มน้ำสงคราม เป็นต้น องค์ความรู้และวัฒนธรรมชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน เช่น วิธีและเครื่องมือจับปลา และการดูแลรักษาและฟื้นฟูทรัพยากรกลุ่มน้ำ เป็นต้น

ภาคผนวก ข.

กิจกรรมที่ดำเนินการในชุมชนท่าบ่อ และกิจกรรมการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร
ในรูปแบบต่างๆของอำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

กิจกรรมที่ดำเนินการในชุมชนท่าบ่อ และกิจกรรมการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร ในรูปแบบต่างๆของอำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม

การวางแผนแบบมีส่วนร่วมเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติระดับตำบล

พื้นที่ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง มีอาณาเขตกว้างใหญ่ครอบคลุมพื้นที่ 4 จังหวัด ซึ่งตามแนวทางการบริหารและกระจายอำนาจการปกครอง ทำให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น โดยเฉพาะองค์การบริหารส่วนตำบลที่มีภารกิจในการพัฒนาชุมชน เศรษฐกิจ สังคม รวมทั้งมีบทบาทในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ ซึ่งนับว่าเป็นหน่วยงานที่มีบทบาทที่สำคัญมากดังนั้นในกระบวนการทำงานของโครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ลุ่มน้ำโขง จึงเลือกวิธีการสร้างกระบวนการทำงานให้แก่ตำบล ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ชุ่มน้ำ ซึ่งพื้นที่ชุ่มน้ำถือได้ว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน เนื่องจากประชาชนในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำสงครามตอนล่างได้มีการใช้ประโยชน์พื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำสงครามตอนล่างในการดำรงชีวิต

การดำเนินงานส่งเสริมให้เกิดการวางแผนแบบมีส่วนร่วมเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติระดับตำบลได้ดำเนินการในพื้นที่ 5 ตำบล ได้แก่ องค์การบริหารส่วนตำบลศรีสงคราม องค์การบริหารส่วนตำบลหาดแพง องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านเช่า องค์การบริหารส่วนตำบลท่าบ่อสงคราม องค์การบริหารส่วนตำบลสามผง โดยเริ่มจาก

- การสนับสนุนให้ชุมชนประเมินสภาพของทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ชุ่มน้ำ ครอบคลุมการวิเคราะห์สถานภาพ การเสื่อมโทรม และการคุกคามพื้นที่ชุ่มน้ำในแต่ละตำบล
- จำแนกและวิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อน หรือและระดมความคิดถึงวิธีการใช้ประโยชน์ทรัพยากรในพื้นที่ชุ่มน้ำอย่างเหมาะสม
- ดำเนินกระบวนการเสริมสร้างศักยภาพขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เพื่อให้เกิดการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง ประกอบด้วย การเตรียมความพร้อมการศึกษาและทบทวนข้อมูล การทบทวนยุทธศาสตร์ขององการบริหารส่วนตำบล การกำหนดแผนงานและพัฒนาโครงการ การพัฒนาโครงการนำร่องและสรุปบทเรียนของการพัฒนาระบบการติดตามประเมินผล

จากการดำเนินงานตามกระบวนการวางแผนมีส่วนร่วมเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติระดับตำบลได้ดำเนินการในพื้นที่ 5 ส่วนตำบล มุ่งให้เกิดการพัฒนาและการจัดประเด็นปัญหาที่สำคัญที่ได้จากการศึกษาวิเคราะห์สถานการณ์ของพื้นที่ ความต้องการของประชาชนและภาคีที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ การประเมินศักยภาพของท้องถิ่น ตลอดจนพิจารณานโยบายการพัฒนา ให้เป็นแนวทางในการแก้ปัญหาที่มีอยู่และป้องกันปัญหาที่อาจเกิดขึ้น ทั้งนี้ได้มีการกำหนดยุทธศาสตร์การจัดการ

ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามตอนล่างร่วมกัน เป็นยุทธศาสตร์และแนวทางการพัฒนาในภาพรวมรวมทั้งกำหนดให้เป็นภารกิจขององค์การบริหารส่วนตำบลประกอบด้วย การยกระดับคุณภาพชีวิต การจัดระเบียบชุมชนและสังคม การอนุรักษ์และจัดการทรัพยากรธรรมชาติและมลภาวะ การอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม ภูมิปัญญาชุมชนและการท่องเที่ยว การพัฒนาโครงการสร้างพื้นฐานและสาธารณูปโภค และการบริหารจัดการ

ในการดำเนินงานตลอดจนกระบวนการได้เน้นให้เกิดการบูรณาการงานด้านอนุรักษ์ในแผนพัฒนาระดับตำบลและเห็นความสำคัญในงานด้านอนุรักษ์และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ชุ่มน้ำมากขึ้นนอกเหนือจากการดำเนินงานในเรื่องการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน

โครงการฯ ได้ริเริ่มและสนับสนุนให้เกิดการดำเนินงานโครงการนำร่อง เพื่อเป็นพื้นฐานและแนวทางการดำเนินงานต่อไปในอนาคตโดยเป็นโครงการนำร่องกิจกรรมสิ่งแวดล้อมศึกษาในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง ได้แก่

- โครงการนำร่อง : แหล่งเรียนรู้วัฒนธรรมคูสิ่งแวดล้อมศึกษาท้องถิ่น ขององค์การบริหารส่วนตำบลศรีสงคราม
- โครงการนำร่อง : การอนุรักษ์ทรัพยากรและภูมิปัญญาท้องถิ่นในลุ่มน้ำสงคราม ขององค์การบริหารส่วนตำบลหาดแพง
- โครงการนำร่อง : การบูรณาการการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ขององค์การบริหารส่วนตำบลบ้านข่า
- โครงการนำร่อง : การจัดทำน้ำหมักชีวภาพจากหัวปลาและขี้ปลา ขององค์การบริหารส่วนตำบลท่าบ่อสงคราม
- โครงการนำร่อง : เยาวชนรักษ์สิ่งแวดล้อมขององค์การบริหารส่วนตำบลสามผง

จากการดำเนินงานข้างต้น นับเป็นการริเริ่มและสนับสนุนในองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น ได้มีการวางแผนแบบมีส่วนร่วมเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในระดับตำบล ในพื้นที่ 5 ตำบล โดยการสร้างแบบอย่างรูปธรรมด้านการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์พื้นที่ชุ่มน้ำอย่างยั่งยืนและชาญฉลาดในระดับพื้นที่ อันเป็นแนวทางในการดำเนินงานและการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำสงครามตอนล่างที่มุ่งหวังให้เกิดกระบวนการดำเนินงานอย่างต่อเนื่องในอนาคตโดยองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น

พื้นที่อนุรักษ์ชุมชน

พื้นที่ชุ่มน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามถูกทำลายลงไปทุกวัน เนื่องจากการขาดพื้นที่ทำกินของชุมชน จึงทำให้เกิดการครอบครองพื้นที่ชุ่มน้ำ หรือพื้นที่ส่วนกลางที่เป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ไปเป็นพื้นที่ทำกินส่วนตัว พร้อมทั้งการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์พื้นที่ และกลายเป็นที่ดินส่วนบุคคลในที่สุด มีผลกระทบโดยตรงกับพื้นที่ชุ่มน้ำ และทำให้ผลผลิตปลาและสัตว์น้ำมีจำนวนลดลง ทั้งๆที่พื้นที่ชุ่มน้ำรวมทั้งป่าบุงป่าทาม เป็นแหล่งทำมาหากินธรรมชาติสร้างมาโดยไม่ต้องลงทุน

โครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ลุ่มน้ำโขง เห็นถึงปัญหาดังกล่าว จึงสนับสนุนให้ชุมชนเกิดความคิดและตระหนักถึงคุณค่าของพื้นที่ที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน และร่วมกันจัดทำเป็นพื้นที่อนุรักษ์ โดยบทบาทของโครงการฯ ในการสนับสนุนและส่งเสริมกิจกรรม อนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำสงคราม โดยการผลักดันและการก่อให้เกิดกิจกรรมในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ชุ่มน้ำที่เรียกกันว่า “อนุรักษ์ป่าบุง ป่าทาม” และจัดทำวังอนุรักษ์พันธุ์ปลาและสัตว์น้ำแบบมีส่วนร่วมกันนั้น ได้ริเริ่มโดยความคิดเห็นของชาวบ้าน และชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำสงครามเองที่เห็นความสำคัญ และตระหนักถึงปัญหาของการลดลงของทรัพยากรในป่าบุงป่าทาม และสัตว์น้ำอย่างต่อเนื่อง

โครงการฯ ได้สนับสนุนและผลักดันให้เกิดพื้นที่อนุรักษ์ของชุมชนและรูปแบบตัวอย่างการอนุรักษ์ทรัพยากรพื้นที่ชุ่มน้ำที่เหมาะสมและเรียนรู้ร่วมกันกับชุมชนใน 5 ตำบล 18 หมู่บ้านในเขตอำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม โดยผ่านกิจกรรมการศึกษาและการเก็บข้อมูลทรัพยากรในท้องถิ่นเองในประเด็นเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต เรียนรู้ สนับสนุนขบวนการฝึกอบรมทักษะที่จำเป็นและเกี่ยวข้อง เช่น การประเมินสภาพป่าบุงป่าทามแบบมีส่วนร่วม การศึกษาดูงานลุ่มน้ำชี ที่มีระบบนิเวศแม่น้ำที่คล้ายคลึงกัน

ชุมชนได้เรียนรู้ถึงแนวทาง เทคนิควิธีที่จะสร้างประสิทธิภาพ และความเข้มแข็งของชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรฯ และก่อให้เกิดจิตสำนึกและความตระหนักร่วมกันภายในชุมชนกันเอง ระหว่างชุมชนกับชุมชน เกิดเป็นเครือข่ายท้องถิ่นผู้ใช้ทรัพยากรลุ่มน้ำที่มีกลไก ภาควิชา พันธมิตรที่สามารถประสานประสานงานร่วมกับกลไกท้องถิ่น องค์กรปกครองท้องถิ่น อำเภอ จังหวัด องค์กรต่างๆ เกิดเป็นแผนยุทธศาสตร์ร่วมท้องถิ่น เพื่อเป็นหลักประกันในการส่งเสริมและสนับสนุนกิจกรรม การอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรในลุ่มน้ำสงครามได้อย่างต่อเนื่อง

รูปแบบกิจกรรมที่โครงการได้ดำเนินการที่ผ่านมา

- สนับสนุนบทบาทชุมชนและองค์กรในท้องถิ่น ในการศึกษาและจัดเก็บสถานะข้อมูลทรัพยากรในท้องถิ่นร่วมกัน (งานวิจัยไต้หวัน กลุ่มน้ำสงคราม)
- นำเสนอผลการวิจัยศึกษา งานวิจัยไต้หวันกลุ่มน้ำสงครามต่อหมู่บ้าน ชุมชน
- ร่วมกับชุมชนในการวิเคราะห์สถานการณ์ ปัญหาอุปสรรค และทางออกในการแก้ไขปัญหา
- จัดทำแผนปฏิบัติการฟื้นฟูป่าบุ่งป่าทาม และวังอนุรักษ์พันธุ์ปลาและสัตว์น้ำ ในหมู่บ้านนำร่องเป้าหมาย
- สนับสนุนชุมชน 18 หมู่บ้าน ในพื้นที่ 5 ตำบลท้องถิ่นในการผลิตกล้าไม้พื้นถิ่นและกล้าไม้จากป่าบุ่งป่าทามในท้องถิ่นนั้น จำนวนกว่า 85,000 กล้า และการปลูกไม้เพิ่มเติมในพื้นที่สาธารณะของชุมชนที่กำหนดร่วมกันกว่า 24 ตารางกิโลเมตร
- ขยายแนวความคิดในการอนุรักษ์ป่าบุ่งป่าทาม โดยจัดเวทีประชุมในระดับหมู่บ้าน ใน 5 ตำบล 18 หมู่บ้าน ในรูปแบบการจัดการป่าชุมชน อนุรักษ์พันธุ์ปลา ไปยังหมู่บ้านชุมชนอื่นๆ
- สนับสนุนชุมชนในการหาข้อตกลงร่วมกันในการจัดการเขตพื้นที่ป่าบุ่งป่าทามชุมชน และการสนับสนุนชุมชนในการจัดทำป้ายบอกแนวเขตป่าชุมชน แนวเขตวังอนุรักษ์พันธุ์ปลา ป้ายข้อตกลงกฎเกณฑ์ กติการ่วมของชุมชน ใน 5 ตำบล 18 หมู่บ้าน

งานวิจัยไต้หวัน

งานวิจัยไต้หวันหรืองานวิจัยชาวบ้าน คือการเก็บรวบรวมข้อมูลจากองค์ความรู้ของชาวบ้าน เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของชุมชนรวมทั้งการอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ โดยความรู้และประสบการณ์ของชาวบ้าน การรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลดังกล่าวชาวบ้านคือนักวิจัย โดยทำงานร่วมกับผู้ช่วยนักวิจัยซึ่งขณะทำหน้าที่ในการจดบันทึก ถ่ายภาพ และเรียบเรียงอย่างเป็นระบบ ทั้งนี้ผู้ช่วยนักวิจัย ต้องช่วยทำให้เกิดการสร้างกระบวนการโดยมีนักวิชาการเป็นที่ปรึกษา

องค์ความรู้ที่ได้จะเป็นส่วนหนึ่งในการนำไปประกอบการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน อันอาจเกิดโครงการพัฒนาของรัฐและเอกชน และ/หรือนำไปใช้ในการจัดการทรัพยากร การพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนที่สนองต่อความต้องการของชุมชน งานวิจัยไต้หวันจึงมีความแตกต่างจากงานวิจัยในรูปแบบอื่นๆ ซึ่งมีนักวิจัยเป็นนักวิชาการกระบวนการและระเบียบวิธีจะถูกกำหนดโดยนักวิชาการเอง ถึงแม้ว่าจะมีความพยายามที่จะทำให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมมากที่สุด แต่องค์ความรู้ทั้งหมดก็ยังเป็นองค์ความรู้ของนักวิชาการหรือคนภายนอก โดยที่ชาวบ้านไม่ได้รู้สึกว่าคุณค่าความรู้ที่ได้นั้นเป็นความรู้ของตน

หัวใจสำคัญของงานวิจัยชาวบ้าน คือการได้ช่วยให้ชาวบ้านได้ประกอบส่วนความรู้หรือข้อมูลที่มี ให้เป็นอันเดียวกันและเป็นองค์ความรู้ของชาวบ้าน และมีชาวบ้านเป็นเจ้าของข้อมูล การทำงานวิจัยชาวบ้านจึงไม่ใช่เรื่องง่ายนัก และไม่ได้เป็นแค่การรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลเท่านั้นหากแต่เป็นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันอย่างเป็นระบบ เพื่อการจัดการทรัพยากรและการแก้ไขปัญหา ด้านสิ่งแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรมของชุมชน ทั้งนี้จากกล่าวได้ว่า งานวิจัยชาวบ้านเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาและการจัดการทรัพยากร

ผู้ช่วยงานวิจัยถือว่าเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญในกระบวนการทำงานดังกล่าว ซึ่งต้องทำงานร่วมกับชาวบ้านตั้งแต่เริ่มต้นรวมถึงต้องมีการร่วมตัดสินใจ แก้ไขปัญหาและพัฒนากระบวนการร่วมกัน โดยยึดหลักที่ว่าองค์ความรู้ที่ได้เป็นของชุมชน ดังนั้นผู้ช่วยนักวิจัยจึงต้องมีความรู้ความเข้าใจและตั้งใจในการทำงานอย่างจริงจัง เพื่อให้งานวิจัยสำเร็จตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้อย่างมีประสิทธิภาพ

เป้าหมายงานวิจัยชาวบ้านในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง

- เพื่อรวบรวมองค์ความรู้ของชาวบ้านที่มีอยู่ไม่ว่าจะเป็นสิ่งแวดล้อม สังคม เศรษฐกิจ การเมือง ประเพณี วัฒนธรรม และวิถีชีวิตของชุมชนอย่างเป็นระบบ
- เพื่อนำองค์ความรู้ที่ได้รวบรวมไว้เป็นข้อมูลในการแก้ไขปัญหาที่จะเกิดขึ้นในชุมชน อันอาจจะเกิดจากโครงการพัฒนาของรัฐและเอกชน
- เพื่อนำองค์ความรู้ที่ได้ไปพัฒนาใช้ในการจัดการทรัพยากรในชุมชนอย่างยั่งยืน
- เพื่อให้ชุมชนมองเห็นคุณค่าหรือผลกระทบที่อาจจะเกิดขึ้นในการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนของตนเอง
- เพื่อให้ชุมชนตระหนักถึงความสำคัญของทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้สึกรักและหวงแหน ตลอดจนอนุรักษ์ทรัพยากรของชุมชนร่วมกันอย่างยั่งยืน

ขอบเขตของการศึกษางานวิจัยชาวบ้าน

- การกำหนดประเด็นศึกษาวิจัยต้องกำหนดจากชุมชนโดยชาวบ้านร่วมกันเสนอปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน และความคาดหมายความเป็นไปได้ในอนาคตข้างหน้า นำประเด็นปัญหาที่รวบรวมได้เข้าสู่กระบวนการพูดคุยและวิเคราะห์ร่วมกัน เพื่อนำไปสู่การคิด การศึกษาถึงประเด็นปัญหาร่วมกัน เพื่อหาแนวทางการศึกษาวิจัย ทั้งนี้ผู้ช่วยวิจัยเองต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชุมชนให้เข้าใจ โดยการฟังตัวและใช้ชีวิตอยู่ภายในชุมชนระยะเวลาหนึ่ง

- คัดเลือกนักวิจัย แบ่งกลุ่มนักวิจัย ตามประเด็นปัญหาที่สนใจจะศึกษา และทำงานร่วมกันเป็นทีม
- คัดเลือกผู้ที่มีความรู้และความชำนาญเป็นพิเศษในประเด็นที่แต่ละกลุ่มสนใจ
- ทำการสำรวจเพื่อเก็บข้อมูลและถ่ายภาพในพื้นที่อย่างจริงจัง
- นำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ร่วมกัน
- นำข้อมูลทีวิเคราะห์ร่วมกันมาจัดเก็บอย่างเป็นระบบ

หลัก 7 ประการ สำหรับผู้ช่วยนักวิจัยไต้หวัน

- มีความเชื่อว่าชาวบ้านรู้มากกว่าเรา
- สนใจอย่างจริงจัง
- ช่างสังเกต
- ตั้งคำถามเป็น
- ไม่ละเลยที่จะเข้าใจอย่างถ่องแท้
- มีศิลปะการสร้างการมีส่วนร่วม
- จัดการข้อมูลสม่ำเสมอ

การสนับสนุนการดำเนินงานวิจัยไต้หวัน เป็นการเสริมสร้างขีดความสามารถของชุมชนในการเข้าใจในระบบนิเวศของท้องถิ่น รวมถึงการเสริมสร้างความรู้เพื่อให้เกิดการอนุรักษ์และรักษาทรัพยากรในพื้นที่ของตน ชุมชนได้เกิดการเชื่อมต่องานวิจัยท้องถิ่นอันเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านของตน กับความสัมพันธ์ในกระบวนการของธรรมชาติที่มีกับคน เป้าหมายสำคัญและผลสำเร็จของงานวิจัยไต้หวัน มุ่งหวังให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และถ่ายทอดแนวทางการอนุรักษ์ เสริมสร้างความตระหนัก และเผยแพร่ชาวบ้านสู่ชาวบ้านกันเอง ถือเป็นกลยุทธ์สำคัญของการดำเนินงานโครงการที่สนับสนุนให้ชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานด้านอนุรักษ์ เพื่อการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ชุ่มน้ำในท้องถิ่นของตน

หลักสูตรท้องถิ่น : สารวิทยาศาสตร์

การส่งเสริมและสนับสนุนให้เกิดการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นด้านการอนุรักษ์พื้นที่ชุ่มน้ำแก่เยาวชนในโรงเรียนของพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง เป็นกิจการหนึ่งภายใต้การดำเนินงานโครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำโขง โดยการเสริมสร้างให้เกิดความรู้ในท้องถิ่นผ่านกระบวนการศึกษาถึงระบบนิเวศของพื้นที่ชุ่มน้ำในชุมชนให้นักเรียนและเยาวชนเรียนรู้จากห้องเรียนธรรมชาติ โดยอาศัยพื้นที่ชุ่มน้ำในลุ่มน้ำสงครามตอนล่างมี

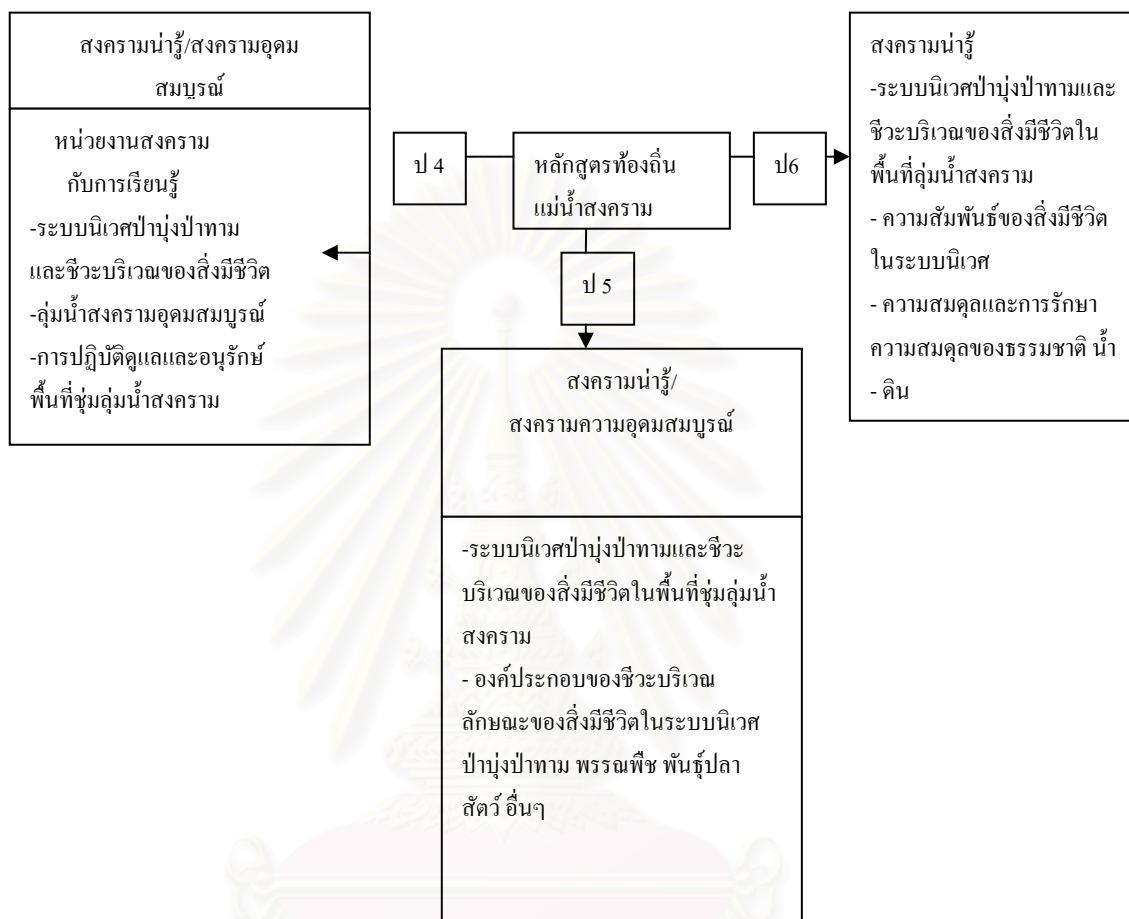
บทบาทสำคัญต่อการดำรงชีวิตของชุมชนในทุกท้องถิ่น รวมทั้งเป็นการเสริมความยั่งยืนในการใช้ประโยชน์พื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง

กระบวนการดำเนินงานจัดการทำหลักสูตรท้องถิ่นด้านการอนุรักษ์พื้นที่ชุ่มน้ำ ประกอบด้วย

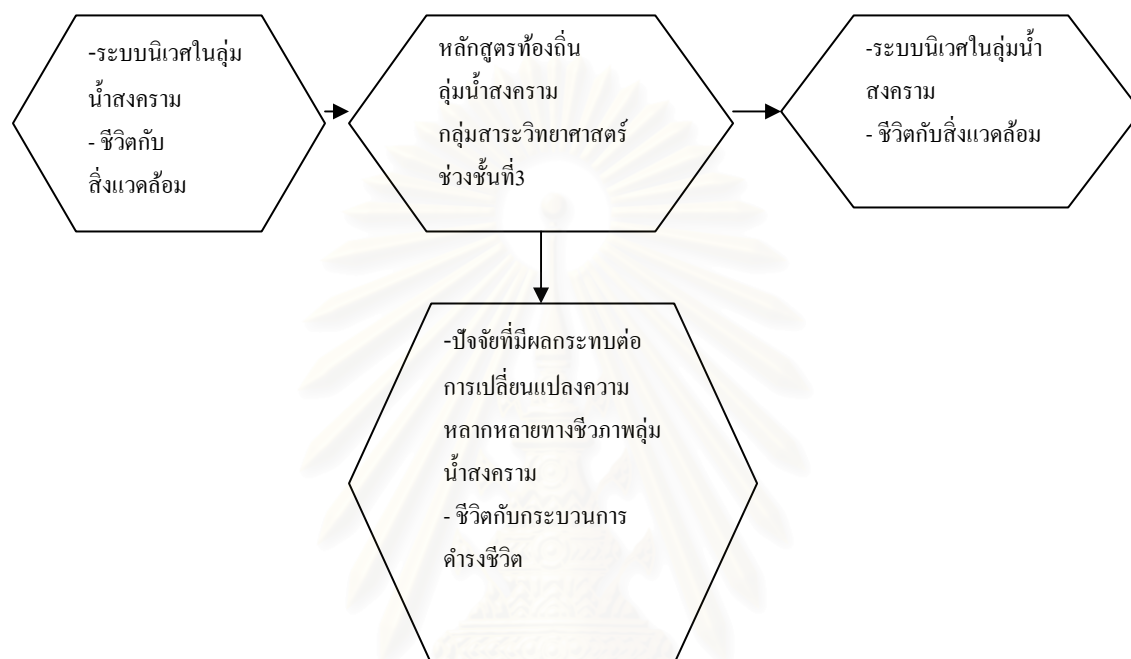
- การเชิญชวนโรงเรียนเข้าร่วมโครงการเพื่อการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่น: สาระวิทยาศาสตร์ ผ่านกระบวนการเรียนรู้เรื่องพื้นที่ชุ่มน้ำ โดยมีโรงเรียนในเครือข่ายร่วมโครงการดำเนินงานรวม 9 โรงเรียน จาก 4 อำเภอ ของ 2 จังหวัด ประกอบด้วย โรงเรียนไชยบุรีวิทยาคม โรงเรียนชุมชนบ้านไชยบุรี โรงเรียนบ้านหาดกวน อำเภอท่าอุเทน โรงเรียนบ้านหาดแพง โรงเรียนสหราษฎร์รังสฤษดิ์ โรงเรียนบ้านท่าป่อ โรงเรียนสามผงวิทยาคม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม โรงเรียนท่าสงครามวิทยา อำเภออากาศอำนวยและโรงเรียนคำตาก้าประชาสงเคราะห์ อำเภอคำตาก้า จังหวัดสกลนคร
- จัดให้มีการนำครูจากโรงเรียนที่เข้าร่วมโครงการดูงานการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นพื้นที่ชุ่มน้ำในพื้นที่ชุ่มน้ำปากแม่น้ำกระเป๋ โดยร่วมกับโครงการจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำปากแม่น้ำกระเป๋ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นที่ชัดเจนและได้ดำเนินการแล้วในหลักสูตรการเรียนการสอน ซึ่งก่อให้เกิดความคิดสร้างสรรค์แก่คณะครูที่ดูงาน จากการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ของคณะครูทั้ง 2 พื้นที่
- ประชุมและระดมความคิดหารือ แล้วสร้างเป็นหลักสูตร : สาระวิทยาศาสตร์ เพื่อใช้ในการเรียนการสอนด้านวิทยาศาสตร์ในทุกโรงเรียนที่เข้าร่วมโครงการ
- ประสานและร่วมมือกับสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษานครพนม เขต 2 จัดพิมพ์หลักสูตรท้องถิ่น : สาระวิทยาศาสตร์ (บางหลักสูตร) เป็นเอกสารประกอบการเรียนการสอนในทุกโรงเรียนที่เข้าร่วมโครงการ

การดำเนินงานจัดทำหลักสูตรท้องถิ่น : สาระวิทยาศาสตร์ภายใต้การสนับสนุนของโครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มน้ำโขง เป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญและถือได้ว่าประสบความสำเร็จในระดับหนึ่งภายใต้ความร่วมมืออย่างดียิ่งของสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษานครพนม เขต 2 โรงเรียนที่เข้าร่วมโครงการ โดยเฉพาะคณะครู อาจารย์ ที่ร่วมสร้างพื้นฐานของการอนุรักษ์และรักษาพื้นที่ชุ่มน้ำรวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในลุ่มน้ำสงครามตอนล่างอย่างยั่งยืน

ผังมโนทัศน์สาระวิทยาศาสตร์ ช่วง ป.4 ป.5 ป.6

หลักสูตรท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำสงคราม กลุ่มสาระวิทยาศาสตร์ ช่วงชั้น ม.1 ม.2 ม.3

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

หลักสูตรท้องถิ่นกลุ่มน้ำสงครามกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคม ศาสนา วัฒนธรรม

ป.4 ป.5 ป.6	ม.1 ม.2 ม.3	ม.4 ม.5 ม.6
<ul style="list-style-type: none"> - กลุ่มแม่น้ำสงคราม - สงครามความรู้ - ท่าเลที่ตั้ง - ความหลากหลายทางชีวภาพและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน - ปลาในลุ่มน้ำสงคราม 	<ul style="list-style-type: none"> - ป่าบุงป่าทามน้ำสงครามของเรา - ประวัติศาสตร์ลุ่มน้ำสงคราม - ปัจจัยพื้นฐานการตั้งถิ่นฐาน - การอพยพของคนแถบลุ่มแม่น้ำสงคราม - แผนที่ แผนที่ลุ่มน้ำสงคราม - ระบบนิเวศวิทยาของพื้นที่ลุ่มน้ำสงคราม - ระบบนิเวศแบบป่าบุงป่าทาม - สิ่งมีชีวิตในระบบนิเวศ - พรรณพืช - พันธุ์ปลา กุ้ง หอย แมลง - สัตว์ - วิถีชีวิตและภูมิปัญญาของชุมชนลุ่มน้ำสงคราม - การปรับตัวตามสภาพแวดล้อม - อาชีพการดำรงชีวิต - การถ่ายทอดภูมิปัญญาและวัฒนธรรม - การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติลุ่มแม่น้ำสงคราม - การอนุรักษ์พื้นที่ชุ่มน้ำ - ผลดีเกี่ยวกับการอนุรักษ์ที่ชุ่มน้ำสงคราม - โครงการอนุรักษ์ - ข้อตกลงของคำสั่งการและกฎหมายเกี่ยวกับการอนุรักษ์ 	<ul style="list-style-type: none"> - ประวัติศาสตร์ป่าบุงป่าทามน้ำสงครามบ้านเรา - ระบบนิเวศวิทยาของพื้นที่สงครามตอนล่าง - วิถีชีวิตและภูมิปัญญาของคนลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง - การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ป่าบุงป่าทาม ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง

เครือข่ายเยาวชนรักษ์น้ำสงคราม

วันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ. 2548 ถือเป็นวันเกิดของ “โรงเรียนเครือข่ายอนุรักษ์แม่ น้ำ สงคราม” เป็นวันที่ต้นกล้าเจริญเติบโตและแข็งแรงมากยิ่งขึ้นโดยกระบวนการ “เครือข่าย” ในขั้นต้นมีโรงเรียนเข้าร่วมเครือข่ายรวม 9 โรงเรียน จาก 4 อำเภอ ของ 2 จังหวัด ประกอบด้วยโรงเรียนไชยบุรี วิทยาลัยเกษตรกรรมบ้านไชยบุรี โรงเรียนหาดกวน อำเภอท่าอุเทน โรงเรียนหาดแพง โรงเรียนสหราษฎร์รังสฤษดิ์ โรงเรียนบ้านท่าบ่อ โรงเรียนสามผงวิทยาลัย อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม โรงเรียนท่าสงครามวิทยา อำเภออากาศอำนวยและโรงเรียนคำตาก้าประชาสงเคราะห์ อำเภอคำตาก้า จังหวัดสกลนคร มีสมาชิก 200 คน และมีโรงเรียนภาคีที่พร้อมจะดำเนินกิจกรรมร่วมกับเครือข่ายอีก 21 โรงเรียน โดยกิจกรรมภายในเครือข่ายมีผลงานจากงาน “วิจัยไทบ้าน” เป็นตัวเชื่อมโยง

จากการผลักดันและสนับสนุนของโครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำโขง สถาบันวิจัยลุ่มน้ำโขง มหาวิทยาลัยมหาสารคาม สำนักงานสิ่งแวดล้อมภาค 9 (อุดรธานี) หน่วยงานราชการต่างๆที่เกี่ยวข้อง องค์กรเอกชนต่างๆชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และจังหวัดนครพนมได้ร่วมผลักดันให้เกิดกิจกรรมแรกที่เชื่อมโยงเพื่อให้เกิดโรงเรียนเครือข่ายอนุรักษ์แม่ น้ำ สงคราม คือ **กิจกรรมการตรวจคุณภาพน้ำ** เมื่อได้ข้อมูลมาระดับหนึ่งแล้ว จะมีการประชุมแลกเปลี่ยนข้อมูลและวิเคราะห์สถานการณ์ของน้ำในลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง อุปสรรคและแนวทางการแก้ไขร่วมกัน โดยจะมีการประชุมร่วมกันปีละ 2 ครั้ง ตามความเหมาะสมของเวลาและสถานการณ์

จากกิจกรรมดังกล่าวก่อให้เกิด “สายใจ เพื่อจรรโลงสายเลือด ผู้หล่อเลี้ยงสรรพชีวิตในลุ่มแม่ น้ำ สงคราม” ทำให้เกิดการดำเนินกิจกรรมต่างๆขึ้นภายหลัง เช่นการอนุรักษ์วังปลา ค่ายอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมน้ำหมักชีวภาพกำจัดน้ำเสียจากกระชังปลา ชีปปลาหอม (ปุ๋ยหมักชีวภาพจากชีปปลา) โครงการขยะสวยงาม การอบรมนักพฤกษศาสตร์รุ่นเยาว์ ปุ๋ยหมักชีวภาพจากชีปความและใบไม้ การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ ลูกประคบสมุนไพร การประกวดภาพวาดแม่ น้ำ สงคราม การปลูกป่าเฉลิมพระเกียรติ การปลูกหญ้าแฝกตามแนวพระราชดำริ การศึกษาเรียนรู้การบริหารจัดการและการใช้ประโยชน์จาป่าชุมชน เป็นต้น

จากการกิจกรรมร่วมกัน ศึกษาเรียนรู้ร่วมกันแลกเปลี่ยนประสบการณ์และวิเคราะห์ปัญหา ร่วมกัน สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา เขต 2 จังหวัดนครพนม จึงให้ความสำคัญกับองค์ความรู้ที่ได้มา โดยมีการประชุมและประชาคมร่วมกันระหว่างโรงเรียนต่างๆ อาจารย์ เยาวชน ทั้งในระบบและนอกระบบ หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง องค์กรเอกชนที่เกี่ยวข้อง ชุมชนและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น กำหนดให้มีหลักสูตรท้องถิ่นลุ่มน้ำสงคราม โดยจะให้เยาวชนในโรงเรียนต่างๆในลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง ได้เรียนรู้

ตั้งแต่ภาคเรียนที่สองของปีการศึกษา 2549- 2550 เป็นต้นไป นั้นย่อหมายถึง “คุณค่าของแม่น้ำสงคราม” จะอยู่ในจิตใจของ “เยาวชนคนลุ่มน้ำสงคราม” ตลอดไป

กลุ่มโรงเรียนเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มแม่น้ำสงคราม มีภารกิจดูแล ติดตาม การเปลี่ยนแปลงต่างๆ ของคุณภาพแม่น้ำสงครามตอนล่าง จนได้รับรางวัลโลกสีเขียว ครั้งที่ 8 ประจำปี 2549 ประเภทลุ่มน้ำ เยาวชนด้านการรักษาสิ่งแวดล้อมด้วยความมุ่งมั่นอย่างแท้จริง

สรุปการติดตามตรวจสอบคุณภาพน้ำในโรงเรียนนาร่องลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง

การตรวจสอบคุณภาพน้ำโดยเยาวชนในโรงเรียนนาร่องลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง เป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินงานโครงการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพการประโยชน์อย่างยั่งยืนของพื้นที่ชุ่มน้ำโขง เป็นกิจกรรมสำคัญที่ปลูกจิตสำนึกในการบูรณาการการจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำในหลายระดับ ซึ่งรวมทั้งระดับเยาวชน และเด็กนักเรียนโรงเรียน ในเบื้องต้นได้เริ่มจากการปลูกจิตสำนึกเกี่ยวกับการจัดการแหล่งน้ำและการบูรณาการการศึกษาสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่น โดยความร่วมมือของสถาบันวิจัยวลัยรุกขเวช มหาวิทยาลัยมหาสารคาม สถาบันวิจัยวลัยรุกขเวชมีประสบการณ์ด้านการตรวจสอบคุณภาพน้ำและได้รับการพิจารณาว่าเป็นสถาบันที่สามารถให้ความช่วยเหลือในการอบรมติดตามตรวจสอบ และรายงานผลการดำเนินงานกิจกรรมนาร่อง โคนได้ดำเนินกิจกรรม 18 กิจกรรมย่อย ตั้งแต่เดือนมกราคม พ.ศ. 2548 โดยใช้งบประมาณที่ได้รับการสนับสนุนจากโครงการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนของพื้นที่ชุ่มน้ำโขง

ขั้นตอนการดำเนินกิจกรรม ได้แก่ ภายหลังจากที่ตกลงร่วมกันระหว่างคณะทำงานสาธิตในพื้นที่โครงการและสถาบันวิจัยวลัยรุกขเวชแล้ว ได้มีการกำหนดโรงเรียน(8 โรงเรียนระดับมัธยม และ 2 โรงเรียนระดับประถม) ที่ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำสงครามและแสดงความจำนงที่เข้าร่วมกิจกรรมนาร่อง พร้อมทั้งแจ้งและขอความร่วมมือจากหน่วยงานการศึกษาในพื้นที่ของจังหวัดสกลนครและนครพนมในการส่งผู้แทนเข้าร่วมประชุมและการสัมมนาเชิงปฏิบัติการที่จัดขึ้น ซึ่งประกอบด้วยกิจกรรมต่างๆได้ถูกจัดขึ้นตามหลักสูตรในช่วงปี พ.ศ. 2548-2549

โครงการนาร่องการติดตามตรวจสอบคุณภาพน้ำของโรงเรียนซึ่งเป็นโครงการแรกในลักษณะนี้ที่ดำเนินการในพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามที่ได้จัดให้มีขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ได้พิสูจน์ให้เห็นถึงความสำคัญในระดับหนึ่ง โครงการนาร่องนี้ผู้เกี่ยวข้องต่างๆเข้ามามีส่วนร่วมและสนับสนุนความร่วมมือระหว่างสถาบันต่างๆและเกิดการปลูกจิตสำนึกและความตระหนักเกี่ยวกับความสำคัญของการติดตามตรวจสอบคุณภาพสิ่งแวดล้อมและคุณภาพน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำสงคราม และยังมีนักเรียนนอกห้องเรียนที่เป็นแนวคิดใหม่ขอโรงเรียนส่วนใหญ่ นอกจากนี้ ผลการตั้งเครือข่ายของโรงเรียนที่สนใจการติดตามตรวจสอบคุณภาพน้ำและกิจกรรมดารอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ซึ่งใช้ชื่อว่า เครือข่ายอนุรักษ์โรงเรียนในพื้นที่ลุ่มน้ำสงคราม ยังได้ถูกเสนอให้เข้าชิงรางวัลโลกสีเขียว (Green Global Awards)

และได้รับการตัดสินใจให้เป็นโครงการชนะเลิศ โดยมีคุณอานันท์ ปันยารชุน อดีตนายกรัฐมนตรีของไทย เป็นผู้มอบรางวัลในพิธีที่จัดขึ้นเมื่อ วันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2549 และเป็นที่คาดหวังว่าการที่ เครือข่ายอนุรักษ์โรงเรียนมนลุ่มแม่น้ำสงครามได้รับรางวัลที่เป็นเกียรตินี้ จะเป็นแรงขับเคลื่อนให้เกิด ความพยายามที่จะส่งเสริมการติดตามตรวจสอบคุณภาพสิ่งแวดล้อมและกิจกรรมอนุรักษ์ ทั้งในระดับ บุคคลและกลุ่มบุคคลต่อไป ดังนั้น เด็กรุ่นอนาคตจะยังคงได้เห็นป่าบุงป่าทามเคียงคู่กับแม่น้ำสงคราม และได้บริโภคปลาธรรมชาติในลำน้ำต่อไป

ค่ายเยาวชนอนุรักษ์ป่าบุงป่าทาม “รักษ่น้ำ รักษาป่า เยาวชนลุ่มน้ำสงคราม”

ในการจัดกิจกรรมค่ายเยาวชนอนุรักษ์ป่าบุงป่าทามจะช่วยให้เยาวชนและชุมชนเห็นถึงคุณค่า ความสำคัญของพื้นที่ชุ่มน้ำ (ป่าบุงป่าทาม) และความสัมพันธ์ของสิ่งมีชีวิตชนิดต่างๆในระบบนิเวศ พื้นที่ชุ่มน้ำ ตลอดจนเป็นถ่ายทอดองค์ความรู้ที่ถ่องถื่นบางส่วนจากการรวบรวมองค์ความรู้ในงานวิจัย ไปบ้านลุ่มน้ำสงครามสู่เยาวชนซึ่งโครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่าง ยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำโขง ร่วมกับสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษานครพนม เขต 2 เครือข่ายโรงเรียน อนุรักษ์แม่น้ำสงคราม เครือข่ายชุมชนอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน กลุ่มเด็ก รักษ่นก จังหวัดชัยภูมิ องค์การกองทุนสัตว์ป่าโลกสากล สำนักงานประเทศไทย สถาบันวิจัยวลัยรุกข เวช มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ชมรมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมจังหวัดนครพนม กรมส่งเสริมคุณภาพ สิ่งแวดล้อม และสำนักงานสิ่งแวดล้อมภาค 9 ในการจัดกิจกรรมโดยมุ่งที่จะเสริมสร้างจิตสำนึก ฐานข้อมูลทรัพยากร ตลอดจนเพื่อส่งเสริมศักยภาพและความเข้มแข็งของเยาวชน บุคลากร องค์กร และชุมชน ที่มีวิถีชีวิตผู้พันกับพื้นที่ชุ่มน้ำ(ป่าบุงป่าทาม) ในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและ สิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบนิเวศพื้นที่ชุ่มน้ำ อีกทั้งเป็นการจุดประกายความหลากหลายทาง ชีวภาพในพื้นที่ชุ่มน้ำ อีกทั้งเป็นการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ชุ่มน้ำอย่างรอบคอบ และใช้ประโยชน์ทรัพยากรในพื้นที่ชุ่มน้ำอย่างชาญฉลาด

กลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ เยาวชนและครูจากโรงเรียนต่างๆบริเวณแม่น้ำสงครามตอนล่าง จำนวน 15 โรงเรียน ทั้งสิ้น 120คน โดยมีองค์กรร่วมจัด ได้แก่ กลุ่มเด็กรักษ่นก จังหวัดชัยภูมิ องค์การกองทุน สัตว์ป่าโลกสากล สำนักงานประเทศไทย(WWF-Thailand) สถาบันวิจัยวลัยรุกขเวช มหาวิทยาลัย มหาสารคาม ชมรมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมนครพนม (NECC) กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม สำนักงาน สิ่งแวดล้อมภาค 9 บริษัท ปตท.จำกัด (มหาชน) สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษานครพนมเขต 2 และศูนย์ ศิลปชีพหาดีแพ่ง โดยมีระยะเวลาดำเนินการ แบ่งเป็น 2 กลุ่ม ได้แก่ ระดับประถมศึกษาตอนปลาย และมัธยมศึกษาตอนต้น ระหว่างวันที่ 2-4 ธันวาคม พ.ศ. 2549 และระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย

ระหว่างวันที่ 6-8 ธันวาคม พ.ศ. 2549 พื้นที่จัดค่ายเยาวชนป่าบุงป่าทาม ได้แก่ ศูนย์ศิลปาชีพบ้านหาดแพง ตำบลหาดแพง อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม

การดำเนินการจัดกิจกรรมค่ายเยาวชนอนุรักษ์ป่าบุงป่าทาม “รักษาน้ำ รักษาป่า เยาวชนลุ่มน้ำสงคราม” ระหว่างวันที่ 2-8 ธันวาคม พ.ศ. 2549 ได้ช่วยให้เยาวชนลุ่มน้ำสงครามตอนล่างได้เรียนรู้ถึงคุณค่าความสำคัญของพื้นที่ชุ่มน้ำ และได้เรียนรู้จากสิ่งที่อยู่ใกล้ตัวผ่านห้องเรียนธรรมชาติ ซึ่งเอื้อประโยชน์แก่ชุมชนมาโดยตลอดทั้งทางตรงและทางอ้อม สำหรับการจัดค่ายเยาวชนทั้งสองรุ่นสามารถสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดียิ่งจากความร่วมมือของครูและน้องๆเยาวชน 15 โรงเรียนในลุ่มน้ำสงครามตอนล่างทั้งในจังหวัดนครพนมและสกลนคร โดยกิจกรรมนี้ได้ช่วยจุดประกายให้เยาวชน ชุมชน ช่วยกันดูแลรักษาและประโยชน์จากพื้นที่ป่าบุงป่าทามอย่างชาญฉลาดและยั่งยืนและเกิดเครือข่ายการเรียนรู้ระหว่างครูและนักเรียนของแต่ละโรงเรียนในพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง

การส่งเสริมอาชีพที่เหมาะสม

“การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติจะไม่สามารถดำเนินการได้ลุล่วง และไม่ได้ได้รับความร่วมมืออย่างเต็มที่ หากไม่สามารถช่วยแก้ไขปัญหาความยากจนของชุมชน” เป็นแนวคิดที่สำคัญของการดำเนินงานโครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำโขง

โครงการฯ จึงพิจารณาและหาแนวทางในการสนับสนุนให้เกิดการประกอบอาชีพที่เหมาะสมสำหรับชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำสงคราม เพื่อให้เป็นอาชีพที่เหมาะสมสำหรับชุมชนในพื้นที่ที่มีศักยภาพและมีความพร้อมระดับหนึ่ง เพื่อเป็พื้นที่นำร่องในการดำเนินการ โดยได้คัดเลือกหมู่บ้านดอนแดง และหมู่บ้านท่าโขง เป็นพื้นที่ดำเนินการสนับสนุนการส่งเสริมอาชีพที่เหมาะสม เนื่องด้วยทั้งสองหมู่บ้านมีการรวมตัวของชุมชนเป็นกลุ่มต่างๆเกี่ยวกับการพัฒนาอาชีพอยู่แล้ว ดังนั้นโครงการฯ จึงเริ่มจากการให้คำแนะนำให้ความรู้ ผ่านการฝึกอบรม การสนับสนุนให้มีการดูงาน การจัดเวทีแลกเปลี่ยนความคิดเห็นของชาวบ้านในพื้นที่ โดยเน้นให้เกิดกระบวนการทางความคิดเห็นของชาวบ้านในพื้นที่ โดยเน้นให้เกิดกระบวนการทางความคิดของชาวบ้านเองว่าจะดำเนินการอย่างไรประกอบอาชีพอะไรบนพื้นฐานและศักยภาพของชาวบ้านเอง

การฝึกอบรมที่ผ่านมามีประกอบด้วยหลักสูตร การทำเกษตรอินทรีย์ชีวภาพ การแปรรูปปลา การทำผลิตภัณฑ์จากกกเป็นเครื่องจักรสาน นอกจากนี้ ยังดำเนินการสนับสนุนให้เกิดการออมเงินในรูปแบบของกองทุนเพื่อช่วยเหลือชาวบ้านในชุมชนด้วยตนเอง ซึ่งผลประโยชน์จากดอกผลของกองทุนนั้นก็นำมาเป็นกองทุนในการอนุรักษ์พื้นที่ชุ่มน้ำ เพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรได้อย่างยั่งยืน การดำเนินงานในลักษณะนี้จะช่วยให้ชุมชนสามารถวิเคราะห์และหาทางเลือกด้วยตนเองในการเลือกการประกอบอาชีพที่เหมาะสม ซึ่งเชื่อมโยงกับนโยบายการแก้ไขปัญหาความยากจนของรัฐบาล

ทั้งนี้ ผลจากการดำเนินงานการส่งเสริมอาชีพที่เหมาะสม แก่ชาวบ้านและชุมชนนั้น ได้ดำเนินการในช่วงระยะเวลาสั้นๆ และเป็นช่วงเริ่มต้นของการดำเนินงานเท่านั้นมีส่วนช่วยให้ชาวบ้านในหมู่บ้านดอนแดง และหมู่บ้านท่าโขง ได้มีความรู้ ความเข้าใจมากขึ้น ได้รับความรู้เกี่ยวกับการทำเกษตรอินทรีย์ชีวภาพ การแปรรูปดินเหนียวมาทำเป็นอิฐ การแปรรูปปลา และการทำผลิตภัณฑ์จากกากเป็นเครื่องจักสาน แต่ผลสำเร็จของการดำเนินงานยังไม่เห็นผลที่เป็นรูปธรรมมากนัก ซึ่งยังต้องอาศัยการสนับสนุน การให้ความรู้ และแนะนำแนวทางเหมาะสมให้แก่ชุมชนต่อไป

เครือข่ายลุ่มน้ำสงคราม (คส.)

ความเป็นมา

เป็นองค์กรชุมชนที่เกิดขึ้นจากการรวบรวมตัวของนักวิจัยไต้หวัน ในลุ่มน้ำสงคราม 4 หมู่บ้าน คือ บ้านอ้วน บ้านยางออย บ้านท่าบ่อสงคราม และบ้านปากกยาม อำเภอ ศรีสงคราม จังหวัดนครพนม เมื่อปี พ.ศ. 2546 และได้มีการจัดตั้งเครือข่ายอย่างเป็นทางการเมื่อปี พ.ศ. 2547 โดยมีวัตถุประสงค์ของเครือข่ายฯ ดังนี้

- รวบรวมข้อมูลด้านทรัพยากร ภูมิปัญญา เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมประเพณีของชุมชนในเขตลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่าง และพัฒนางานวิจัยไต้หวันเผยแพร่ต่อสาธารณะ
- รณรงค์ สร้างจิตสำนึก เพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรในเขตป่าบุ่งป่าทามและพื้นที่ฟื้นฟูคุณภาพสิ่งแวดล้อม โดยชุมชนมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการ
- ส่งเสริมและพัฒนาอาชีพเชิงอนุรักษ์ที่ไม่กระทบต่อระบบนิเวศป่าบุ่งป่าทาม และให้ความรู้แก่สมาชิกเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตและรายได้ต่อเนื่อง
- เพื่อบูรณาการนโยบายการบริหารจัดการทรัพยากรป่าบุ่งป่าทามในเขตลุ่มน้ำสงครามตอนล่างทุกภาคส่วนทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและสถาบันด้านวิชาการต่างๆ
- พัฒนากองทุนเพื่อการอนุรักษ์ และประกอบกิจการอื่นโดยมุ่งเน้นยกระดับการเรียนรู้และพัฒนาศักยภาพของสมาชิก ผู้นำและเจ้าหน้าที่ผู้เกี่ยวข้อง

ต่อมาในปี พ.ศ. 2549 ทางเครือข่ายได้ขยายบทบาทการทำงานในพื้นที่ลุ่มน้ำสงครามให้มากขึ้น ครอบคลุมพื้นที่ 28 หมู่บ้าน 5 ตำบล ได้แก่ ตำบลบ้านเช่า ตำบลสามผง ตำบลหาดแพง ตำบลศรีสงคราม และตำบลท่าบ่อสงคราม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม พร้อมทั้งได้เปลี่ยนชื่อใหม่เป็นเครือข่ายวิจัยเพื่อการอนุรักษ์เพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาวิถีชุมชนพื้นที่ลุ่มน้ำสงคราม

ผลงานที่ผ่านมาคือ งานวิจัยไต้หวัน ที่ทำการรวบรวมภูมิปัญญาท้องถิ่น ลุ่มน้ำสงคราม จัดพิมพ์เป็นหนังสือ “นิเวศวิทยาและประวัติศาสตร์ ป่าบุ่งป่าทามลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง” และ “พันธูปปลาในป่าทาม: ความรู้พื้นถิ่นของคนหาปลาลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง” บทบาทในการจัดทำแผนการ

จัดการทรัพยากรร่วมกับ 5 อบต. ในลุ่มน้ำสงคราม การส่งเสริมและสนับสนุนอาชีพชุมชน กลุ่มออมทรัพย์ การจัดทำแนวเขตอนุรักษ์วังปลา วังหอย ป่าทามชุมชน ป่าชุมชน การส่งเสริมหลักสูตรท้องถิ่น และบูรณาการงานวิจัยชาวบ้านสู่ระบบการเรียนการสอนในโรงเรียน การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ องค์การภาครัฐ องค์การพัฒนาเอกชน เครือข่ายองค์กรชุมชนทั้งในและต่างประเทศ ฯลฯ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ค.

แนวคำถามในการสัมภาษณ์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ส่วนที่ 1 แนวทางการสัมภาษณ์ระดับผู้ให้ข้อมูลสำคัญในชุมชน (Key Informant)

1.1 ข้อมูลทั่วไปของแต่ละบุคคลและครอบครัว

- 1) ชื่อ นามสกุล เพศ อายุ ที่อยู่ อาชีพ การศึกษา สถานภาพ ตำแหน่งทางสังคมในชุมชน ปัจจุบันเป็นคณะกรรมการ การอยู่ในตำแหน่ง

1.2 ประวัติหมู่บ้าน

- 1) การตั้งหมู่บ้าน : ที่มาของชื่อ ผู้ตั้งชื่อ เวลาในการก่อตั้ง กลุ่มแรกที่ดำเนินการก่อตั้ง
- 2) การอพยพเข้ามาในระยะแรก : กลุ่มชาติพันธุ์ที่อพยพเข้ามาครั้งแรก แหล่งภูมิลำเนาเดิมที่อพยพมา จำนวนครอบครัวและผู้อพยพเข้ามาในระยะแรก และประกอบอาชีพหลักก่อนที่จะอพยพเข้ามา
- 3) สาเหตุที่อพยพมาจากภูมิลำเนาเดิม เหตุผลในการเลือกตั้งถิ่นฐานใหม่ที่หมู่บ้านแห่งนี้
- 4) สภาพการอพยพเข้ามาในหมู่บ้านจากอดีตถึงปัจจุบัน แหล่งที่อพยพเข้ามา
- 5) การดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านจากอดีตถึงปัจจุบัน
- 6) เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในหมู่บ้าน

1.3 สภาพทางภูมิศาสตร์ของหมู่บ้าน

- 1) ที่ตั้งและอาณาเขตติดต่อกับหมู่บ้านอื่น ตำบล อำเภอ จังหวัด
- 2) สภาพภูมิประเทศ ลักษณะดิน การใช้ประโยชน์ ความเหมาะสมสำหรับการเกษตร
- 3) ลักษณะการตั้งบ้านเรือน
- 4) ลักษณะการใช้ที่ดินของหมู่บ้าน ที่อยู่อาศัย พื้นที่ทำการเกษตร พื้นที่สาธารณประโยชน์ การถือครองที่ดิน
- 5) สภาพแหล่งน้ำ ปริมาณน้ำ ความพอเพียง การใช้ประโยชน์ การเปลี่ยนแปลงของสภาพแหล่งน้ำ การใช้ประโยชน์จากอดีตถึงปัจจุบัน
- 6) สภาพฝน ภูมิอากาศในรอบปี สภาพโดยทั่วไป

- 7) แหล่งสาธารณประโยชน์ในชุมชน : พื้นที่ป่า แหล่งน้ำ พื้นที่สาธารณะอื่นๆ
- 8) ทรัพยากรธรรมชาติ: ทรัพยากรธรรมชาติที่ชาวบ้านนำไปใช้ประโยชน์
 - : ประเภทของทรัพยากรที่นำมาใช้ประโยชน์
 - : รูปแบบการจัดการและการใช้ประโยชน์
 - : กลุ่มคนที่เข้าไปใช้ประโยชน์
- 9) การมีส่วนร่วมของสมาชิกในการส่งเสริมและสนับสนุนในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ
- 10) ส่วนราชการ/เอกชนที่เข้ามามีส่วนในการส่งเสริมและสนับสนุน

1.4 สภาพทางเศรษฐกิจของหมู่บ้าน

- 1) อาชีพ รายได้ ความสัมพันธ์ระหว่างการเข้าร่วมเป็นสมาชิกขององค์กรที่มีต่อรายได้ของชาวบ้าน
- 2) พื้นที่ถือครอง กรรมสิทธิ์
- 3) หนี้สิน แหล่งหนี้สิน สัดส่วนการเป็นหนี้ การนำมาใช้ประโยชน์
- 4) ตลาด : ตลาดผลผลิต ตลาดปัจจัยการผลิต

1.5 สภาพทางสังคม

- 1) ประชากร
 - ลักษณะ : จำนวน สัดส่วนเพศและอายุ เชื้อชาติ
 - การอพยพ : ช่วงเวลา รูปแบบ แหล่งที่ไป สัดส่วนเพศวัยที่อพยพ
 - ผลกระทบของการอพยพที่มีต่อชุมชน (ผลกระทบของการอพยพต่อการดำเนินงานขององค์กร)
- 2) การศึกษา : สถานศึกษา ระดับการศึกษาของประชากร แนวโน้มในการศึกษาค่านิยมในการศึกษาต่อ
- 3) สาธารณสุข : แหล่งรักษาพยาบาล พฤติกรรมในการรักษาพยาบาล
สถานการณ์เจ็บป่วยในรอบปี
- 4) การเมืองและการปกครอง : การเลือกผู้นำ ลักษณะการปกครองท้องถิ่น

ความสามารถของผู้เฝ้าต่อการพัฒนาหมู่บ้าน ความปลอดภัย
ในหมู่บ้าน ความคิดเห็นต่อการปกครอง

- 5) กลุ่ม/องค์กรในชุมชน : ประเภทของกลุ่ม/องค์กร วัตถุประสงค์
สมาชิก กิจกรรมที่ทำ
- 6) ความสัมพันธ์ทางสังคม : ความสัมพันธ์ด้านต่างๆ ระหว่างชาวบ้านทั่วไป
: ความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติ
: ความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำกับชาวบ้าน
: ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้าน
: ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับองค์กรชุมชน
: ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับองค์กร
: ความสัมพันธ์กับหน่วยงานภายนอก
- 7) ประเพณี/ศาสนาและความเชื่อ : บุญประเพณีประจำปี ช่วงเวลาที่จัด
การมีส่วนร่วมของประชาชน
: วัด บทบาทของพระสงฆ์ต่อชุมชน
: ความเชื่อที่สำคัญในชุมชน
- 8) สาธารณูปโภค
- การคมนาคม : เส้นทาง สภาพเส้นทางในแต่ละฤดูกาล ความสะดวก
ลักษณะการคมนาคม
- ไฟฟ้า : ช่วงเวลาที่เริ่มมีไฟฟ้าใช้ สัดส่วนครัวเรือนที่มีไฟฟ้าใช้
การเปลี่ยนแปลงหลังจากมีไฟฟ้าใช้
- แหล่งน้ำเพื่ออุปโภค/บริโภค : ประเภท (บ่อน้ำตื้น บาดาล ประปา)
: ความพอเพียง
- ร้านค้า : จำนวนร้านค้า ประเภทของสินค้า ร้านค้าสหกรณ์ชุมชน
(ช่วงเริ่มต้นของการขายสินค้า ประเภทของผู้มารับบริการ
ช่วงเริ่มต้นของการขายสินค้า การบริหารจัดการ
การเปลี่ยนแปลงหลังมีสหกรณ์ตั้งขึ้นในชุมชน)

ศาลากลางบ้าน : จุดเริ่มต้นคิดก่อตั้ง ผู้ร่วมดำเนินการก่อตั้ง

ลักษณะการใช้งาน

หอกระจายข่าว : ช่วงเวลาติดตั้ง ภาวะการใช้งาน ประโยชน์ของ

หอกระจายข่าวที่มีต่อชุมชน

โทรศัพท์ : ปีที่เริ่มทำการติดตั้งในหมู่บ้าน สถานที่ตั้ง สภาพการใช้งาน

จำนวนผู้มาใช้บริการ ประโยชน์และการเปลี่ยนแปลงหลังจาก

มีโทรศัพท์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ส่วนที่ 2 แนวทางการสัมภาษณ์ผู้นำ/กรรมการ

2.1 ข้อมูลทั่วไปของผู้ให้สัมภาษณ์

- : ชื่อ นามสกุล อายุ อาชีพ เพศ การศึกษา ตำแหน่งในองค์กร ประสบการณ์นอกชุมชน ประสบการณ์ในการเข้าร่วมกิจกรรมการพัฒนาของชุมชน
- : บ้านเลขที่ หมู่ที่ ตำบล อำเภอ จังหวัด
- : สัมภาษณ์วันที่ เดือน พ.ศ.

2.2 พัฒนาการขององค์กรชุมชน (อดีต : ปัจจุบัน)

- 1) การก่อตั้งขึ้น : ผู้เริ่มก่อตั้ง ปีที่ก่อตั้ง วิธีการก่อตั้ง ลักษณะการรวมตัว
วัตถุประสงค์ของการก่อตั้ง การเปลี่ยนแปลงและสาเหตุ
การเปลี่ยนแปลงในทุกประเด็น
- 2) สมาชิก : จำนวนสมาชิก กลุ่มผู้เข้าเป็นสมาชิก คุณสมบัติของสมาชิก
เงื่อนไขของการเข้าเป็นสมาชิก การเปลี่ยนแปลงและสาเหตุ
การเปลี่ยนแปลงในทุกประเด็น
- 3) โครงสร้างขององค์กร : โครงสร้างการบริหารงานของกลุ่ม การเข้าร่วมเป็น
สมาชิก กิจกรรมขององค์กร การติดต่อสื่อสาร
การประชาสัมพันธ์กับองค์กรภายนอก จำนวนแรงงาน
ข้อมูลข่าวสาร ผู้มีอำนาจในการตัดสินใจ การเปลี่ยนแปลง
และสาเหตุการเปลี่ยนแปลงในทุกประเด็น
- 4) กรรมการ : วิธีการคัดเลือก จำนวนกรรมการ ผู้มีสิทธิ์คัดเลือก คุณสมบัติ
ของกรรมการ บทบาทและหน้าที่กรรมการ วาระการอยู่ใน
ตำแหน่ง การเปลี่ยนแปลงและสาเหตุการเปลี่ยนแปลง
ในทุกประเด็น
- 5) การดำเนินงาน/การมีส่วนร่วมของสมาชิก : กิจกรรมที่ทำ ขั้นตอนการทำงาน
(การวางแผน การลงมือปฏิบัติ) ความสอดคล้องระหว่างแผน
แผนกับปัญหาและความต้องการลงมือทำงาน ความสัมพันธ์

กับองค์กรอื่นๆ การเปลี่ยนแปลงและสาเหตุการเปลี่ยนแปลง
ในทุกประเด็น

- 6) งบประมาณ ทรัพยากรอื่นๆ ขององค์กร การเปลี่ยนแปลงและสาเหตุ
การเปลี่ยนแปลงในทุกประเด็น
- 7) การแลกเปลี่ยนแนวคิด : (การอบรม การศึกษาดูงาน การประชุม การพบปะกัน
การทำกิจกรรม) ความถี่ที่เข้ามามีส่วนร่วมในการแลกเปลี่ยน
แนวคิดการเปลี่ยนแปลง การเปลี่ยนแปลงและสาเหตุการ
เปลี่ยนแปลงในทุกประเด็น
- 8) การประสานงานภายในและภายนอกองค์กร : ผู้ประสานงาน การติดต่อกับ
หน่วยงาน เรื่องที่ดำเนินการติดต่อ การสนับสนุนด้านทรัพยากร
แหล่งข้อมูลข่าวสารจากหน่วยงานภายนอก การเปลี่ยนแปลงและ
สาเหตุการเปลี่ยนแปลงในทุกประเด็น
- 9) ด้านปัญหาอุปสรรคการดำเนินงานขององค์กรชุมชน
 - (1) ปัญหาอุปสรรคในการริเริ่มแนวคิด/การเริ่มวางแผน
 - (2) ปัญหาอุปสรรคในการดำเนินงาน
 - (3) แนวทางในการแก้ไขปัญหา
 - (4) แนวทางในการดำเนินงานขององค์กรชุมชนในอนาคต
 - (5) การเปลี่ยนแปลงและสาเหตุการเปลี่ยนแปลงในทุกประเด็น

2.3 กระบวนการเรียนรู้ขององค์กรชุมชน

- 1) กระบวนการเรียนรู้ : วัตถุประสงค์ของการเรียนรู้ องค์ความรู้ที่ต้องการ
ขั้นตอนของการเรียนรู้ แนวทางการเรียนรู้ (การศึกษา
ดูงาน การแลกเปลี่ยนเวทีเรียนรู้ การทำกิจกรรม
การนำความรู้ไปใช้ประโยชน์) การสร้างความเข้าใจให้กับ
สมาชิก การสร้างกลุ่มเครือข่าย การสร้างความสัมพันธ์
ทางเครือข่าย

2.4 กระบวนการมีส่วนร่วมขององค์กรชุมชน

- 1) กระบวนการมีส่วนร่วม : วัตถุประสงค์ของการมีส่วนร่วม กลไกการเข้ามา
มีส่วนร่วม รูปแบบ/ขั้นตอนการมีส่วนร่วม ปัจจัยของการ
มีส่วนร่วม แนวทางการร่วมแก้ไขปัญหา การร่วมกันเรียนรู้
งานขององค์กรชุมชน การสนับสนุนร่วมจากภายนอก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ส่วนที่ 3 แนวทางการสัมภาษณ์นักวิจัยที่บ้าน

- 1) ข้อมูลทั่วไปของผู้ให้สัมภาษณ์
 - : ชื่อ นามสกุล อายุ อาชีพ เพศ การศึกษา ตำแหน่งในองค์กร ประสบการณ์นอกชุมชน ประสบการณ์ในการเข้าร่วมกิจกรรมการพัฒนาของชุมชน
 - : บ้านเลขที่ หมู่ที่ ตำบล อำเภอ จังหวัด
 - : สัมภาษณ์วันที่ เดือน พ.ศ.
- 2) โครงสร้างครอบครัว : สมาชิก แรงงาน การแบ่งบทบาทหน้าที่ การเข้าร่วมกิจกรรมของครอบครัว การอพยพ ที่ดินที่ทำกินและการใช้ประโยชน์
- 3) อาชีพ/รายได้ : กิจกรรมที่ทำ รายรับ รายจ่าย
- 4) ภาวะหนี้สิน แหล่งหนี้สิน
- 5) บทบาทของสมาชิกต่อองค์กร : ขั้นตอนการเข้าเป็นสมาชิก (จำนวนสมาชิก กลุ่มผู้เข้าร่วมเป็นสมาชิก คุณสมบัติของสมาชิก วิธีการคัดเลือก เงื่อนไขการเข้าเป็นสมาชิก วาระการอยู่ในตำแหน่งของสมาชิก)
 - : กระบวนการเรียนรู้ของสมาชิก (การสื่อสารข้อมูล การเข้ารับการศึกษา การประชุม การพบปะกัน การรับรู้/เรียนรู้จากกิจกรรม)
 - : กิจกรรมที่ทำร่วมกันของสมาชิกในองค์กร (การร่วมกันคิดวางแผนขั้นตอนการวางแผน แผนงานกับปัญหา ความต้องการในการลงมือทำงาน การเข้ามามีส่วนร่วมในการทำกิจกรรม การเรียนรู้และความสัมพันธ์กับองค์กรอื่นๆ)
 - : สิ่งที่ได้คาดหวังจากองค์กร (การได้รับการยอมรับ การเรียนรู้งานจากองค์กร ลักษณะความสัมพันธ์ การมีส่วนร่วมขององค์กรชุมชน การสนับสนุนจากองค์กร)
- 6) ผลประโยชน์ที่ได้รับจากการเป็นสมาชิก : ทางตรง ทางอ้อม
- 7) ความคิดเห็นของสมาชิกต่อการดำเนินงานขององค์กร

แนวทางการสังเกต (Observation Guide)

1. แนวทางการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม

1) การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม

1. สภาพภูมิศาสตร์ของหมู่บ้าน

- (1) ที่ตั้งและขนาดของหมู่บ้าน
- (2) สภาพภูมิประเทศ สภาพภูมิอากาศและแหล่งน้ำ
- (3) สภาพการคมนาคม
- (4) ลักษณะดินและการใช้ประโยชน์
- (5) ชนิดของพืชที่ชุมชนเพาะปลูก/ผลผลิต วิธีการเพาะปลูก
- (6) การดูแลรักษาและเก็บเกี่ยว

2. สภาพทางสังคมและวัฒนธรรม

- (1) ลักษณะการตั้งบ้านเรือน การแต่งกาย ภาษา ประเพณีและวัฒนธรรม
- (2) การแบ่งบทบาทหน้าที่ของบุคคลภายในครอบครัว
- (3) การประกอบอาชีพ และการได้รับความช่วยเหลือจากหน่วยงาน
ภาครัฐ (หน่วยงานภายนอกชุมชน)
- (4) การเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชน/กลุ่มบุคคล
- (5) ความสัมพันธ์ระหว่างคนในครอบครัว
- (6) ความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนกับเจ้าหน้าที่หน่วยงานของรัฐ
(หน่วยงานภายนอกชุมชน)
- (7) ความสัมพันธ์ระหว่างคนชุมชนกับชุมชน และนอกชุมชน

3. สภาพทางเศรษฐกิจ

- (1) สภาพบ้านเรือนและที่อยู่อาศัย สิ่งอำนวยความสะดวกและเทคโนโลยี
การผลิต
- (2) สัตว์เลี้ยงในครอบครัว สภาพการซื้อขายและการแลกเปลี่ยน

2. การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation)

1. การดำเนินงานของกลุ่มองค์กรชุมชน
 - (1) การเข้าร่วมเป็นสมาชิก/เงื่อนไขการเป็นสมาชิก
 - (2) การพัฒนาองค์กรชุมชน
 - (3) การคัดเลือกผู้นำ/คณะกรรมการ
 - (4) การบริหาร/การดำเนินงานขององค์กรชุมชน
 - (5) การประชุม
 - (6) การประสานงานภายใน/นอกชุมชน
 - (7) ปัญหาอุปสรรคการดำเนินงานขององค์กรชุมชน
 - (8) การแลกเปลี่ยนแนวคิดในการบริการ
2. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
 - (1) ชนิด สถานที่ ระยะเวลา การใช้ประโยชน์
 - (2) การมีส่วนร่วมใช้ประโยชน์กับสิ่งอื่นๆ (แสดงความคิดเห็น การอนุรักษ์ทรัพยากร การนำทรัพยากรมาใช้ประโยชน์ การเรียนรู้ในการจัดการทรัพยากร)
 - (3) บุคคลที่เกี่ยวข้อง (นำประโยชน์ที่ได้ไปใช้กับกลุ่มบุคคลใด)
3. การจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำ
 - (1) ระยะเวลา การบริหารจัดการ
 - (2) การวางโครงสร้าง การกำหนดกฎระเบียบ การจัดระเบียบ
 - (3) การวางแผน ประเภทของแผนงาน ลักษณะของการวางแผน
ช่วงเวลาในการวางแผน เหตุผลในการวางแผนแต่ละอย่าง
 - (4) การควบคุมดูแลและอนุรักษ์ทรัพยากรแหล่งน้ำ ประเภท/ลำนํ้าที่ควบคุม
การติดตามหรือสิ่งที่ติดตาม วิธีการควบคุมและติดตาม ผู้ควบคุมและติดตาม
ช่วงเวลาในการติดตาม เหตุผลในการติดตาม
 - (5) การประชาสัมพันธ์ เรื่องที่ประชาสัมพันธ์ ลักษณะการประชาสัมพันธ์
ผู้ประชาสัมพันธ์ ช่วงเวลาในการประชาสัมพันธ์แต่ละเรื่อง เหตุผล
การประชาสัมพันธ์

- (6) การดำเนินการ สิ่งที่ทำเนินการ ลักษณะการดำเนินการ ผู้ดำเนินการ
ผลการดำเนินการ
- (7) การส่งเสริมการเรียนรู้และการมีส่วนร่วม
- (8) ความสัมพันธ์ระหว่างการใช้ประโยชน์กับสิ่งอื่นๆ (ประโยชน์ที่ไม่เกี่ยวข้อง
กับสิ่งใดบ้าง)
- (9) บุคคลที่เกี่ยวข้อง (นำประโยชน์ที่ได้รับไปใช้กับกลุ่มบุคคลใด)
- (10) การประเมินผลการดำเนินงาน สิ่งที่ประเมินผล ลักษณะการประเมินผล
ช่วงเวลาในการประเมินผล เหตุผลในการประเมินผล ผู้ประเมินผล

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาวปิยาพร อรุณพงษ์ เกิดวันที่ 24 มีนาคม พ.ศ. 2526 สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา) เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ในปีการศึกษา 2548 และเข้าศึกษาต่อในหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนามนุษย์และสังคม (สหสาขาวิชา) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2549

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย